

X 173854

***A magyar arisztokrácia
társadalmi sokszínűsége,
változó értékek és életviszonyok***

SZERKESZTETTE:

PAPP KLÁRA és PÜSKI LEVENTE

Debrecen, 2013

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001028869

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

A kötetet lektorálta:

SIPOS GÁBOR

*egyetemi docens,**Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézete,
(Kolozsvár)**A borítón gr. Bély Zsófia, br. Bánffy Miklós és Zeyk Albert látható
a „Tiltott nótá” című előadásban.**A korabeli fotó a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága
(Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj) gyűjteményében
az iktári Bethlen család levéltárában (329) található.**A borítót tervezte:*

GYARMATI IMRE

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

*A kötet kiadását támogatta:**Magyar Történelmi Társulat,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
a Debreceni Akadémiai Bizottság Történelmi Munkabizottsága, az*

OTKA

K 83521 számú pályázata

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-473-605-9

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ (OROSZ ISTVÁN)	7
BÁRÁNY ATTILA: A fejedelmi lovagrendek hatása a magyar bárói társadalomban a 15. században	11
BOGDÁNDI ZSOLT: Szentgyedi Somlyai Gergely deákról	37
DÁNÉ VERONKA: „országul választottuk ... directorrá” Kolozsvári János deák fiscalis director életútja (1549–1610)	47
VINKLER BÁLINT: A magyar arisztokrácia lengyelországi borkereskedelme a 16. század végén (Pethő Gáspár és Albert Walders krakkói polgár perének tanulságai)	63
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Udvari előkelők Báthory Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadások tükrében	81
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA: Thurzó György nádor szerepe a szatmári Herberstein birtokok restitúciójában (1610–1615)	95
GÁLFI EMŐKE: Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák	115
KÓNYA ANNAMÁRIA: Az arisztokrácia szerepe Zemplén vármegyében reformációjában	127
PAPP KLÁRA: Egy 18. századi erdélyi hagyatéka	135
KÓNYA PÉTER: A főúri majorságok a Zemplén (és az Ung) vármegyei mezővárosokban a 17–18. században	169
IFJ. BARTA JÁNOS: A hegyaljai szőlőbirtokok vonzáskörzete	181
OROSZ ISTVÁN: Extraneus arisztokrata szőlőbirtokosok Tokaj-Hegyalján a 19. században	201
KOVÁCS KISS GYÖNGY: Kultúratámogatás, mint mentalitásfaktor báró Kemény Simonnál	215

VELKEY FERENC: „ <i>Most inkább csak a kvalitásra, mint mennyiségre kell törekedni.</i> ” Vizsgálati szempontok a (pesti) Nemzeti Kaszinó társadalomtörténetéhez	229
ZSOLDOS ILDIKÓ: Két arisztokrata karrierút a hosszú 19. századból	255
BALLABÁS DÁNIEL: A főrendiházi reform és a főrendek generációi	277
EGYED ÁKOS: Az erdélyi arisztokrácia birtokviszonyairól a 19. század végén	285
PÜSKI LEVENTE: Az Andrássy család tiszadobi hitbizományának kálváriája	299
PÁL JUDIT: Az erdélyi arisztokrácia felszámolása az emlékezet tükrében	313
KÉPMELLÉKLETEK	327
A KÖTET SZERZŐI	333

ELŐSZÓ

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében régi hagyománya van a társadalomtörténeti kutatásoknak. Sok évtizeddel ezelőtt Szabó István és tanítványai vizsgálódásaiban a parasztság múltja és a paraszttársadalom kutatása volt a meghatározó. Ez napjainkat is jellemzi, pedig már a tanítványok tanítványai is jeles kutatókká, országosan elismert társadalomtörténészekké váltak. Ugyanakkor a kutatások horizontja kiszélesült. A parasztság mellett más csoportok elemzésére, mezővárosi, városi polgárok, hajdúk és más privilegizált szabad társadalmi elemek kutatására is sor került a „debreceni iskolában.” Ez az új horizont mutatkozik meg a jelen kötetben is, amikor a debreceniek egri, nyíregyházi kollégákkal, kolleginákkal és azokkal az erdélyi, szlovákiai barátaikkal, akik már számos más témában is dolgoztak együtt velünk, arra vállalkoztak, hogy különböző tanulmányaikban mutassák be a magyar arisztokrácia történetének sokszínűségét, életviszonyainak változásait, viszonyát más társadalmi csoportokhoz.

Az arisztokrácia és a parasztság sok évszázados múltja számos ponton találkozott. A múlt század negyvenes éveiben sokszor idézett, és a szocialista történetírás által „kellően” kritizált tanulmánykötet is született, amely a nemesség és a parasztság egységét vizsgálta a magyarság életében. Ennek az egységnek egyik színtere a jobbágyfelszabadítás előtti időszakban az urasági magánkezelésű gazdaság, az allódium volt. Ez tűnik ki Kónya Péter értekezéséből, aki korábbi hegyaljai majorságok életének bemutatását követve, Észak-zempléni és Ung-megyei majorságok elemzésében mutat rá a nagybirtokosok és jobbágyok kényszerű együttélésére. Felesége: Kónya Annamária arról írt tanulmányt, hogy a nagy földbirtokok arisztokratái milyen szerepet játszottak Kelet-Magyarországon a reformáció elterjedésében egy olyan korszakban, mikor a feudális birtokosok a *ius fundi*, vagy a *ius fundatoris* alapján a papállítással meghatározhatták a paraszti közösségek vallási hovatartozását. Különleges helyzetet vizsgál Mátyás-Rausch Petra, aki egy olyan birtok együttes helyzetét elemzi a 17. század elején, amelyben a birtokos jövedelmei nem paraszti javakból, hanem bányászati termékekből származtak. Az a tény, hogy egy bányásztelepülésekből álló szatmári birtok együttest, az egykori Herberstein javakat nem kisebb ember, mint Thurzó György nádor próbálkozott az előző állapotba visszahelyezni, vagy ahogy a kortársak mondták restituálni, mutat-

ja a bányászat fontosságát és a bányász lakosság és a földes uraságok viszonyának államérdek jellegét. A birtokosok és alattvalóik esetében egy különös 18. századi viszonyra hívja fel a figyelmet Papp Klára, akinél aligha van jobb szakértője az erdélyi arisztokrata családok közötti kapcsolatoknak, amikor a Haller örökség sorát veszi görcső alá. A magas állami tisztséget is viselő Hallerek birtokain a „zselér” (valószínűleg Erdélyben másutt is) nem általában föld nélküli jobbágy, hanem olyan szabadköltöző, de telekkel is rendelkező paraszt, aki éppen ez utóbbi állapota miatt ért kevesebbet urának „örökös jobbágy” társainál.

Izgalmas problémát dolgoz fel Vinkler Bálint, amikor a borkereskedelem miatt Észak-magyarországra költöző Pethő Gáspár perét elemzi Krakkó város törvénszéke előtt a 16. század végén. Új adatokkal erősíti meg azt a felfogást, amit elsőként Pach Zsigmond Pál fogalmazott meg a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság 1980. évi magyarországi kongresszusán, hogy a 16–17. században a magyar arisztokrácia még részese volt a külkereskedelemnek, főleg az állatkivitelnek és Kelet-Magyarországon a (tokaji) borkivitelnek is. A 16. század óta legjelesebb hazai bortermelő körzet: Tokaj-Hegyalja másik két tanulmánynak is témája. Barta János azt mutatja be, hogy a 18. századi Hegyalja szőlőbirtokai révén mekkora vonzáskörzettel rendelkezett. A bortermelés jövedelmezősége révén különösen az arisztokraták igyekeztek szőlőket szerezni a kiváló borokat termő Hegyalján. Orosz István tanulmányából pedig az a következtetés vonható le, hogy e borvidéken, még a 19–20. század fordulóján is az extraneus arisztokraták tartották kezükben a legterjedelmesebb és legjövedelmezőbb szőlőket.

Az anyagi haszonszerzés mellett az arisztokrata életforma elengedhetetlen kelléke volt a kultúra támogatása. Kovács Kiss Gyöngy Kemény Simon életén mutatja be, hogy a kultúra támogatása, az adott esetben a színházépítés terve, hogyan vált az arisztokrata mentalitás részévé.

Napjaink társadalomtörténetében kiemelt szerepet játszanak a karriertörténetek. A kötet legkorábbi korszakkal foglalkozó írása, Bárány Attiláé eddig csaknem feldolgozatlan forrásanyag: a sírköveken megjelenő lovagrendi insigniumok vizsgálata alapján azt elemzte, milyen hatással voltak a 14–15. századi bárói rend tagjaira a Nyugat-Európa uralkodóitól szerzett lovagrendi jelvények, hogyan váltak ezek Zsigmond Sárkány-rendjénél is fontosabb státuszszimbólumokká. A későbbi századokból Bogdándi Zsolt az erdélyi jogtudó értelmiség egyik tagjának Szentgyeddi Somlyai Gergely deák társadalmi emelkedését, Dáné Veronka pedig Kolozsvári János deáknak a fejedelemség-kori Erdély fiscalis direktorává válását, azaz a „vezető elit” tagjai közé kerülését mutatta be. Hasonló életutat rajzolt meg Gálfi Emőke is, aki Bethlen Gábor egyik hitelezőjéről, az erdélyi só-adminisztráció vezetőjéről Ajtonyi Jakab deákról írt tanulmányt. Jeney-Tóth Annamária Báthory Gábor udvari előkelőiről egy jól adatolt, kibővített, művészen megformált tanulmánnyal lett része ennek a kötetnek. A szerzőnek az OTKA támogatásával éppen most jelent meg tartalmas monográfiája „Urunk udvarnépe”

címmel, amely a kolozsvári számadáskönyvek tükrében mutatja be Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelmi udvarának társadalmát.

A 19. századi karrier utakról Zsoldos Ildikó cikkezett. Az ugyancsak Kelet-Magyarországról, Szatmár megyéből származó Vécsey József és legidősebb fia, Vécsey László katonai és politikai karrierjének bemutatásával arra is rávilágított, hogy a hagyományos arisztokrata családok számára milyen társadalmi emelkedési lehetőségek maradtak a polgári átalakulás időszakában. Velkey Ferenc alapos tanulmányában a pesti Nemzeti Kaszinó társadalomtörténetét elemzte. Tanulmányának historiográfiai jelentősége is megmutatkozik, hiszen a vizsgálati módszerek értelmezése és elemzése során árnyalt képet kapunk a kaszinó-történetekről is. Mindezekhez szorosan kapcsolódik Ballabás Dániel értekezése is, aki az 1885. évi főrendiházi reform vizsgálatával azt elemzte, hogy a korábbi „főrendek” közül kik maradhattak azután is a főrendiház tagjai, hogy a törvény évi 3000 forintos vagyoni cenzust állapított meg. A cikkíró finomította azt a megállapítást, hogy a törvény eredményeként a korábbi főrendek több mint fele nem felelt meg az előírásoknak, tehát a korábbi társadalmi emelkedésekkel szemben a 19. század végén hanyatlás következett be. Az árnyaltabb megállapítások lehetőségét a főrendek adatbázisának kidolgozása és elemzése tette lehetővé.

Az arisztokrácia pusztulása megakadályozásának egyik lehetőségét a kortársak egy része a hitbizományok alapításában látta. A társadalom másik fele azonban az egészséges birtokmegosztás létrejöttét gátló, a „szabad” birtokforgalmat akadályozó „kötött” birtokok, köztük a hitbizományok létét a modern polgári társadalom egyik rákfénéjének tekintette. Püski Levente tanulmánya egy jellegzetes kelet-magyarországi arisztokrata birtok, az Andrassy család tiszaleti hitbizománya kálváriájának bemutatásával azt igazolta, hogy a hitbizományok alakítása távolról sem lehetett megakadályozni az arisztokrácia pusztulását. A válsághelyzetből, ahogy a szerző fogalmaz „a szabad birtokká alakítás” segítségével lehetett volna kiutat találni. Ez a kiút azonban a földbirtokos magyar arisztokráciának nem adta meg. 1945-ben a földreform, amely a 100 holdon felüli birtokok megmaradását csak kivételes esetekben engedte meg, a nagybirtokosok elleni „osztályharc” száműzetésbe küldte, végveszélybe sodorta a történelmi magyar arisztokráciát. Ennek a sorsnak történeti feldolgozása alig van, a széthullás útjait inkább irodalmi, mint történelmi írásokból ismerjük (Illyés Gyula, Eszterházy Péter).

Az is ismert, hogy az erdélyi földbirtokos arisztokrácia pusztulása nem 1945-ben, hanem már a 19. század második felében megkezdődött. Egyed Ákos összefoglaló, statisztikailag jól megalapozott tanulmánya ennek a pusztulási folyamatnak a bemutatása. Árnyalt elemzése nemcsak arra mutat rá, hogy az erdélyi arisztokrácia később született, mint a magyarországi, de arra is, hogy átlagosan sokkal kisebb birtokkal rendelkezett, mint az anyaországi. A pusztulás a 19. század második felében nem alaptalan riadalmat keltett országszerte, már csak azért is, mert a pusztuló magyar arisztokrata birtokok fő felvásárlói román parasztok voltak.

A végkifejletet Pál Judit szívszorító tanulmánya mutatja be, amely az „oral history” lehetőségeit is felhasználva vázolja fel az erdélyi arisztokrácia végpusztulását. Ez nem a „szocializmus” uralomra jutásával kezdődött, hanem az egyseges román állam megalakulása utáni földosztással. Ő már nem a karrierlehetőségekkel, hanem a túlélési statisztikákkal foglalkozott. Ezek az „osztályidőgen” ráadásul magyar erdélyi arisztokraták esetében még nehezebbek voltak, mint a magyarországiaknál.

Az olvasó, aki megtisztelt bennünket azzal, hogy elolvassa kötetünket, az én felhívásom nélkül is két dolgot feltétlenül tapasztalni fog. Az egyik: hogy e tanulmányok időbeli horizontja a 14. századtól napjainkig tart s benne a történelmi arisztokrácia életútjának jellegzetes mozzanatai jól felismerhetők. A másik, hogy az egyéni és csoportos életutak az ország keleti felére és Erdélyre vonatkoznak. Ennek okát én abban látom, hogy a szerzők, akik kutatócsoportunk tagjait alkotják (többek között) ennek az országrésznek a történetét kutatják, nemcsak azok, akik Magyarországon, de azok is, akik Erdélyben, vagy Szlovákiában élnek. Ezeknek a kutatásoknak nagy hagyományai vannak és együttműködésünk sem az utóbbi években született meg.

Nem árulok el titkot azzal, ha elmondom, hogy a kötetben szereplő tanulmányok első variációi 2012. október 4-én és 5-én Kolozsvárt, egy tudományos ülés keretében hangzottak el az Erdélyi Múzeum Egyesület székházában, az EME az MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottsága, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar Magyar Történelmi Intézete és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete rendezésében.

Az előadások bemutatkozását jelentették annak a kutatócsoportnak is, amely e sorok írójának vezetésével jött létre a magyar arisztokrácia történelmi múltjának vizsgálatára, s amelyet az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok a K. 835221 számú pályázat alapján támogat. E támogatás nélkül a kutatások eredményei, s a jelen kötet sem jöhettek volna létre.

Végül, de nem utolsó sorban szólni kell arról a sorozatról is, amelyben kötetünk megjelenik. Már a 12. kötetnél tart az a sorozat (*Speculum Historiae Debreceniense*), amely Papp Klára sorozatszerkesztő áldozatkészségének és találékonyságának eredményeként, a mai nehéz időkben is fórumot teremt a Debrecen köré szerveződő kutatók és kutató csoportok publikációinak. A sorozat kötetei között már egy korábbi is foglalkozott az arisztokrata életpályákkal és életviszonyokkal. Reméljük ez a kötet is hozzájárul ahhoz, hogy a történelmi és végleg történelmivé vált magyar arisztokrácia múltját jobban megismerjük.

Debrecen, 2013 februárjában

Orosz István
akadémikus

BÁRÁNY ATTILA

A FEJEDELMI LOVAGRENDEK HATÁSA A MAGYAR BÁRÓI TÁRSADALOMBAN A 15. SZÁZADBAN

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a 14–15. században születő nyugat-európai fejedelmi lovagrendek milyen hatással voltak a magyar bárói társadalomra. Elsősorban ikonográfiai források – a döntően sírköveken megjelenő címerábrázolások, fejedelmi lovagrendi dinasztikus devizák, rendjelvények, insigniumok, emblémák – alapján tekintem át, mennyiben voltak hatással a bárók életmódjára, anyagi kultúrájára, mit jelentett egy-egy nyugati uralkodóház adománya, hogyan váltak azok a magyar Sárkányrendnél is magasabb státuszszimbólummá – gondolok itt például az Aranygyapjas-rendre, s a Habsburg-házhoz való kötődést tanúsító 16. századi adományokra. Körbejáróm, mentalitás- és életmód-történelmi szempontból hogyan kezdték követni a magyar arisztokraták a nyugat-európai mintákat, miért és hogyan ábrázoltatták e dinasztikus emblémákat címerpajzsaikon, sírköveiken. A legjobb példa Tari Lőrinc esete: a tari Szt. Mihály templom hajója déli kapuzatának timpanonja jobb oldalán a Rátót nembéli Tari-címer mellett több rendjelvény ábrázolódik, kasztíliai Pikkelyrend, ciprusi Kard-rend, és Sárkány-rend jelvénye.¹ A leginkább ismert talán az, hogy Garai (II.) Miklós nádor 1401-ben Vencel cseh királytól a Luxemburgok Kendő-rendjét – a cseh királyi társaság és testvériség klenódiumát – nyerte el.²

¹ Juan Cabello: A tari Szent Mihály templom építéstörténete. In: *Művészet Zsigmond király korában*. Szerk.: Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987. 1–II. (továbbiakban *Művészet*) 1. 283–96. 289. 294.; Lövei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: *Művészet*, 1. 148–179. (továbbiakban *Lövei, Sárkányrend*) 157.; Juan Cabello: *A tari Szent Mihály templom és udvarház*. Bp., 1993. 45–46., 75–76., 84–85. kép. Tari útjaira lásd: Csukovits Enikő: *Középkori magyar zárandokok*. Bp., 2003. 77–79., 81–82., 100–101.

² „...Regia autoritate Boemiae societatem nostram et fraternitatis nostra clenodium assignamus...”. 1401. aug. 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai levéltár (továbbiakban DL) 8664.; *Zsigmondkori Oklevéltár*. 1–II/2. (1387–1410) Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951–58.; III–VII. (1411–1420) Mályusz E. kéziratát kieg., szerk.: Borsa Iván. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422) Szerk.: Borsa I. C. Tóth Norbert. 2003–2004.; X. (1423) Szerk.: C. Tóth Norbert. 2007. XI. (1424) Szerk.: C. Tóth N., Neumann Tibor. 2009. (A MOL kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3., 4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.) (továbbiakban ZsO) II/1. 1201.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Georgius Fejér. Tom. 1–XI. Vol. 1–43. Buda, 1829–1844. (továbbiakban CD) X/4. 80.; Baranyai Béla: Zsigmond király un. Sárkány-rendje. = *Századok*, 59–60. 1925–26. 561–591., 681–719. 572.; Kovács Éva: A Luxemburgi uralkodók rendjei. In: *Művészet*, 1. 135–48. (továbbiakban Kovács, Luxemburgi) 138. [ugyancsak kiadva: Kovács Éva: *Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1998., (továbbiakban: Kovács, Species)

Perényi János tárnokmester az egyetlen magyar, – sőt, az európai kontinensen is annak maroknyi kiváltságosnak az egyike – akinek címerpajzsa körül, tőketerebesi (Trebišov, Szlovákia) sírkövén megjelenik az angol Plantagenet-Lancaster-ház devizája, az ún. SS lánc vagy gallér(ék) (*livrée collier, colerium*). A fejedelmi rendeken kívül maga egy-egy Magyarországon tartózkodó nyugati arisztokrata is hatással lehetett címerhasználatával a magyar heraldikai gyakorlatra – erre lehet példa a budai ún. Châtillon-sírkő, mely szoros stiláris és motivális kapcsolatban áll a Perényi-sírkövekkel. A Zsigmond udvarában tartózkodó nyugati, francia, itáliai, hispániai arisztokraták hatással lehettek a magyar arisztokrata kultúrára is – például Dom Pedro portugál herceg vagy Pomerániai Erik dán király. E kapcsolatok azonban írásos források szűkössége miatt döntően ikonográfiai források alapján kutathatóak.

Míg a legkorábbi monarchikus, fejedelmi lovagrendek valódi societasok voltak, s a *chevalerie* eszmerendszerében meghatározott célokkal és keretek között jöttek létre (a magyar Szt. György Társaság 1326-ban, a Térdszalagrend 1348-ban), a később nagy számban szerte Európa udvaraiban elterjedő lovagi társulások legfeljebb a jelvény vagy az insigniumok közös használata kötötte össze.³ Viszont pusztán ceremoniális udvari reprezentáció éllette a Valois-k Rekettýrendjét, a Bretagne-i hercegek Hermelin-rendjét vagy Szent Lélek-rendjét,⁴ Bourbon hercegeinek Aranypajzs-rendjét, Auvergne grófjának Aranyalma-rendjét, a kasztíliai II. János által alapított Pikkely-rendet, a Habsburgok Szalamander-rendjét, a nápolyi Tarantóiak Szentlélek-rendjét, Jó René, Anjou hercegének Félhold-rendjét.⁵

Nem tagadható, a korai rendeknek is döntően politikai céljaik voltak, az uralkodó vagy a dinasztia védelmére, érdekei támogatására jöttek létre, de, legalább is egy ideig megtartották az egyházi lovagrendektől átvett keretrendszer (statútumok, évenkénti gyűlések, a tagok feladatainak és jogainak meghatározása). Néhány valóban akár a 16–17. századig megtartotta a lovagi fraternitás szabályrendszerét, például a Jó Fülöp burgundi herceg által 1430-ban alapított Aranygyapjas Rend, vagy a mai is működő, s mindmáig nemzeti és politikai töltetű skót Bogáncs-rend, de a többség inkább személyekhez kötődött, s ceremoniális,

³ Veszprémy 1326 előttre, 1323–24 közé datálja: Veszprémy László: Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. A Szent György-lovagrend alapítása. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. 1994. I. sz. 3–18. 4–11.

⁴ Kovács, Luxemburgi, 137., Kovács Éva: A gótikus ronde-bosse zománc a budai udvarban. = *Művészettörténeti Értesítő* (továbbiakban ME), 31. 1982. 2. sz. 89–94. (továbbiakban Kovács, Gótikus); ugyancsak kiadva Kovács, Species, 317–27. 322.; Kovács Éva: A Szentlélek rend ereklyetartója. Anne de Bretagne „hozománya”. In. Kovács, Species, 294–98.

⁵ Lövei Pál: Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére. In. *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Zsigmond korában, 1387–1437*. Kiállítás-katalógus. Szerk.: Takács Imre. Bp. – Luxembourg, 2006. (továbbiakban Sigismundus) 250–263. (továbbiakban Lövei, Uralkodói) 250–54.

reprezentációs, propagandisztikus szerepet nyert, s egyre kevésbé működött lovagrendként. Míg a kasztíliai Pólya-rend (*Orden de la Banda*, 1330) megőrizte a *reconquista* örökségét, vagy a Lusignanok ciprusi Kard-rendje hű maradt a *cruciata* szellemiségéhez, a francia Valois-k Csillagrendje (1352) és az angol Térdszalagrend politikai ellenpontjaként létesült a Százéves Háború viharai közepette.⁶ Tagadhatatlan, hogy politikai orientációja volt a 15. század francia beharcaiban az Orléans-i Tornagallér rendnek (*Ordre du Camail*), szemben a burgundiak Aranygyapjújával.⁷

A fejedelmi lovagrendek, s azok rendjelvényei a 14. század végétől már nem egyszerűen kegyes társulásokat szimbolizáltak, hanem a politikai reprezentáció eszközei voltak. Ikonográfiai ábrázolásaik sokat elárulnak a korabeli bárói társadalom tekintélytiszteléséről, státuszszimbólumairól. Különösen ilyen szerepet játszottak az eleinte egy-egy uralkodó, vagy több generáció után egy dinasztia vagy dinasztia-ág devizái, livrée-i (*devise, liberige*), emblémái, amelyek politikai töltetű kitüntetéseké váltak, s az arisztokrata társadalomban pedig a rang és a státusz közvetett, másodlagos indikátorai lettek, különösen divott azok megjelenítése minden lehetséges formában és módon. Gyakorta egy-egy uralkodó személyes emblémája, vagy mottója vált egyfajta lovagi társaság összekötő kapcsává, anélkül, hogy a megadományozottak bármikor is összegyűltek volna rendként, vagy bármennyire is hasonlítottak volna egy rendre. Sisakdíszek, állatjelvények, személyes jelképek sora vált divattá – ami nem jelenti azt azonban, hogy mindezt egyfajta úri divatként vagy hóbortként aposztrofáljuk. A Habsburg-dinasztiához kötődő devizaként alapította III. „Copfos” Albert a Hajfonat- vagy Copf-rendet 1365 után,⁸ majd az 1409-es Osztrák Sárkányos Társaságnak⁹ és az 1433-ban V. Habsburg Albert életre hívta (Fehér) Sas-rendnek is dinasztikus és politikai háttere volt.¹⁰

A jelvényeknek igenis volt politikai jelentősége, s az értő közönség fogékony volt irántuk, s jól „olvasta” a ruhákon, zászlókon, lótakarón, sírkövön, kódexborítón ábrázolt jelvényt vagy emblémát. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy

⁶ Lásd: D'Arcy Jonathan Dacre Boulton: *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Mediaeval Europe, 1325–1520*. New York, 1987.; Christian Steeb: Die Ritterbünde des Spätmittelalters. Ihre Entstehung und Bedeutung für die Entwicklung des europäischen Ordenswesens. In. *Österreichs Orden: vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Österreichische Gesellschaft für Ordenskunde. Hrsg. Johann Stolzer, Christian Steeb. Graz, 1996.; Holger Kruse – Werner Paravicini – Andreas Ranft: *Ritterorden und Adelsgesellschaften im spätmittelalterlichen Deutschland*. Frankfurt, 1991.

⁷ Kovács Éva: L'ordre du camail des ducs d'Orléans. = *Acta Historiae Artium*, 27. 1981. 225–31. [Kiadva magyarul Az Orléans-i hercegek tornagallér rendje. In. Kovács, Species, 308–316.]

⁸ Kovács, Gótikus, 322., 325.

⁹ Alapítólevele: 1409: Sigismundus, 351. Kat. sz. 4.57. (Rácz György)

¹⁰ Kovács, Luxemburgi, 138.

egy Perényi miéti véseti sírkövére két távoli monarchia rendjelvényét, a kannát és a S-ekből font láncot. Ezzel üzeni akart valamit. A korabeli bárók érzékeltetni kívánták, az elnyert kitüntetések egyrészt családjuk státuszát növelik, másrészt valamilyen politikai lojalitást is kifejeznek. A konstanzi zsinaton, mint azt például Ulrich von Richental illuminált krónikájából látjuk, jelentősége volt, hogy a Zsigmond-párthoz, az uniós eszméhez való kötődést sugalló Sárkány-rendet vagy az ellenpárt, az avignoni pápaság szekerét toló, unió-ellenes Valois-k Csillag-rendjét viseli valaki. A 15. század második felétől természetesen nem mehetünk el szó nélkül a mellett, hogy a rendjelvények, a kitüntetések halmozása a lovagi társadalom divatjává vált, s egyre-másra találkozunk olyan sírkövekkel például, ahol több, 5–6 rendjel is előfordul.¹¹ Szinte tömegesen vannak jelen rendjelek a himmelkroni ciszterci kolostorban.¹² A Sárkány-rend sem töltötte be azt a politikai célt már az 1430-as években, amikor Zsigmond szinte sorozatban adományozta.¹³ Egyes rendjelvények valóban túléltek korukat és ceremoniális kitüntetéseké váltak, mint a brandenburgi örgróf Hohenzollernek hattyúval díszített Miasszonyunk-rendje, vagy a dán királyok Elefánt-rendje.¹⁴

Magyarországhoz leginkább cseh királyi rend, a Kendő- vagy inkább Keszkenő-rend köthető, melynek a szuverénje valószínűleg az alapító, Vencel császár halála után Zsigmond lett, s ezzel egyfajta dinasztikus devizává tette az eredetileg IV. Vencel személyes signumaként, cseh királyi livrée-jeként létező jelvényt.¹⁵ Eredetileg az 1355-ben alapított Csát-, vagy Kösöntyű (*Fürsprang*)-rend volt a Luxemburgok „házi” lovagrendje.¹⁶

A Kendő-rend sem volt valódi lovagi fraternitás, idővel kitüntetés lett, ahogyan például a cseh devizát igen korán a milánói Viscontiak is megkapták.¹⁷ A Kendő-rend azonban dinasztikus politikai tartalmat is hordozott, hiszen Zsigmond tudatosan a cseh koronához kötötte.¹⁸ Amikor Albert cseh királyként adományozza Diego de Valera kasztíliai lovagnak, egyértelműen kifejezi, Cseh-

¹¹ Lővei, Uralkodói, 259.

¹² Lővei Pál: Zsigmond sárkányrendjének egy frankföldi ábrázolása. = *MÉ*, 54. 2005. 1–2. sz. 73–80.

¹³ Lővei Pál gyűjtése: Lővei, Sárkányrend.

¹⁴ Lővei, Uralkodói, 253–54.

¹⁵ Boulton, 585–587.

¹⁶ Kovács, Species, 230. sz. kép. Milada Studnicková: Hoforden der Luxemburger. = *Umení*, 15. 1992. 320–326.; Steeb, 40–67. 46–47. 49., 50.; Pl. egy kézirat ábrázolása Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Wenzelsbibel Bd.1. Codex, 2759, fol. 37v.

¹⁷ Kovács, Gótikus, 325., Kovács, Luxemburgi, 138.

¹⁸ Milada Studnicková: Drehknoten und Drachen. Die Orden Wenzels IV. und Sigismunds von Luxemburg und die Bedeutung der Abzeichen. In: *Kunst als Herrschaftsinstrument. Böhmen und das Heilige Römische Reich unter den Luxemburgern im europäischen Kontext*. Hrsg. Jiří Fajt – Andrea Langer. Berlin – München, 2009. 377–387.

szágé a Kendő-rend.¹⁹ A dinasztikus propaganda szerint a kendő, a keszkenő eredetileg egy véres kendő volt, ami Mária fejről került Krisztus megfeszített testére. Égi közvetítés révén került a cseh király birtokába, s ahogy Isten a franciákat jelölte ki Jézus töviskoszorúja s az igaz kereszt őreiként, a Luxemburgok nyerték el azt a kiváltságot, hogy Mária keszkenője felett őrködjének. A Krisztust elfedő kendőt IV. Károly császár nyerte el V. Orbán pápától Rómában. Ma is Prágában őrzik a Szent Vitus székesegyházban.²⁰ Az sem véletlen, hogy a Rómába visszatérő szentatya adományozta a pápaság Itáliába való visszatérését szorgalmazó párt fejének, s később is az avignoni pápával való szembenállás jele lett, Konstanzban pedig a Zsigmonddal és az uniós párttal való közösségvállalást szimbolizálta. Zsigmond maga is ábrázoltatta magát a cseh Kendő-renddel.²¹ Még V. László is gondosan őrködött a cseh dinasztikus deviza fölött, ő is jelvényként használta.²² A Luxemburgokhoz, illetve a Luxemburg-érdekekhez való kötődés „jutalma” lett Garai kendő-rendje is, hiszen abban az évben nyerte el, mikor közbenjárt, hogy Zsigmond kiszabaduljon fogságából s a Garaiak „házi őrzetébe” kerüljön Siklósrá. A Zsigmonddal való közösségvállalást jelentette többek között – ha a Sárkány-rend külföldieknek való nagyszámú adományára és azok ikonográfiai megjelenítésére itt nem is térünk ki – például szövetségese, Vas(erejű) Ernő (Ernst der Eiserne) stájer herceg Kendő-rend adománya is, amint azt a herceg sírjában talált sírruha-szövetet borító kendő-jelvények is bizonyítják.²³ A király, ahogyan a Sárkány-rendet is azoknak osztogatta, akikkel valamiféle politikai közösséget, szövetséget remélt vagy vállalt, a cseh rendjelvényt is úgy kapták meg a kitüntetettek, hogy nemcsak a rend tagjaivá váltak, – hiszen egyre kevésbé funkcionált valódi fraternitasként a lovagi társulás – hanem beiktathatták – tekintély- státusznövelő elemként – saját emblémáik sorába és használhatták is. A Sárkány-rend is egyre kevésbé funkcionált societasként, hanem egyfajta politikai közösséget jelentett Zsigmond belső köreivel, és a rendtagok nem feltétlenül „ültek össze” lovagrendként, hanem büszkén s fennén hirdették – sírköveiken, libériájukon, lovagi tornákon, követségek, ceremoniális rendezvények során – a Zsigmondhoz, vagy a magyar és birodalmi érdekekhez való lojali-

¹⁹ „...devisas...el Tusenique, que quiere dezir tovaja, que es de Bohemia”: Boulton, 345., 585.; Kovács, Gótikus, 325.; Kropf Lajos: Régi utazók Magyarországon. = *Századok*, 40. 1907. 921–28. 926–27.

²⁰ Kovács, Luxemburgi, 140.

²¹ A lovag baljában összezsavart, megcsomózott és lebegő két szárnyal ábrázolt kendőt tart. Ugyanez a jelvény van elszórva a ló szügyellőjén. Az ún. Coburgi rajz: Coburg, Kunstsammlungen der Veste Coburg; Lovag díszes tornaöltözetben: Sigismundus, 352–53. Kat. sz. 4.59 (Marosi Ernő).

²² Kovács, Luxemburgi, 138.; Sigismundus, 352–53. Kat. sz. 4.59 (Marosi Ernő).

²³ Rein, Zisterzienstift. Kovács, Luxemburgi, 138., Lővei Pál, A Sárkányrend emlékei. In: *Művészet*, II. 70–89. (továbbiakban Lővei, Sárkányrend) 82., Kat. sz. Zs. 54.; Sigismundus, 352–53. Kat. Sz. 4.58. (Lővei Pál).

tást. Az aragón király számára történt Sárkány-rend adományozás valójában azt jelentette, hogy I. Ferdinánd azonosult Zsigmond céljaival, és készen mutatkozott a konstanzi zsinaton lemondani XIII. Benedek ellenpápát. Ezt rendjelvénnyel cserével pecsételték meg. A személyes signumokból így politikai háttérű kitüntetések lettek, senki nem gondolta, hogy Perényi János majd részt vesz a Lancaster-ház SS-rendjének ülésén. A jelvény ranggá vált, viselete pedig kiemelte elnyerőit s emelte tekintélyüket a bárói társadalmon belül.

Tanulmányomban döntően azt vizsgálom, a magyar bárói társadalomban mennyire terjedt el a Sárkány-rend mellett a külhoni rendjelvények és dinasztikus devizák használata – főként a fennmaradt, igaz, szűk körű, ikonográfiai ábrázolásokon, sírköveken, címeresleveleken, kályhacsempéken, kódexekben. Van-e olyan mértékű a jelvényhasználat, mint például a 15. század derekának Német-Római Császárságában, ahol nem ritka a 3–4 rendjelvénnyel együttes ábrázolása. Másik kérdés, hogy akikről bizonyíthatóan tudjuk, hogy megkaptak egy-egy nagy becsben álló külföldi devizát, használták-e egyáltalán, illetve milyen mértékben voltak tudatában azok fontosságának, továbbá mennyire tulajdonítottak azoknak jelentőséget. Egyszóval mennyiben közelítette meg a magyar nagybirtokosság a jelkép- és emblémahasználat terén a korabeli közép-európai, osztrák-német arisztokráciát. Egy magyar mágnás felvette-e azokat a státuszt és rangot kifejező szimbólumokat, mint egy dél-német báró? Mennyiben hasonul a kor nemesi életmódjának normáihoz, mennyiben közeledik az Európában „divatos” mentalitásbeli elemekhez?

PERÉNYI JÁNOS TÖKETEREBESI SÍRKÖVÉNEK SS-LÁNCA

Id. Perényi János tárnokmester (a terebesi ágból, †1458) címerpajzsa körül, töketerebesi sírkövén megjelenik a Plantagenet, utóbb a Lancaster-ház devizája, az SS lánc, a nem kevésbé rangos aragóniai Kanna-rend jelvényével együtt (egy stólán függő kétfülű kanna három liliommal, s a stóla felső hajlatában írásszalag „ma(r)ia ora p(ro) nob(is)” felirattal).²⁴ (1. kép) Az insignium egy 'S'-betűkből

²⁴ Perényi Imre titkos kancellár fia, a terebesi ágból: aulicus: ZsO. V. 1170.; Csergheő és Csoma tévesen a ciprusi Kard-renddel azonosítja. Csergheő Géza – Csoma József: A Perényiek középkori síremlékei. = *Archaeológiai Értesítő* (Új folyam), (továbbiakban AE) 8. 1888. 299–303. 300.; Csergheő Géza – Csoma József: *Alté Grabdenkmäler aus Ungarn*. Bp., 1890. (továbbiakban Csergheő – Csoma) 39–46. 41. kép.; Engel Pál – Lövei Pál – Varga Livia: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. = *Ars Hungarica*, 11. 1983. 21–48. 36–37. X. tábla. A ciprusi rend jelvényével vélik azonosítani, viszont pontosan leírják az angol SS lánc tipikus tartozékát, a háromkaréjű függő, szabdalt szegélyű, kis négyzetes lapocskát, közepén drágakövel. 1986-ban Mikó Árpád még mindig, bár kérdőjelesen a ciprusi Lusignan-renddel azonosítja: Mikó Árpád: Jagelló-kori reneszánsz sírköveinkről. = *Ars Hungarica*, (továbbiakban AH) 14. 1986. 97–113. 97.

álló lánc, ami eredetileg gallér volt, egy V. Henrik-portrén még nem lánc, hanem a király öltözéke nyakrészéhez, gallérjához van erősítve, vagyis maga az 'S'-ekből álló lánc a gallér.²⁵ Az SS, bár jelentése gyökerének több magyarázata is létezik, a 15. századra a *sanctissimus* kifejezéssel vált egyenlővé: az egyedüli legszentebb (= legkiválóbb) király nimbuszát V. Henrik igyekezett is ápolni.²⁶ 1416-os angliai látogatásán Zsigmond a Térdszalagrend mellett ezt a láncot is megkapta, „saját kívánságára”. Már az 1390-es évekből dokumentálható, hogy John of Gaunt, Lancaster hercege és fia, a későbbi IV. Henrik viselt egy S-betűkből összeláncolt gallért. Az SS-lánc a Térdszalagrenddel együtt adományozott kitüntetés volt, amely a 15. századra a Rend egyik livrée-jévé vált, s a dinasztia rendkívül nagy fontosságot tulajdonított neki – az uralkodók maguk is nyilvánosan viselték, s megfigyelhető az uralkodói ábrázolásokon is (VI. Henrik, III. Richárd). Ezért igen nagy jelentőségű, hogy a dinasztiahoz szorosan kötődő devizát egy magyar báró is megkapta. Egy korábbi előadásomban azt kívántam igazolni, hogy Perényi maga az angol királytól kapta a jelvényt.²⁷ Perényi sírkö-

Lövei (és Varga Livia) 1987-ben már revideálta álláspontját, és helyesen az angol SS-lánccal azonosította. Lövei Pál: Síremléksobrászat. In: *Művészet*, II. 277–303. 297. Sz. 53. Vernei-Kronberger Emil: *Magyar középkori síremlékek*. Bp., 1939. 41. (a rendjelekről nem ír). Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. I. = AH, 2. 1974. 27–58. 34. 1. kép.; Feld István – Juan Cabello: *A füzéri vár*. Miskolc, 1980. 41.; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I–II. Szerk.: Marosi Ernő. Bp., 1987. (továbbiakban MMűv), I. 588., 694. II. 1680. kép.; Lövei Pál: *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria: Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához*. Akadémiai doktori disszertáció. I–II. + Képmelléklet. Bp., 2009. <http://real-d.mtak.hu/381/> – a letöltés ideje 2012. január 19. [a továbbiakban Lövei, Dissz.] I. 65. 83., 462., 478. Képek, 273–276. kép.; Gervers-Molnár Vera: *Sárospataki síremlékek*. Bp., 1983. 42. kép. Sigismundus, 348. 4.52. Kat. sz. (Lövei Pál); Viera Luxová: Memento mori, formy náhrobnej skulptúry. In: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Red. Dusan Buran et al. Bratislava, 2003. 325–33. 326. 276. sz. kép., 666. Kat. sz. 2.2.7. Lásd még: Jaromír Homolka: *Gotická plastika na Slovensku*. Bratislava, 1972. 176. A szövegben jelzett képek a képmellékletek között találhatók.

²⁵ Példa: S-szemekből álló lánc: Sigismundus, 354. Kat. sz. 4.60. (Lövei Pál); Lövei, Uralkodói, 252. 9. kép. Windecke tanúsága szerint, pontos adatokkal, hiszen az ajándékokat nyomban 1416 őszén nyomban Brüggében elzalogosította: „ein halsbant des koniges von Engellant Gesellschaft, und darain hing ein fürsprang was ein demant costlichen und schon...”. *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Hrsg. Wilhelm Altmann. Berlin, 1893. 82.; „az angol király rendjének egy értékes és szép nyakéke, kilencezer koronára becsült gyémántfüggővel”: *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Ford.; sajtó alá rend. Skorka Renáta. Budapest, 2008. 73.; Kovács, Gótkus, 322., Kovács Éva: Hattyú és strucc. Lancaster és Luxemburgi. In: Kovács, Species, 282–91. 286.

²⁶ Csoma – Csergheő, Perényiek, 296–300. Azonban több eredetet is felvetnek, mire utalhat az SS: Sanctus Simpliciusra, Simplicius és Faustinus vértanúkra és követőikre stb. Henrik jelmondatát is az 'S'-szimbólika adja: „une sanz plus et sovereign”, amely arra utal, maga az uralkodói szuverenitás megtestesülését látta az 'S' jelben.

²⁷ „Perényi János tárnokmester, a Térdszalagrend lovagja”, Címer és társadalom a közép- és kora újkorban, Nemzetközi Konferencia, Budapesti Történeti Múzeum, 2011. január 19. A tanulmány megjelenés alatt áll.

vén a Sárkány-rend jelvénye is megjelenik, a nyakát farkával körültekerő sárkány, sugárkoszorú övezte görögkeresztel. A Sárkányos Társasággal ellentétben a Lancaster-insigniumot elnyerők csoportja egészen más jellegű lovagi társulást jelentett: nem volt lovagrend a szó akkori értelmében, hanem az uralkodó személyes kegyében részesültek. V. Henrik egészen máshogy kezelte a Térdszalagrendet, oda bekerülhettek olyan külföldiek is, akik 'lovagi tudománya' emelte a társaság ceremonális lovagi fényét és erősítette hírnevét. Nem szabad a Térdszalagrendet összemosni az SS-lánccal, az insignium nem a rend része, viselői nem egyfajta lovagrendként értelmezendők. Az SS-lánc a dinasztia saját intézménye volt, sokkal szűkebb körű társaságot fogott össze, amit nem is valamiféle testületként fogtak fel. Aki viselte, mint Zsigmond is Konstanzban, az angol dinasztia-ával való politikai szövetséget akarta vele kifejezésre juttatni, s valamiféle politikai elkötelezettség, a király részéről pedig különös királyi kegy jele.

Az SS-lánc nem válik egyszerű dinasztikus, uralkodói devizává, sokkal több annál, az adományozásának a legtöbb esetben politikai jelentősége van: akik megkapják, a legfelsőbb királyi kegyben részesülnek s nagy becsben állnak, valamely hű tettük folytán a Lancaster-udvarban. Az insignium nem lesz mindennapos, automatikusan nagy számban adományozott királyi kitüntetés. Mindez az adományozottak köre politikai karrierje megvizsgálásával bizonyítható. A források kiemelik több helyen is Perényi Zsigmondnak tett szolgálatait Angliában, s valószínűsíthető jó, személyes kapcsolatban állt V. Henrik angol királlyal, vagy a Lancaster-ház többi tagjával, akiknek joguk volt az SS-insigniumot adományozni.²⁸ Feltehetően ezek a kapcsolatok angliai útján, vagy akár korábban, a konstanzi zsinaton alakultak ki, tárgyalhatott az angol külpolitika irányítóival, vagy az angol zsinati követség tagjaival.²⁹ Perényi igen aktív volt a zsigmondi külpolitikában, több birtokadomány-levél is kiemeli külhoni szolgálatait – nagyszámú kíséretével – Nyugat-Európában, és diplomáciai tehetségét, különös tekintettel a konstanzi zsinatra, s munkálkodását a schizma megszüntetésén.³⁰ (Apja, Imre is

²⁸ A Lancaster-ház tagjai is viselték a családi jelvényeket, s maguk is adományozták az SS-lánccot. Bedford hercege is alkalmazza az 'S'-szimbolikát, hóraskönyvében jelmondatát 'S' betűkön szerepel. E. Carleton Williams: *My Lord of Bedford*. London, 1963. 64–65. közt.

²⁹ Albert adománya: „... főleg mikor a konstanci zsinattal és Zsigmond királynak az egyház egysége érdekében tett utazásai alkalmából a királlyal együtt megjárta Germanie, Francie, Anglie, Aragonie et alias quamplures regnorum ac mundi partes...”. 1439. jún. 27.: DL 13410. Erzsébet királyné adománya: 1438. nov. 4.: DL 38655.; Továbbiak: 1439. jún. 29.: DL 13413.; DL 13414.; 1438. feb. 15.: DL 71976.

³⁰ Adományok külszolgálatokért: 1439. ápr. 5. DL 13334; 1438. nov. 4. DL 13248. V. László adománya, kiemelve, hogy nemcsak Konstanzban volt a király mellett, hanem „Germanie, Francie, Anglie, Aragonie, Lyrgenie, Poloniae ac Bohemie et alias quamplures regnorum et mundi partes”. 1453. feb. 4.: DL 14627. Ugyancsak jelen volt Zsigmond prágai koronázásán. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp., 1984. (továbbiakban Mályusz, Zsigmond) 98.

járt Aachenben Zsigmonddal.³¹) Zsigmondot Aragóniába is elkísérte, erről tanúskodik sírkövén a Kanna-rend. A Kanna-rendet azonban a kíséret több tagja is megkapta, a Plantagenet-devizát azonban csak Perényi János. Perényit Zsigmond halála után is az uralkodók szinte elárasztották adományokkal, mind kihangsúlyozva Zsigmondnak tett külhoni munkálkodásait.

Valószínű, hogy János fivére, István, későbbi asztalnokmester (†1437) viszont Aragóniában kapta Ferdinánd királytól a Kanna-rendet, mely – a sisak mögötti, baloldalon lévő kétfülű kanna s benne három szál liliom képében – ábrázolódik sírkövén is (Rudabánya, református templom, belső keleti fala) – a Sárkány-rend jelvénye (farkát a nyaka köré tekerő sárkány, fölötte sokágú, görögkereszt alakú csillaggal) mellett.³² (2. kép) Érdekes viszont, hogy a Perényieknek a konstanzi zsinat idejében a legtekintélyesebb tagja, Imre, István és János apja, titkos kancellár (†1418) sírköve – amely eredetileg az általa Kurityán és Felsőnyárad között, Újházán alapított pálos kolostorban állott (ma Miskolc, Hermann Ottó Múzeum)³³ – bár töredékesen maradt fenn, nem ábrázol semmilyen rendi jelvényt, még a Sárkányos Társaságét sem. Pedig azok a részei, ahol azoknak „lenniük kellett volna”, a sisak két oldalán, éppen épen megmaradtak.³⁴ Nem tudjuk azonban, hogy Imre titkos kancellár az aacheni koronázáson és a konstanzi zsinaton túl máshová is elkísérte volna Zsigmondot.

Sajnos a fennmaradt pecsétek sem segítenek abban, hogy meg tudjuk vizsgálni, hogy a bárók a sírköveken túl használták-e a fejedelmi insigniumokat. A Perényiek esetében remélhetette volna a kutató, hogy a sírköveken is megjelenített jelvények ábrázoltattak pecséteken is. Perényi János 1424-es magánpecsétjén

³¹ 1414. szept. 8.: „Peron Emerich”: *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigismund. Deutsche Reichstagsakten Ältere Reihe, 1376–1486*. VII–IX. Hrsg. D. Keller. München–Gotha, 1878–87.; X. H. Herre. Gotha 1906.; XI–XII. G. Beckmann. Gotha 1898–1901. (továbbiakban DRTA) VII. 249.

³² Vernei-Kronberger, 30.; Csoma – Csergheő, *Alte Grabdenkmäler*, 36–39. (de a rendjelekről nem ír). Rugonfalvi Kiss István fedezte fel, hogy aragón Kanna-rendet ábrázol. R. Kiss István: *A Rudabányai ev. Ref. Templom czimeres emlékei*. = *Turul*, 22. 1905. 3. sz. 97–104. Apró, 3–3 liliommal díszítő kannákból álló lánc közepén násfa, mely félholdon állva Máriát ábrázolja, amint jobb karján Jézust, bal kezében kormánypalcát tart. Erről egy kis láncon griff függ, mely a rend jelszavával ellátott szalagot tartja. Csoma – Csergheő, *Alte Grabdenkmäler*, 36–39.; Horváth Henrik: *Zsigmond király és kora*. Bp., 1937. 156., Lövei, Sárkányrend, 154., Feld – Cabello, 35., 36., 41. 16. kép.; Engel – Lövei – Varga, *Zsigmond-kori bárói*, 36–37. 10. kép.; Lövei, *Síremlékszobrászat*, 296. Sz. 52. Kat. sz.; MMűv, I. 588., II. 1229. kép.; Lövei, *Dissz.*, I. 65. 478.; Képek, 277–278. kép.; Sigismundus, 348–49. 4.53 Kat. Sz. (Lövei Pál).

³³ Engel Pál: *Zsigmond bárói – rövid életrajzok*. In. *Művészet*. I. 114–130.; 405–58. 438. Czeglédy Ilona: *A kurityáni pálos kolostor*. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 1986–87 [1988] 211–228., 219., 221. 20. kép.

³⁴ Engel – Lövei – Varga, *Zsigmond-kori bárói*, 35–36., 9. kép.; Lövei, *Síremlékszobrászat*, 296. Sz. 51. Kat. sz.; Lövei, *Dissz.*, I. 332., 335., 340. Képek: 1115–1117. kép., Feld – Cabello, 35., 36., 41. 15. kép.

csupán a családi címerjelvény, sasszárny pár között szakállas férfifej ábrázolódik.³⁵ E tekintetben több más pecsétjén sem jártunk szerencsével.

Érdekes módon a Perényiek további generációi nem viszik tovább egyetlen rendjelvény használatát sem, a 15. század végi és a 16. század eleji családtagok emlékein még a Sárkány-rend sem ábrázolódik. János tárnokmester fia, Perényi István tárnokmester (†1484/1487) síremléke (Töketeremes, római katolikus templom), amit sokáig Perényi Imre nádor (†1519) tumbjaként azonosítottak,³⁶ mindössze alig több mint 2–3 évtizeddel később készülhetett, mint János és István rendjeles sírkövei, mégsem viseli nyomát a jelvénynek. Sajnos János tárnokmester fiának, Péternek (†1471) a sírköve elpusztult (Pozsony, Szent Márton templom).³⁷ A Sárkány-rend valamely oknál fogva azonban nem felejtődik el, hanem több generáció múltán újra feltűnik a családban.³⁸ Elsőként Perényi Ferenc váradi püspök (†1526) pásztorbotján, a Mária-alak hátlapján lévő címerpajzs körül jelenik meg (Nyitra, Székesegyház),³⁹ de különös módon a püspökhöz köthető többi tárgyi emléken nem találjuk nyomát, úgymint misekönyvén (*Missale Strigoniense*, 1498, Győr, korábban szemináriumi, majd Székesegyházi Könyvtár, Perényi címer, a címlap versoján, vagy a 207. folión).⁴⁰ Újabbán viszont a gyulafehérvári egyházmegyei gyűjtemény kiállítása során kerültek napvi-

³⁵ DL 11470. Továbbiak: DL 70900: 1452. szept. 20. Perényi János tárnokmester függőpecsétje, lenn: háromágú korona, fenn: díszes fejdíszű férfifej.

³⁶ Vernei-Kronberger, 47.; Csoma – Csergheő, *Alte Grabdenkmäler*, 84–88.; Csergheő – Csoma, *Perényiek*, 300–303. Balogh Jolán már 1974-ben elvetette az István náddal való azonosítást. Balogh, *Későrenaissance*, 36. Ennek ellenére később is így azonosították: Gervers-Molnár, 54. kép. Újabb, helyes azonosítása: Lővei, *Dissz.* 1. 341. Képek, 1154–55.

³⁷ Lővei, *Dissz.* 1. 52., 86., 341. Az abaújházi református templomban talált másik Perényi-sírkő, feltehetően a másik, a nyalábi ágból való Péteré (1470-es évek?) nem visel semmilyen rendjelvényt. Lővei, *Dissz.*, 1. 340. Képek, 1153.

³⁸ Lővei, *Sárkányrend*, 154.

³⁹ Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. Kolozsvár, 1943. 334. (továbbiakban Balogh, Erdélyi); *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma: megnyitott 1884. év február hó 17-én*. [közread. az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum]. Bp., 1884. 93–95.; Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. III. 72–73.; Pulszky Károly – Radisics Jenő: *Az ötvösség remekei*. Bp., 1888. I. 89–90.; Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*. (A Magyar Nemzet Története. Szerk.: Szilágyi Sándor. IV.) Bp., 1896. 641.; *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves országos kiállítás eredménye*. Szerk.: Matlekovits Sándor. V. Bp., 1898. 587.; Mihalik József: *A csúcsíves műizlés ötvösművészetének emlékei*. In: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. II. Szerk.: Szalay Imre, Czobor Béla. Bp., 1902–1903. 241.; *Erdélyi művészeti kiállítás 1941*. Kolozsvár, 1941. 22. Kat. sz. 122.

⁴⁰ Balogh, Erdélyi, 133. 319., 241. kép.; Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp., 1929. 187–89. *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Schallaburg, 1982. (továbbiakban Schallaburg) 547. Kat. Nr. 601. 54., 56. tábla.; Balogh Jolán: *Varadinum: Várad vára*. Bp., 1982. 34–36.; Fábrián Edit: *Várad reneszánsz püspökei és reneszánsz emlékeik*. = *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 30. 2004–2005. 5–23. 20.

lágra Perényi Ferenc – az egyébként korábban is ismert, és a kolozsvári piarista templomban őrzött – püspöki kazulájának rendjelvény ábrázolásai.⁴¹ A püspöki ornátus keresztjén, annak hosszanti szárán kilenc vázában liliomkoszorú és szárnyas griff ábrázolódik, ami az aragón Kanna-rendre utal; valamint a kereszt alján enyhén dőlt, 11 darab S alakú motívumból álló félkör, amely pedig kétségtelenül a Lancaster SS-lánc. Anyaga a 15. század végén készült Utrechtben, hímzése magyar. Utóbb a kolozsvári jezsuita, majd piarista templom kincstárába került.⁴² A rendjelvények jelentőségét csak néhány éve fedezte fel Takács Imre. Sajnos azonban Perényi Ferenc pecsétjein sem bukkanunk a jelvények nyomára, nem ábrázolják még a Sárkányos-jelvényt sem.⁴³ Felvetődik a kérdés, ha eltűnt 40–50 évre a Kanna-rend és a Lancaster-rend jelvénye a családi insigniumok köréből, a közös nemzetségi „emlékezet” hogyan őrizhette meg mégis, hogy e kitüntetéseknek jelentősége van, s a család státuszának emeléséhez szolgál. Ezt fejezi ki, hogy több generációval a rendszerzők után élő Perényi Péter temesi ispán (†1548) felelevenítette a Sárkány-rendet, és siklósi rezidenciáján használta is (az ún. Perényi-bástya domborművén a címert öleli körül a sárkány).⁴⁴

GARAI MIKLÓS KENDŐ-RENDJE

Leginkább kézenfekvő példa ifjabb Garai Miklós nádoré, akinek 1416-i címerlevelein megjelenik mind a Sárkány-rend, mind a Luxemburg-ház Kendő-rendje, mind pedig feltehetően a VI. Károly francia királlyal való kapcsolat emlékeként a Valois-ház Csillagrendjének ábrázolása is. Idősebb Garai Miklós nádor – Anjou Mária és Orléans-i Lajos herceg *per procuracionem* házasságát előkészítendő erőfeszítéseit – VI. Károly francia királytól tanácsosi címet nyert s a

⁴¹ *Millenniumi kiállítás Gyulafehérvár. Válogatás az ezeréves főegyházmegye kulturális kincseiből. Expozítje milenar. Millenary Exposition*. Alba Iulia/Gyulafehérvár, 2009. Szerk.: Hegedűs Enikő. Címlapfotó.; Hegedűs Enikő – Takács Imre: *Egy lovagrendi jelvényekkel díszített kazula*. = *Ars decorativa* (megjelenés alatt); Lővei Pál: *Újabb ismeretek a Sárkányrend emlékeiről*. In: *Erősségénél fogva váreplítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 259–66., 262.

⁴² Sas Péter: *A kolozsvári jezsuita, más néven piarista templom kincstára*. Kolozsvár, 2007. 73. 183. sz.; Sas Péter: *A Jézus Társasága emlékei az egykori kolozsvári jezsuita templomban*. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 391–413. 409–410. 27. kép. Lővei szerint a casula hímzett keresztje a 15. század elejéről való. Lővei, *Újabb ismeretek*, 262.

⁴³ Perényi Ferenc váradi püspök pecsétje: 1520: DL 68029.; Temesváry János: *Az erdélyi püspökök címerei*. Bp., 1930. 11–12.

⁴⁴ Lővei, *Sárkányrend*, 155.

Nagytanács tagjává lett, s elképzelhető, hogy már ekkor, 1384-ben kitüntették a Valois-ház rendjével.⁴⁵

Garai a külföldön járt magyar urak legismertebbike, a nyugati források „Magyarország nagy grófjaként” mondhatni jól ismerik („*magnus comes de Hungaria*”; „*the grete erle of Hongrie*”).⁴⁶ Konstanzban, Párizsban és Londonban is ott van a királlyal.⁴⁷ Garait említi egy angol forrás, mint a „császár egy hercegét”, aki – feltehetően az angol – „király mellett ült a windsori Szent György kápolnában” Szent György ünnepén tartott ceremóniákon.⁴⁸ Ennek ellenére nincs nyoma, hogy Garai elnyerte volna a Plantagenetek bármelyik devizáját vagy rendjelvényét.

Franciaországi tárgyalásaiért viszont VI. Károly kitüntette: 1416. március 26-án Párizsban Garai Miklós címeradományt nyert a francia királytól, valamint Zsigmond királytól.⁴⁹ (3–4. kép) Két egymás felé fordított pajzsban, kék mezőben arany országalmát harapó hétszer kunkorodó koronás arany kígyó. A jobboldali pajzs sisakjának oromdisze aranykoronából kiemelkedő kék strucc tollforgón

⁴⁵ „... personam... Nicolay comitis palatini... in consiliarium nostrum de magno consilio nostro ad iura et emolumenta dicto officio incumbencia retinuimus...”: DL 7067. Párizs, 1384. márc. 7. Kiadva: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. Acta exera Andegavensia. Szerk.: Wenzel Gusztáv. I–III. Budapest, 1874–1876. (Monumenta Hungariae historica. 4. osztály. Acta exera.) III. 532.; Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya*. I–II. Bp., 2004. I. 52–53., és II. Okmánytár, 80. sz. II. 44–45.

⁴⁶ Thomaé de Elmham: *Vita et Gesta Henrici Quinti Anglorum Regis*. Ed. Thomas Hearne, Oxford, 1727. 74.; Public Record Office/The National Archives, Nagy-Britannia: Exchequer: Exchequer of Receipt: Issue Rolls: E 403/624. m.6.; British Library, Manuscript Collection: Chronicles of London, II. Cleopatra C IV, 1416: 124. f. 29.; „magnus comes Hungarie palatinus”: *Gesta Henrici Quinti. The Deeds of Henry the fifth*. Eds. F. Taylor – J. S. Roskell, Oxford, 1975. 138.; „the grete Earle of Hungarie”: *First English Life of king Henry the Fifth by the Translator of Livius*. Ed. C. L. Kingsford, Oxford, 1911. 121.

⁴⁷ „grand comte de Hongrie”: DRTA VII. 249.; „großgraf zu Ungern”: Ulrich von Richental: *Chronik der Constanzer Concils 1414 bis 1418*. Hrsg. M. R. Buck. Stuttgart, 1882. [a továbbiakban Chronik] 193.; „dominus Natrespeyn”: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I–XII. Szerk.: Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. Pest – Bp., 1871–1931. (továbbiakban Zichy) XII. 107.

⁴⁸ Gregory. *The Historical Collections of a Citizen of London in the Fifteenth Century*. Ed. J. Gairdner. London, 1876. 113.

⁴⁹ VI. Károly francia király címereslevele Garai Miklósnak, Párizs, 1416, Pozsony, Slovenský národný archív, Archiv rodu Zay z Uhrova / Zay család ugróci levéltára, Fasc. C. Nr. 8. Másolat: DF 265782. Kiadva: CD X/5 563–69.; Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címeres levelei*. I–II. Bp., 1904–23. II. 31.; ZsO. V. 1692.; Zsigmond címereslevele Garai (II.) Miklós nádornak, Párizs, 1416. Pozsony, Slovenský národný archív, Archiv rodu Zay z Uhrova / Zay család ugróci levéltára Fasc. C. Nr. 7. Másolat: DF 265783. Kiadva: CD X/5. 681., 741.; ZsO. V. 1694.; Radocsay nem említi a rendjelvényeket: Radocsay Dezső: Gótikus magyar címerlevelek. = Mű, 6. 1957. 271–94. 287.; Magyar családok címereslevelei: Művészet, II. 390–91. M. 22. Kat. sz. (Wehli Tünde); Sigismundus, 406–408. Kat. sz. 4.121a–b (Martha Melniková – Jékely Zsombor).

a címeralak koronás kígyója; a baloldali sisak koronájából arany sugarak emelkednek ki és két négyszögű zászlót tartanak, melyek közül az egyikben a kígyó koronával és országalmával, a másodikban ezek nélkül látható. A sisakból kiemelkedő, azt körülölelő arany napsugarak alapján vélem feltehetőnek, hogy ez a francia Csillagrendre utal, mivel az oklevél szövege hosszasan fejtegeti azt, pontos leírást adva a napkorongról.⁵⁰ (A Csillag-rend vonatkozásában azonban feltevésünk hipotetikus, s annak eldöntésére, ábrázolták-e hasonló módon a rend jelvényét, tovább kutatások szükségesek. Az oklevél szövege ugyanis nem említi magát a rendet.) A két pajzs között van a Sárkány-rend, valamint a Luxemburg-ház Kendő rendjének jelvénye, egymásba fonódva.⁵¹ A címeresleveleken kívül azonban a külföldi fejedelmi devizáknak nem találjuk nyomát. (Sőt, címereslevélen is egyedül a Csapi/Chapy Andrásnak kiadott armálison látható a sárkány.⁵²) Míg a Sárkány-rend ábrázolása néhol megtalálható – Siklóson, a volt ágostonos kanonokrendi templom ablakbéllet-csúcsában, ahol körbeveszi a sárkány-alak a kígyós címerpajzsot; vagy a lángkereszt Siklóson egy zárt erkély ívmezején –, a Kendő-rendnek, vagy francia kiadású címerrajzuknak, az arany-sugaras sisakdísznek vagy koronás zászlónak nyoma sincs.⁵³ A Garaiak fennmaradt pecsétjei alapján nem támasztható alá, hogy használták jelvényeiket. Garai Miklós nádor napkorongos címerjelvénye nem jelenik meg egyetlen fennmaradt

⁵⁰ VI. Károly oklevele: „similiter auream Coronam supra Galeam a qua Corona veluti Radii solares seu virgulae iubar splendide multiplicatum, ex utraque parte eiusdem Galeae sursum deorsumque et supra Galeam ipsam similes ad modum solarium Radiorum cum ventilabris Banderiae et pictura Armorum antiquorum desuper Radiis coruscare egredi et diffundi videntur”. Ibid. A Zsigmond által kiadott oklevél: „Coronam auream supra galeam similes ad modum radiatorum solarium cum ventilabris banderiae, et pictura antiquorum armorum desuper radiis coruscare, egredi, et diffundi videntur, ad maiorem eminentioris nobilitatis... de nouo et ex nouo concedimus, et elementer ac liberaliter elargimur”. Ibid. Analógiák a napkorongábrázolásra: Fête de l'Ordre de l'Étoile: A Csillagrend alapítása, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Division occidentale, Français 2813, fol. 394.; Csillagrend V. Károly címere körül, Armes de Charles V le Sage. Liber de informatione principum (trad. Jean Golein) Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Division Occidentale, Français 1950 fol. Iv. Még inkább párhuzamba állítható a Garai-armális napsugaraival a közel egykorú Wittelsbach-síremlék modell: Hans Multscher: VII. Lajos bajor herceg síremlékének modellje, 1430, München, Bayerisches Nationalmuseum. Lövei, Uralkodói, 255–256. 9. kép.

⁵¹ Nyáry Albert: *A heraldika vezérfonala*. Bp., 1886. 110–111., 238–39. A rendjelet nem említi.

⁵² Chapy András címereslevele, 1418. márc. 19. DL 98825. Zso. VI. 1660. Lövei, Sárkányrend, 148., 157., illetve Magyar családok címereslevelei, In. *Művészet*, 392–93. II. M. 24. kat. sz.; Fejérpataky László: A Chapy-címer és a Sárkány-rend, = *Turul*, I. 1883. 116–119. 117.

⁵³ A sárkányrendi jelvényről: Lövei, Dissz. I. 376., 378., Képek: 1181. sz.; Lövei Pál: A siklósi plébániatemplom szentélye és középkori falképei. = *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 1–2. sz. 177–214.; Jékely Zsombor: A siklósi volt Ágostonos-templom freskóinak stíluskapcsolatai. In. *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk.: Tüskés Anna. Bp., 2009. 129–136. 129.; Lövei Pál: Néhány címeres emlék a 14–15. századból. = Mű, 40. 1991. 49–66. 60–61. 24–25. kép.

pecsétjén sem. Elképzelhető, hogy a II. Garai Miklós nádor által nyert francia armális éppen apja francia tanácsosi kitüntetése miatt s esetleges Csillag-rend adománya okán ábrázolta a Csillagrendhez hasonló napkorongot, a sisakot körülölelő napsugarakat a címereslevélen. Elegendőnek tartották a családi jelvény, a tekergő kígyó megjelenítését. A Kendő-rend sem jelenik meg semmilyen ábrázoláson, sírköveken sem a VI. Károlytól és Zsigmondtól kapott armálison kívül.⁵⁴ Még a feltehetően a budai Nagyboldogasszony-templomból, az ifjabbik Garai Miklós nádor által építtetett Mindenszentek-kápolnából előkerült töredékes Garai-sírkő sem ábrázol semmiféle rendjelvényt.⁵⁵ Nem találjuk azt Garai Ilona sírkövén sem.⁵⁶

AZ ARAGÓN KANNA- VAGY STÓLA-REND⁵⁷

A Kanna-rendet 1403-ban alapította Ferdinánd aragón és kasztíliai trónörökös Szűz Mária mennybemenetelének tiszteletére, ezért is lett a jelvénye az a gyakran három szál liliummal ábrázolt váza, amely az Angyali Üdvözlés ábrázolásoknál igen gyakori. A liliumok, például az Énekek Éneke alapján Máriához köthetők.⁵⁸

⁵⁴ Pl. DL 7351. 1384. dec. 26. Garai Miklós nádor függőpecsétje. Virágos háttérben 3, bal felső sarkánál érintkező pajzs, bennük koronás kígyó.; DL 269. 1384. júl. 19. Garai Miklós nádor függőpecsétje. Három címerpajzs, bal felső sarkuk érintkezik, bennük kígyó. Csak a tekergő kígyót használja fia is: DL 66549. 1399. aug. 19. II. Garai Miklós szlavón bán függőpecsétje. Továbbiak: pl. DL 8756. Még amikor sisakot is jelenít meg a függőpecsét, akkor sem napkorongot ábrázol, hanem ott is, a sisakdíszben is kígyót: DL 9432. 1408. júl. 10. Mi több, miután Párizsban Garai megkapja kettős címereslevelét, akkor sem jeleníti meg annak devizáit pecsétjein. DL 506. 1418. márc. 3. Függőpecsét, csillagszerű keretben kígyó. Vagy a továbbiakban: DL 11459. 1424. jún. 29. Függőpecsét, csillagszerű keretben kígyó. A család további tagjai is a kígyóhoz ragaszkodnak pecsétjeiken: Garai László macsói báné, DL 39290.; DL 37604.

⁵⁵ Lövei, Dissz., I. 348. 461., Képek, 111. sz., Engel – Lövei – Varga, Zsigmond-kori bárói, 44–45., 19. kép.; Török Gyöngyi – Osgyányi Vilmos: Reneszansz kőfaragványokról. = MÉ, 30. 1981. 95–113. 103–104., 18–19. sz. kép.

⁵⁶ Szentgotthárd, római katolikus plébánia. Lövei, Síremlékszobrászat, 300.; MMűv, I. 588., 695. II. 1683. kép.; Lövei, Dissz., I. 322., 332. 461. Képek: 1110–1111 kép.

⁵⁷ Elnevezései: Orden de la Terraza empresa de la Jarra y de la Estola.; Orden de la Jarra y Orden de las Azucenas; Orden de la Jerra; amprisia iarre.; Ordo temperantiae; Ordo de la vase de la Sainte Vierge. Máriára és liliumra való utalások, Énekek Éneke: ÉE 2,1. Én Sáronnak rózsája vagyok, és a völgyek liliuma.; 2,2. Mint a lilium a tövisek közt, olyan az én mátkám a leányok közt.; 2,16. Az én szerelmem enyém, és én az övé, a ki a liliumok közt legeltet.; 5,13. Az ő orcája hasonlatos a drága füveknek táblájához, a melyeknek illatos plántákat nevelnek; az ő ajkai liliumok, melyekről csepő mirha foly.; 5,18. Az én szerelmem, elment az ő kertébe, a drága füveknek táblái közé, hogy lakozzék a kertekben, és liliumokat szedjen.; 7,2. A te köldököd, mint a kerekded csésze, nem szűkölködik nedvesség nélkül; a te hasad, mint a gabonaasztag, liliumokkal körül kerítve.

⁵⁸ Anna Coreth: Der „Orden von der Stola und den Kanneln und dem Greifen“ (Aragonesischer Kannennorden). = *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 5. 1952. 34–62. 37–39. Boulton, 330–338.

A rend kannákból összekötött láncain medaillonban vagy násfán, egy holdsarlón álló Mária-alak áll, és/vagy egy arról lelógó szárnyas griff is megjelenik. Utóbbi egy írásszalagon a rend egyik jelmondatát hirdeti: „per bon amour”.⁵⁹

Bizonyosan tudjuk, hogy 1415–16-ban Zsigmondot Ferdinánd aragón király felruházta azzal a joggal, hogy a Kanna-rendet saját maga is adományozza, több lovagnak, mi több, maga is kitüntette a magyar kíséret néhány tagját, például Garai Miklóst – *el gran Conde de Ungria* – az *amprisia iarre*-vel.⁶⁰ Garai sokat tett az aragón tárgyalások sikeréért is.⁶¹ Jelen volt Zsigmond narbonne-i és perpignani tárgyalásain, sőt, külön megbízatásokat is teljesített. A király előküldte Aragóniába a terepet előkészítendő.⁶² 1415 szeptemberében külön is tárgyalt az aragón infánssal, Pedróval és XIII. Benedek pápával, majd utóbb Ferdinánddal is.⁶³ Ott bábáskodott a narbonne-i egyezmény megkötésénél is.⁶⁴ Ezért gondoljuk, hogy kézenfekvő, hogy „Magyarország nagy grófja” az első között nyerte el az aragón dinasztikus devizát, amit Ferdinánd király a narbonne-i megállapodás (1415. december 13.) után követte útján Avignonban ruházott rá, 1416. január első napján, ahol is a nádor „ünnepélyesen letette az esküt a rend jelvényére”. Garai személyesen is találkozott az aragón királlyal, sőt, ajándékot is küldött neki, két lovat, melyért cserébe a *gran comte de Ongria* „40 aragóniai aranyforintot” kapott Ferdinándtól.⁶⁵ Zsigmond ugyanakkor hitet tett, hogy 30 aragón lova-

⁵⁹ Pamer Nóra: Szakál Ernő és a kisházi vár vörösmárvány falikútja. = *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 2. sz. 133–136. 136.

⁶⁰ *Acta concilii Constantiensis*. I–IV. Hrsg. Heinrich Finke et al. Münster, 1896–1928. (továbbiakban Finke) III. 390, 510., 512. A teljes oklevelet az aragón királyi levéltárból:

„Licenciam per Dominum Regem concessit Magistro Philippo de Medalia elargiendi amprisiam Jarre et Stole Comite Palatino.

Nos Ferdinandus, etc. Quia egregius et spectabilis vir dilectus et devotus noster Nicholaus de Gara Comes Palatinus Hungarie desiderat Amprisia Jarre sive Stole, qua universi quasi nobiles, milites et generosi nostre dicionis decoratur, ut ceteri insigniri... quod possitis ipsam Jarre et Stole amprisiam dicto Egregio Comiti elargiri... Vos, enim, ante ipsum Amprisie largicionem teneamini a dicto Comite juramentum exligere quod servabit capitula amprisie supradicte et alia omnia et singula faciet ad que ipsorum vigore astrictus sit et quomodolibet obligatus....”

közl: Francisca Vendrell de Vallicrosa: Contribución de los Húngaros al Año Santo Compostelano. Caballeros Centroeuropeos en la Corte Aragonesa. = *Magyar Történelmi Szemle / Revista Histórica Húngara*, 2. 1971. 2. sz. 217–41. 239.

⁶¹ Szolgálati az egyház egységének helyreállítása érdekében: Perpignan: 1415. október 18.: ZsO. V. 1136.; Aragóniai tárgyalásai: Perpignan: 1415. október 26.: ZsO. V. 1156.

⁶² 1415. szept. 10. ZsO. V. 1048.; Finke III. 377.

⁶³ Áldásy Antal: *Zsigmond király és Spanyolország*. Bp., 1927. (továbbiakban Áldásy) 57., 65. Finke III. 371.

⁶⁴ Áldásy, 94.

⁶⁵ 1415. szept. 15. ZsO. V. 2577. Áldásy 104. Áldásy azonban a Calatrava-rendet feltételezi: Kovács Éva igazolta az 1980-as évek elején, hogy itt valójában a Kanna- vagy Stóla-rendről van szó. Kovács, Gótkus, 322.; Papp Szilárd: *Kőfaragvány a Buda feletti Szent Lőrinc-kolostorból*. In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk.: Rostás Tibor, Simon Anna. Bp., 2000. 147–174. 160.

got kíván kitüntetni a Sárkány-renddel.⁶⁶ Utóbb felajánlotta a Sárkány-rendet Ferdinándnak és Pedro infánsnak, és a kiváltságot, hogy azt tovább adományozzák.⁶⁷ Viszonzásképpen 1416. március végén pedig Ferdinánd király hatalmazta fel Zsigmondot, hogy 50 személyt tüntethet ki a renddel, „cum amprisia iarre”.⁶⁸

A Kanna-rend mégis legfeljebb néhány esetben ábrázolódik, melyek közül viszont egyedül a két Perényi fivér az, akinek a sírkövén látható a jelvény, s konkrét aragóniai küldetésükről is vannak okleveles adataink. A többi esetben csak feltételezéseink lehetnek, hogy ki, mikor nyerhette el a devizát. A Garaiak esetében például egyetlen ábrázolásunk sincs, holott a legtöbb adatunk éppen róla van, hogy elnyerte a Rendet magától Ferdinánd királytól.

Érdekes módon az egyedüli magyar címereslevél, amelyet Aragóniában az aragón király állított ki, s melynek esetében leginkább feltételezhető lenne, hogy az adományozott a Kanna-rendet is megkapta, nem tanúskodik erről. A Heteyi család (és Bátéi Benedek) armálisa is akkor kelt, amikor feltehetően a kedvezményezett valamely diplomáciai szolgálatban járt el az aragón udvarban, 1415 októberében.⁶⁹ A kutató reménykedett abban, hogy azoknak a személyeknek az esetében, akikről bizonyosan tudjuk, hogy Aragóniában jártak Zsigmond követtségében – például Kusalyi Jakcs Mihály udvari lovag⁷⁰ és Lévai Cseh Péter

⁶⁶ ZsO. V. 1390.; Finke III. 510.; Lövei, Sárkányrend, 166. El is küldi a rendjelvényeket Kusalyi Jakcs Mihállyal és Ottobonus de Bellonisszal. ZsO. V. 1391.; Finke III. 513.

⁶⁷ ZsO. V. 1418.; Finke III. 518.; Zsigmond követi utóbb azt az utasítást kapták, adják meg az engedélyt a királynak, hogy 25 nemes személyt ruházzon fel Aragóniában a renddel. ZsO. V. 1547.; Regesta Imperii. XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437). Hrsg. Wilhelm Altmann. I–II. Innsbruck, 1896–1900. I. 1930.; Finke, III. 390.; Francisca Vendrell de Vallicrosa: Caballeros centroeuropéos en la corte aragonesa. = *Miscellanea Barcinonensis*, 10/28. 1971. 19–43.; Garai: „en la qual eran el Gran Conde de Ungria”: Fernán Pérez de Guzmán: *Cronica del Rey Don Juan II. en castilla y Leon*. Valencia, 1779. 141. Online: Bayerische Staatsbibliothek, München, 2 Hisp. 41. i. <http://www.europeana.eu/portal/record/03486/EA6DF89D7E66DA74E160D95458B55090433599F1.html> – letöltés ideje: 2012. január 19.

⁶⁸ Áldásy, 104.; Finke III. 390.

⁶⁹ 1415. okt. 20. DF 283583.; ZsO. V. 1143.; Turul 1897, 187., *Monumenta Hungariae Heraldica*. Magyar címerez emlékek. Szerk.: Fejérváthy László – Áldásy Antal. I–III. Bp., 1901–26. II. 17.

⁷⁰ Mihály szinte a legtapasztaltabb és legtöbbet foglalkoztatott diplomatája volt Zsigmondnak, ezért a király el is halmozta tisztségekkel (speciális birodalmi követ; teljhatalmú procurator; birodalmi consiliarius): 1416. február 16.: ZsO. V. 1546.; 1547. Áldásy 104. Konstanzban természetesen ott volt, Richental 'Michel Jäk'-ként ismeri: Richental, Chronik, 200.; egy másik forrás Jaczmahelként: Zichy XII. 107. Zsigmond aragón útján is részt vett, sőt, Zsigmond Párizsba utazása után ő folytatta a tárgyalásokat Aragóniában és Kasztíliaiban. Ő készíti elő a király aragóniai utazását, hajókat bérel Nizzában: 1415. szept. 5.: ZsO. V. 1028.; Narbonne: 1415. szept. 10.: ZsO. V. 1048. Az volt a feladata, hogy elvigye a Sárkányrend insigniumát Ferdinánd király részére. 1416. jan. 10.: ZsO. V. 1418.; Ekkor részesedhetett Ferdinánd Kanna-rendjében maga is. Más küldetése: Valladolid: 1416. június 3–4.: ZsO. V. 1960. Ennek az volt a célja, hogy kipuhatolja, II. János kasztíliai király hogyan vélekedik Pedro de Luna letételéről. Jakcs ennek a küldetésnek a híreit szállította Konstanzba: II. János beleegyezett, hogy XIII. Benedeket letegyék és Zaragoza érseket letartóztassák. 1415. június 22.: ZsO. V. 2048. Tárgyalásaihoz lásd: Áldásy, 52.; 55., 57.

(1415-ig lovászmester, barsi ispán),⁷¹ esetleg Pelsőci Bebek András (1415-től lovászmester)⁷² megkapták a Kanna-rendet. Egyikük, s családtagjaik pecsétjein sem találjuk nyomát a jelvénynek, más címeres ábrázolásunk, például kályhacsem-pénk pedig nem maradt fenn.⁷³

Az egyedüli címereslevélén történő magyarországi Kanna-rend ábrázolás a Szentgyörgyi és Bazini grófoknak III. Habsburg Frigyes császár által kiadott armálisain látható. (5. kép) 1459-ben Bécsben a császár Szentgyörgyi és Bazini (III.) György és két idősebb fia, (III.) János és Zsigmond részére kiállított címereslevelén – melyben megújította régi címerüket, és a sisak fölé császári koronát adományozott, s melyben engedélyezte a csillagos címer használatát – a pávatollas sisakforgó két oldalán látható az aragón királyi rend mindkét jelvénye, a kanna és a griff is.⁷⁴

⁷¹ A legkézenfekvőbb az lenne, ha Lévai Cseh Péter lovászmester – „major marescal del reyno d'Ungaria” – megkapta volna a Kanna-rendet, hiszen még Kusalyinál is szorosabb, éveken át ívelő kapcsolatokkal bírt az aragón udvarral. Aragón tárgyalásai és kapcsolatai: ZsO. V. 359.; 1415 májusában Zsigmond előre küldi Aragóniába, s onnan Kasztíliaába. ZsO. V. 630., 633. Júniusban újra Aragóniában, majd Ferdinánd védlevelével Granadába szándékozik menni a mórak ellen. ZsO. V. 719.; Finke III. 371. Utóbb visszatérően újra Aragóniában van, s tárgyal Garaiék társaságában a királlyal. Áldásy 57.; Finke, III. 371. Az oklevelet kiadta Vendrell; 234–36.; „en Mariscal de Ungria”: Pérez de Guzmán: *Cronica del Rey Don Juan II*, 143. Lásd még: Jeanne Viellard – Robert Avezou: *Lettres originales de Charles VI conservées aux archives de la couronne d'Aragon à Barcelone*. = *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 97. 1936. 317–373. 354. Lévai Cseh Péter zárandokújáról, melyben Aragónián is többször keresztülment lásd: Csukovits, 79., 99–100.; 104.; 152–153. Mi több, akár népes kísérete, familiárisai és fegyvernökei közül is nyerhettek Kanna-rendet, hiszen a források megemlékeznek nagyszámú kíséretéről. DL 10297., ZsO. V. 54.; DL 10299., ZsO. V. 18. Csukovits, 91–92.

⁷² Ő is a Zsigmond által a tárgyalásokat előkészítendő előreküldött narbonne-i küldöttség tagja volt. ZsO. V. 1048.; Finke III. 377. Perpignanba is előreküldték Garai Miklóssal s szeptemberben tárgyalaltak Ferdinánddal is. Áldásy, 57. Sajnos többet nem tudunk róla.

⁷³ Kusalyi Jakcs László pecsétje, 1427, DL 80104. A család további tagjai esetében sem: Kusalyi Jakcs Dénes váradi püspök pecsétje, 1431: DL 11744. Lévai Cseh Péter barsi ispán, volt lovászmester pecsétje, 1420: DL 10874. DL 39286.

⁷⁴ DL 24832. Bécs, 1459. jún. 19. Lásd még: Wertner Mór: *Die Grafen von St. Georgen und Börsing*. Wien, 1891. (Igaz, Wertner nem ismeri fel a rendjeleket.) A címerekről részletesen ír, mégsem fedezi fel a rendjelvényeket Radocsay, Gótkius, 282. 15. sz. kép.; 292–3. *A Magyar Országos Levéltár címereslevelei* (CD-ROM). Szerk.: Kollega Tarsoly István – Nyulásziné Straub Éva. Bp., 2000. (továbbiakban MOL címereslevelei); *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp., 2008. (továbbiakban Hunyadi Mátyás) 200–202. 2.6. sz. kép. (Sölch Miklós – Spekner Enikő – Wehli Tünde). Itt az oroszlanos giffet azonosítatlan, meghatározhatatlan jelvényként írják le a szerzők, s csak a Kanna-rendet azonosítják, noha az aragón Kanna- vagy Stóla-rend gyakori tartozéka volt a griffes csüngő, a kannákból álló láncot összefogó kapocs is. A rend forrásai egyértelműen közlik, hogy „orden de caulleria de la Jarra y Lirios, y un Grifo”. Steeb, 56. A kannákból álló láncot egy Szűz Mária-alak köti össze, egyik kezében a gyermek Jézust, másikban jogart tart, erről csüng le a griff. Csergheő – Csoma, Perényiek, 298. Például Oswald von Wolkenstein portréján látható. A rend megnevezése is gyakorta magában foglalta a griff elnevezést is. Oswald von Wolkenstein portréja, Innsbruck Universitätsbibliothek, Liederhandschrift B, fol. 1r. Sigismundus, 343–44., Kat. Sz. 4.44. (Szakács Béla Zsolt); Lövei, Sárkányrend, I. 164. II. Zs. 58. kat sz.; Papp, Kőfaragvány, 160.

Az oklevél szövege azonban nem tesz utalást a rendjelvényre.⁷⁵ Érdekes azonban, hogy a rendjel az ugyanakkor kiállított másik – magyar királyként is megerősített – címereslevelén már nem ábrázolódik.⁷⁶ Sajnos azonban más forrás nem alapozza meg, hogy a Szentgyörgyiek használták volna a Kanna-rend jelvényét, bár az is sokatmondó, hogy a Zsigmond által elnyert továbbadományozási, s feltehetően Albert, V. László majd III. Frigyes által megörökölt jog nem merült feledésbe, s a császári címeren is feltüntették a bécsi udvarban, azaz nem volt jelentőség nélküli. Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (†1467) tumbafedlapja (Pozsonyszentgyörgy/Svaty Jur, római katolikus templom) sírköve sem ábrázolja.⁷⁷ Körmendi Tamás katalógust állított össze a Szentgyörgyieknek a korban használatos pecsétjeikről, ami alapján némi hipotetikus feltevést tehetünk. Több esetben ábrázolódik ugyanis III. György és utódai esetében griffes alak, amely lehetséges, hogy szimpla, szokványos heraldikai ábrázolás, másrészt sok esetben nehezen kivehető, sérült vagy töredékesen maradt fenn, mégis talán megfontolandó, hogy esetleg a Kanna-rend griffje, vagy annak a családban élő, s az 1459-es armálison is látható emléke köszön vissza. Ahol két griff is van, mint Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond erdélyi vajda 1466–70 közé datálható pecsétjein, nyilván inkább heraldikai szimbólum.⁷⁸ Megoldást nem jelent, de elgondolkodtató, hogy több esetben kivehetetlen ábrák valószínűsíthetőek a pajzs körül, fölött vagy két oldalán, a pecséteken, ami talán arra is utalhat, hogy egy rendjelvény nyomait találjuk meg bennük: Szentgyörgyi és Bazini (III.) György volt királynéi pohárnokmester 1443-as gyűrűs pecsétjén,⁷⁹ valamint Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond, volt pohárnokmester 1458-as pecsétjén.⁸⁰

Kanna-rendes jelvényt találunk a budaszentlőrinci pálos kolostor romjai között, ami feltehetően egy poligonális zárterkély keretének a maradványa, s a 15. század második negyedére datálható.⁸¹ Papp Szilárd kutatásai alapján lehet feltételezni, hogy az erkély ívmezeiben a bal oldali timpanon-mező kétfülű vázája s a benne lévő növényi dísz nem egyszerű ornamentumok, hanem egy heraldikai áb-

⁷⁵ Legutóbbi, pontos kiadása: Körmendi Tamás: A Hontpázmány nemzetség címerváltozatai a középkorban. = *Levéltári Közlemények*, 82. 2011. 2. sz. 3–77. 10–11., 17.; Függelék, 40–41.

⁷⁶ DL 15371. Bécs, 1459. jún. 19. MOL címereslevelek.

⁷⁷ MMűv I. 587., 691. II. 1691. sz.; Körmendi, 14.; Vernei-Kronberger, 45.; 26. tábla. Gotika: 666. Kép. Kat. 2. 2. 8., Lövei Pál – Varga Livia: *Funerary Art in Medieval Hungary*. = *Acta Historiae Artium*, 35. 1990–92. 3–4: 115–167. 136. fig. 32.; Lövei, Dissz. I. 84., 236., 329., 344., 435., 462. 482. Képek: 384–86.

⁷⁸ DL 24551. [igaz, a MOL katalógusában ezek oroszlanok]; DL 45398. Körmendi, 61. Függelék, 7.14.4.

⁷⁹ DL 44342; 13727/1. Körmendi, 60. Függelék, 7.11.1 sz.

⁸⁰ DL 44881. Körmendi, 61. Függelék, 7.14.2. sz.

⁸¹ Budapesti Történeti Múzeum, 609. Architektonikus szerkezet sarokeleme az aragóniai Kanna-rend jelvényével. Sigismundus, 353–54. Kat. sz. 4.60. (Papp Szilárd); Papp, Kőfaragvány, 147. 1. kép.

rázolás, a Kanna-rend elemei.⁸² Valószínű, az ívmező közepét címerábrázolás töltötte ki, a kanna mögött az egykor bizonyosan megjelenő sisakot borító takaró foszlányait sejtethetjük. A feltehető patrónus személye – Papp Szilárd a Lövei Pál által közölt, a kolostorból eredeztetett, Újlaki-címeres zárókövet segítségül hívva, az Újlakiakhoz köti⁸³ – megengedi azt a következtetést, hogy a tekintélyes bárókat, bánokat adó Újlaki-família, talán Újlaki Miklós valamelyik öse Zsigmondtól, vagy esetleg ő maga a császártól örökölt aragón jelvényadományozás nyomán V. Lászlótól, vagy akár Mátyástól nyerhette el az insigniumot.⁸⁴ Éppen ennek a fényében lehet érdekes – s alább részletezni is fogjuk – hogy Újlaki Lőrinc sírkövén feltűnik egy ismeretlen eredetű rendi lánc, amit azért vésethetett fel sírkövére, mert tisztában volt elődei Kanna-rendjének értékével, vagy akár a rend gallérékére vonatkozhat.

A másik fennmaradt Kanna-rend emlék a kishánai vár feltárása során került elő, feltehetően a várúr, Kompolti János pohárnok- majd ajtónállómester orszá-lánnal díszített vörösmárvány falikútjának domborműve volt. A négyelt címerpajzsok között helyezkedik el, a Sárkány-rend jelvényével együtt. A korszak egyik füle s benne egy virág maradt fenn.⁸⁵ Kompolti János ugyan nem járt Aragóniában, ahogyan Újlaki László macsói bán sem, viszont még a 15. század derekán is státuszszimbólumnak érezhették e tekintélyes kitüntetést. Magától Zsigmondtól vagy V. Lászlótól is kaphatták, de az is elképzelhető, hogy a Zsigmonddal együtt utazó apja, Kompolti István révén került a rendjelvény a családi kincstárba. Nánai Kompolti István fia István országbíró (1423–25)⁸⁶ számára a király 1416 őszén Calais-ban bocsát ki egy megerősítő oklevelet, ezért valószínű, hogy azt megelőzően is a király kíséretében volt. A szolgálatait méltató szöveg arra enged következtetni, hogy Zsigmondot több korábbi tárgyalására is elkísérte.⁸⁷ Másik

⁸² Papp, Kőfaragvány, 159. 60.

⁸³ Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály: Lövei, Néhány címeres emlék, 53–54. 8. kép. A zárókö újabb közlése: Boltozati zárókö az Újlaki család címerével. Hunyadi Mátyás, 275–76. Kat. sz. 6.3. (Végh András).

⁸⁴ Lövei, Néhány címeres emlék, 53–55.; Papp, Kőfaragvány, 171. Újlaki Miklós akár ifjan elkísérhette Zsigmondot nyugati útjaira, 1418-tól említik, de akár apja, László (macsói bán, 1410–18), vagy nagybátyja Imre (macsói bán, 1410–18), esetleg idősebb fivére, az 1405-től említett István (macsói bán, 1429–30) is lehetett a kedvezményezett. Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája. Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Bp., 2001. illetve Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. II. 250.

⁸⁵ Pamer Nóra: A kishánai vár feltárása. = *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1967–68. 295–313. 309.; Papp, Kőfaragvány, 162.; Pamer, Szakál, 133–136.; Lövei, Sárkányrend, 158.

⁸⁶ Zsigmond bírótársa és aulicus már 1411-től: Engel, Archontológia, I. 499.; II. 131.

⁸⁷ Szolgálatok: "...in plerisque nostris et dicti regni nostri arduis agendis et validis expeditionibus nostro lateri adherens..." teljesített, s amelyek során a különböző tárgyalásokon és az ország jelentős sikert igénylő ügyeiben „consilii mira maturitate kitűnt”. Calais: 1416. szept. 29.: ZsO. V. 2327.

fia, Kompolti László pohárnokmester (1428) sírköve csak töredékesen maradt fenn, de a Sárkány-rend jelvénye a címer körül kivehető, s az is elképzelhető, akár más rendjelvényt is hordozhatott.⁸⁸

Kanna-rendes jelvényre utal a Lővei Pál által felfedezett Ákos nembéli Sági Balázs végrendelete is, mely egy fehér stóláról tesz tanúbizonyságot, a Sárkány-rend aranyozott jelvénye mellett.⁸⁹

TELEGDI ISTVÁN SÍRKÖVE

Telegdi István kincstartó (†1514) sírköve (1504 után, valószínű 1507–14 körül, Mezőtelegd/Tileagd, Románia, református templom) a nyugat-európai lovagi rendjelvények egyik legimpozánsabb hazai példája.⁹⁰ (6. kép) Telegdi István erdélyi alvajda (1487–1498), majd 1498-tól királyi tanácsos, követ, kincstartó (1504–1505, 1511) volt.⁹¹ Kimagasló érdemeket szerzett abban, hogy II. Ulászló leendő hitvesét, Foix-i vagy Candale-i Annát Franciaországból Magyarországra hozza, amiért XII. Lajos királytól megkapta a Valois-ház egyik kiemelkedő devizáját, a XI. Lajos által alapított Szent Mihály-rendet, és a párizsi kancellária 1502. május 24-én új címet is bocsátott ki részére.⁹² (7. kép) Ugyanazt a címet bővítették ki, a Telegdiak korábban is bírtak, amint azt Telegdi István erdélyi alvajdai pecsétje igazolja.⁹³ A pajzsot körülveszi a Szent-Mihály-rend díszlánc, melyet egy medallion, benne Szt. Mihály arkangyal alakjával köt össze, e körirattal: „Immensi tremor oceani”. Fehér zománcú, nyolchegyű kereszt, sarkain 4 aranyliliommal. A lánc arany kapcsokkal összefűzött ezüst kagylókból áll.⁹⁴ Az ok-

⁸⁸ Lővei, Dissz., I. 64. Képek 264–66., Engel – Lővei – Varga, Zsigmond-kori bárói, 40–41., 15. kép. Kompolti László: 1428 MMűv, I. 588–89., II. 1228. kép.

⁸⁹ 1448: DL 14134. Lővei, Uralkodói, 260.; Lővei Pál: Újabb ismeretek, 260.

⁹⁰ Csergheő Géza: Magyar sírkövek. Telegdy István sírköve. = *Turul*, 7. 1889. I. sz. 34–36.; Balogh, Erdélyi, 199. 270–71., Mikó, Jagelló-kori, 97. 56. kép.; Schallaburg, 690. nr. 840., Lővei, Dissz., I. 379. Képek: 448–49.

⁹¹ Emödi Tamás: A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyében. = *MÉ* 47. 1998. 177–198. 191.

⁹² Blois: DL 71522 Közli: Sváby Frigyes: XII. Lajos francia király czímer-adománya a Telegdiak részére. = *Turul*, 8. 1890. I. sz. 63–65. Vernei-Kronberger közli ugyan a Szent Mihály-alakot, de nem jön rá, hogy az a Valois-rend része. Vernei-Kronberger, 44., 49., Sőt, Telegdi István sírköve helyett a 28. táblán Telegdy Mihály jóval későbbi alakos, reneszánsz sírkövével azonosítja és szerepelteti, magának is ellentmondva, hiszen azon nincs Szent Mihály-figura. Csoma – Csergheő, Alte Grabdenkmäler, 56–65. 59. rajz. Monumenta Hungariae Heraldica, I. 24.; II. XXV./L. sz.; Schallaburg, 690., nr. 840. Nem említi a rendi láncot. MOL címereslevelei.

⁹³ 1496: DL 62946.

⁹⁴ Sváby, 63.

levél szövege is kiemeli a Szent Mihály-rend adományát.⁹⁵ A rendjel jelentőségének igenis tudatában volt Telegdi, hiszen sírkövére faragtatta a láncot.⁹⁶ Mi több, a felirathoz utalt arra, hogy ő „külföldi királyok által ismert és szeretett”.⁹⁷ Azaz, a státuszban valóban sokat nyomhatott a latban egy rangos külföldi elismerés.⁹⁸

BACSKAI/BACHKAI MIKLÓS ERDÉLYI PÜSPÖK CÍMERKÖVE

Bacskai vagy Bácskai Miklós erdélyi püspök címerköve (1502–1504 k., eredetileg Konca/Szászszékes, Fehér m., ma Déva, Múzeum / Deva, Muzeul Civilizatiei Dacice si Romane) ugyancsak a francia Valois-k nagy becsben tartott Szent Mihály-rendjének emlékét őrzi, igaz, itt egy Szent Mihály-figura mellett a kagylóformák között csak egy kivehető Capet *fleur-de-lys* maradt fenn.⁹⁹ (8. kép) A Gut-Keled nemzetség zempléni ágából származó Bacskai Miklós, aki II. Ulászló korában egri prépost, majd erdélyi püspök volt (†1504) 1501. szeptember 19-én Telegdi István királyi tanácsossal együtt ugyanabban a franciaországi delegációban vettek részt, melynek célja elsődlegesen az volt, hogy hazahozzák Anne de Foix hercegnőt, Ulászló választott jegyesét.¹⁰⁰ Feltehetően ő is címeradományban is részesült, de ennek nyoma nem maradt fenn.

Úgy tűnik, Magyarországon a rendjelvények a 15. század végétől már csak ritka esetben jelennek meg. Ez igaz a Sárkány-rendre is, ha annak eredeti rendjelvényét vesszük figyelembe. Lővei Pál figyelt fel ugyanakkor arra, hogy a sárkány pajzstartóként való alkalmazása a Bátori-család széleskörű heraldikai reprezentációja nyomán nőtt meg jelentősen – amit szerencsésen lehetett adaptálni a Gut-Keled nemzetség sárkányölő hagyományához is.¹⁰¹ A Bátoriak famíliájában a

⁹⁵ „conchilibusque tamen singula singulis liliis distanguantur, que conchilia sunt insignia militie ordinis Sancti Michaelis de regno Francie”. Ibid.

⁹⁶ Balogh, Erdélyi, 64., 199. 271. 70. kép.; Bunyitay, III. 431–432.; Csergheő, Telegdy, 34–36.; Csergheő – Csoma, Alte Grabdenkmäler, 56–65.; Vernei-Kronberger, 44.

⁹⁷ A szentély déli falában: STEPHANVS THELEGDI REGIS DE INDE REGNI HUNGARIAE THESAURARIVS EXTERNIS REGIB(VS) NOTVS CHARVSQ(VE) HOC SAX(VM) P(ER)PETVA(M) SIBI POSTERISQ(VE) SVIS QVIE(N)TE(M) POSVIT 15.

Emödi János – Varga Árpád: Telegdi sírkövek, emléktáblák. = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 73. 1997–98. [1999] 245–272. 246.; Lővei, Dissz., I. 99., 104., 307., 344., 395., 449.

⁹⁸ Lővei, Dissz., I. 99., Képek 448–449. kép. Emödi, Telegdi, 177–178. 3. kép.; Emödi – Varga, 246. 264. kép.

⁹⁹ Erdélyi püspök, 1503–04. Előtte szerémi és nyitrai püspök. Balogh, Erdélyi, 169–170., 22. 2., 61. kép., Temesváry, 9–10. Mikó, Jagelló, 97. 55. kép., Balogh, Későrenaissance, 34–36.

¹⁰⁰ E. Kovács Péter: Egy törökellenes szövetség tervezete 1502-ből. In: *Levéltári Szemle*, 40. 1990. I. sz. 49–61. 51.; Györkös Attila: II. Ulászló házassága és a francia diplomácia. In: *Tanulmányok a 70 éves Kertész István tiszteletére*. = *Acta Academiae Agriensis Nova Series* Tom. XXXIX. Sectio Historiae. Szerk.: Makai János. Eger, 2012. 89–102. 99.

¹⁰¹ Lővei, Sárkányrend, 151.

15. század második negyedétől megszorodnak a sárkányos címerábrázolások.¹⁰² Több pajzstartó sárkánnyal övezett kömlék ismeretes Kalmár János és Szalontai Barnabás kutatásai alapján.¹⁰³ Lövei Pál 1987-ben összegyűjtötte a Gut-Keled nemzetség sárkányos emlékeit, s rámutatott, a Bátoriakon kívül a Guti Ország és a Szokoli familiák tagjai is használni kezdték a jelvényt.¹⁰⁴ A gyűjtést néhány éve újabbakkal (Várdai Pelbárt, Maróti János) egészítette ki.¹⁰⁵ Ecsedi Batori István országbíró, erdélyi vajda (†1493) a nyírbátori (ma református) templom nyugati és déli kapuzata feletti címerkövén új, sárkányos sisakdíszet alkotott. Nem lehet véletlen, hogy éppen a Bátoriakkal rokonságban álló Perényiek „fedezték fel” újra a Sárkány-rendet (Perényi Ferenc és Péter anyja Ecsedi Batori István vajda húga, Magdolna/Borbála volt).¹⁰⁶ Az is figyelemreméltó, hogy Ecsedi Batori István vajda nyírbátori síremlékén egy a Sárkány-rend korábbi ábrázolásaitól merőben szokatlan jelvény, egy *colane* vagy *collier* egy nyakon viselt sárkányos lánc tűnik fel, ami az újabb értelmezések szerint már azt sugallja, hogy a lánc nem a Zsigmondi rendé, hanem egy önálló, sárkányos jelvényű, s politikai motivációk által is összekötött főúri társaság jelvénye lehet.¹⁰⁷ István vajda pecsétjén is megjelenik a sár-

¹⁰² pl. Batori Margit pecsétje; Batori István vajda Mátészalkán talált címerköve; Batori András, György, István nádor pecsétjei; Batori-címeres kapu a tarpai templomban; Batori-címeres zárókő a vámosoroszi templomban; Lövei, Sárkányrend, 156. Kalmár János – Szalontai Barnabás: A Bátoriak címeres kömlékei. = *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 2. 1959. [1961] 63–71. Batori István nádor sárkánnyal övezett címere az esztergomi Batori-miseruhán: Nagy Györgyi: A Báthory casula. In: *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Tanulmányok a „Váci püspökség Báthory emlékére 2006” alkalmából rendezett konferencia anyagából*. Szerk.: Horváth Alice. Vác, 2007.

¹⁰³ István vajda fivére, Batori Miklós váci püspök (†1506) címeres táblája: Lövei, Dissz., I. 147. A nyírbátori templom déli falának belső kettős ajtaja feletti tábla két oldalán sárkányos címerpajzs; a szentségfülke sárkányos címerpajzs; Batori András tárnokmester (†1534), György (†1526) lovászmester és István (†1530) nádor ülőfülkéje két oldalának sárkánnyal övezett címere; István vajda tumbájának címere. Kalmár – Szalontai, 65.; 66.; 67.; XIII., XIV., XV., XVI., XVII., XVIII. tábla.

¹⁰⁴ Lövei, Sárkányrend, 155. Pecséten Guti Ország László lovászmester 1492-es szárnyas sisakdísz előtt keresztben függő sárkány: Lövei, Sárkányrend, 148., 174. 66. jegyzet: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe; de a Guti Országok MOL-ban őrzött pecsétjein nem ábrázolódik sárkányos jelvény: 1440: DL 88164; 1462: DL 24767; 1469: DL 75454; 1482: DL 4487.; 1862.

¹⁰⁵ Töredékes kisvárdai sírlap. Korábban Várdai Miklós címereként tételezték fel. Éri István: *Kisvárdai sírlap*. Bp., 1965. 4. kép.; Éri István: *Kisvárdai történetéből*. Bp., 1954. 70–71.; Lövei, Sárkányrend, 156. Németh Péter rámutatott azonban, hogy a címer Várdai Pelbárté. Lövei, Újabb ismeretek, 261. 1. kép. Maróti János macsói bán valpói sárkánnyal körülvett címere. Uott. 3. kép.

¹⁰⁶ Mi több, a nyalábi ágból való Gábor kamarásmester (†1526) felesége Batori Orsolya volt. A rihnoi ágból való Perényi Katalin pedig Várdai Miklós (1446) felesége lett.

¹⁰⁷ Entz Géza – Szalontay Barnabás: *Nyírbátor*. Bp., 1969. 25., 56., 58., 3. kép.; Entz Géza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. II. Bp., 1987. 147.; Lövei, Dissz., I. 435., 481., 485., Képek 1132–35.; Lövei, Uralkodói, 261. 16. kép. Van egy olyan nézet is, hogy e társaság gyűléseire alakíthatták ki a Bátoriak Szent György tiszteletére emelt nyírbátori templomának stallumait. Ez magyarázatul szolgálhat számos, csupán a 15. század végén felemelkedő nemesi család sárkányos

kány.¹⁰⁸ A Sárkány-rendnek nem ismeretes rendi lánc, s az egymással párosával szembeforduló és összetekeredő sárkányok, melyek között egy-egy drágakő van, középen pedig egy Madonna-medaillon, a rend ikonográfiai anyagában páratlanok. Batori esetleg a terjedőben lévő külföldi rendi láncok mintájára adaptálhatta „saját” társasága gallérékét, egyúttal kifejezve, ez több mint a Sárkányos Társaság. Érdekes módon pedig éppen olyan családok tagjai kezdik hordani magát a sárkányos motívumot, főként a pajzstartó sárkányt, akik vagy a Gut-Keled nemzetség tagjai, vagy valamilyen módon rokonságban állnak a Bátoriakkal. Nem lehet véletlen, hogy az a két személy, aki a francia Szent Mihály-rendet ábrázoltatja sírkövén, Gut-Keled nembéli: Telegdi és Bacskai. A Telegdiek többszörösen rokonok a sárkányos galléréket „feltaláló” Bátoriakkal: Telegdi István kincstartó anyja Ecsedi Batori Erzsébet, István vajda húga; lányát Telegdi Katalint pedig Somlyói Batori István későbbi erdélyi vajda (†1534) veszi feleségül. Telegdi István így unokatestvére a sárkányjelvényt „újrafelfedező” Perényi Ferencnek, aki a régióban töltött be püspöki széket, csakúgy, mint a francia rendjelet nagy becsben tartó Bacskai püspök. (lásd dinasztikus tábla, alább)

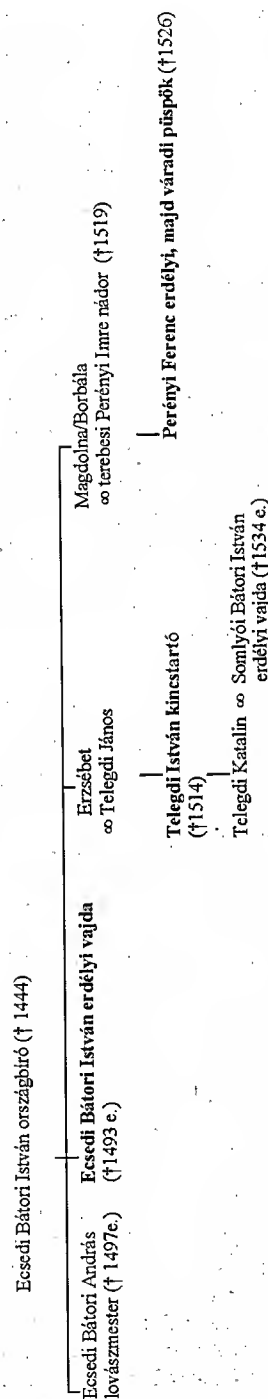
Egyetlen olyan hazai ábrázolásunk van, amelyen feltűnik a Lancaster-deviza, az SS-lánc egy apró eleme: az 1436-ra datált, a budai domonkos templomból származó ún. Châtillon-sírkövön ugyanolyan négyzetes lapocskát, háromkaréjon függő, drágaköves gyöngyös díszet találunk, mint például a terebesi Perényi-sírkő SS-láncának alján, a sisakdísz job oldalán. Sajnos a vörösmárvány sírkőből éppen a „lényeg”, a felső része nem maradt meg. Címerének maradványai alapján történtek próbálkozások, hogy azonosítsák. Magam egy korábbi konferencia-előadásomban igyekeztem igazolni, hogy a sírkő egy Châtilloné, egy Magyarországon meghalt francia lovagé. Jelen tanulmány kereteit túlfeszítené ennek elemzése, mindamelllett ezt egy másik írásomban fejtem ki, mely jelenleg is sajtó alatt áll.¹⁰⁹

címertartójához is. Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*. Bp., 2005. 72–76. Németh Péter kevésbé osztja e nézetet. Németh Péter: A nyírbátori Szent György-templom – új megvilágításban. = *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 41. 2006. 377–384.; 379–381. Nem osztja az írásos forrásokkal igazolhatatlan lovagrendről való hipotézist C. Tóth Norbert sem, mondván, a stallum megrendelője inkább Batori Miklós váci püspök lehetett, illetve unokaöccse, András helyezte el. C. Tóth Norbert: Észrevételek a nyírbátori stallum egykori elhelyezéséről. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 43. 2009. 1 sz. 159–164. 164.

¹⁰⁸ Batori István országbíró pecsétje: 1489. jún. 14. DL 19553.

¹⁰⁹ Jobb haránt vágott pajzs felső (bal) mezőjében pajzsfőbe tolt pólya, alatta 3+2+1 heraldikus lilium. Az alsó jobb mezőben kissé felfelé tolt, evetbőrös, jobb haránt pólya – ez alapján lehet a Châtillon-házzal azonosítani. A pajzs bal felső sarkán jobbra néző csőrös sisak, indás foszlányok minden szabad felületet kitöltenek. A sisakdísznek csak alja maradt meg; dámlapátpár között valamilyen madár nyakának kezdete. A dámlapátpár alapján történt próbálkozás a Pacali Peres és a Szántai Lack családok valamelyik tagjával. Lövei, Síremlékszoobrászat, 298–99. Sz. 55. kat sz., Vernei-Kronberger, 30–32., Engel Pál – Lövei Pál – Varga Livia: Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. = *Acta Historiae Artium*, 30 1984. 33–63. 42.; Lövei Pál: A Stibor síremlékek mestere. = *Budapesti Régiségek*, 33. 1999. 103–121. 104., 106.; MMűv, I. 591., 694. II. 1686. kép.; Gervers-Molnár, 41. kép.

*Gutkeled nb. Bátori – Csanád nb. Telegdi – Perényi (terebesi-ág)
rokonság*

Még egy olyan vonatkozása van a későközépkori magyar bárói társadalom rendjelvény-használatának, amelyről itt, hely szűkében nem kívánok részletesen beszélni, de a kép teljességéhez hozzá kell, hogy tartozzon. Egy másik tanulmány témáját képezi majd, hogy miért és hogyan jelennek meg lovagrendi láncok, gal-lérékek több 15. század végi, és 16. század eleji sírkövön is. A rendláncokat a mai napig nem vette figyelembe a történettudomány, s nem is próbálták meg azokat azonosítani – valljuk be, töredékes voltuk miatt nem is egyszerű. Mintha Bátori István vajda példáját követné Újlaki Lőrinc herceg, Kinizsi Pál, Horváth Márk, Máriássy István, Pálóczi Mihály és Pálóczi Antal tumbája, hiszen mindegyi-ken egy rendi lánc ábrázolódik. A kutatás további feladata lesz, hogy ezek mi-lyen láncok, illetve miért jelennek meg, nagyjából egy időben a sírköveken. Szinte adja magát a hipotézis, hogy Bátori példáját követve a státusz és a rang megkövetelte, hogy egy rendláncot is a sírra faragjanak. Ezek egyikén sem vehe-tő ki, hogy közülük lenne a Bátori-féle sárkányos lánchoz, némelyik sokkal egy-szerűbb, szimpla ékkövel összekötött láncszemekből áll, mégis sugallhatja azt, hogy a rendjelvények ezen formája is elterjedni látszik, vagy akár egy lovagi tár-sulás létezésére is fényt vethet. Az Újlaki Lőrinc herceg sírlapján ábrázolt lovagi lánc lehetne akár a Kanna-rendé is.¹¹⁰

¹¹⁰ Újlaki Lőrinc herceg (†1524) sírköve, Újlak (Ilok, Horvátország), volt ferences templom. Paúr Iván: Magyar régiségek. Az Újlakiak sírkövei. = *Hazánk*, 1. 1858. 227–231. B/I. tábla. Thal-lóczy Lajos: Az Újlakyak síremlékei. = *AE* 9. 1889. 1–8. 5–6. A rendláncot nem veszi figye-lembe. Vernei-Kronberger, 47. Lövei, Dissz., I. 333., Képek, 1128–31.; Lövei Pál: Címeres kőfa-ragvány Újlakról. = *ME*, 34. 1985. 79–81. 2. kép. A rendlánc hipotézisét erősítheti, hogy Újlaki Lőrinc tekintélyes nyugati kapcsolatokkal rendelkezett: húga, Jeronima/Hyeronima a Mein-hardiner dinasztiaiból származó Leonhard görzi gróf felesége lett. Másik sógora révén a terebesi Perényiekkal is rokonságban állott. Orsolya húga férje Perényi István (†1483/87) volt.

Pálóczi Mihály (főkamarás, †1514) és Antal (zempléni ispán, †1526) sírköve, 1519, Sárospatak, eredetileg római katolikus templom, ma Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Vár. A kutatók a rendláncot nem veszik figyelembe. Vernei-Kronberger, 48.; Gervers-Molnár, 8–9. 55. kép.; Csoma József: A Palóczyak sírköve. = *Turul*, 6. 1888. 2. sz. 125–126.; Schallaburg, 681–683. nr 835. Lövei, Képek 309–11.

Myslenovith (Kamicsáci/Kamicházi) Horváth Márk, dalmát-horvát-szlavón bán, Magyar Be-nigna második férje (†1508) tumbájának fedlapja Nagyvázsony, egykori pálos kolostortemp-lom: gazdag nehéz lánc, 6 szögletű 6 ágú csillaggal összekötve: Rómer Flóris: Kamicházi Hor-vát Márk, Horvát- és Dalmátországi Bán stb. más kép Vzdolyai Myslenovith Márk sírköve Nagy-Vázsonyban. = *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 3. 1865. 213–22.; Gervers-Molnár, 24. 53. kép.; Lövei, Dissz., I. 333., 358., 365., 436., 482., 514. Képek 1150–52.

Kinizsi Pál (†1494) sírköve, 1500 körül. Éri István: *Nagyvázsony*. Bp., 1959. 20., 25., 9. kép.; Rómer Flóris: Kinizsi Pál sírköve. = *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 2. 1863. 56–67. I. tábla.; Lövei, Dissz., Képek 1138–42.; Éri István – Sedlmayr János: Kinizsi Pál és Horváth Márk nagyvázsonyi síremlékeinek története és rajzi rekonstrukciója. = *Magyar Múzeumok*, 10 (2004) 3. sz. 11–17. + belső címlap. (Möller István 1905-ös felmérését is közlik, 13.) Kinizsi és Horváth sírkövei oldallapjának domborműve: Papp, Királyi, 59. Domborműtöredék lovasjele-nettel Nagyvázsonyból: Hunyadi Mátás, 303–305. 8.5. kat. sz. (Mikó Árpád)

Visszatérve kiindulópontunkhoz, Tari Lőrinchez, hipotézisként felvethető, hogy a magyar bárói társadalomban főként azok éltek a főúri reprezentáció azon eszközével, hogy külhoni rendjelvényeket vagy devizákat ábrázoltattak címeres-leveleiken vagy sírköveiken, akik maguk is jártak külföldön, s első kézből ismerkedtek meg a nyugati főúri életmód normáival és eszköztárával. Nem véletlen, hogy Tari Lőrinc, aki Rómától Kasztília és Velencén át Írorszáig és Angliáig szinte mindenhol járt Zsigmond megbízatásában, fontosnak tartotta, hogy kegyúri plébániatemplomában ábrázoltassa a szerte Európában szerzett elismeréseit igazoló rendjelvényeket. Noha igen kevés hasonló forrásunk maradt fenn, feltehető, hogy a külkapcsolatokban aktív bárók (Perényi, Garai, Kompolti, Újlaki, Telegdi), vagy olyanok, akik a Birodalom határvidékén voltak birtokosok (Szentgyörgyi és Bazini, Újlaki) megismerhették legalábbis a közép-európai, délnémet főúri életmód mintáit, s azokat próbálták meg maguk is követni. Egy Perényi-sírkő vagy egy Szentgyörgyi-armális rendjelvényei semmiben nem maradnak el a korban, Európában alkalmazott modellektől. E tekintetben egy bizonyos folyamat megindult Magyarországon is, ha úgy tetszik, egy tekintetben a magyar nagybirtokosok egy szűk rétege „európaizálódik”. A Sárkány-rend rendjelvényeinek, majd magának a sárkány-alaknak, mint pajzstartónak a 15. század folyamán gyakoribb alkalmazása arra enged következtetni, hogy a bárói társadalom tudatában volt annak, milyen státusz- és rangbéli emelkedést jelenthet a jelvények használata az élet közösségi színterein, s saját arisztokrata reprezentációja részének tekintette. Így még azok is sárkányt öveztek címerpajzsuk köré, akiknek, vagy őseiknek nem volt közük a Sárkány-rendhez.

Máriássy István szepesi főkapitány (†1516) síremléke, Markusfalva (Markušovce, Szlovákia) templom. Csoma József – Csergheő Géza: Máriássy István sírköve. = *AE*, 7. 1887. 425–27.; Myskovszky Viktor: A markusfalvi vártemplomról s a Máriássy család czimerészeti emlékeiről. = *AE*, 10. 1876. 269–74.; Csoma – Csergheő, *Alte Grabdenkmäler* 74–79.; Szendrei János: *Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon*. Bp., 1896. 112. 327. sz.; Vernei-Kronberger, 48.; Schallaburg, 685. nr 839.; Lövei, *Dissz.*, I. 395., 462., *Képek* 1230–32.

Talán egy rendi láncot tart Gagyi Péter fia László sírkövén (1392?, Felsőág, római katolikus templom) a sisakdísz sasmadara a csőrében. Lövei, *Dissz.*, I. 104., 473., 297. kép. Csoma – Csergheő, *Alte Grabdenkmäler*, 5–11. *MMűv*, I. 462, 588. II. 1219. kép.

BOGDÁNDI ZSOLT

SZENTEGYEDI SOMLYAI GERGELY DEÁKRÓL*

A középkori ún. jogtudó értelmiség történetének, szerepkörének feltártsága köztudottan előrehaladottabb a fejedelmi Erdélyben hasonló feladatokat ellátó deák-ságánál.¹ Ezt a helyzetet korántsem lehet a forrásadottságokkal magyarázni, hiszen a középkorhoz képest még erdélyi viszonylatban is, szétszórta ugyan, de bőven rendelkezünk forrásokkal e társadalmi réteg tevékenységének vizsgálatához. Ennek ellenére csak elvétve találkozhatunk olyan tanulmányokkal, melyek egy-egy gyakorlati jogáspálya bemutatására vállalkoznának, és ez a megállapítás még a sokkal jobb forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Magyarországra is érvényes.²

Trócsányi Zsolt ma is alapvetőnek számító művében tanulmányunk főszereplőjéről, Szentegedyi Gergely deákról a következőket állapította meg: „A személy körül van bizonyos, egyelőre el nem osztható zavar. Forrásaink 1578 és 1592 között sorozatosan említik Somlyay Gergely deák fiscalis directort [...]. Ugyanez időszakban beszélnek ugyane funkcióban Szentegedyi Gergely deákról is [...]. Nos, tudjuk, hogy Erdélyben párhuzamosan két fiscalis director működött, egy a szorosabban vett Erdély s egy a Partium ügyeiben (ha ti. mindkét tisztség be van töltve), de a keresztnév és a „deák” megjelölés azonossága mégis zavarba ejtő. Ráadásul Somlyay Gergelyt 1594 júliusában említik országgyűlési elnökként – a Kendy-Kovacsóczy-párt 1594 augusztus végén kivégzett vezetői közt pedig ott szerepel Szentegedyi Gergely deák, aki ezek szerint nem lehetett jelentéktelen

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ E témában a későbbi időszakot feldolgozó történetek számára is példaértékű Bónis György összefoglaló munkája: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. (továbbiakban Bónis, 1971.).

² Erdélyi jogász-karrier bemutatására újabb példa Horn Ildikó: A sánta prókátor. In: *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2008. 97–102. L. még Dané Veronka e kötetben megjelent tanulmányát Kolozsvári János deákról. Nyugat-Magyarországra példaértékű Dominkovits Péter: Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János. = *Aetas*, 2002/2–3. 5–35.

alakja pártjának. A kérdést nyitva kell hagynunk, de valószínűbbnek tartjuk, hogy a két név ugyanazt a személyt jelzi”.³

A következőkben arra fogunk törekedni, hogy amennyire szétszórt és szegényes forrásaink ezt lehetővé teszik, eloszlássuk a Trócsányi által említett zavarokat. Nemcsak a Szentegyadi Gergely személyére vonatkozó kérdésekre kísérelünk meg válaszolni, hanem az általa viselt tisztségekről is igyekszünk tisztázó megállapításokat tenni.

Gergely deák nevével legelőször 1563 elején találkozhattunk.⁴ Ebből az évből való adatunk a Wass család cegei levéltárából származik és arról a perről szól, amely egyfelől felesége, néhai szentgothárdi Wass János leánya, Ágnes vagy Anna, másfelől pedig az asszony nagyhatalmú nagybátya, cegei Wass György között folyt a Doboka vármegyei Cege, Göc, Mohaly, Pulyon, Szentgothárd és Szilvás birtokokból járó leánynegyed, hitbér és jegyajándék okán. Az 1577-ig tartó per anyagát tartalmazó fasciculus egyik okleveléből az is kiderült, hogy Wass Ágnesnek nem Gergely deák volt az első férje, hiszen 1562-ben még Hoszszúaszói Gáspár özvegyeként jelent meg, míg a következő év elején már Gergely deák feleségeként szerepelt.⁵

De honnan is került Gergely deák ebbe a tekintélyes köznemesi környezetbe, és azonosítható-e ez a személy a később Szentegyediként és Somlyaként megjelenő fiscalis directorral? Ezekre a kérdésekre nagy részben választ ad egy jóval később, 1588. július 15-én kelt oklevél, amely szerint néhai Somlyói István deáknak első feleségétől, györgyfalvi néhai Henke Kristóf leányától, néhai Mártától született fia: Szentegyadi Somlyai Gergely jogügyigazgató (director causarum fiscalium), másfelől ugyanazon néhai István deáknak második feleségétől, néhai Iriny Erzsébettől született leánya, előbb györgyfalvi néhai Vas György, jelenleg pedig Frátai Miklósnak Somlyai Zsófia nevű felesége egyezséget kötöttek.⁶ Ennek során Zsófia asszony úgy vallott, hogy férje: Vas György halála után annak a Kolozs vármegyei Györgyfalván levő birtokjogai az ő atyai testvérére (fr. c), említett Somlyai Gergelyre háramlottak, mely jószágból a Decretum szerint (iuxta contenta decreti) jegyajándékként 66 Ft-ot illeti meg. Ezen összeg átvétele felől nyugtatja Gergely deákot. Ez az adat amellel, hogy egyértelműen bizonyítja a Szentegyadi – Somlyai azonosságot, arra is vall, hogy már Gergely deák szintén litteratus apja betagolódott a vármegyei nemességbe, jószágot szerzett magának

³ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, 1980. 376. (1. jegyzet). (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

⁴ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében, Wass család cegei levéltára (továbbiakban Wass lt.), XXXIII/4.

⁵ 1562 októberében Wass Ágnes még Hoszszúaszói Gáspár özvegye: Wass lt., XXXIII/6.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára. Protocolla, libri regii et styliaria F15 (továbbiakban KmProt). KmProt IX. 188^r.

és a feleségeit is a vármegye szintjén tekintélyesnek számító nemes-családokból választotta, ezzel pedig vélhetően egyetlen fia, Gergely deák jövőjét is kellőképpen megalapozta. Hogy minek köszönhette a valószínűsíthetően a Báthoryak birtokáról, Somlyóról származó István deák pályája sikerét egyelőre ismeretlen előttünk, de nem lehetetlen, hogy felemelkedése valamilyen módon a Báthory családhoz köthető. A fentiekkel kapcsolatban még csupán annyit szükséges megjegyeznünk, hogy 1584 decemberében újból találkozhattunk szentegyadi Somlyai István deák nevével, ekkor azonban feleségeként Barcsai Sándor leánya, Druzsina jelenik meg, aki dedunokája volt annak a Barcsai Pál protonotariusnak, akinek nagy szerepet tulajdoníthatunk a különálló vajdai kancellária kialakulásában.⁷ Ez a Somlyai István deák azonban még nem azonosítható egyértelműen Gergely deák édesapjával.

Az előbbi adatok alapján még a családneveket e korszakban jellemző bizonytalanságok mellett is arra gondolhatunk, hogy Gergely deáknak inkább Somlyói–Somlyai lehetett a családneve a Szentegyadi pedig inkább nemesi előneve, hiszen tudjuk, hogy Szentegyeden udvarházzal és részbirtokkal rendelkezett. A szentegyadi birtoklásáról először 1569-ből van forrásunk, az év elején kelt osztálylevél szerint ugyanis a Kabos résznek nevezett itteni részjóságot felosztották Gergely deák, Ráthoni Péter és Szentiványi Gáspárné között. Ebből az oklevélből az is kiderült, hogy szentegyadi őt házhelyét Kabos Gábortól kapta, talán ügyvédi szolgálataiért.⁸ Ugyanebből az évből arról is tudomásunk van, hogy sokat költött említett felesége itteni udvarházának építésére, aki emiatt és mivel az emlegetett Wass György elleni perében ügyvédként képviselte, halála esetére összes javait neki hagyta.⁹

Szentegyadi Somlyai Gergely deák láthatólag sikeres ügyvéd lehetett és bizonyára ennek köszönhette viszonylag gyors felemelkedését is. Arról nincs tudomásunk, hogy szerepelt volna a gyakrabban foglalkoztatott erdélyi ügyvédek jegyzékében (ilyen jellegű prókátor lajstromok szórványosan fennmaradtak és egyelőre bizonytalan, hogy milyen célból készültek),¹⁰ de amellel, hogy felesége

⁷ Barcsai Pálról bővebben l. Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 53–56.

⁸ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006. (továbbiakban ErdKáptJkv) 213. sz.

⁹ *Szolnok-Dobokavármegye Monographiája* VI. Kötet. A vármegye községeinek részletes története. Tagányi Károly, Dr. Réthy László és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta Kádár József. Deesen, 1903. 333. (továbbiakban Szolnok-Doboka). E helyen jegyezzük meg, hogy a vármegyei monográfiában valószínűleg téves adat alapján, az Erdélyi Tábla levéltárára történő hivatkozással említik már 1516-ban Szentegyadi Gergely deák ügyvédet (l. uo. 331.). Minthogy e levéltár nagyrészt elpusztult ez az adat sajnos már ellenőrizhetetlenné vált.

¹⁰ Egy ilyen, 1559-re keltezett jegyzéket „Nomina procuratorum Transsilvanensium” címmel közöltek névtelenül a Századok 1877. évfolyamának 567. lapján.

ügyét sikeresen képviselte és kisebb jószágait is így szerezte,¹¹ 1572-ben már Sombori László fiscalis director prókatoraként jelenik meg a forrásokban, és azt tudjuk, hogy a fiskus képviselét általában a legfelkészültebb jogtudókra bízta. Az ítéletlevélben szereplő ügy érdekessége az, hogy Sombori egy hatalmaskodási ügyben indult perbe avatkozott bele, amely amiatt folyt, hogy egy kalotaszegi határmegállapítás során, a helyszínre kiszálló ítélőmestert és táblai ülnököket falubeliek sokasága fegyveres kézzel elűzte.¹² Az oklevél szövegében Szentgyedyi Gergely nem fiscalis procuratorként, hanem „legitimus procurator directoris et fiscalis nostri”-ként szerepel, de mégis úgy véljük, hogy Gergely deákot ekkor nagy biztonsággal sorolhatjuk a Trócsányi által kincstári ügyészeknek nevezett csoportba.¹³ Az még bizonytalan, hogy alkalmi megbízatások voltak ezek, vagy egy-egy director mellett valóban állandó jelleggel „legalább 2–3 ügyész működött”, mint ahogy azt Trócsányi állította és az is kérdés, hogy milyen viszony fűzte Szentgyedyt Somborihoz. Arra gondolhatunk, hogy Gergely deák – hivatalnok-társaihoz hasonlóan – a főúr feltehetően népes familiájának tagjaként teljesített prókatori szolgálatot, figyelembe véve, hogy Sombori és Szentgyedyi éppen Szentgyedien birtokostársak is voltak. Azt azonban mindenképpen valószínűsíthetjük, hogy Gergely deák sikeres karrierjét kisebb-nagyobb mértékben Somborinak köszönhetette, mint ahogyan arról is tudunk, hogy Sombori directorként nem csupán az ő szolgálataira számíthatott. 1573 elején szintén az ő prókatoraként szerepel Pistaki Lukács, aki ezen időszak egyik sokat foglalkoztatott, nagy szakértelmű ügyvédje volt.¹⁴

Az előbbiek alapján bizonyára nem lehetett véletlen, hogy Szentgyedyi éppen Somborit követte a jogügyigazgatói tisztségben. 1576 novemberében már biztosan fiscalis director, ekkor kelt ugyanis Báthory Kristóf ítéletlevele, amelyben az egyik fél (az ingerens vagyis perbeavatkozó) „egregium Gregorium litteratum de

¹¹ 1568-ban például cegei Wass Domokos fia János és az ő fiai, Pál és János arra az esetre, ha a Doboka megyei Göcben levő részüket Wass Györgytől visszaszerzi, annak harmadrészét az őket ügyvédként képviselő Szentgyedyi Gergelynek ígéri. L. Szolnok-Doboka III. 548. Talán a Szentgyedien birtokló Bothos Bence is Gergely deák prókatori szolgálatainak költségeit törlesztette azzal, hogy 1572-ben ottani udvarházát neki adományozta. L. Szolnok-Doboka VI. 333.

¹² Az ítéletlevél az Erdélyi Nemzeti Múzeum egykori levéltárából származik, amelyet jelenleg a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának gyűjteményében őriznek. Kemény József oklevélgyűjteményének egyes darabjait digitalizálták, a hivatkozott dokumentum letölthető: http://greenstone.bjc.ro/greenstone/collect/arhivele/index/assoc/J0102.dir/RO_AN_CJ_0008_0102.pdf (letöltés dátuma: 2012. 11. 22.). Az ezután következő internetes hivatkozások mind e gyűjteményből származnak.

¹³ Trócsányi, 1980. 365. A „kincstári ügyészek” jegyzékében Szentgyedyi nem szerepel, de egyébként a Trócsányi szerint is „soványka névsor” csupán egy 16. századi procuratort említ.

¹⁴ Pistaki 1573 januárjában szerepel Sombori László fiscalis director ügyvédjeként. L. Wesselényi I., az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságánál őrzött anyagában, XVI. sz. 1. doboz.

Zentthegyed directorem causarum nostrarum in quem causa presens per mutacionem officii directoratus ab egregio Ladislao de Sombor est condescensa”.¹⁵ E helyütt tehát helyesbíteni kell Trócsányi jegyzékét. Nála Sombori 1579-ig szerepel jogügyigazgatóként, Somlyai pedig csak 1578-tól.¹⁶

De mit is jelentett ezen hivatal viselése? A jogügyigazgatói tisztség középkori előzményei egészen Zsigmond király uralkodásáig vezethetők vissza, alapvető feladata a király és a kincstár jogi képviselése volt.¹⁷ A 15. századra jelentős tisztséggé emelkedett, megfelelő segédszemélyzet (írnokok, ügyészek) járt vele, és az uralkodó teljes bizalmát feltételezte. Általában a gyakorlati jogászok látták el ezt a fontos hivatalt, mellyel a 16. század elején már jelentős összegű, igaz olykor késve törlesztett sallarum és ennél is jelentősebb befolyás járt.¹⁸

A Mohács utáni csatavesztést követően külön útra lépő Erdélyben saját bírósági szervezet kialakítására Izabella és János Zsigmond visszatérése után, 1556 végén kerülhetett sor, amikor az országgyűlés ítélőmesterek, táblai ülnökök és fiscalis director kijelölését írta elő, fizetésüket az uralkodókra bízta és meghatározta a magyarországi és az erdélyi nemesek részére tartandó terminusokat.¹⁹ Habár erre vonatkozó bizonyítékkal nem rendelkezünk, a középkori előzmények alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a fiscalis director a táblán mindig jelen volt, hogy a királyi-fejedelmi jogokat képviselve beavatkozhasson azokba a pe-

¹⁵ Kemény gyűjtemény: http://greenstone.bjc.ro/greenstone/collect/arhivele/index/assoc/J0114.dir/RO_AN_CJ_0008_0114.pdf (letöltés dátuma: 2012.11.22.). Ebben az ítéletlevélben a fiscalis director ügyvédjeként ugyanabban az évben előbb az említett Pistaki, majd utóbb egy Kovács Péter nevű nemes szerepelt.

¹⁶ Trócsányi, 1980. 363–364.

¹⁷ E tisztség kialakulásáról és a fiscalis directorok feladatairól. Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. 182–185. Vö. Bónis, 1971. 131–134, 277–280.

¹⁸ A fiscalis directorok jövedelmeire csak egy példa. II. Ulászló királynak 1515-ben kelt elismervénye arról, hogy országbírójának és szlavóniai ítélőmesterének, Hencelffy Istvánnak jogügyigazgatói officiumában teljesített szolgálataiért adósa maradt fizetésével, melynek összege készpénzben 1351 Ft, sóban 600 Ft, ruházatban 743 Ft, tehát összesen 2694 Ft. L. *Collectio Diplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. DL 47112.

¹⁹ *Monumenta comitialia regni Transylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Történeti bevezetésekkel a M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor. II. (1556 sept.–1576 jan.). Budapest, 1877. (továbbiakban EOE). 58.: „Et quum imperia, non minus legibus quam armis conserventur, conclusum atque visum est, ut quam primum iudices, prothonotarii, assessores, director causarum, publicarum et fisci regii eligantur ac iudicia celebrantur sine intermissione in regno. Iudex tamen assessores prothonotarii et director causarum nihil ex proventibus tabulae attingere et sibi vindicare audeant, sed, sicuti per nos, Filiumque nostrum Illustissimum, cum illis conventum fuerit, e manibus nostris, salarium expectent.” Sajnos arra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, hogy mekkora fizetés járt a fiscalis directoroknak a fejedelemség korában.

rekbe, amelyekben az uralkodó jogait sérelem érte (hűtlenség, királyi jog eltitkolása, stb.). Trócsányi szavaival élve „mai terminussal, főállamügyészi feladatkört töltött be” ezen tisztség viselője. Szintén az ő megállapítása az, hogy az erdélyi gyakorlatban általában két director működött párhuzamosan, az egyik a Királyhágón belüli Erdély, a másik Partium ügyeiben volt illetékes.²⁰ Ez a rendszer talán csak Bethlen Gábor uralkodásától kezdődően válhatott gyakorlattá, eddig ugyanis csupán egy 16. századi adat utal külön partiumi directorra.²¹ A Trócsányi által összeállított jegyzékben a funkciót viselő személyek között ebben az időszakban átfedések nincsenek (illetve egyedül Sombori és Szentgyedyi esetében van, de az mint fentebb említettük, téves adatra alapoz), e korszak forrásaiban pedig mindig egy fiscalis directort említene, míg ítélőmesterekről, ülnökökről minden esetben többes számban esik szó.²²

E rövid, de reményeink szerint hasznos kitérő után kanyarodjunk vissza tanulmányunk főszereplőjéhez. Szentgyedyi Somlyai Gergely fiscalis directori pályafutásának legelején máris fontos megbízatást kapott. 1577-ben ő volt az, aki a még Sombori directorsága alatt a Bekes pártiak ellen hozott ítélet végrehajtását kérte az ítélőszéken.²³ A töredékesen fennmaradt ítéletlevélben el is rendelték az időközben bekövetkezett uralomváltás miatt (Báthory Istvánt lengyel királlyá választották és Kristóf lett az új vajda) végrehajthatatlanul maradt döntés érvényesítését, a felségárulók jószágainak elkobzását és e célból vajdai embereket küldtek ki, akik az ítéletet végre is hajtották.

Államügyészi teendői mellett, amelyek bizonyára nem növelték különösebben népszerűségét, Gergely deáknak az is feladata volt, hogy a magszakadás folytán a fejedeleme, illetve a kincstárra háramló jószágokat lefoglalja a fiscus számára. Ehhez bizonyára komolyabb apparátussal kellett, hogy rendelkezzen,

²⁰ Trócsányi, 1980. 363.

²¹ Ladmóci Horvát Jánosról van szó, aki 1581-ben és 1584-ben viselte a partiumi directorságot. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602). Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlése Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 149, 588. sz. (továbbiakban ErdKírkv). Ezen adatra Dáné Veronka hívta fel a figyelmet, segítségét köszönöm. A következő forrás két fiscalis directorra 1615-ből származik. Ekkor egy bizonyos, Trócsányi jegyzékében nem szereplő Nagy Ferencet váradi fiscalis directorként emlegettek (l. KmProt XVII. 121^r–121^v) és ugyanabban az évben szerepel erdélyi jogügyigazgatóként Kassai István (KmProt XVII. 133^v). Későbbi adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a váradi fiscalis directorság egyet jelentett a partiumi jogügyigazgatói tisztséggel, az 1623-ban még „causarum nostrarum fiscalium Varadiensis director”-ként szereplő Patai Máté, 1628-ban már a Magyar Királyság Erdélyországhoz csatolt részeinek directora. L. MOL F1 XI. p. 1–2., F1 XVII. 45^r.

²² II. János 1569. szeptember 14-én kelt parancslevelét „fidelibus nostris universis et singulis, egregiis, nobilibus, magistris nostris protonotariis, directori causarum nostrarum regiarum, juratisque assessoribus sedis nostrae judicariae” intézte. Wass It, XXXIII/17.

²³ MOL F15, 63. doboz.

ezért gondolhatjuk azt, hogy akárcsak a középkorban, e korszakban is íródeákok segítettek munkájában, akik közül sajnos egyelőre senkit sem ismerünk. A magvaszakadtak birtokainak lefoglalása a gyakorlatban úgy folyt, hogy mindig a fejedelmet képviselő fiscalis directort vezették be a jószágokba, ha pedig a jogos vagy jogtalan örökösök részéről ellentmondás történt, őket a tábla elé idézték, ahol a fiskust általában nem személyesen, hanem prókátorai által képviselte a jogügyigazgató.²⁴ A directorok a közügyek intézése mellett, a fejedelem magán birtokügyleteiben is szerepet kaphattak és ez a tény is jelzi az uralkodók és directoruk közötti szoros, bizalmi viszonyt. 1579 májusában például éppen Gergely deák jogügyigazgató képviselte a kolozsmonostori requisitorok előtt Báthory Kristóf vajdát egy birtokcserére vonatkozó szerződés megkötésekor.²⁵ Ekkor a vajda a Doboka vármegyei Szava felerészét elcserélte Almádi Gáspárral és feleségével, azok boncnyíresi és tótfalusi jószágaira. Az ügy érdekessége az, hogy egy évvel korábban még maga Szentgyedyi Gergely tett tiltást Wass Boldizsár fiának, Györgynek nevében a jószág Báthory Kristóf általi elidegenítése ellen.²⁶

Szentgyedyit karrierjének csúcsára bizonyára szakértelme és megbízhatósága emelhette. 1592 decemberében a fejedelmi tábla elnöke, e tisztséget tehát a Trócsányi által említett két évvel korábban már viselte.²⁷ E jelentős tisztségbe ugyanebben az évben, vagy 1591 második felében nevezhették ki, ezen év márciusában ugyanis még jogügyigazgatóként szerepelt.²⁸

A táblai elnöki hivatal az 1558 júniusában tartott országgyűlésen hozták létre, amikor a magyar jogban jártas férfiú kiválasztását rendelték el, aki tekintélyével és jogi ismereteivel elejét veszi a szüntelen vitáknak és biztosítja a rendet a táblán.²⁹ Tehát lényegében arról lehetett szó, hogy az ügyek tárgyalásakor gyakran megeshetett, hogy az ítélőmesterek és az ülnökök képtelenek voltak döntést hozni. Ezekben az esetekben léphetett fel az elnök, aki csillapítva a vitákat a fejedelem nevében ítéletet hozott. Az 1558-ban még superintendens-nek,

²⁴ A Somlyai Gergely által képviselt kincstár részére történt iktatásokra példák: ErdKápv 366–367, 399, 404, 454, 597, 600, 615, 816. sz.

²⁵ KmProt VII. 48^v–49^v.

²⁶ KmProt VII. 24^v.

²⁷ Egy peres ügyben történt kiegészítéskor Somlyai Gergely „praesidens sedis judicariae” Földvári István árvainak és vasdinnyei Vas Györgynek a képviselője L. KmProt X. 185^r–185^v.

²⁸ KmProt X. 44^v–45^r.

²⁹ EOE II. 97.: „Deliberatum est etiam ut unum virum gravem juris hungarici peritum deligant, ut qui judiciis omnibus intersit, et autoritate, gravitate atque respectu suo strepitus in judiciis cohibeat disceptationes, vociferationes enormes ac contentiones inciviles arceat et propulset, ut pro dignitate Sacrarum Maiestatum cum gravitate et contra decorum tractentur, dijudicentur et honesto ordine discutiantur. Proventus quoque tabulae ipse super intendens percipiat ac singulis assessoribus pactum salarium reddat. Superfluum vero ad cameram Sacrarum Maiestatum administrat.”

később praesidensnek nevezett elnök kezéhez rendelték a tábla bírságokból származó jövedelmét, aki ebből törlesztette az ülnököknek járó fizetést, a maradékot pedig a kincstárnak utalta. A rendelkezés szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a fejedelemségkori bíráskodás legfontosabb tisztségét nyerte el Szentgyeydi Gergely és e funkcióval befolyása és jövedelme is nagyot növekedett. Annak ellenére, hogy az országgyűlés már 1558-ban elrendelte táblai elnök kinevezését, az általunk vizsgált forrásokban Gergely deák az első, aki ezt a tisztséget viseli. Ez természetesen nem jelenti feltétlenül azt, hogy betöltetlenül maradt ez az officium, talán további kutatások során előkerülnek korábbi praesidensek.

E helyen szót kell ejtsünk Trócsányi Zsoltnak egyik – véleményünk szerint – vitatható megállapításáról: a fejedelmi tábla elnökeiről értekezve megállapította, hogy „általában kettős tisztséget töltött be. A fejedelem személyeseként (in persona principis) elnökölt a táblán, s egyben betöltötte az országgyűlés elnökének tisztségét is.”³⁰ Ez utóbbi cím azonban a 16. századi forrásokban nem fordul elő.³¹ Azt tudjuk, hogy már Izabella és János Zsigmond visszatérésekor döntöttek arról, hogy a táblán tárgyaló ügyeket a személyes jelenlét, a personalis presentia elé lehet továbbvinni, ahol a tárgyalandó ügyet az illetékes ítélőmester adta elő, a perben pedig tanácsurak és jogtudó személyek döntöttek.³² Az is bizonyos, hogy az országgyűléseknek is volt bírói hatáskörük, illetve ezek alkalmával is összeült a tábla és fontosabb nota-, felségsértési perekben és súlyos bűncselekmények esetén ítélezett. De az országgyűlés elnökéről, legalábbis a 16. századi forrásokban nem esik szó. Természetesen tisztázásra szorul az a kérdés, hogy a későbbiekben létrejött-e ez a funkció, vagy pedig minden esetben a praesidens csupán a táblai elnököt jelentette.³³

Visszatérve Szentgyeydi Somlyai Gergely személyéhez megállapíthatjuk, hogy a táblai elnöki tisztség magasra ívelő karrierjének utolsó és rövid állomását jelentette. Adatok hiányában politikai szerepéről semmit sem tudunk, így azt sem sikerült eldönteni, hogy a Kovácsóczy-Kendi párt felszámolásakor miért került ő is a vérpadra. A többiekkel együtt őt is Kolozsvár főterén végezték ki és az itteni kisebb, Szt. Jakab templomban temették el. Talán éppen a jogszolgáltatásban játszott kulcsszerepének lehetett a következménye tragikus sorsa, talán elveivel nem egyezett a törvénytelen eljárás és emiatt állították félre. Tény az, hogy a táblai elnökök Trócsányi által összeállított jegyzékében ő az egyedüli, akinek ta-

³⁰ Trócsányi, 1980. 355.

³¹ Trócsányi szerint Gergely deákot 1594 júliusában említették országgyűlési elnöként, de nem jelöli meg az említés forrását l. Trócsányi, 1980. 376 (1. jegyzet).

³² EOE II. 58.

³³ A katolikus rendek 1607 júniusában kelt tiltakozását például Trauzner Lukács is „consiliarius et in sedria praesidens”-ként írta alá. L. EOE V. 516.

nácsuraságáról nem tudunk,³⁴ pedig gyors felemelkedésének vélhetően ez lett volna végpontja.

Végül, befejezésképpen néhány szót arról is kell ejtenünk, hogy Gergely deák hivatali karrierje milyen mértékben járult hozzá társadalmi felemelkedéséhez. Mint említettük már apja révén betagozódott a Kolozs vármegyei középbirtokos nemességbe, rokonai közül a Henkéket, Sarmaságiakat tartjuk számon. Tudjuk azt, hogy Györgyfalván és Patán rendelkezett részjóságokkal, amelyeket felesége jussán Doboka vármegyei birtokrészekkel gyarapított, illetve kisebb részbirtokokat szerzett Kolozs és Torda vármegyékben is.³⁵ Ezek mellett egyértelmű, hogy nem számított nagybirtokosnak. Csak kisebb jóságokat sikerült megszereznie, olykor talán hivatalával is visszaélve. Ingatlanszerzései mellett kölcsönügyletei arra vallanak, hogy pályája során nagy tőkét sikerült felhalmoznia, halála előtt egy évvel például nem kevesebb, mint 2000 tallért tudott kölcsönözni adámosi Bartakovics Gáspárnak és Baranyai Anna nevű feleségének, akik éppen amiatt szorultak segítségére, mert nagy összeggel tartoztak a fejedelemnek és így kerültek el jóságaik lefoglalását.³⁶ Bartakovicsék a kapott összeg fejében lekötötték a Küküllő vármegyei Nagykenyén levő jóságukat, így az is elképzelhető, hogy ez a birtok is végül Gergely deák kezére jutott.

Gergely deák családtagjai közül korábban említett feleségét Wass Ágnest, és tőle született gyermekeit, Istvánt, Borbálát és Margitot,³⁷ továbbá Somlyai Mihály nevű unokaöccsét ismerjük.³⁸ Borbála a tekintélyes Mikola nemzetség Pál

³⁴ Trócsányi, 1980. 356.

³⁵ 1580-ban a Kolozsvárhoz közeli Szucságon bír egy jobbágyot (KmProt VIII. 8^r–11^r), 1593 előtt zálog címen birtokolt a szintén Kolozs megyei Béréban (KmProt X. 196^v–197^r), Torda vármegyeiben Kókon (Kemény gyűjtemény, http://greenstone.bjc.ro/greenstone/collect/arhivele/index/assoc/J0186.dir/RO_AN_CJ_0008_0186.pdf), Mezőcsánban és Boldócon (KmProt X. 23^v–24^v, 397^r) rendelkezett részjóságokkal. Többi részbirtoka felsorolását l. ErdKirKv VII/3. 981. sz.

³⁶ KmProt X. 225^v–227^v. Ebben az időszakban 1 tallér 100 dénárral volt egyenértékű, L. Horváth Tibor Antal: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. = *Numizmatikai Közlemény*, LXII–LXIII (1963–1964). 25–50. Néhány példa egy 1556. évi árszabályozásból: egy suba ára 7 Ft, egy dolmányé 20 dénár, egy nagyobb fejszéé 20 dénár, egy kaszáé 20 dénár, stb. L. EOE II. 65–71.

³⁷ Wass It, F XXXIII/21. Az oklevélben Wass Ágnes gyermekeiként szerepelnek, de minthogy Ágnes első férjével, Hosszúaszoí Gáspárral csak rövid ideig élt házasságban, valószínűleg mindhárman Gergely deáktól származnak. A cegei Wass család nyomtatásban megjelent családfáján Borbála tévesen Barabásként szerepel, L. *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlést teszi W. Kovács András. Kolozsvár, 2006. Mellékletek (6. családfa).

³⁸ KmProt X. 397^r.

nevű tagjának volt a felesége,³⁹ aki egyébként nem lehetett túlságosan tanult és figyelmes ember, ahogyan ez egy járai birtokosztály során kiderült.⁴⁰ Somlyai Gergely István nevű fiáról semmit nem tudunk, Margit nevű leánya talán annak az iklódi Tholdalaghi Jánosnak lett a felesége, aki Báthory Gábor idején megpróbálta visszaszerezni felesége egykori jussát.⁴¹ A tanúvallatást elrendelő oklevélből kiderül, hogy Báthory Zsigmond a megválasztásakor letett esküjét megszegve több előkelőt, köztük györgyfalvai Somlyai Gergely deákot, idézés és törvényes ítélet nélkül Kolozsvár városában kivégeztette, jószágait eladományozta és visszaigénylésüket eltiltotta. Ezek közül Györgyfalva és Oláhpata birtokbeli jószágait Keresztúri Kristóf deáknak adományozta, aki azokat élete végéig bírta, róla pedig Katalin nevű leányára, Kornis Boldizsár feleségére szálltak.

Szentgyeddi Gergely elkobzott jószágainak egy része érdekes módon szintén tragikus sorsú hivatali utódjának, Kolozsvári János fiscalis directornak a birtokába jutott. Egy 1600-ban kelt zálogszerződés szerint boldóci Somlyai Mihály az unokatestvére, szentgyeddi néhai Somlyai Gergely által végrendeletében is neki adott mezőcsáni és boldóci részeit, melyeket Báthory Zsigmond utóbb másoknak adományozott el, ő az idegenek kezéből nem kis költséggel és néhai Geszthi Ferenc segítségével visszaszerezte. E perek során többször is arra kényszerült, hogy János deáktól kölcsönt kérjen és a tartozás összege immár 1000 Ft. Ezért a fenti jószágait 1000 Ft-ért elzálogosította Kolozsvári János deáknál.⁴² Ő azonban már nem vehette hosszú ideig hasznát ezeknek, hiszen akárcsak Somlyai Gergely deák, ő is áldozata lett a régi birtokos-nemesség azon könyörtelenségének, amellyel a túl magasra emelkedett hivatalnok-értelmiségiéket „kezelte”.⁴³

³⁹ 1580. január 3-án kelt Szentgyeddi Gergely esküvői meghívója a besztercei bíró és tanács részére l. *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Begründet von Albert Berger. Herausgegeben von Ernst Wagner. III. Band (1571–1585). Köln, 1995. 4729. sz.

⁴⁰ 1589 májusában Szentgyeddi Gergely deáknak Wass Ágnestől született leánya, Mikola Pál felesége, Szentgyeddi Borbála tiltakozott a kolozsmonostori konvent előtt amiatt, hogy miután apja anyjának, az említett Wass Ágnesnek nevében egyezséget kötött alsójárai Bagaméri Györggyel néhai Csányi Lőrinc Torda vármegyei járai jószágainak felosztásáról, az osztály végrehajtására kijelölt időpontban sem Somlyai Gergely, sem felesége nem tudott megjelenni. Ezért vejüket, Mikola Pált küldték el, aki az osztályt az öröklés rendje szerint (juxta genealogiam et successionem ipsorum protestantium) figyelmetlenségéből és tudatlanságból (ex inadvertentia et simplicitate sua) nem tudta végrehajtani, ezért azt az ő kárukra Bagaméri végezte el. (KmProt IX. 200°)

⁴¹ A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms 309. 159^v–160^v. A formuláriumban található bejegyzésből kihagyták a dátumot és Tholdalaghi János feleségének a nevét.

⁴² KmProt X. 397^f. Kolozsvári Jánosról bővebben l. Dáné Veronkának e kötetben olvasható tanulmányát.

⁴³ A hivatali pályán felemelkedők gyakran tragikus sorsáról l. Trócsányi, 1980. 38., 358.

DÁNÉ VERONKA

„ORSZÁGÚL VÁLASZTOTTUK ... DIRECTORRÁ”

KOLOZSVÁRI JÁNOS DEÁK FISCALIS DIRECTOR ÉLETÚTJA*

(1549 K. – 1610. ÁPRILIS 3., BESZTERCE)

Wolf Rudolf emlékére**

A fejedelemségkori Erdély központi kormányzata, azaz a tulajdonképpeni „vezető elit” számos tagjáról meglehetősen keveset tudunk. Kétségtelen, hogy a források pusztulása, szórtsága, vagy hozzáférhetetlensége meglehetősen nehéz feladat elé állítják a korszak kutatóit. Igen gyakran évtizedes, kiterjedt kutatások eredményeként kerül helyére az a számtalan apró mozaikdarab, adat, ami egy-egy életpálya, karrier képét alkotja. Hatványozottan áll ez azokra, akik nem valamelyik régi, előkelő családból származva valamely, ennek a rétegnek szinte fenntartott méltóságot, főtisztséget viseltek, hanem sok esetben a társadalom alsóbb rétegeiből indulva tisztán hivatali, értelmiségi/szakértelmiségi karriert futottak be, és a jogi, gazdasági szakismereteket, hozzáértést (vagy azt is) megkövetelő (fő)tisztségeket – (esetlegesen kancellár), ítélőmester, fiscalis director, fiscalis procurator, fejedelmi praefectus, vicearendátor, stb. – nyerték el.¹ Igen gyakran azt a keveset is csupán annak köszönhetjük, amelytől maguk az érintettek szívesen eltekintettek volna, tudniillik hogy életükben valamilyen drámai, vagy éppen tragikus fordulat következett be. Trócsányi Zsolt kutatásainak köszönhetően tudjuk, ez nem volt ritka, hiszen éppen a nagy karriert befutók helyzete volt legin-

* A tanulmány a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú kutatóegyetemi pályázat támogatásával készült. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg.

** A János deákra vonatkozó kutatásokat az erdélyi sötétyek szakértője, Wolf Rudolf kezdte el. Néhány hónappal halála előtt a mindkettőnk „célkeresztjébe” került fiscalis director ügyében abban „egyeztünk ki”, hogy az általam talált adatokat rendelkezésére bocsátom, ő pedig a készülő Benkő emlékkönyvben publikálja. Igazgatói feladatai és tragikusan hirtelen halála azonban ebben megakadályozták.

¹ Az utóbbi két évtized eredményeiből: Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: Uő: *Társadalom, egyház, művelődés*. Bp., 1997. 91–96.; Jakó Klára: Lekcei Sulyok Imre kancellárjáról. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf, Kolozsvár, 2003. 191–209., Balázs Mihály: Trauzner Lukács „megterése”. In: Uő: *Felekezeti és fikció*. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp., 2006. 109–118., Horn Ildikó Csáky Mihályról, Pókay Jakabról, Szigethy Mihályról, Királyfalvi Jánosról írott tanulmányai a *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. század története* Bp., 2009. c. kötetében, valamint Oborni Teréz tanulmánya: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). = *Történelmi Szemle*, 2009. 1. sz. 21–44.

kább veszélyeztetett: a régi arisztokrácia nem fogadta be őket (utódaikat esetleg) és nagy részük hóhéreként végezte.²

Közéjük tartozik Kolozsvári János deák is, akiről Trócsányi és általában a korszak kutatói is azt jegyezték meg, hogy ő az a fiscalis director, akit Báthory Gábor a széki „merényletet”³ követő beszercei országgyűlés végén, 1610 áprilisában, nem egészen tisztázott okokból – Trócsányi szerint az összeesküvésben való részvétele miatt –, felakasztatott.⁴ Az erdélyi sőügyek szakértője, Wolf Rudolf már megkísérelte a tordai sókamaránál tevékenykedő János deákok körüli káosz feloszlátását,⁵ halála azonban kutatásainak befejezését megakadályozta.

SZÁRMAZÁS, TISZTSÉGEK ÉS KAPCSOLATRENDSZER A SZÁZADFORDULÓIG

János deák származására, indulására vonatkozóan szegényes információkkal rendelkezünk. Bizonyosan kolozsvári polgárcsaládba született (nemesítése ezt egyértelműen alátámasztja), és mivel 1599-ben 50 éves körülínek vallotta magát,⁶ az 1540-es évek második felében, az 1550-es évek legelején születhetett. Tanulmányairól egyelőre semmit sem tudható, feltételezhetően szülővárosa jó nevű iskolájában szerezte meg azt a tudást, amellyel felvértézve értelmiségi pályára léphetett, lépett. Életkorából adódóan azonban nem azonos azzal a János deákkal, aki Kolozsvár város jegyzője volt 1566-ban,⁷ hiszen közismert, a város különös gondot fordított arra, hogy megfelelő képzettséggel rendelkező, lehetőleg külföldön peregrinált notarius legyen,⁸ ez pedig életkora miatt igen nehezen elképzelhető. Ugyanezen az alapon elvethető azonossága azzal a kisebb kancelláriai deákkal is, aki 1567-ben bukkant fel a forrásokban.⁹ Az viszont valószínű, hogy ő az, aki

² Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 38. (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

³ Újabb, új szempontok, források beemelésével Horn Ildikó: „Önagysága merénylet. (Gondolatok egy politikai összeesküvésről). In. Uő: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp., 166–187. A korábbi szakirodalom összefoglalását lásd ott. (továbbiakban Horn, 2005.)

⁴ Trócsányi, 1980. 381.

⁵ *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Wolf Rudolf. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1.) Kolozsvár, 1993. 59, 60. (továbbiakban Wolf, 1993.)

⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. (1597–1601) Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1878. 236. (továbbiakban EOE)

⁷ Flóra Ágnes: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben. In. „... *éltünk mi sokáig 'két hazában'...*” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk.: Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 133. (továbbiakban Flóra, 2102.)

⁸ Flóra, 2012. 128–133.

⁹ Az azonos nevű, a kancellárián különböző időben deákoskodó Kolozsvári Jánosok azonosítása, szétválasztása Trócsányinak is gondot okozott. Trócsányi, 1980. 192.

1572-ben került a nagyobb kancelláriára, és több mint másfél évtizednyi deákoskodás után, Trócsányi adatai szerint 1586-ban távozott.¹⁰ Ez azonban már korábban megtörténhetett, hiszen az 1585. augusztus 23-án kelt címeres nemeslevele szerint ekkor már a tordai sókamara ispánja volt.¹¹ Ennek a tisztségének köszönhetjük azt a káoszt, amely személye, családja körül kialakult, és mindazt a nehézséget, amit az adatok szétválasztása és megfelelő személyhez való csatolása jelent. Ugyanis vele nagyjából párhuzamosan egy másik János deák nevű is működött a kamaraispánságnál, akinek életrajzát a hirtelen és tragikus halálától megrendült barátja, Szamosközy írta meg,¹² s ebben feljegyezte, hogy a pályáját rationistaként kezdő Tordai János deák nemcsak neve, hanem származása szerint is tordai volt.¹³ A rendelkezésünkre álló adatok alapján feltételezhető, hogy ez utóbbi azonos azzal az eddig harmadikként számon tartott tordai János deákkal, akit egy 1643-as forrás szerint másképpen Csonkának is neveztek,¹⁴ és így egy újabb adatsort sikerült elkülöníteni, illetve a megfelelő személyhez rendelni.¹⁵

¹⁰ Uo.

¹¹ A nemeslevél a nagyercsei Tholdalagi család koronai levéltárában maradt fenn, azzal együtt került az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába, majd a levéltár államosítása után a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj) kezelésébe, ahol áthelyezték a Függőpecsétes iratok gyűjteményébe (Colecția de documente cu peceti atârnată Nr. 168.) Jelenleg, pontosabban évek óta, a Bukarestben zajló restaurálási munkálatok miatt hozzáférhetetlen. Szabó Károly közlése szerint: „1585. aug. 23. Napolomicz, Báthori István lengyel király czimeres nemes leveleket ad Kolozsvári Jánosnak a tordai sókamara ispánjának s általa fiainak Mártonnak, Gáspárnak és Imrének.” Szabó Károly: Jelentés a gróf Toldalagi család radnótfői levéltáráról. = *Századok*, 1887. Melléklet 85.

¹² Tordai János deákot rablók gyilkolták meg 1604 augusztusában. Szamosközy István: Tordai János élete. In. *Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608*. IV. Vegyes feljegyzések. Kiadta Szilágyi Sándor (Monumenta Hungariae Historica Scriptores XXX.) Bp., 1880. 274–294. (továbbiakban Szamosközy, IV.)

¹³ „Joannes Tordai salinator et natales et nomen ex celebri municipio Torda habuit. (...) Joannes itaque noster, e municipio Tordensi antiquissima stirpe ortus, nobiles in ea republica clarasque a principio familias cognationibus atque affinitatibus complexus est. (...) Parentem habuit Petrum Tordai virum humanitatis studiis litterarumque excellentia in primis excultum.” Szamosközy, IV. 276, 279.

¹⁴ MOL F 15 Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla, XXV. 87r. (továbbiakban KmProt)

¹⁵ A kolozsmonostori konvent és Torda vármegye jegyzőkönyveinek adatait összesítve ugyanis kiderült, hogy Tordai és Tordai alias Csonka János deák azonos személy. Mindkettejük feleségként ugyanis Veress Erzsébetet említik a források volt, aki először rödi Cseh Péterrel, Tordai halálát követően pedig, valamikor 1604 után (a konvent előtt ekkor tett végrendeletében ugyanis még Tordai János deák özvegyeként szerepel. KmProt XV. 204v–205r.) magyardetrehai Keresztúri Györggyel kötött házasságot. János deák Kata nevű lánya Veress Erzsébet elleni perének tanúsága szerint viszont Tordai egy korábbi házasságából származott. A második házasságából két fiú, János és Péter született, akik szintén értelmiségi pályára léptek, de mindketten fiatalon, úgy tűnik, nőtlenség miatt haltak el. *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Dáné Veronka (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1.) Kolozsvár, 2009. 282–284. Óvatosságra int viszont, hogy Veress Erzsébet végrendeletében csupán két gyermek, Kata és János szerepel. Az adatok egy részét, más forrásokból már közölte Wolf Rudolf. Wolf, 1993. 60.

(Viszonylag könnyen le lehetett választani azokat az adatokat is, amelyek a szintén kancellárián jegyzősködő, később gyulafehérvári requisitorként tevékenykedő Kolozsvári Jánosra vonatkoznak.¹⁶⁾ Történeti munkájában következetesen,¹⁷ illetve a korabeli forrásokban túlnyomórészt Kolozsvári, illetve Tordai János deákként szerepeltek,¹⁸ a későbbiekben azonban a két személyt többször összekeverték, amely a következtetlenül használt terminológiának is köszönhetően nem meglepő. Míg ugyanis Szamosközy latin nyelvű munkájában már Tordai rationistaként való „alkalmazásakor” a sókamara bérlőjéről és elnökéről beszél,¹⁹ addig magyar szövegben általában a sókamaraispánnal találkozunk.

Az immár szétválasztott adatok tanúsága szerint a századfordulógig, illetve a 17. század első két évében a kincstári igazgatásban maradt, párhuzamosan több „állomáshelye” is volt, a fejedelmi akaratnak megfelelően: 1587-ben ugyanezt a tisztséget töltötte be,²⁰ 1589-ben tordai kamaraispánsága mellett a váradgyai portus praefectusságát viselte,²¹ 1592-ig bizonyosan.²² 1593-ban²³ és 1594-ben²⁴ pedig csak a tordait. Az Erdély történetében rosszemlékű és tragikus következményekkel járó esztendő János deák életében is éreztette hatását, ezért egy rövid kitérőt kell tennünk.

¹⁶ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599.* Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléstesi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) Kolozsvár, 2006. 18. (továbbiakban ErdKáptJkv)

¹⁷ *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603.* III. Kiadta Szilágyi Sándor (Monumenta Hungariae Historica XXIX.) Bp., 1877. 301, 302. (továbbiakban Szamosközy, III.)

¹⁸ Az 1603-as, erdélyi sóbányákról írott jelentésben: „Dass bergkwerch zue Vizakna hatt verwalt Colosswary Januss Deakh (...). Das saltzberghwerch zue Torda hat verwaltet Torday Januss Deakh (...).” EOE V. 208, 209.

¹⁹ „primum scripturae magister, quem rationarium scribam vocant et species quaedam questurae in eo minere est, ab eius fodinae praecipuo redemptore et praeside creatus est.” Szamosközy, IV. 282.

²⁰ A tordai fiscus ház kapujának Orbán Balázs által közölt felirata szerint: „Regnante illustrissimo principe d. d. Sigismundo Bathory Vaivoda Transilvaniae, gubernatore magnifico d. Joanne Gicy opus hoc factum camerario Joanne Literato Kolosvari AD MDLXXXVII.” Orbán Balázs: *Torda város és környéke.* Bp., 1984. (reprint). 348.

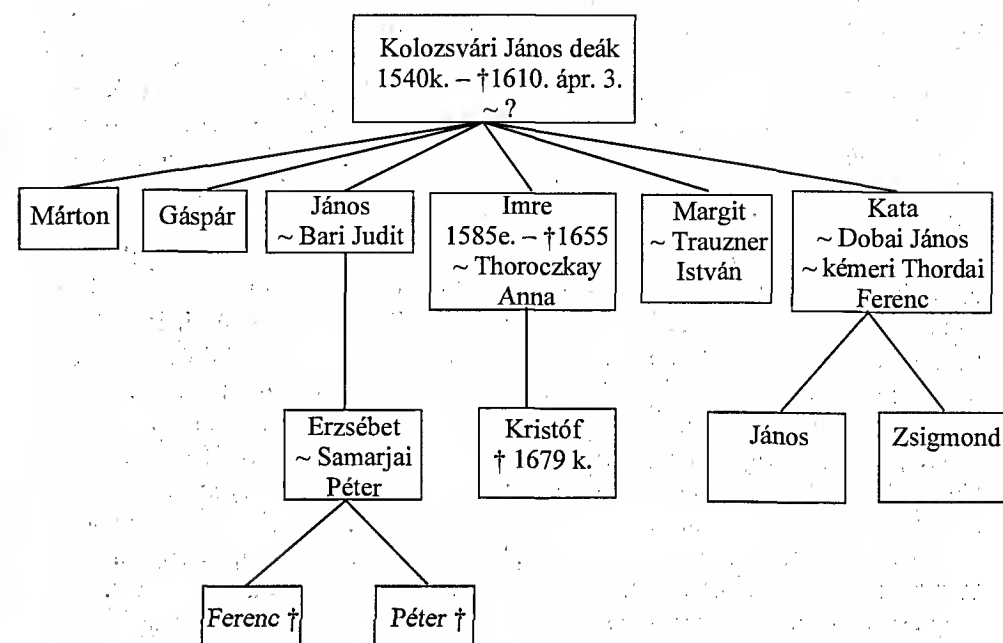
²¹ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1562–1602.* 3. *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602.* Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléstesi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3) Kolozsvár, 2005. 973. (továbbiakban ErdKirKv)

²² Gerendi János 1592. április 25-én kelt levele szerint: „Thordán lakozó Coloswári János uramatt, azon Thordai sóo kamarának és az váradgyai portusnak praefectussát (...).” MOL F 17 Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Cista Comitatum, 19. d. Comitatus Thordensis (mikrofilm száma: 43581) (továbbiakban CC CT 19. d.)

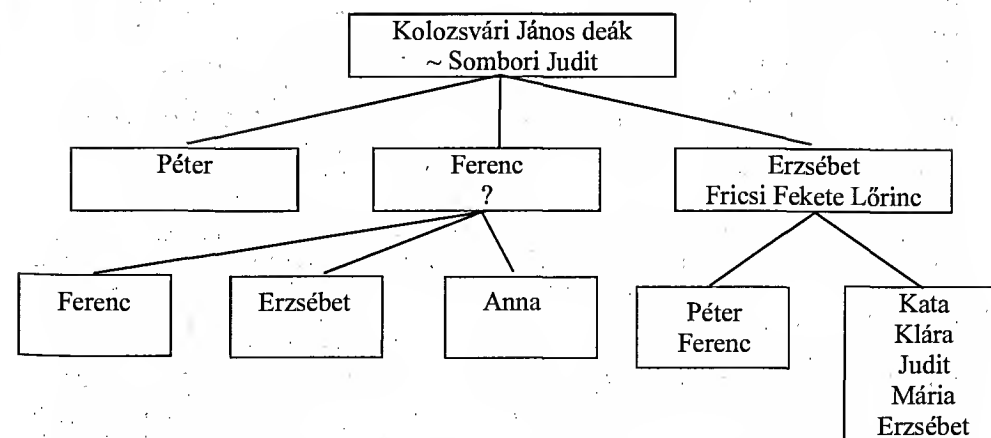
²³ ErdKáptJkv 937.

²⁴ Bethlen Farkas: *Erdély története.* IV. Báthory Zsigmond uralkodása (1594–1597). Szerk.: Janovics József, Bp., 2006. 62, 70. (továbbiakban Bethlen Farkas, IV.)

Kolozsvári János deák családja 1.

Kolozsvári János deák családja 2.

Feltételezhetően tordai kamaraispánsága idején alakult ki bensőséges kapcsolata a vármegye egyik legrégebbi és – birtokállományának jelentős megcsappanása ellenére – legtekintélyesebb családjából származó főispánjával, Gerendi Jánossal (és mélyült el a Gerendiek környezetébe, kapcsolatrendszerébe tartozókkal, például Trauzner Lukáccsal). Erről Gerendi 1592. áprilisi levele tanúskodik: „(...) ez világon ninchien drágább és zeb dolog, mint mikor embernek igaz, hw és legzerelmesb baráttia vagion, mint minemwnek Thordán lakozó Coloswári János uramatt ... eleiteol fogwa én hozzám kewlewmb kewlewmb dolgaimba zabad indulattiából comperiáltam és valóba megtapaztaltam, és ez okáért méltán mint egi zerelmes attiamfia helliett tartottam s mostannis tartom.”²⁵ Nyilvánosan ugyan nem hangoztatta nézeteit 1594 tumultuózus országgyűlésein, feltételezhető azonban, hogy János deák osztotta barátja politikai elképzeléseit is, és hozzá hasonlóan a „török pártba” tömörülő Kendy-Kovacsóczy körhöz kötődött.²⁶ Azonban – ha hihetünk Bethlen Farkasnak –, főrendű „párttársainál” óvatosabb,²⁷ gyanakvóbb is volt: az 1594 júliusában Báthory Zsigmondhoz Kővárba siető, Kolozsváron áthaladó Geszty Ferenc ugyan János deáktól kért és kapott részletes beszámolót a lemondás körülményeiről,²⁸ Geszty fenyegetését azonban azonnal Kendyék tudomására hozta.²⁹ Egy hónappal később Kendy Sándornak már azt tanácsolta, hogy fiát, Istvánt „kincseivel együtt küldje Lengyelországba,”³⁰ majd egy nappal elfogatásuk előtt felfedte előtte likvidálásuk tervét.³¹ Elővigyázatosságának köszönhetően elkerülte Kendyék sorsát (túlélését ugyanakkor az is magyarázhatja, hogy ezekben az években még nem jutott irritálóan magasra), két évre azonban, eddigi ismereteink szerint, eltűnt a forrásokból.

Eddigi adataink szerint 1596-ban bukkant fel újra a forrásokban, mint a Teke Ferenc fizetőmester számadását felülvizsgáló egyik számvevő (exactor),³² és úgy

²⁵ CC CT. 19. doboz. (Az eredeti írásmódot megtartva a szövegbe csak az ékezetek kitétele rendjén avatkoztunk.)

²⁶ Bizalmas viszonyra utal Kendy Sándornak az a János deák által továbbadott mondata, amelyben meglehetősen keményen bírálta Báthory Zsigmondot (mogyoróban lakó főreghez hasonlítva), amelyet Szamosközy jegyzett fel. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata.* Közzéteszi és a jegyzeteket írta E. Abaffy Erzsébet és Kozoca Sándor. (A Magyar Nyelv-történet Forrásai 2.) Bp., 1991. (továbbiakban Szamosközy, Kortársi) 222.

²⁷ Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartanunk, hogy nemesítését, tisztségeit a Báthoryaknak köszönhetette, úgy véljük, figyelembe kell vennünk az ezért érzett hálát, illetve az uralkodóval szembeni „természetes” hűséget is.

²⁸ Bethlen Farkas, IV. 62.

²⁹ Bethlen Farkas, IV. 76.

³⁰ Uo. 70.

³¹ Uo. 76. János deák figyelmeztetését, meg nem nevezett forrás alapján, Szilágyi Sándor is említi: „Igy Kendy Sándort Literati János a tordai ispán intette, s az ő tanácsára Báthory Boldizsárt és Ifjú Jánost is figyelmeztette.” EOE III. 333.

³² EOE. IV. 108.

tűnik, tisztségét is sikerült megőriznie, mivel 1598-ban és 1599-ben tordai kamaraispánként említik a források,³³ 1603 januárjában pedig vizaknai sókamarás-ként.³⁴ Közben ideiglenes, de sokat mondó, ismertségét/elismertségét egyértelműen jelző megbízatásokat is kapott: háromszor, 1596-ban³⁵ 1598-ban és 1599-ben,³⁶ többekkel együtt, a rendek által az adóról való számvételre választott bizottság tagja. 1598-ban a hadak számára Váradgyára szállított éles egyik perceptor.³⁷

A 17. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDE: A FISCALIS DIRECTORSÁGTÓL AZ AKASZTÓFAIG

A közéletbe visszatérő János deák, első pillantásra úgy tűnik, levonta a megfelelő következtetéseket és a tanulságokat, amennyiben a Báthory Zsigmond hűségén való maradást annak lehet nevezni. (Joggal merülhet fel a kérdés, ebben mennyire játszott szerepet a fejedelem politikai irányváltása?) Az új század első éveiben régi-új fejedelem meglehetősen nehéz és nem veszélytelen ügyekkel bízta meg. Szamosközy szerint 1602-ben „egész tavaszon Szebenbe jártatta”,³⁸ hogy a várost a meghódolásra rávegye, majd májusban a tatárok által szedett rabok kiszabadítását kellett valami módon elérnie, ami, a kiválóan alkalmazott jogi érveknek köszönhetően – amely János deák jogi jártasságát is tanúsítja –, sikerült is.³⁹ (Megjegyzésre érdemes, hogy az általa használt szóhasználat és érvrendszer csaknem teljes egészében megegyezik a szultáni tanács rendeleteiben is minduntalan visszaköszönővel, hogy Erdély „a jól védett birodalom része. Uralkodói [ti. a szultán] szokása értelmében abból egy maréknyi port sem vehetnek el”,⁴⁰ az itt élők a szultán jobbágjai, következésképpen nem hurcolhatják őket rabként ki az országból,⁴¹

³³ Uo. 133., 159., 276.

³⁴ EOE V. 208.

³⁵ EOE IV. 104.

³⁶ Uo. 276.

³⁷ Uo. 133., 159., 277.

³⁸ Szamosközy, Kortársi 59.

³⁹ Uo. 63–65. Szamosközy szerint mintegy háromezer rabot szabadított ki. Szamosközy, IV. 170.

⁴⁰ Dávid Géza – Fodor Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). (História Könyvtár Okmánytárak 6.) Bp., 2009. 116.

⁴¹ „ez Magyarországnak részei, Szilágy, Nagybánya, Kúvár, és azokon innét az egész föld mind erdéli birodalom volt, és most azoknak visszavételére küldött az hatalmas császár ide titeket, ezokáért az mi rabokat onnan gyűtöttetek, az hatalmas császár birtokából és az Erdélyhez való földről gyűtöttetek, kik az császár hívsége alá való népek voltak és mostan is ide valók és ide hallgatnak: ezokáért ez rabok nem tettek, hanem itt kell hadnotok, mert Erdélyhez való föld népe, kik az hatalmas császárnak adófizető jobbágjai. (...) az basák és az fű-fű törökök törvént látnak bennük és így találják, hogy valaki ez rabok közül erdélyi és Erdélyhez való tartománbeli ember, mind elbocsássák az tatárok és itt az országban hagyják.” Szamosközy, IV. 166, 167.

mert „mintha Constantinápolnak egyik uccáját rablottatok volna el, szinte úgy tartya ezt az hatalmas császár.”⁴²) Az úgy egyben Kolozsvári két jellemvonására is rávilágít. Egyrészt, hogy személyes bátorságnak sem volt híján, hiszen mikor követársai késlekedéséről értesült, attól tartva, hogy a tatárok időközben elhagyják az országot, egy öreg katona, a szászvárosi királybíró és 25 darabont kíséretében vágott neki az igen-igen kétséges kimenetelű útnak.⁴³ Másrészt, hogy ellenállt a tatárok megvesztegetési kísérletének, akik a rabok megtartásáért cserébe nem csekély összegeket ajánlottak fel.⁴⁴

1603-ban már Székely Mózes Nyáry Pálhoz küldött követe, Gyerőffy János mellett. Szamosközy jellemzése szerint mindketten az erdélyi nemesség előkelői, igen okos és szorgalmas férfiak voltak („*e primore Transylvanorum nobilitate viros multi consilij et industrios*”).⁴⁵ Pártválasztása nemcsak korábbi török vagy béke-pártiságának újabb bizonyítéka, hanem egy politikai meggyőződést is sugall. Követsége idejére érkezett el, ha hihetünk Szamosközynek, három évtizedes hivatali pályája csúcsára: erre ugyanis már a fiscalis directorként indulhatott el.⁴⁶ Kétségtelen, hogy Székely Mózes egy igen megritkult szakember csoportból válogathatott, ám ha végigtekintjük a hozzá csatlakozottak névsorát, esetlegesen több jelöltünk is lehetne erre a hivatalra. Bizonyára komoly súllyal esett latba közismertsége, ritka okossága és jártassága, tapasztaltsága, ahogyan Szamosközy János deák 1603-as dévai országgyűlési szereplése kapcsán fogalmazott.⁴⁷ Itt ugyanis újabb embert próbáló feladatot róttak rá a rendek: a Székely Mózeshez pártolásukért bosszút állni és példát statuálni akaró Basta előtt kellett szöszlőjük és egyben védelmezőjük legyen. (Megjegyzendő, hogy ekkor Szamosközy nem fiscalis directorként, hanem a sójővedelmeket már számos éve bérlőként említi.⁴⁸) Az már nem János deákon múlt, hogy a kiválóan felépített, jogelvekkel alaposan alátámasztott beszéd ellenére végül a megingathatatlanul Habsburg hú Sennyei Pongrácnak kellett és sikerült osztályos társait megmenteni.⁴⁹

Sem a Székely Mózeshez való csatlakozás, sem az előbbi fellépés (a Déván előadott érvrendszer alapján elképzelhető, hogy a kényszerű átállást hangoztatta saját esetében is, azaz itt már a „bogáröszön” működhetett), a jelek szerint, nem tette nemkívánatos személlyé a Habsburg kormányzat szemében: a következő év januári országgyűlésen ugyanis a rendek választására/javaslatára fiscalis direc-

⁴² Szamosközy, Kortársi 64.

⁴³ Szamosközy, IV. 170.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Szamosközy, III. 160.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Szamosközy, III. 301.

⁴⁸ „salinarii vectigalis multis antea annis redemptorem” Szamosközy, III. 301.

⁴⁹ Szamosközy, III. 301–308.; EOE V. 58.

torrá nevezték ki.⁵⁰ Tisztségét Bocskai fejedelemsége, azaz Rákóczi Zsigmond gubernátorsága alatt is sikerült megőriznie, (ebben szerepet játszhatott már említett barátsága Gerendi Jánossal, Rákóczi apósával), majd Báthory Gábor alatt is, az 1610-es széki összeesküvésig. Ez az a pont a fiscalis director életében, ami előtt a kutatás ma is értetlenül áll.

A Kendy-féle összeesküvés meglehetősen sokat foglalkoztatta a korszak kutatóit a 19. századtól kezdődően. Az utóbbi évtizedre⁵¹ sikerült eljutni oda, hogy a romantikus, nagyon elterjedt, „felszarvazott férjek” összeesküvése/merénylete helyett (amelynek makacs fennmaradását már Angyal Dávid Jósika Miklós regényének rovására írta⁵²) a valódi okok, azaz azok a politikai és vallási ellentétek kerüljenek újra hangsúlyozásra, amelyek szinte törvényszerűen következtek Báthorynak a fejedelmi székre kerülése érdekében rosszhiszeműen megkötött egyezségeiből, illetve a Királyság és Erdély közti rendezetlen viszonyból, ahogyan arra szintén Angyal rámutatott.⁵³ „Természetes”, hogy továbbra is megválaszolatlan maradt több kérdés, és néhány fehér folt is van a történetben, amelyeket újabb források bevonásával oszlatni, illetve a már kialakult képet részletezni lehet (a maguk rendjén ezek viszont újabb kérdéseket is vetnek fel). Mindezülig például nem hasznosította a szakma az összeesküvés egyik legfontosabb forrásaként számontartott magyar nyelvű históriás éneket lejegyző Tatrosy György önéletírását és feljegyzéseit, aki csak a (katolikus) vallás⁵⁴ miatti háborgást jelölte meg a conspiratio okaként.⁵⁵ Bár a feljegyzések 1645-ben keltek, Tatrosy információinak értékét az adja, hogy ezek első kézből származhattak, hiszen az összeesküvést követő években előbb tizenévesen,⁵⁶ majd felnőve újra Kassai István, a Já-

⁵⁰ 1604. jan. 25. – febr. 4. „azért az nagyságod kegyelmes jó akaratjából és tetszéséből, egyenlő akaratból országul választottuk (...) directorrá Kolozsvári János deákat;” EOE V. 265.

⁵¹ Horn Ildikó 3. sz. jegyzetben idézett tanulmánya.

⁵² Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása. = *Századok*, 1896. 23–128. (továbbiakban Angyal, 1896.)

⁵³ Angyal, 1896. 25–31.

⁵⁴ A politikai, Habsburg orientációt jelentő „szubsztrátum” magyarázatra nem szorul.

⁵⁵ „Báthory Gábort az pápista urak az religio miat háborogván el arulak es Széken megh akarván eölny fejjverrel az fejedelmet markokban szakada (...)” Domokos Pál Péter: Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957. 3. sz. 248. (továbbiakban Tatrosy)

⁵⁶ „1612. Az szent Jehova Isten dirigálván minden dolgajmot, mentem ky Brassóból jarny, kelny, budosny, tanulny, az igralmas Istenben vetvén minden remensegemet. Az mikor Teókeoly Miklós eo nagysága Brassóban be jeot Szebenbeöl Báthory Gábortól zalogul es Geczy András ky ment Szebenben az békességet tractalny, mondom enis ky budostam Colosvarra es az szent Isten vezérlet Kassay István uram hazahoz, mely beóczületes feó ember akkor Báthory Gabor fejedelemnek eo felségének directora vala, az fiscalis causak dolgayban es eo kelménél egi István neü fiával néha scholabanis jártam, s maga mellett inaskottam is. Szolgáltam ekkor negj ezten-deigh.” Tatrosy, 242.

nos deák tisztségét rögtön megöröklő⁵⁷ fejedelmi bizalmast szolgálta. Borsos Tamás három évtizeddel korábbi, 1614-es önéletrása szerint pedig az összeesküvésre azért került sor, mert „az szegény Erdély országa annyira prédájára juta az Báthori Gábor hadának, hogy annak határa-mértéke nem volt. (...) Kiben teljességgel elbűdolván, az szegény ország népe nem tudta hová fogni, hanem ebből való megszabadulásáért úgy akarának factiót csinálni Báthori Gábor ellen Kendi István és Kornis Boldizsár többekkel együtt (...).”⁵⁸ A menekültekkel kapcsolatban álló, közelmúltban közzétett katolikus források sem számolnak be más okról, mint a vallássérelméről és Báthory zsarnokságáról, bár egy megnevezetlen asszonnyal szembeni erőszakoskodását ők is megemlítik.⁵⁹

Kolozsvári János deák állítólagos részvételét és sietős kivégzésének okát azonban máig meglehetősen sűrű homály fedi. Ami feltételezett szerepét illeti, bár Szilágyi tényként közli, hogy az összeesküvésben részt vett,⁶⁰ erre vonatkozóan, amint Horn Ildikó is rámutatott,⁶¹ mindezidáig semmiféle bizonyíték nincs. Az viszont bizonyos, hogy a pártosok között sem Báthory,⁶² sem a fő- és jószágvesztést kimondó beszercei országgyűlési határozat, sem ennek egy másik példánya nem sorolja fel.⁶³ Az eseményeket aprólékosan bemutató két, nem azonos szövegű, magyar⁶⁴ és latin⁶⁵ nyelvű históriás énekben sem találunk aktív részvételé-

⁵⁷ Trócsányi Zsolt szerint Kassai, Rákóczi bizalmi embereként, nem játszott szerepet Báthory Gábor kormányzatában és csupán 1613-ban nyerte el a tisztséget (Trócsányi, 1980. 29, 364.), Kolozs vármegye jegyzőkönyvében azonban már 1610. október 4-én fiscalis directorként szerepel. ROL Kmlg Kolozs vármegye levéltára (Fond Nr. 3. Prefectura Judeului Cluj), Jegyzőkönyvek (Registre) Nr. 1 (I/1b) 1605–1641. 128. Az újabb adat nyomán óhatatlanul felvetődik a kérdés Kassainak a szervezkedés felszámolásában és a Báthory Gábor kormányzatában játszott szerepére vonatkozóan.

⁵⁸ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest, 1968. 54–55. Az eseményt azonban tévesen 1609-re teszi.

⁵⁹ *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában*. Okmánytár II. (1595–1613). Közreadja Kruppa Tamás (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I, Vol. 5.) Budapest – Róma – Szeged, 2009. 1610-es iratok, ill. 141. sz.

⁶⁰ Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Bp., 1882. 80. (továbbiakban Szilágyi, 1882.)

⁶¹ Horn, 2005. 175.

⁶² Báthory 1610. ápr. 9-én, Kolozsvárott kelt levele Thurzó György nádorhoz. Adatok az 1610. év történetéhez. I. közlemény = *Történelmi Tár*, 1898. 494–496.

⁶³ Kendi István, Kornis Boldisár, Sennyei Pongrácz, Keresztúri György deák, Torma György és Basa István neve szerepel. A másik, Mikó Imre féle példányban rajtuk kívül Kornis Györgyöt, Kovacsóczy Istvánt, Pataki Jánost alias Borbély János és Szilvási Pétert sorolja fel. EOE VI. 173.

⁶⁴ Szádeczky Lajos: Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendy-féle összeesküvésről. I–II. közlemény = *Századok*, 1899. 3. sz. 211–225, 310–341. (továbbiakban *Históriás ének*)

⁶⁵ A Kendy-féle összeesküvés (Latin históriás ének Szamosközy Istvántól). *Conspiratio Kendiana*. Közli: Pettkő Béla = *Történelmi Tár*, 1888. 754–789. (továbbiakban *Conspiratio Kendiana*)

re semmiféle adatot, és az olvasónak a benyomása támad, hogy a szerző küszködött a fiscalis director történetbe való beillesztésével. Valahogyan bele kellett erőltetni a történetbe, hiszen kivégzését utólag legitimizálni kellett, de közben mintha kissé megfélekedett volna róla, majd észbe kapva a fiscalis director históriáját a többiek sorsának lezárása után illesztette. Bármiféle konkrétumról a korabeli emlékirók sem tudnak, már akik egyáltalán megemlítik az összeesküvéssel kapcsolatban. Az ellene megfogalmazott cinkosság vádjá ennek megfelelően igen gyenge lábakon áll. Mikó Ferenc históriája szerint Kornis Boldizsár vallott volna rá,⁶⁶ és mintegy megerősítésként hozzáteszi: „Mondják, Kendi Istvánnak igen barátja volt.”⁶⁷ Annak ellenére, hogy a Mikó szándéka nyilvánvaló, az 1594-es események valószínűsítik a bizalmas viszony lehetőségét, bár „államügyészi” teendőinek kifogástalan ellátása ezt megkérdőjelezi (hacsak nem írjuk a „bogárörszön” rovására). Tatrosy szövege ugyancsak a cinkosságot sugallja.⁶⁸ A propagandisztikus célú latin *Conspiratio* szerint az összeesküvő főurak elleni keresetet megfogalmazó fiscalis director nem gondolta, hogy ezek rá is vonatkozni fognak.⁶⁹ A vádat azonban kétségesse teszi, hogy az ének végére a szerző mintha elfelejtette volna ezt a változatot, és a János deákot elfogó darabonttal csupán olyan általánosságot mondhat, mint árvák ellensége és elnyomója,⁷⁰ illetve „árvák búsítója” a magyar nyelvűben.⁷¹ A fentiekkel szemben Angyal Dávid, megnevezetlen adatok alapján, azt állította, hogy a János deákot Kornis és Kendi védelmének elvállalásával gyanúsították meg.⁷² Ez viszont jogi képtelenség. A kételyeket fokozza, hogy János deákot, a merényletben résztvevőkkel szemben, érdekes módon, nem hallgatták ki, nem vallatták. Feltűnő, hogy Mikó és a históriás ének szerzője is a kivégzettet „nyavalyásnak”, „szegény”-nek nevezi, míg a többiekkel szemben semmiféle együttérzést nem tanúsít-

⁶⁶ „Azon estve Tordai János deákot directort, kit nyavalyást, Kornis Boldizsár vallott vala bűnösnek és a dolgokban tudósnak, az udvarló palotában ülven, a több főrenden való közül egy darabont hadnagy szép térdhajtással felköltvén megfogák, és harmadnapon szegényt törvénytelenül a kapu előtt felakaszták (...).” *Mikó Ferenc históriája*. Kiadta Kazinczy Gábor (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum VII.) Pest, 1863. 187. Mikó szövegén a históriás ének hatása egyértelműen érződik. (továbbiakban Mikó)

⁶⁷ Mikó, 187.

⁶⁸ „megh vallá Kornis Boldisár practikájóknak kezdetireol, complicesjvel, circumstantjaival eggjűt. Az directort Torday János deákot ugyan ott fel akaszták (az directorsagot az en uramnak Cassay Istvánnak adak).” Tatrosy, 248.

⁶⁹ „Sed director nondum animadvertit/Quod et ipsum haec poena simul tangit.” *Conspiratio Kendiana*, 787.

⁷⁰ „orphanorum pressor et hostis” *Conspiratio Kendiana*, 788.

⁷¹ *Históriás ének*, 340.

⁷² Angyal, 1896. 35. Esetlegesen arra a Szilágyi által idézett adatra támaszkodik, amely szerint Kolozsvári felszólalt az országgyűlésen az összeesküvők védelmében. Vö. Szilágyi, 1882. 83–84. Nem valószínű, hogy ebben az esetben ilyen bizonytalanul fogalmaznának bűnösségére vonatkozóan.

tanak, előbbi pedig a kivégzést egyértelműen törvénytelennek minősíti.⁷³ Úgy tűnik tehát, az amúgy jól értesültek maguk sem tudták, mi volt a valódi ok, sőt, a jelek szerint bűnösségéről sem voltak meggyőződve. Utolsósorban pedig a legkézenfekvőbb kérdés: ha Kolozsvári valóban részt vett az összeesküvésben, miért nem menekült el, hiszen ez módjában állt volna, miért várta be békésen elfogatását?⁷⁴ Nem hihető, hogy a Báthory Zsigmond és a tizenöt éves háború iskoláját kijárt jogügyigazgató olyannyira naiv lett volna, hogy szerepe rejtve maradásában bízott volna, míg a hasonló tapasztalatokkal rendelkező Sennyei Pongrác azonnal elmenekült.⁷⁵ Ahogyan az is meglepő, hogy a konspirálók között felsorolt Kovácsóczy István is az országban maradt, az pedig egyenesen megdöbbentő, hogy ennek ellenére a források nem tudnak arról, hogy őt fogságba vetették volna.⁷⁶ Az ügyet még gyanúsabbá teszi az a feltűnő sietség, ahogyan a fiscalis directort, újra hangsúlyoznánk, minden törvényes eljárás nélkül, felakasztatta a fejedelem.⁷⁷ Mindezek fényében megalapozott a gyanú, hogy János deáknak egy bűne lehetett: túl sokat tudott. Ezért kellett a vizsgálat lezárása és a vádirat megszületése után rögtön börtönbe vetni és elszigetelni, majd sietősen, a városkapu előtt kivégeztetni. Nyilván nem a véletlen műve sem az időpont, sem a hely: az országgyűlés eloszlásának reggelén került erre sor, azaz a hazaszedők egy részének a látvánnyal szembesülnie kellett. Hasonlóan gyorsnak bizonyult a fejedelem János deák birtokainak lefoglalásában is (ahogyan amúgy a többi notázott főúr javainak elkobzásában). A négy esztendővel későbbi tanúvallomások szerint mire az éppen Kolozsváron tartózkodó felesége Tordára hazaért, minden ingatlan és ingó javuk a fejedelem embereinek kezére került,⁷⁸ (egyelőre csupán feltételezhető, hogy egyik fia ennek következtében hagyta el Erdélyt,⁷⁹) majd hamarosan szétszította Bölöni Gáspár secretarius,⁸⁰ Macskási Mihály fogarasi kapitány

⁷³ Mikó, 187.

⁷⁴ Szilágyi Sándor ezt azzal magyarázta, hogy „Kornis társai, úgy látszik, nem hitték, hogy vallo-másokat tegyen.” Ezzel viszont már a következő oldalon ellentmondásba kerül, amikor kijelen-ti, hogy többségük már menekült. Szilágyi, 1882. 83–84.

⁷⁵ Horn, 2005. 171.

⁷⁶ Az utóbbi évek kutatásai nyomán a későbbi kancellár életének ez a szakasza rekonstruálható, ezt egy készülő tanulmányban kívánjuk megtenni.

⁷⁷ Szilágyi azon állítása, hogy „E páratlan szigort a közvádó ellenében igazolhatónak vélték, mint akinek bűne kétszeres beszámítás alá jön.” (Szilágyi, 1882. 83.) jogilag sem állja meg a helyét.

⁷⁸ „10dik valló Szakács István, ÓThordában lakó, annorum circiter 70, megesküve, hiti után így vall: Tudom azt, hogy Kolosvárra megyünk vala az Imreh deák uram mostoha annyával, mikor meg hallók, hogy megölték az Imreh deák uram atyát. Az myg hazajövének, addig minden jóvait elfoglalák, valamie volt János deák uramnak, mind jobbágyit, mind lábos marháját.” MOL F 234. Erdélyi Fiscalis Levéltár XI. szekrény Fasc. 2. 123. (továbbiakban FiscLvt)

⁷⁹ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 150.

⁸⁰ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 72–73.

és felesége, Petrichevich Horváth Klára,⁸¹ valamint Keresztszegi Péter nevű familiárisa között.⁸²

VAGYONI HELYZET

A fiscalis director szétszogatott vagyona az Ótordai Imre deákként emlegetett fia által 1614-ben, János deák rehabilitálását követően,⁸³ a birtokok visszaszerzésére indított per iratai, az 1616-os portalis conscriptio,⁸⁴ valamint más elszórt források alapján rekonstruálható. Ezek szerint már 1589-ben háza volt Tordán, a Kis utcában,⁸⁵ 1608-ban egy az Egyházfalvi utcában lévő házát is említik a források.⁸⁶ Különböző szolgálataiért 1592-ben Gerendi János ajándékozott neki egy egerbegyi jobbágyasszonyt három fiával,⁸⁷ (megjegyzésre érdemes, hogy a Trauzner birtokállomány alapját szintén Gerendi adomány vetette meg). 1593 márciusában 60 forint kölcsön fejében Szentmihályfalvi Gáspár deák örkei portióját kötötte János deáknak,⁸⁸ majd néhány hónappal később 1500 forintot kölcsönzött Gyulai Jánosnak, aki ennek fejében tordai kőházát kötötte le.⁸⁹ Ugyanebben az esztendőben iktatták a Berkes, Közép-, Felső- és Oláhpeterd falvakban lévő portiókba, amelyeket korábban Peterdi Kis János birtokolt.⁹⁰ 1596-ban 500 forintért zálogba vette a mezőcsáni és boldóci Somlyai résznek nevezett portiókat a kivégzett Somlyai Gergely testvérétől, Mihálytól, majd öt évvel később az ősz-

⁸¹ Petrichevich Horváth Emil: *A Petrichevich család történetének regesztái*. Első rész II. kötet 1069–1942. Bp., 1942. 141.

⁸² FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 72–73.

⁸³ „Báthori Gábor akkori fejedelmünk sok úr és nemes renden való atyánkfíát, sem legitime conuincáltatván, némelyeket közülök gyalázatos halálval meg is öletvén, fenyíték és fegyver alatt velünk proscriptáltatott, és articulusban is íratott vala, minden jószágokat, marhájokat confiscáltatván, és egyebeknek donálván, kik az oltától fogva vagy külső országokban bűdosván, vagy pedig ez országban mások háta megett fogyatkozott keserves életet élvén, némelyeknek pedig feleségek gyermekek nagy árvaságra és többire kolduló állapotra jutván, tetszett azért, hogy azféle illegitime proscriptusoknak nevek, úgy mint (...) Kolosvári János deáknak az articulusból teljességgel deleáltassanak, és arról emanáltatott Articulusok in ea parte penitus adnihiáltassanak.” EOE VI. 416–417.

⁸⁴ MOL Gubernium Transylvanicum Levéltára F 49. Vegyes conscriptiók 18. cs. Nr. 2. 1616-os Torda vármegyei conscriptio

⁸⁵ ErdKirKv 973.

⁸⁶ Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek DVD (Szerk. Gyulai Éva). 8. k. 139.

⁸⁷ CC CT 19. d.

⁸⁸ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 105.

⁸⁹ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 105.

⁹⁰ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 108.

szeg kétszereséért megvásárolta.⁹¹ További birtokszerzései egyelőre ismeretlenek, 1614-ben Imre deák 21 Torda vármegyei településen sorolt fel portiókat, a már említettek mellett Nagy- és Kisokloson, Kisbányán, Alsó- és Felsőjárán, Szurdokon, Pusztaremetén, Pusztægresen, Szinden, Túron, Szentjakabon.⁹² Bár 1615-ben egyezséget kötött Bölöni Gáspár secretariussal a birtok visszaszerezési ügyében,⁹³ 1616-ra csupán nyolc településen sikerült a családnak visszaszerezni jószágait, ami másfél portát, azaz 15 jobbágygazdaságot tett ki. Az elkobzás előtti tehát ennél tekintélyesebb lehetett, valószínűsíthetően a vármegye közép-birtokosai közé tartozott (s ehhez nem számítottuk a második felesége, Sombori Judit által hozott birtokokat), ez pedig figyelemreméltó teljesítmény. Az özvegy saját birtokait szintén az 1614-es országgyűlési határozattal szolgáltatották vissza, a többi törvénytelenül jogfosztottal egyetemben,⁹⁴ egyelőre azonban a közép-szolgai Bősházán kívül nem tudjuk, ezek hol feküdtek. A forrásokból az is kiderül, hogy ahogyan nem volt személyes bátorság híján, úgy nem voltak skrupulusai birtokszerzés tekintetében sem: egyes portiók birtokába ugyanis bizonyára a magszakadás tényének eltitkolásával jutott, amelyekért utódait a kincstár, már Bethlen idejében, perelte.⁹⁵

CSALÁDJA, UTÓDAI

Ami családját, gyermekeit illeti, az adatok legalább olyan kaotikusak és egymásnak ellentmondóak, mint amilyenekkel a János deákok azonosításakor találkozunk. (Az Erdélyi Fiscalis Levéltár például három-négy családfát őrzött meg, egyik sem egyezik, a helyzetet bonyolította, hogy leszármazottai, mintegy a korabeli névhasználat kiforratlanságát illusztrálандó, különböző neveken fordulnak elő: fiai inkább a Thordai, míg a lányok a Thordai és a Kolozsvári nevet használták). Ami bizonyos: az 1585-ös nemeslevél három fiát említi, Márton, Gáspárt és Imrét, a feleségét nem, feltételezhető, hogy ekkor már nem élt. Az 1614-es tordai tanúk viszont egy János nevű fiáról is tudtak, aki „buldosott volt Tóth Ország-

⁹¹ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 104–105.

⁹² FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 72.

⁹³ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 73.

⁹⁴ „mindazáltal panaszkodnak sokan azféle asszonyi állatok, sőt olyak is, az kiknek az urok is ingyen sem condemnáltatott, az vagy urok sem volt, az kiknek jószágok nem volt, elconferáltatott. Tetszett azért, hogy afféle asszonyi állatoknak jószágok és marhájok mox et de facto, valakinél volna, sine ullo juris processu sub poena notae infidelitatis restituáltassék, úgy mint Keresztúri Kristófnénak, Sennyei Pongrácznének, Kolozsvári János deáknénak és egyebeknek, hasonlóképpen spoliáltatottak.” EOE VI. 418.

⁹⁵ TvmJkv I. 291, 300.

ba”,⁹⁶ megházasodott és ott is halt meg. Így viszont csakis az említett három fiú testvére lehetett, akárcsak a két lány, Margit és Kata. A második felesége Sombori Judit volt, valószínűsíthetően a régi, tekintélyes családból származott. Egyelőre nem tudjuk a tizedfőarendátor, hármastanács tagjának, Sombori Lászlónak a családjához kapcsolni, végrendeletében ilyen nevű lányt nem említ,⁹⁷ az azonban érdekes, hogy Judit asszony ugyanazért a tanácsúrnak adományozott bősházi birtokért perelt ugyanazon Dévay Györggyel, amelyért Sombori László Gábor nevű fia.⁹⁸ Valószínű, hogy ezt a házasságot egyrészt hivatalának, másrészt a Gerendivel való barátságának köszönhetette (Gerendi Jánost Sombori végrendeletének egyik végrehajtójaként nevezte meg,⁹⁹ Erzsébet nevű lányát pedig annak fia, Gábor vette majd feleségül¹⁰⁰). Ebből a házasságból két fiú, Péter és Ferenc¹⁰¹ és egy Erzsébet¹⁰² nevű lány származott. Nagyon érdekes lenne követni János deák atyafiság építő stratégiáját, haláláig azonban csupán Margit nevű lányát adta férjhez, igaz, ez jelzésértékű, hiszen a csaknem azonos hivatali karriert befutó Trauzner Lukács ítélőmester, az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnökének fiával házastotta össze.¹⁰³

Mind a korábban elmondottak, mind a családi kapcsolatok egy az 1590-es évek elejétől ugyan nem a kormányzati elitbe, de ennek szűkebb környezetébe tartozó közismert és megbecsülésnek örvendő hivatalnokot vetítenek elénk. A nagy karrier a beszercei városkapu előtti akasztófán véget ért, utódainak azonban, Báthory Gábor bukásának köszönhetően is, sikerült megvetniük lábukat a vármegyében. Fiát, Ótordai Imre deákot a megyei nemesség apjával ellentétben teljesen befogadta, 1655. augusztus 25. előtt bekövetkezett haláláig a megye alispánja,

⁹⁶ FiscLvt XI. szekrény Fasc. 4. 150.

⁹⁷ ErdKáptJkv 533.

⁹⁸ Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. VI. [H. n.], 1904. 782–783.

⁹⁹ ErdKáptJkv 533.

¹⁰⁰ KmProt XIII. 129., XVIII. 20v–21.

¹⁰¹ Mivel ebben az időszakban több Tordai Péter és Ferenc is szerepel a forrásokban (egy Péter kolozsmonostori requisitor I. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. Kolozsvár, 2012.* 83–84.) sorsukról egyelőre töredékes adatokkal rendelkezünk. Ferenc utódairól egy 1643-as, a bősházi birtokper ügyében a konvent előtt tett tiltakozásnak köszönhetően tudunk. KmProt XXIV. 84r (L. a 2. családfát.)

¹⁰² Fricsei Fekete Lőrinc vette feleségül (KmProt XXIV. 84r), házasságukból származott Bethlen János kancellár második felesége, fricsi Fekete Klára.

¹⁰³ A kért család összefonódására vonatkozóan: Dáné Veronka: *A Trauznerek a fejedelemség korában*. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2003. 81–93. (továbbiakban Trauznerek)

majd főszolgabírája volt.¹⁰⁴ A Trauzner–Kolozsvári házasságból származó unokák újra megtalálták az utat az udvarba, ahol asztalnokként, illetve követként szolgáltak,¹⁰⁵ a leányági, Samarjai leszármazottak pedig Erdély hivatalnok-értelmiségének utánpótlását adták az Apafi korszak végéig, bizonyára túlszárnyalva a dinasztia-alapító, a réteget lehetőségeivel, erényeivel és emberi gyarlóságaival kiválóan megtestesítő Kolozsvári János deák reményeit.

¹⁰⁴ Dáné Veronka: „Az Őnagysága széki így deliberála” Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.) Debrecen – Kolozsvár, 2006. 186, 187.

¹⁰⁵ Trauznerek, 91–92.

VINKLER BÁLINT

A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA LENGYELORSZÁGI BORKERESKEDELME A 16. SZÁZAD VÉGÉN (PETHŐ GÁSPÁR ÉS ALBERT WALDERS KRAKKÓI POLGÁR PERÉNEK TANULSÁGAI)

A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE A TÖRÖK HÁBORÚK IDEJÉN

Ismert tény, hogy a 16–17. századi magyarországi hadikonjunktúra és az európai agrár-konjunktúra jelentőségét a magyar arisztokrácia is hamar felismerte. A Habsburg fennhatóság alá került magyar nemesség megmaradásának legfőbb záloga ugyanis a török háborúk finanszírozásában való anyagi áldozatvállalás, ill. az aktív katonai szerepvállalás volt. Sok múlt azon, hogy a „birtokon belüli” magyarság pénzhez tud-e jutni, meg tudja-e „lovagolni” a kedvező agrár- és hadikonjunktúrát, be tud-e kapcsolódni az árutermelésbe, ill. ami még fontosabb, az összeurópai kereskedelembe?¹

Nem csoda, hogy a 16–17. század folyamán főként olyan nemesi családok előtt nyílt meg az arisztokrácia soraiba való felemelkedés útja, amelyek felismerték a gazdálkodásban rejlő lehetőségeket és ki is tudták azokat használni. Ennél az erénynél sem az uralkodó iránti hűség, sem a haditudományokban való jártasság nem nyomott többet a latba. Aki pénzt tudott kölcsönözni a védelmi kiadásokra, az maga is védelmet, rangot és birtokot kaphatott. Nem utolsó sorban a külkereskedelemnek, ill. az ebből származó tőkének köszönheti felemelkedését vagy fennmaradását számos magyar arisztokrata család, mint pl. a marhakereskedelemmel foglalkozó Zrínyiek, Batthyányiak, Nádasdyak és Thökölyek, a bortermesztéssel és a bor lengyelországi kiszállításával is foglalkozó Dobók, Perényiek, Mágóczyak,² Rákócziak és Csákyak.

Nehezebb sors várt a kevésbé tehetős arisztokrácia azon csoportjára, melynek fontosabb birtokai a török terjeszkedés vonalába estek. Ha csakis középkorias módon, pusztán az uralkodó iránti feltétlen hűséggel és katonai szerepvállalással igyekeztek biztosítani hatalmi pozícióikat, önálló gazdálkodásra viszont nem nyílt lehetőségük, akkor előbb-utóbb a végvárok fenntartásához szükséges pénz

¹ Németh H. István: Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. = *Történelmi Szemle*, 2000. 42. évf. 225–232.

² Mágóczy Gáspár társadalmi felemelkedésére lásd: Németh H. István: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája. A felső-magyarországi városszövetség és Mágóczy Gáspár. = *Sic itur ad Astra*, 1994. 8. évf. 5–37.

hiányával kellett szembesülniük. Kiváló példa erre a Vas és Zala megyében törzsökös gersei Pethő család. Birtokszerzési stratégiájuknak köszönhetően a 15–16. században 21 vár volt hosszabb-rövidebb ideig a kezükön, ebből számos első vonalbeli végház,³ de a várak védelméhez szükséges pénzt nehezen tudták előteremteni, mivel uradalmaik jövedelmei a megváltozott hadviselés keretei között elégtelennek bizonyultak.

Nádasdy Tamás nádor és az uralkodó többször is intették őket: Ha nem képesek a végvárak védelmét megfelelő számú helyőrséggel biztosítani, akkor azokat átveszi a haditanács és állami költségen, császári zsoldosokkal fogják védeni. Felmerült továbbá az a lehetőség is, hogy a gondatlanul őrzött váraikat inkább lerombolják, mintsem könnyű prédának hagyják a töröknek.⁴ A háborús veszély fokozódott, nagyobb erőfeszítés mégsem történt a Pethő várak védelmében, így a tragédia elkerülhetetlenné vált. A török 1589-ben – még békeidőben (!) – egy portya során elfoglalta Tátikát, a Pethők legfontosabb végházát, ami egyben a család hatalmi szimbóluma is volt. A Krakkó városi tanácsülési jegyzőkönyvek egy érdekes per emlékéit őrizték meg a Pethők számára gyászos emlékü, Tátika elvesztése utáni 1590. évből. A perből a Pethők kapcsán egyben fény derül a felső-magyarországi arisztokrácia gazdasági tevékenységére: a nemesi borkereskedelemre és annak jövedelmezőségére.

A KRAKKÓI PER ISMERTETÉSE⁵

Az 1590-es krakkói tanácsülési jegyzőkönyvben a 683. lapon kezdődik gersei Pethő Gáspár és Albert Walders krakkói ötvös perének leírása, mégpedig „Feria tertia post dominicam cantate proxima” [május 22.]⁶ datálással. A vita a felperes gersei Pethő Gáspár panaszával kezdődik, aki a krakkói tanács előtt annak a 422 forint 22 garas adósság megfizetését követeli Albert Walders krakkói polgártól, amelyről Walders és egy bizonyos Daniel Fick állítottak ki neki nyugtát folyó év február 7-én Sztropkón. Pethő vendégjogára hivatkozva kéri a krakkói tanácsot, hogy az adós Walderst kényszerítse az összeg megfizetésére. Walders írásos vá-

³ Szatlóczi Gábor: *A Tátika vár története. A gersei Pethő család és tátikai váruradalmuk története*. Budapest, 2009. 1.

⁴ Uo.: 107., 121–130.

⁵ A peranyag forrása: Archiwum Miasta Krakowa (A továbbiakban AMKr.) rkps. 451. fol.: 683–685; 690–691.

⁶ A pert a jegyzőkönyvben az egyházi naptár szerint „Feria tertia post dominicam cantate proxima”-ra datálták. Mivel Báthori István lengyel király parancsára 1582 októberétől az egész országban egységesen – még a protestáns városokban is – a Gergely-naptár lépett életbe, ez a nap május 22-ére és keddre esik. Vö.: Bronisław Włodarski: *Chronologia Polska*. Warszawa, 2007. 39–45., 232., 344., 411.

laszt nyújt be, amit be is másolnak a tanácsülési jegyzőkönyvbe. Ebben arról igyekezik meggyőzni a tanácsot, hogy az összeget nem köteles megfizetni a felperesnek sőt, éppen a felperes tartozik neki 2000 forinttal. Érdekes a válasz legfontosabb részét magyar fordításban idézni:

[683.] „Pethő István, a felperes testvére tartozott Badaar Izsák frankfurti polgárnak 4000 forinttal, melyet múlt év Szent Mihály napjáig [1589. szeptember 29] kellett volna megadnia. [684.] Izsák nem tudott az összegért Pethő Istvánhoz eljönni, mert az út Frankfurttól Magyarorszáig nagyon hosszú, ezért megbízta az ügyben Albert urat, átadván neki egy Pethő Istvánnak címzett levelet, hogy menjen el Magyarországra és hozza el a 4000 forintot. Átadta neki az adóslevelet is. Pethő Istvánnak nem volt készpénze, viszont azt mondta: «Van nekem 100 hordó borom Patakon. Ha Albert uram meg akar velem egyezni, mint Badaar Izsák megbízottja, én odaadom ezt a 100 hordó bort. Ebből kitelik adósságom Izsák uramnak, amivel pedig a bor többbe kerül, azt kifizeti nekem.» Miután meggyeztek, a borokat átvette Albert uram, és ezer párszáz forintot kellett adnia István uramnak, továbbá a bort Krakkóba kellett szállítania. Albert uram a bort rögtön szekerre is rakatta és elszállította Patakról Krakkó felé. A magyar határnál azonban [Pethő István testvére], a jelenlegi felperes, Pethő Gáspár Sztropkó városában mind őt, mind pedig borait ismeretlen okból feltartóztatta. 2000 forint készpénzt követelt, majd kötelezvényt íratott további 400 forint adósságról. Pethő Gáspár most ezt a 400 forintot kéri számon. Albert uram viszont nem köteles neki megfizetni ezt az összeget, mert ő sohasem tartozott neki, az erről szóló kötelezvényt pedig csak kényszerítésre állította ki, amit esküvel is kész megerősíteni, mint ahogy azt is, hogy éppen Pethő Gáspár tartozik neki 2000 forinttal, amelyet nem tudni, miért vett el tőle.”

Írásos válaszában második részében továbbá azzal vádolja Pethő Gáspárt, hogy a pert megelőző napon, vagyis május 21-én itt Krakkóban magához csalogatta őt abba a fogadóba, ahol megszállt és lefogatta. Innen csak Treci úr⁷ közbenjárására szabadulhatott ki, aki kezességet vállalt érte, majd a polgármester elé hurcolták. Mivel a fogság miatt nem volt eddig alkalma jelentést tenni az erőszakról, ezért ezt most kénytelen megtenni. Pethő Gáspár tagadta a Walders által ellene felhozott vádak. Azt válaszolta, hogy sem Walderst, sem a borait nem tartóztatta fel Sztropkón, a várakozás oka csupán az volt, hogy Walders megakart várni a lengyel király engedélyét a borok behozatalára. Ami pedig a krakkói erőszakot illeti, ha igaz lenne, akkor nem érte, Walders miért nem tett fel-

⁷ Krzysztof Trecy királyi titkár volt és a Flórián utcában lakott a mai 17. szám alatt. Follprecht Kamilla – Noga Zdzisław: *Kraków w 1598. r.*. In: *Atlas Historyczny Polski. Województwo Krakowskie w drugiej połowie XVI. wieku I*. Szerk.: Rutkowski Henryk, Warszawa, 2008. 172. vö.: Rutkowski 2008. II. 7. sz. melléklet

jelentést azonnal az incidens után. Kijelentette továbbá, hogy testvére adósságához semmi köze, Walders viszont tartozik neki, amit az azt megelőző napon a krakkói polgármester előtt be is vallott, sőt, ígéretet is tett rá, hogy kifizeti.

Figyelembe véve azt, hogy a Sztropkón kiállított adósságlevél hiteles volt, valamint azt, hogy a pert megelőzően Walders nem tett jelentést semmiféle erőszakkal kapcsolatban, a tanács Walderst az adósság három napon belüli megfizetésére kötelezte. Az ítélethozatal ellen Walders a királyi bírósághoz fellebbezett. Az ítéletet Pethő kérésére záró rendelkezésekkel látták el. Mivel nem bízott abban, hogy Walders három napon belül megfizeti a kötelezvényben leírt összeget, arra kérte a tanácsot, hogy Walderst vessék a tanácsház fogdájába mindaddig, amíg nem fizet, vagy kezest nem állít. A tanács helyet adott a kérelemnek. A kezességet végül Simon Zagzreski ötvös, krakkói polgár vállalta magára. A fizetés határideje május 24-én, csütörtökön járt le. A tanácsülési jegyzőkönyvben ezalatt a dátum alatt a 690. oldalon folytatódott a per.

Zagzreski kezes megjelent a tanács előtt és elhozta a Waldersért fizetendő 400 forintot. Panaszolta viszont, hogy a felperes, aki olyan fontosnak tartotta az óvintézkedéseket az adósság kifizetésére, sem személyesen, sem pedig megbízottja által nem jelent meg, hogy a pénzt átvegye. Ő is bizonygatta Walders igazát és megjegyezte, hogy rajta kívül más is hajlandó lett volna kezességet vállalni érte, úgymint Gregier Blank ötvös. Albert Walders is eljött és ismét feljelentést tett Pethő Gáspár ellen, aki nem törődve a Lengyel Korona és a magyar nemesség között fennálló paktummal, Magyarországról hozott borait erővel és jogtalanul feltartóztatta és mindaddig birtokában tartotta, amíg 2000 forintot és egy további 400 forintról szóló kötelezvényt ki nem kényszerített tőle. Ezen felül pedig, amikor Krakóba jött, ismét lefogatta és csak a tanács kezességével szabadulhatott meg. Az erőszakból, a zsarolásból és a fogságból való sérelmét, valamint a borokban keletkezett kárát Albert 10 000 forintra becsüli, melyet a Pethők minden fellelhető vagyonán szándékozik megvenni, egyrészt a saját, másrészt Badaar Izsák frankfurti polgár nevében.

KINEK VOLT IGAZA?

A kérdést a fennmaradt peranyag alapján nehéz lenne megválaszolni. Feltűnően kevés olyan részletre derül ugyanis fény, amely a lényegre érinti. Mindkét fél csak általánosságokban beszél és az egyetlen adósságlevélén kívül semmi tárgyi bizonyíték nem szerepel. A tanács pedig mintha nem is igyekezne feltárni az ügyet; az egyetlen tárgyi bizonyíték és két replika után máris ítéletet hirdet. Furcsa az is, hogy a csupán adósság behajtásáért Magyarországra látogató Walders miért vitt magával több, mint 3000 lengyel forintot, ill. hogy a felperes Pethő Gáspár miért nem jelent meg két nap múlva, hogy a neki ítélt összeget átvegye.

Ebből a perből hiányzik tehát valami, ill. mindkét fél titkol valamit. Feltételezhető, hogy a törvény kijátszásával próbáltak üzletet kötni, de végül mégiscsak a törvény elé kényszerültek, mert nem tudtak megegyezni. Törvénytelen ügyben pedig bajos dolog a törvényt segítségül hívni.

MIRŐL HALLGATHATOTT PETHŐ GÁSPÁR?

A Pethőknek már önmagában törvénytörő cselekedete volt az, hogy figyelmen kívül hagyták a felső-magyarországi városok árumegállító jogát és egy lengyel alattvalót „kalauzoltak” a Hegyaljára borvásárlás céljából.⁸ A felső-magyarországi nemesség a 16. század második felétől egyre gyakrabban sértette meg a városok árumegállító jogát és az esetek többségében ennek nem is volt jogi következménye. Ha nem érkezett feljelentés, ill. nem történt komolyabb incidens, a Szepesi Kamara szemet hunyt a városi árumegállító jog megsértése fölött. Hiszen ha a bort lengyelek szállították ki az országból, akkor azok harmincad-vámost is fizettek, szemben a városi polgárokkal, akik harmincad-mentességet élveztek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden ilyen eset következmények nélkül maradt.

1571-ben például a nemes lapispataki Segnyeai Bálint a lengyel király asztalnoka és Mágóchy Gáspár között szeretett volna egy borüzletet közvetíteni a Hegyalján. Mágóchy azonban a lengyel és a magyar küldöttet egyaránt lefogatta, és mint a városok árumegállító jogának megsértőit az éppen nála tartózkodó kassai, bártfai és eperjesi polgároknak adta át, akik Kassán be is börtönözték őket. A városszövetség nem elégedett meg ennyivel: a Szepesi Kamarától azt kérték, hogy magát Segnyeit is elfoghassák és börtönbe vethessék.⁹ Segnyeai esete a többi nemest, többek között a Pethőket is óvatosságra kellett, hogy intse.

A Pethők minden bizonnyal azt is elintézhették, hogy a harmincad-vámost Waldersnek ne kelljen kifizetni. Sztropkó uraiként lefizethették vagy megfélemlíthették a vámosokat, ill. ismerhették a vámhelyeket kikerülő utakat, de az is lehetséges, hogy a bort sajátjukként – tehát vámentesen – szállították a lengyel határig és csak ott írárták át a lengyel kereskedő nevére. A segítséget a Pethőknek nyilván egy, a harmincad-vámnál kisebb összeggel kellett „meghálálni.” A „Walders ügyben” tehát a szabad királyi városok árumegállító jogának megsértésén túl harmincad-mentes borkivitel is szerepelhetett a Pethők rovásán.

⁸ A felső-magyarországi városok és a nemesek konkurenciájára a borkereskedelemben lásd: Németh. H. 2004 II.; 51–71., ill. Németh 1994; 19–37.

⁹ Németh. H. 2004 II.; 68–69.

MI LEHETETT WALDERS „VÉTKÉ”

Amint Pethőnek, úgy Waldersnek is tisztában kellett lennie azzal, hogy a magyar törvények szerint borvásárlás céljából csak a szabad királyi városokat keresheti föl, Kassától délebbre pedig egyáltalán nem utazhat. Ennél is fontosabb viszont az a körülmény, amire az eddigi magyar szakirodalomban nem található utalás, hogy ti. az 1578. évi varsói országgyűlés törvényeinek 47. cikkelye a lengyel kereskedőket végérvényesen eltiltotta a magyarországi borbehozataltól, ill. azt kizárólag a magyaroknak engedte át.¹⁰ Hogy az intézkedés következtében a lengyel piacokon ne lépjen fel borhiány, ill. az árak ne szökjenek magasba, továbbá hogy megelőzzék a csempészet elterjedését, állami borlerakatot állítottak fel tíz határmenti lengyel városkában. Ezek a következők voltak: Jaśliska, Dukla, Rymanów, Sądce, Biecz, Nowy Targ, Krosno, Sambor, Lesko, Stryj. A magyaroknak kötelező volt útjuk során ezek közül valamelyik borlerakatot érinteni. Itt leteheték a bort, ha nem akartak vele továbbmenni, de ha tovább mentek is, a vámon felül meg kellett fizetniük az új, lerakati (skladne) adót. A lengyel kereskedők 1578 után legálisan csak innen, a határon felállított bor-lerakatokban szerezhették be készleteiket, de az itt megvásárolt bort ők is csak akkor szállíthatták el, ha előbb megfizették a rájuk kirótt állami „czopowe” adót.¹¹

¹⁰ 47. „A Korona minden lakójára nézve károsnak ítéljük azt, ha alattvalóink közül egyesek – bármi féle renden vagy rangon legyenek is – Magyarországra járkálnak, ott lovakat és bort vásárolnak, majd azokat makacs módon [vagyis a hatályos királyi rendeletek tiltása ellenére – a szerző megjegyzése.] a Korona területén adják el nekik tetsző áron, csak a maguk hasznára gondolva, jöllehet az a közt is megilletné. A közzjóra törekedvén tehát, a régi szokások és rendelkezések figyelembe vételével, melyeket korábban ebben az ügyben hoztak, a mostani szejm erejénél fogva megparancsoljuk, hogy a Korona egyetlen alattvalója se menjen borért és lóért Magyarországra, hanem csak az erre kijelölt királyi lerakatokhoz menjenek, vagy bárhová máshová a Korona területén belül, és itt vásároljanak, hiszen alattvalóink bevéhatják a Korona területére érkező külföldieket. *Hogyha pedig bármilyen rendű vagy rangú alattvalóink Magyarországra merészelne menni borért, vagy lóért, megegyezvén más alattvalóinkkal vagy a határ menti kereskedőkkel vagy éppen olyan lovakat és bort merészelne küldeni akár saját nevében, akár ezzel megbízott emberek által, amelyeket odaát vásárolt, annak árúját a sztarosztá vagy vámosunk szabadon elkobozhatja, mely esetben még királyi levelünk sem szolgálhat a bűnös védelméül.* Hogyha pedig a sztaroszták vagy vámosaink hanyagul járnának el az ügyben vagy valakinek kedveznének, akkor megengedjük, hogy bárki feljelentést tehessen az adott vajdasághoz tartozó bármelyik várbíróságon ...” [a szerző fordítása lengyelből] In. Volumina Constitutionum 1550–1609. II/1, Szerk.: Grodziski – Dwornicka – Uruszczak, Warszawa, 2005. (továbbiakban Vol. Cons. II/1) 414–415.

¹¹ Az állami bor-lerakatokról és az ezeket érintő útkényszerről 1578. után is minden országgyűlés rendelkezik, méghozzá a rendkívüli adók megajánlásáról szóló részben. Az 1578. évi rendelkezésre lásd: Vol. Cons. II/1; 426. A lengyel határ-menti borlerakatok különös jogállására Dukla és Jászló (helyesen: Jaśliska) kapcsán Kerekes György hívta fel először a magyar tudományos figyelmet. A lengyelországi telepéket magyar kereskedő-közösségek üzemeltették, melyek nem lengyel, hanem magyar (városi és kamarai) joghatóság alá tartoztak. Jászló alatt minden bizonynyal Jaśliska vagyis „Kis-Jászló” értendő, Jászlóban a lengyel források szerint ui. nem volt borlerakat. Kerekes György: Két magyar borkereskedőtelep Lengyelországban a XVII. században. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1901. 8. évf. 181–184.

A lengyelek a borbehozatali tilalom – és esetleg az országos adók fizetése – alól csak kivételes esetben kaphattak felmentést. Ilyen volt az az indok is, amelylyel éppen Walders állt elő a krakkói tanács előtt: *a borokat nem vásárlás, hanem külföldi adósság rendezése végett hozta a Lengyel Korona területére.* A lengyel joggyakorlatban ui. gyakori kitétel, hogy kereskedelmi határzár esetén a lengyel alattvalók kintlévőségük, vagy tartozásuk rendezéseként hozhatnak be, vagy vihetnek ki tilalmas árucikket is. I. (Öreg) Zsigmond 1511-ben, a boroszlói közvetlen árumegállító-jog bevezetésére válaszul megtiltotta például alattvalóinak, hogy kereskedés céljából Sziléziát felkeressék, adósság rendezése céljából viszont ezután is szabad volt bármit oda szállítani.¹² Az 1565. évi piotrkóvi országgyűlés törvényeinek 47. cikkelye megtiltotta ugyan, hogy a lengyel kereskedők bizonyos árukat külföldre szállítsanak, a 48. cikkely viszont arról rendelkezik, hogy aki tartozik valakinek külföldön, az karácsonyig oly módon is kiegyenlítheti tartozását, hogy valamilyen tiltott kiviteli cikkel fizet.¹³

Az 1578-as borbehozatali tilalom nem tartalmazott ugyan ilyen kitétel, Walders viszont joggal remélhette, hogy adósság behajtására hivatkozva megkaphatja a behozatali engedélyt 100 hordó borára. Walders írt is kérvényt, amire Pethő Gáspár viszontválaszából következtethetünk, aki a borok sztropkói kényszervárokozatását éppen azzal magyarázta, hogy Walders a királyi engedély megérkezéséig nem merte a határt átlépni. Walders esetében tehát az a kérdés, hogy létezett-e egyáltalán Badaar Izsák frankfurti polgár, ill. a 4000 forintos adósság, amely Walderst a magyarországi borvásárlásra feljogosíthatta, vagy az egész csupán fikció, amit azért eszeltek ki, hogy Walders – egy társulás képviselőjeként – a lengyel és magyar törvényeket kijátszva a Hegyaljára utazhasson borért.

Honnan gondolhatjuk, hogy egy „társas vállalkozásról” lehetett szó? Erre a kezesek személyéből, szakmájából, ill. a krakkói városi czopowe adó- és a bepincézési könyvek alapján következtethetünk. Érdekes, hogy Albert Walders, Simon Zagreski és Gregier Blank szakmájukat tekintve mindhárman ötvösök¹⁴ és hosszabb-rövidebb ideig mindhárman foglalkoznak borkiméréssel. Ez önmagában még nem elég bizonyíték arra, hogy néhány krakkói ötvös borbehozatalra társult volna. Ha viszont azt is hozzá vesszük, hogy a borokat nem Walders, hanem Gregier Blank pincéjébe tették, valamint a borok városi czopowe és ternarium grossorum adóját is Gregier Blank fizette,¹⁵ akinek a perirat szerint semmi köze nem volt Badaar Izsákhöz és 4000 forintos adósságához, akkor már alaposabbnak tűnhet a „társas vállalkozás” gyanúja.

¹² Rybarski Roman: *Handel i polityka handlowa Polski w XVI. stuleciu. I.* Poznań, 1928. 319.

¹³ Vol. Cons. III/1; 168–169.

¹⁴ Kielbicka Aniela – Wojas Zbigniew (kiad.): *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1573–1611. Libri Juris Civilis Cracoviensis 1573–1611.* Kraków, 1994. 47., 116., 123.

¹⁵ AMKr. rkps. 1657. Fol.: 10.

1590. május 25-én, tehát a per lezárása utáni 4. napon ráadásul Blank pincéjébe újabb 35 hordó bor érkezett egy másik krakkói pincéből, immáron viszont nem tudni kitől és honnan.¹⁶ Elképzelhető, hogy Pethő Gáspár Krakkóban tett májusi látogatása is összefüggésben áll ezzel az újabb, 35 hordós szállítmánnyal. Egy 1598-as krakkói címjegyzék szerint ráadásul a kezes Zagzreski és Gregier Blank egymás közeli szomszédjai is voltak.¹⁷ Waldersről nem sikerült kideríteni, hogy hol lakott, az viszont ismeretes, hogy nagystílusú borkereskedelmet folytatott. A krakkói bepincézési naplók szerint 1591 és 1600 között 23 alkalommal bocsátottak le pincéjébe bort; kanári bort 32 hordóval, francia bort 8 hordóval, malváziát 7 hordóval, soproni bort 16 hordóval (= 242,25 soproni akó), magyar bort pedig összesen 23 (gönci) hordóval, továbbá 4 hordó tengeren túli ismeretlen eredetű bort (= 66,75 barilla). A kimérése mellett 1592 és 1593 között kilenc alkalommal adott tovább bort nagy tételben más krakkóiaknak, ill. 1594-ben két alkalommal maga vásárolt krakkói polgároktól: Jacob Lagretől 1 hordó malváziát és Nicolaus Smolka feleségétől 2,5 hordó ismeretlen fajtájú bort. Ha kisebb mértékben is, de Simon Zagzreski és Gregier Blank is foglalkoztak borkereskedelemmel, ill. kiméréssel.¹⁸

MILYEN ADALÉKOKKAL SZOLGÁL A PERANYAG AZ ARISZTOKRÁCIA BORKERESKEDELMÉRE VONATKOZÓAN?

A borkereskedelem törvényi hátterének ismeretében a per alapján további feltételezésekbe is bocsátkozhatnánk azt illetően, hogy mi történhetett valójában, kinek volt igaza, ki mit hallgathatott el és ki miben nem mondhatott igazat, számunkra azonban elsősorban az arisztokrácia kereskedelmére vonatkozó részleteknek van jelentősége. Vizsgáljuk meg tehát azt a közeget, amelyben egy ilyen vitára egyáltalán sor kerülhetett, nézzük meg először is, ki volt Pethő Gáspár és testvére Pethő István, és mint zalai nemesek, hogyan kerültek a Zemplén megyei Sztropkóra, ill. honnan lehetett 100 hordó boruk?

¹⁶ AMKr. rkps. 2344. Fol.: 67.

¹⁷ Blanknak a mai Grodzka utca 9A és 15A, Zagzreskinek pedig a 35-ös szám alatt volt a háza és a pincéje. Follprecht – Noga 2008; 176–177. vö.: 7. térkép melléklet

¹⁸ AMKr. rkps. 2344.

PETHŐ GÁSPÁR ÉS PETHŐ ISTVÁN

Pethő Gáspár és Pethő István kapcsán érdemes a gersei Pethő család körül tisztázni néhány dolgot. Az ezredforduló előtti irodalom csak a tehetősebb nemesek közé sorolta őket, valószínűleg azért, mert ritkán képviseltették magukat magasabb közhivatalokban és így történetüket nem kutatták kellő alaposítással. Az ezredforduló utáni régészeti ásatások és birtoktörténeti kutatások a család szerepét új megvilágításba helyezték; a 15–16. század folyamán 20 megyében sikerült kimutatni hosszabb ideig tartó birtoklásukat, továbbá 21 vár volt hosszabb-rövidebb ideig a kezükön. Ezek alapján tehát tehető arisztokratáknak tekintendők.¹⁹ A 16. század végére a család három részre ágazott szét: a Horvát, a Tátikai, és a Rezi ágra. A Rezi ágak (II.) János királyi udvarmester az alapítója, fia III. János pedig a család legfényesebb politikai pályáját futotta be. Először soproni kapitány, majd Sopron vármegye főispánja lett, az udvarban szolgálataiért elnyerte a főpohárnok-mesteri, kamarási, ill. tanácsosi hivatalt. Katonai karrierje is felfelé ívelt: 1547-ben részt vett a smalkaldeni háborúban, amiért 1549-ben báróságot nyert. 1551-ben Lippa várában volt parancsnok, 1562-ben komáromi kapitány, 1566-ban a komáromi hajós hadak parancsnoka, 1588-tól kassai kapitány majd a dunamelléki hadak főkapitánya. 1569-ben kapta Sztropkó várát és az ahhoz tartozó, több mint negyven falvat magába foglaló uradalmat a kamarának nyújtott 22 000 forint kölcsön fejében.²⁰

A perben szereplő (IV.) István és (III.) Gáspár a Sztropkót megszerző (III.) János gyermekei voltak. Istvánról tudjuk, hogy a Báthory Gábor ellen indított 1611-es hadjáratban esett el, Gáspárról pedig annyi ismeretes, hogy Nádasdy Orsolyát, Czobor Márton özvegyét vette feleségül. Ferenc testvérük a papi pályára lépett és jászói prépost lett.²¹ Jóllehet a gersei Pethőknek a Dél-Dunántúlon, Zalában voltak a legfontosabb birtokaik, Tátika elvesztése után a Rezi ág minden bizonnyal a zemplén megyei Sztropkóra költözött át. Nem véletlen, hogy a perben is említett (IV.) István fia (III.) Mihály és dédunokája (VI.) Mihály később zempléni és nem zalai főispánok lettek.²²

¹⁹ Szatlóczi 2009; 1–2.

²⁰ Gersei (III.) Pethő János életére lásd: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. P-R. [Pest, 1862] 264. Nagy szerint a Sztropkóért fizetett kamarai kölcsön 35.000 forint volt, Németh kutatásai szerint viszont csak 22.000. Vö.: Németh 2000; 240.

²¹ Nagy 1862; 264–265.

²² Fallenbühl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Budapest, 1994. 113.

SZTROPKÓ JELENTŐSÉGE

Még mielőtt a gersei Pethők megszerezték volna, Sztropkó már fontos szerepet töltött be a Lengyelország és Magyarország között kibontakozó borkereskedelemben. Jóllehet a tokaj-hegyaljai bort Abaúj, Szepes, és Sáros vármegyén keresztül lehetett a legrövidebb úton Krakkóba szállítani, az itteni szabad királyi városok árumegállító joguk révén nagyban akadályozták a szabad kereskedelmet. Nem csoda tehát, ha a nemesi borkereskedelem a keletebbre fekvő Zemplén vármegyében alakult ki, ahol egyetlen szabad királyi város sem volt. Bár a lengyel kereskedők az ország törvényei szerint csak a szabad királyi városokat érintve és legfeljebb Kassáig utazhattak volna borért, a nagyobb haszon reményében az üzletet igyekeztek a városok kikerülésével, a termőhelyhez minél közelebb, lehetőleg a Hegyalján nyélbe ütni. Ez a törekvés a szőlőbirtokos nemesiség érdekeivel is találkozott, akik szintén nem kértek a városok közvetítő kereskedelméből, hiszen a lengyel felvásárló magasabb árat is hajlandó volt adni a borért, mint a „viszonteladó” városi polgár.²³

A külkereskedelmet felügyelő állami szerv, a Szepesi Kamara alkalmazkodott a megváltozott kereskedelmi környezethez. Amikor a külkereskedelem kezdte a szabad királyi városokat kikerülni, a kamara harmincad-helyeket hozott létre a kerülő utakon is, hogy a kereskedők nem bújhassanak ki a vámfizetés alól. Új harmincad-helyeket létesítettek Zemplén vármegyében is, elismerve ezzel, hogy a külkereskedelem már nemcsak a régi keretek között, a szabad királyi városok falain belül, hanem a földesúri birtokon, a mezővárosokban is zajlik. A 16. század első felében harmincad-hely nyílt Sztropkón is.

A szabad királyi városok a kormányzat hathatós segítsége nélkül keveset tehettek az árumegállító joguk védelmében. Börtönbe zárhattak ideig-óráig egy-egy szabálysértő kereskedőt vagy közvetítőt, ahogyan azt Segnyei Bálint küldötteivel is tették, Zemplén vármegye ügyeire viszont nem volt ráhatásuk. A 16. század második felétől a kereskedelem szálait itt olyan mágnások tartották a kezükben, mint a Perényiek, Báthoryak, vagy Homonnai-Drugethek, akik Sztropkón, Varannón és Homonnán illegális árumegállító joggal is éltek. 1569-ben pedig, éppen akkor, amikor Sztropkó a gersei Pethők kezére került, a három uradalmi központ árumegállító jogát ráadásul az országgyűlés is törvényesítette.²⁴ Sztropkó tehát 1569-ig illegális, azután pedig a Pethők tulajdonjogának kezdetétől legális borkiszállítási állomás volt Lengyelország felé.

²³ A városi árumegállító jog kikerülésének módoszataira lásd: Németh H. István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. II.* Budapest, 2004. 75–88.

²⁴ Uo.: 60. vö.: Németh. H. István: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről. = *Fons*, 1994. 1. évf. 39.

HONNAN VOLT A PETHŐK BORA?

A periratban az áll, hogy Pethő István Sárospatakra kalauzolja Albert Walderst, ahol állítólag 100 hordó *saját* bora van. Ezt adja el neki, a vételárból levonva a Badaar Izsáknak járó 4000 forintos adósságát. Ha figyelembe vesszük, hogy a gersei Pethőknek a Hegyalján nem volt birtokuk, akkor joggal merülhet fel a kérdés, kinek a borát is kínálta fel Pethő István Waldersnek? Borovszky Zemplén vármegye monográfiájából tudjuk, hogy a sárospataki uradalom 1576 és 1602 között Ruszkai Dobók birtokában volt,²⁵ ami Sárospatakon kívül magában foglalta még Sátoraljaújhelyt, Tolcsvát és Erdőbényét is.²⁶ Nehezen hihető, hogy a végek védelmére kötelezett és folyton pénzhiánnyal küszködő Pethők Dobó Ferentől már előre megvették és holt tőke gyanánt tárolták volna nála azt a legalább 3000 magyar forint értékű bort, amit Waldersnek felkínáltak. Sokkal valószínűbb, hogy Pethő István csupán annyit tudott, hogy Dobó Ferencnek van eladó bora és közvetítői haszon fejében összehozta vele a lengyel vevőt.²⁷

A BORKERESKEDELEM HASZNA

A PERIRAT TÜKRÉBEN

Ha elfogadjuk, hogy a Pethők csupán közvetítettek Walders és Dobó Ferenc között, érdemes megvizsgálni, mennyi lehetett a három szereplő (Dobó Ferenc termelői, a Pethők közvetítői és Walders krakkói kímérői) haszna az ügyletből. Az exportminőségű borok termelői árát a Hegyalján a 16. század második felében Kalmár Gergely Deák üzleti könyve alapján rekonstruálhatjuk. Kalmár 1574 és 1577 között 26 és 50 forint közötti áron vásárolt Mágóchy Gáspártól export minőségű borokat, 122,5 hordót összesen 4150 forintért, vagyis hordóját átlagosan 33,9 forintért.²⁸ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a Dobó féle borok piaci árát a Hegyalján hordónként 34 forinttal számoljuk. Mennyi lehetett viszont egy hordó bor előállítási költsége?

²⁵ Borovszky Samu: *Zemplén Vármegye*. Budapest, [é. n.] 105.

²⁶ Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In. *Agrártörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Szabó István, Budapest, 1960. 3.

²⁷ Ezt a lehetőséget valószínűsíti Németh is: „... az bizonyos, hogy [Pethő III. János Sztropkón] saját borát nem árusíthatta ki a lengyel kereskedőknek, birtokainak az elhelyezkedése ugyanis ezt nem tette lehetővé.” Németh H. 2004; 61.

²⁸ Kerekes György: Kalmár Gergely Deák regestrumja kereskedéséről 1574–82. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1903. 10. évf. 90–91.

Közismert, hogy a nagybirtokosok igyekeztek minél több „ingyen” borra szert tenni, melyeket földesúri jogcímen (kilenced, taxa, bírságok, tizedbérlet)²⁹ szedtek a dézsmás szőlők után jobbágyaiktól és hegyközségeikbe bebíró extra-neusaiktól. Sajnos nem tudni, hogy ezekből mennyi volt a drága, exportminőségű és mennyi a silányabb, csupán a magyar kocsmáltatás céljaira megfelelő borok aránya. Ezért érdemes az export minőségű borok előállításának költsége alapján ki-számolni. Kiss István számításai szerint a 16. század második felében a bér-munkában műveltetett földesúri allodiális szőlők üzemeltetési költsége alapján ki-számolni. Kiss István számításai szerint a 16. század második felében a bér-munkában műveltetett majorsági szőlőben 650 magyar forintos ráfordítással közepes termés esetén 130 hordó bort lehetett szűrni, vagyis egy hordó előállításának költsége 5 magyar forint volt.³⁰ Ha elfogadjuk Kiss számításait és feltételezzük, hogy Dobó piaci áron, azaz 34 forintért számította fel a borokat Pethő Istvánnak, akkor neki 100 hordón 2900 forint, azaz 480%-os termelői haszna lehetett. Még nagyobb lehetett a haszon, ha a szóban forgó 100 hordó bor bizonyos hányada földesúri járadékként, ingyen került a birtokába.

Pethő István közvetítói hasznát a periratban szereplő adatok alapján becsülhetjük meg. Walders saját állítása szerint – ezt Pethő Gáspár sem cáfolta – a 100 hordó bort Patakon Badaar Izsáknak járó 4000 forintos adósság fejében vette át, de mivel a bor többet ért, fizetett még Pethő Istvánnak ezer párszáz forintot, vagyis Pethő István a 3400 magyar forintért megszerzett bort ötezer párszáz forintért adta tovább Waldersnek. Az utóbbi összegnél azonban felmerül egy kérdés: Vajon a perben szereplő összegek, nevezetesen Badaar Izsák 4000 forintos adóssága és az e fölött fizetett ezer párszáz forint magyar, avagy lengyel forintban értendők-e? A szövegből sajnos nem kapunk egyértelmű választ. Figyelembe véve viszont azt, hogy a per Krakkóban zajlik, ill. hogy magyar forintban számolva irreálisan magas lenne az az összeg, amit Walders a borokért fizetett,³¹ inkább valószínűsíthető, hogy a nevezett összeg lengyel forintban értendő. A magyar és a lengyel forint árfolyama 1590-ben ezüstben kifejezve 25,78³² illetve 20,82 gramm,³³ vagyis egy magyar forint 1,2382 lengyel forintot ért. A szóban forgó

²⁹ A Szepesi Kamara a török háborúk miatt itt állomásozó katonaság élelmezése céljából igyekezett visszaszerezni a tizedszedés a jogát. Az egri tized-kerület borait a Tokaj-Hegyalján először Hejcére gyűjtötték be, és szükség szerint innen szállították Egerbe, vagy tették pénzzé. A katonák nemcsak élelmezés, hanem gyakran zsold gyanánt is bort kaptak. Sugár István: Az egri vár gazdálkodása az 1594–95. évi számadás tükrében. = *Agrártörténeti Szemle*, 1982. 24. évf. 475., 482–486, 509–512.

³⁰ Kiss N. István: Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. = *Történelmi Szemle*, 1960. 3. évf. 26.

³¹ Egy 1576-os kamarai jelentés szerint az „Öfelsége részére alkalmas jó borok” is csak 50 magyar forintba kerülnek a Hegyalján. Takáts Sándor: Magyar borok szállítása a bécsi udvar számára 1571–1581-ig. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. 6. évf. 285–286.

³² Dányi Dezső – Zimányi Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Budapest, 1989. 62.

³³ Pelc Julian: *Ceny w Krakowie w latach 1369–1600*. Lwów, 1935. 2. tábla.

4000 lengyel forintos adósság 3230,5 magyar forintnak, az ezen felül fizetett ezer párszáz lengyel forint pedig kb. 1000 magyar forintnak feleltethető meg. Ebben az esetben Pethő kb. 4230,5 magyar forint értékben játszotta át a borokat Waldersnek, vagyis hordóját 42,3 magyar forintba számította, így a különbözetből 830,5 magyar forinthoz, vagyis a termelői árhoz képest 25,7%-os közvetítói haszonhoz juthatott.

Ha Walders Sztropkón nem keveredett volna bonyodalomba Pethő Gáspárral, ő is elégedett lehetett volna a sárospataki üzlettel. A krakkói városi számadáskönyvek alapján tudjuk, hogy a jó minőségű magyar óborok piaci ára Krakkóban 6 lengyel garas / krakkói kwarta,³⁴ ami 100 hordóra és magyar pénzre vetítve 8282 magyar forint.³⁵ A vételárhoz képest 4051,5 magyar forint haszonra volt kifizetése, ami az általa befektetett 1000 magyar forinthoz képest több mint 300%-os bruttó hasznot ígért. A nettó haszon nyilván kisebb volt, hiszen ebből lejött még a szállítás költsége, a magyar harmincad-vám, a lengyel országos, ill. a Krakkói városi boradók stb.

Érdemes Walders nettó hasznát is kiszámolni. 100 hordó magyar bor után Magyarországon 200 magyar forint harmincadvám,³⁶ Lengyelországban 400 lengyel forint lerakati (składne) és állami „czopowe” adó,³⁷ Krakkóban további 100 lengyel forint városi „czopowe” adó és 33,3 lengyel forint „ternarium grossorum”³⁸ járta. Ezen felül minden „magyar hordó” után 1 garas mérőpénzt³⁹ és 8 garas pincébe bocsátási pénzt⁴⁰ kellett fizetni Krakkóban – 100 hordóra vetítve

³⁴ A városi számadáskönyvek „Exacta debita civitatis” és „Vinum dono datum” rovatai őrzik a legbősegebb információkat a borárakkal kapcsolatban. Lásd: AMKr. rkps. 1655–1657. A vajdai árszabás szerint a bor kwartáját nem lehetett volna 4 lengyel garasnál drágábban kiméni, ezek a limitációk viszont csak a nemesség óhajára születtek, a gyakorlati jelentőségük nem volt, amint erre a számadáskönyvek borár-adatai alapján is következtethetünk. Az 1589-es krakkói vajdai árszabást lásd: AMKr. rkps. 1512. Fol. 42.

³⁵ Egy krakkói garniec 2,75 liter, amiben négy krakkói kwarta vagyis 0,6875 liter van. A magyar hordó Bogdán számításait alapul véve 352,5 liter, amiben ezek szerint 512,72 kwarta van. A 6 lengyel garas / kwarta árat ezzel beszorozva egy magyar hordó bor kimérési ára 102,54 lengyel, vagyis 82,82 magyar forintot kapunk. Vö.: Garniec. In. *Nowa Encyklopedia Powszechna 3. Eur-log* [Warszawa, 2004] 247–248., ill. Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat- súly és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1984. 181–182.

³⁶ Tagányi Károly: Az 1610-iki lengyelországi borkivitel kérdéséhez. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. 6. évf. 240.

³⁷ Lengyelországban 1578-tól hordónként 2 lengyel forint „czopowe koronne” adót fizet az, aki a bort Lengyelországba behozza és további kettőt az, aki a bort kereskedelmi céllal a városba viszi. Vö.: 12. jegyzet

³⁸ Lásd a városi számadáskönyvek bevételi részéhez csatolt „Ducellaria et ternarium grossorum” kimutatásokat; az 1590. évi: AMKr. rkps. 1658. Fol. 7–19.

³⁹ AMKr. rkps. 1512. Fol. 39.

⁴⁰ AMKr. rkps. 2343 ill. 2358.

ez újabb 30 lengyel forint. Ami a fuvarköltségeket illeti, ennek kiszámítására jelenleg csak egy 1544-es soproni adat áll rendelkezésre. Severin Boner számadáskönyvéből tudjuk, hogy a lengyel király Sopronban vásárolt borát egy morva fuvaros Sopronból 2,1 lengyel forint / akó összegért szállította le Krakkóba (550 km),⁴¹ ill. tudjuk azt is, hogy ebben nem szerepelnek a különféle ország- és útvámok.

Mivel egy gönci hordó a 16. század végén pontosan öt soproni akó volt,⁴² ez az összeg egy hordó tokaji bor esetében ugyanekkor, ugyanezen a távon 10,5 lengyel forint / hordó lett volna. Ebből az adatból kiindulva egy gönci hordó fuvardíját 1590-ben a Sárospatak – Krakkó útvonalon 7,91 lengyel forintra tehetjük, ha figyelembe vesszük, hogy 1544 óta a lengyel forint ezüstértéke 9,87%-kal csökkent,⁴³ viszont a Sárospatak – Sztropkó – Krakkó (360 km) távolság is 34,54%-kal rövidebb a Sopron–Krakkó útvonalnál. Walders 100 hordó borának Krakkóba szállítását tehát a kocsisok megközelítőleg 791 lengyel forintért vállalhatták el. Lengyelországban ehhez járult még a szokásos út- és hídvámok gyanánt további kb. 50 lengyel forint.⁴⁴ Walders nettó hasznát tehát úgy tudjuk megbecsülni, ha a 4049 magyar forintos bruttó hasznából kivonunk 200 magyar és 1404,3 lengyel, vagyis összesen 1334 magyar forintot. Az eredmény 2717,5 magyar forint, azaz a sárospataki borüzlet számára – a befektetett 1000 magyar forinthez képest – még akkor is 172%-os hasznót ígért, ha minden vámot, adót és egyéb illetéket megfizetett volna. Erős viszont a gyanú, hogy sem a harmincadvámot, sem a lengyel „składne” és állami „czopowe” adót nem fizetette meg, azaz még nagyobb – a befektetett összeghez képest – 240%-os haszonra, vagyis 3240,5 magyar forint nyereségre lehetett kilátása.

A következő kérdés immáron az, hogy Waldersnek megérte volna-e az üzlet akkor is, ha tudta volna előre, hogy Pethő Gáspár el fog venni tőle Sztropkón még 2000 lengyel, vagyis 1615,2 magyar forintot és további 422,73 lengyel, azaz 341,4 magyar forintos követeléssel áll elő? Mivel a kötelezvényt a per tanúsága szerint nem fizette ki, 3240,5 forintos hasznából csak az 1615,2 forintot vonjuk ki. Haszna ebben az esetben még így is rendkívül magas, 1625,3 magyar forint

⁴¹ Bibliotheka XX Czartoryskich, Nr. 1033. Fol.: 143. A soproni bort nem a közvetlen lengyel-magyar határon, hanem Nový Jičín és Oświęcimén keresztül vitték. Ez a távolság kb. 550 kilométer.

⁴² Egy soproni akó 84, egy gönci hordó 420 pozsonyi icce. Lásd: Bogdán 1984; 149–150; 181–182. Ezt az arányszámot támasztják alá a lengyel források is. A bormérői és pincébe-bocsátási jegyzőkönyvek szerint 5 „urna” (soproni akó) tesz ki egy „vas Hungaricum”-ot (gönci hordó). Lásd: AMKr. rkps. 2344.

⁴³ Pelc 1935; 2. tábla.

⁴⁴ A 16. század második felében szedett út- és hídvám állomásokra és a tarifákra kiváló forrás az 1566-os lengyel út- és hídvám revízió Archiwum Sanguszków rkps. 19. Fol. 199–265., ill. az 1570-es Krakkó vajdasági útvizió: Wyrozska Bożena: *Lustracja dróg Województwa Krakowskiego z roku 1570*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971.

lehetett, azaz a 162,5%-os haszon még így is kedvező volt számára. Erős túlzás, amit a per második részében állít, hogy ti. a borokban keletkezett kára és az elszervenedett erőszak miatt 10 000 lengyel forint (= 8571,5 magyar forint) illetné meg, hiszen a 100 hordó bor krakkói kimérési ára volt összesen ennyi. A kára csak akkor lehetett volna ekkora, ha a sztropkói várakozás miatt a borokat teljesen tönkretette volna a fagy. A borok viszont a krakkói adó-, valamint bepincézési-naplók tanúsága szerint hiánytalanul megérkeztek.⁴⁵

Ha igaz volt Badaar Izsák 4000 lengyel forintos adóssága, akkor az üzleten a Pethők is jól kerestek. Az adósságtól mindössze 984 lengyel forint árán sikerült megszabadulniuk. Hogyan is? Dobó Ferenc borára szereztek vevőt 820,5 magyar forint közvetítői haszonért, majd a kereskedőtől további 2000 lengyel, azaz 1615,2 magyar forintot zsaroltak ki, vagyis az üzlet végén csak 794,8 magyar forintot (ez 984 lengyel forint) kellett Dobó Ferencnek megadni. Mi ösztönözhetette viszont őket arra, hogy a kb. 25%-os hasznukon felül többre is igényt tartsanak és hazafelé menet a kereskedőt megzsarolják? Túl azon, hogy zalai váraik fenntartására minden bizonnyal sürgősen kellett a pénz, elképzelhető, hogy igazságtalannak találták, hogy egy általuk kiesztelt jó üzleten ők keresnek a legrosszabbul, hiszen még az adósságban nem érintett, csupán behajtó funkcióban Magyarországra küldött Albert Walders markát is 240,5%-os haszon ütötte volna. Talán az önérzetükön esett csorbát igyekeztek kiküszöbölni sztropkói akciójukkal. A Pethők és Walders haszna közötti arány a „sztropkói kalandnak” köszönhetően így kb. 25 ≈ 240,5%-ról, kb. 71,6 ≈ 162,5%-ra módosult.

A Pethők önkényeskedése nem lehetett elszigetelt esemény. Még az emberi helytállás példaképei, a Zrínyiek is keveredtek hasonló történetbe. Takáts Sándor közlése nyomán tudhatjuk, hogy 1648-ban Buccari kikötőjükben tartottak vissza egy jelentős gabonaszállítmányt, amelyet egy zsidó kereskedő vásárolt fel tőlük, hogy azt sürgősen az éhség fenyegette Bolognába és Modenába vigye. A Zrínyiek az uralkodó kétszeri felszólítása ellenére még egy év múlva sem engedték el a rakományt, mire az uralkodó harmadik levelében vagy a szállítmány elengedését, vagy a pénz visszafizetését követelte tőlük, nem tudni milyen sikerrel.⁴⁶

Érdekes az is, hogy a manapság oly kedvelt „bizományi ügyletek” gyökerei milyen régi időkre nyúlnak vissza; ahogy Walders első sorban nem a saját, hanem Badaar Izsák tőkéjét vitte az ügyletbe, úgy a Pethők is a Dobókét. Erre a tranzakcióra viszont csakis úgy kerülhetett sor, hogy a Pethők Sztropkó birtokosaiként rajta tarthatták kezüket a lengyel-magyar kereskedelmen, ismerték a ke-

⁴⁵ A bepincézési napló szerint a 100 hordó bort február 19-én érkezett meg. Gregier Blank 97 hordó után fizet 97 lengyel forint „czopowe” és 32,3 lengyel forint „ternarium grossorum” adót, mivel a maradék hármát a 97 hordóban elszívargott borok utántöltésére számították, a töltelék pedig adómentes volt. AMKr. rkps. 1657. Fol.: 10.

⁴⁶ Takáts Sándor: Gabonakivitel Bolognaba és Modenaba 1648 és 1649-ben. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1904. 11. évf. 70–71.

resletet és a kínálatot, közvetíthettek vevő és eladó között. Walders pedig egy olyan városból érkezett, amely a magyar piacot nyugati-európai iparcikkokkal látta el és az aktív külkereskedelmi mérlege ellentételezésére barter-ügyletben elfogadta az egyetlen magyar agrár-iparcikket: a bort.

ÖSSZEFOGLALÁS

A gersei Pethő Gáspár és Albert Walders között Krakkóban lezajlott per hasznos adalékokkal szolgálhat mindazok számára, akik az arisztokrácia 16. századi kereskedelmi tevékenységével, ill. a borkereskedelem történetével foglalkoznak. A lengyelországi borkereskedelem busás hasznából – amint láttuk – nemcsak azok a nagybirtokosok részesülhettek, akiknek a Hegyalján volt szőlőbirtokuk, hanem azok is, akik a határ-menti birtokaiknak köszönhetően kapcsolatot tudtak kiépíteni a lengyel kereskedőkkel és közvetíteni tudtak eladó és vevő között. A lengyelek ugyanakkor nemcsak a közvetítésért, hanem a többszörösen is törvénysértő kereskedelmi utazás biztonságos lebonyolításáért is kötelesek voltak fizetni a határ-menti nagybirtok tulajdonosának, akár a megállapodáson felül is, utólag, erőszaknak engedve. A borkereskedelemnek köszönhetően megnőtt tehát a lengyel határ mentén fekvő uradalmak jövedelmezősége, ami magyarázatul szolgál többek között arra is, hogy az újonnan feltörekvő nagybirtokosok – a Pethőkön kívül a Thökölyek, Mágóchyak vagy Rákócziak – miért törekedtek ezek megszerzésére.

Egy-egy jó fekvésű határ-menti birtok megszerzése önmagában még nem volt jövedelmező. A kereskedelmet meg kellett szervezni, a termelőkkel és a lengyelekkel fel kellett venni a kapcsolatot, továbbá az üzlet biztonságos lebonyolításáért fáradságot és kockázatot is kellett vállalni. Azt leszámítva, hogy a Pethők Sztropkónak árumegállító jogot szereztek 1569-ben, a jelek szerint nem igyekeztek Sztropkót jelentősebb vásáros helyé tenni, hiszen Waldersnek is Sárospatakra kellett menni a 100 hordó borért. A Pethők gyenge szervezői teljesítményét az 1637–1641 közötti évek harmincad-kimutatásai is igazolják. Sztropkó, Varannó és Homonna, vagyis az 1569-ben egyszerre árumegállító jogot nyert három zempléni mezőváros közül messze a sztropkói volt a legkisebb forgalmat bonyolító vámhely.⁴⁷ A mulasztás az 1580-as évekre vált nyilvánvalóvá, amikor a dél-dunántúli Pethő várak védelmére egyre nagyobb szükség lett volna a pénzre. Ha a lengyelek számára vonzó vásáros hely lett volna Sztropkó, a Pethő család nem került volna ilyen szorongatott anyagi helyzetbe, a nagyobb bevételből pedig na-

⁴⁷ A négy év alatt Homonnán 14.864, Varannón 4.950, Sztropkón viszont csak 844 hordó bor után fizettek harmincadot. Takáts Sándor: Borkivitelünk Lengyelországba 1637–41-ig. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. 5. évf. 113–116.

gyobb helyőrségre is futotta volna a Dél-Dunántúlon, amivel esetleg Tátikát is meg lehetett volna menteni.

A per körülményeinek vizsgálata során néhány fontos, borkereskedelemmel kapcsolatos kérdésre is fény derült. Nem volt ismeretes idáig, hogy 1578-tól lengyel alattvalóknak tilos volt Magyarországra jönni borért, ill. hogy ezzel a tilalommal volt összefüggésben tíz határ-menti borlerakat felállítása Lengyelországban. Ezek közül a magyar részről csak Duklára és Kis-Jászlóra (Jaśliska) hívták fel a figyelmet, keletkezésük okát, körülményeit és időpontját pedig még senki nem ismertette.

A peranyagban szereplő pénzüsszegek alapján – néhány ár, bér, adó és vám mértékének tisztázása után – 100 hordó bor lengyelországi kereskedelmén keletkező termelői, közvetítői és krakkói kimérői haszon kiszámítására is kísérletet tehattunk. Ezek szerint a legnagyobb haszonra a termelő, utána pedig a kimérő számíthatott, a nagykereskedelem szerényebb hasznából azonban jókora részt kért az állam is, főként Lengyelországban. Az nagykereskedelem, vagyis a bor-üzlet közvetítése termelő és a kimérő között és a borok leszállítása kis önrésszel is nagy haszonnal kecsegtetett, főleg akkor, ha a kereskedő faktori minőségben járt el és a bort a termelő és a kimérő nevében utaztatta.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

UDVARI ELŐKELŐK BÁTHORY GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSOK TÜKRÉBEN

FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK, FOGALOM

Báthory Gábor fejedelmi udvaráról közvetlen forrásaink, sem összeírások, sem konvenciós jegyzékek nem maradtak fenn. Az udvari elit vizsgálatokor így kénytelen vagyok részben közvetett forrásokra támaszkodni, részben pedig a korabeli jogbiztosító iratokra támaszkodni: a királyi könyvek mellett mindenekelőtt említést érdemelnek a hiteleshelyi levéltárak, így a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent levéltári protokollumai. Ugyanakkor igen értékes információt nyerhet a téma vizsgálója Kolozsvár város sáfárpolgári számadásaiból, amelyek az itt tartózkodások alkalmával a fejedelmi udvar állapotára, annak személyi állományára vonatkozó sokszínű adatokat rögzítettek. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy mivel ezek a források nem az udvarban keletkeztek, információjuk a város szemszögéből mutatja be a vizsgálat tárgyát. Az is igaz, hogy a városiak igen jól ismerték az a fejedelemség és az udvar előkelőit, és amikor az előkelők Kolozsvárra jöttek, tisztségüknek és rangjuknak megfelelő ellátásban részesítették őket.¹

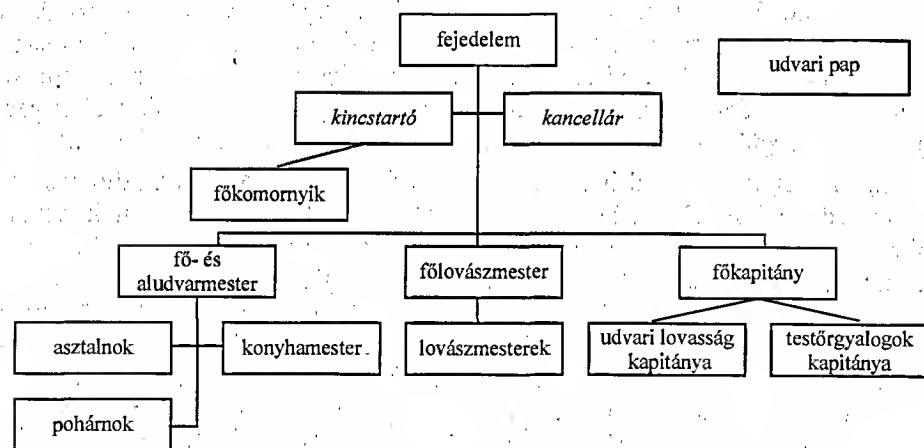
Mindenekelőtt meg kell határozni az udvari *előkelők* fogalmát. Ahogyan az egyes fejedelmek létrehozták saját udvarukat, udvartartásukat, változott az udvari előkelők fogalma is.² Fejedelmváltáskor ugyanis nemcsak személyi változáson ment keresztül, hanem az udvaron belül egyes tisztségviselők és csoportok helyzete is megváltozhatott. Az udvari előkelők körébe több rétegből kerülhettek be. Értelemszerűen az első csoportba azok tartozhattak, akik udvari főtisztviselők voltak: udvarmester – az aludvarmester – udvari főkapitány, főlovászmester és idetartozhatott a (fő)komornyik vagy (fő)kamarás is, sőt esetükben talán indokolt a többes szám használata is.³ Ennél a csoportnál nem szabad megfedkez-

¹ 16 Martii 1612 Eodem Jutának Kákoni István, Lónyai Farkas és Menyhárt bíró uram hagyásából Kákony Istvánnak vittem ajándékot: egy sál pecsenyét 15 fontost, f – d 30, két tyúkot az vásárbírák vették, egyiket d 15, f – d 30, cipőt f – d 20, bort öt ejtelt 1 pro d 4, f – d 20, zabot 6 vékát, 1 pro d 12, f – d 72, szénát f – d 16. Kolozsvár város levéltára, Számadások. Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), (továbbiakban KvSzám) 13a/II. 60.

² Oborni Teréz: Az udvarok a korról változnak – kérdések, gondolatok az erdélyi fejedelmi udvar, állam, és kormányzat összefüggéseiről. In: Uő: *Udvar, állam kormányzat a kora újkori Erdélyben*. Budapest, 2011. (továbbiakban Oborni, 2011.) 15.

³ *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Szerk.: Koltai András, Sunkó Attila. Budapest, 2001. 28–29. (továbbiakban Koltai, 2001.)

nünk a kormányzatban fontos szerepet játszó *kancellár*ról és *kincstartó*ról sem. Mellettük volt egy olyan *réteg* az udvari előkelők között, akiknek idetartozása *függött a fejedelem személyétől*, nem maga a tisztség volt a meghatározó, hanem az, hogy a tisztséget betöltő milyen személyes kapcsolatban állt a fejedelemmel. Ők mind az udvartartás teljes jogú tagjai voltak, ellentétben a következő (harmadik) csoportba tartozókkal, akikhez az udvarban tartózkodó *tanácsi rend* tagjait sorolhatom, valamint a főispánok közül azokat, akiknek volt valamiféle udvari/kormányzati tisztsége.⁴ Újabbán Dáné Veronka kutatásai alátámasztották, hogy a főispánság „jól meghatározott teendőkkal járó hivatal volt”, a fejedelem bizalmas híveit ültette ezekbe a tisztségekbe, de emellett természetesen udvari feladatokat és más, fejedelemtől kapott alkalmi megbízatásokat (pl. követségek vezetése) is elláthattak.⁵ Az alábbiakban a fent említett csoportokhoz tartozó udvari előkelőket vizsgálom meg, külön hangsúlyt helyezve a kevésbé ismert személyek bemutatására, ugyanakkor a közismertek társadalmi helyzetének, életútjának bemutatására kisebb hangsúlyt fektetek. Külön kiemelendő, hogy Báthory Gábor – egy fiatal, már házas, de még gyermektelen fejedelem – udvara viszonylag rövid ideig működött, amelynek előzménye valamilyen formában létezhetett Ecseden is.

1. ábra. Az udvari elitbe tartozók Báthory Gábor korában

⁴ A politikai elitről (tanácsosok és főispánok, valamint széki tisztségviselők) Horn Ildikó és Balogh Judit írt tanulmányokat, illetve jelentetett meg köteteket. Horn Ildikó: Báthory Gábor belpolitikája. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk.: Papp Klára, Jenei-Tóth Annamária és Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 133–152. (továbbiakban Horn, 2009.); valamint Uő: Erdélyi méltóságviselők Bethlen Gábor korában. Letöltve a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület honlapjáról: <https://sites.google.com/site/transylvaniaete/home/dokumentumtar>, letöltés ideje: 2012. február 9. (továbbiakban Horn, 2011.)

⁵ Dáné Veronka: „Az Őnagysága széki így deliberála”. Torda vármegye fejedelemségkori bírói gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár, 2006. 43–44, 45–46.

UDVARI FŐTISZTSÉGVISELŐK, FELADATAIK ÉS SZEMÉLYEK

FŐ- ÉS ALUDVARMESTEREK

1623-ban Bethlen Gábor a következőkben határozta meg udvarmestere, Csúti Gáspár kötelességeit: „1. ... A hopmestert deákul magister curiae-nak szokták nevezni, amely magyarul udvarnak mesterét teszi. Kiből eszében veheti tisztinek mivoltát, mert aki magát mesternek akarja hívatni, kívántatik, hogy az egyebeknek mind tudományával, erkölcsével, jó iparságával az egész udvarnak tündöklő tüköre, tanítómestere legyen. [...] 3. Hogy mindennek előre az mi ételünkre, nagyobb szorgalmatossággal, oly igazsággal vigyázzon, mint az magáéra, konyhánkon ételünket, pohárszékünkön kinyerünket, italunkat szüntelen meglátogassa kik főzik, kiknek keze által adminisztráltatik...”.⁶ Az udvarmester feladatai eszerint részben a fejedelem személyével voltak kapcsolatosak, másrészt az udvari személyzet többségének napi feladatait kellett irányítani. Ő felügyelte az asztali reprezentáció rendjét – ezzel kapcsolatosan kiemelhető a fejedelmi konyha és az azt felügyelő konyhamester munkájának ellenőrzése.⁷

Az udvarmesteri tisztséget Báthory Gábor udvarában *Vadas István és Vasardi Farkas* viselte, a számadások is többször említik őket.⁸ Vasardi Farkasról nem tudunk szinte semmit,⁹ tisztségviselésének éveit sem. Vadas István partiumi köznemesi családból származhatott, talán Szatmár vármegyéből.¹⁰ Utóbbi említése 1608–1609-ben folyamatos. Egyikőjük sem játszott fontos politikai szerepet, más fontos funkciójuk az udvarmesteri tiszten kívül nem is volt.

A fejedelemasszony, Palocsay Horváth Anna udvarát saját udvarmestere vezette, az 1609. augusztusi feljegyzés ugyanis, „*Vitkai János* asszonyunk hopmes-

⁶ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem utasítása hopmesterének Csúti Gáspárnak. Kolozsvár 1622–1623. Koltai, 2001. 69.

⁷ Koltai, 2001. 69–74.

⁸ Vadas István hopmester 1608. november 9. KvSzám 12a/XXV. 113.; „Hopmesterének Vadas István” 1610. április 6. KvSzám 12b/VII. 478.; „Vasardi Farkas hopmester” 1610. május 31. KvSzám 12b/VII. 206.; „Vasardi Farkas hopmester” 1610. július 2–4. KvSzám 12b/VII. 269.

⁹ 1693-as bejegyzés szerint Nógrád megyei birtokok (Nagysztraczen; Kispatak; Kispatakypuszt) kapcsán említettek Vasardi Farkas és Katalin nevű korábbi birtokosokat. Magyar Kancelláriai Levéltár – MOL A 57., Libri regii 23. k. 137–138.

¹⁰ 1608 Vadas István udvarmester, Úszató portio zálogosítása, (Közép-Szolnok vm.) *Erdélyi fejedelmek oklevelei 1560–1689*. – Erdélyi Királyi Könyvek DVD. Szerk.: Gyulai Éva. Arcanum Kiadó, 2005. (továbbiakban ErdKirKv DVD) 9. k. 95.; 1609. birtokadomány, teljes és egész Kalugyer possessio (Bihar vm., Belényesi kerület) ErdKirKv DVD 9. k. 11–12.

1609 Vadas István udvarmester, birtokadomány, portiók: Ákor; Lüki (Bihar vm.) ErdKirKv DVD 9. k. 114–115.; 1609 Vadas István és mások számára birtokadomány Olasz (Bihar vm.) ErdKirKv DVD 9. k. 130–131.; 1613 márciusában birtokátruházás: Kalugyer (Bihar vm.) Irinyi Jánosra, akinek a lánya Irinyi Borbála 2. férje Irinyi Vadas István volt, fiúk pedig Vadas Mihály. ErdKirKv DVD 10. k. 354–356.

teré"-t említette.¹¹ E tisztség feltételezett viselőjéről nagyon kevés adattal rendelkezünk. Vitkairól csupán annyi bizonyos, hogy Szatmár megyében Kákoni István kincstartóval ugyanazon településen birtokolt.

FŐLOVÁSZMESTER

Ahogy a fő- és aludvarmesteri tisztségnek közjogilag nem volt köze a szoros értelemben vett központi kormányzathoz, úgy a többi udvari méltóságnak még annyi sem.¹² A főlovászmesteri tisztség az egyik legősibb volt a középkori királyi udvarban, de a 15. századtól már inkább csak üres címnek számított. Még inkább így volt ez az erdélyi fejedelmi udvarban, de ugyanakkor a pusztán címet jelentők közül a legelőkelőbb méltóságnak tekintették, és többnyire megbízható familiárisok töltötték be. Az istállóval és a szekerekkel kapcsolatos tényleges munka elvégzésnek felügyelete tartozott a főlovászmester feladatai közé, amelyet – tulajdonképpen – helyette a lovász- és allovászmester látott el.¹³ Trócsányi Zsolt kutatásaiból tudjuk, hogy a 17. század első felében a méltóság viselői főrangúak vagy azok második vonalához tartozók voltak. Báthory Gábor fejedelemsége alatt senki sem kapott kitüntetett szerepet ebben a tisztségben, Horvát Jakabot¹⁴ 1609-től 1612-ig említik a számadáskönyvek (fő)lovászmesterként, ugyanakkor nézetem szerint inkább a kérdéses kategóriát erősíti. Ugyanis 1614-ben már Bethlen Gábor udvarában, de familiárisként említették meg Horvát Jakabot is, és mivel ő megörökölte Báthory Gábortól,¹⁵ a familiáris azonos lehetett talán az egykori (fő?)lovászmesterrel. A főlovászmester mellett *lovászmestereket* is említettek a kolozsvári számadások, közülük *Szénási Mihályt*,¹⁶ 1610 után *Horváth Miklóst*¹⁷ – aki 1614-ben ugyancsak familiárisként volt jelen Bethlen Gábor udvarában – és Székely Miklóst pedig 1612-ben. 1608-tól az egész korszakban

¹¹ KvSzám 12b/IV. 367–68.; Szatmár megyében Kiskőcsön és Vitkán volt 14 ház jobbágya. *Dávid Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás.* Budapest, 2001. 418., 441. (továbbiakban Dávid, 2001.)

¹² Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata.* Budapest, 1980. (továbbiakban Trócsányi, 1980.) 393.

¹³ Báthory utódának, Bethlen Gábornak, ill. Brandenburgi Katalinnak az udvarában végzett munkáról kapunk egy késői képet. Radvánszky Béla: *Udvartartás és Számadáskönyvek.* I. Bethlen Gábor fejedeleme udvartartása. Bp., 1888. 319.

¹⁴ 1609 Jezerői Horuáth Jakab főlovászmester (magister stabuli), Kereky Ferenc asztalnokmester, birtokadomány, teljes és egész falvakra: Ruda, Szkrofa, Niagoya (Zaránd vm.) ErdKirKv DVD 9. k. 389–390.

¹⁵ 1614 Horuáth Jakab udvari familiáris, Kolozsvár, birtokadomány: Nagyida (Kolozs vm.), Szentpéter (Doboka vm.) egész possessiókra. ErdKirDVD 10. k. 203.

¹⁶ Szénási Mihályra utalás 1614-ből, nem biztos ugyanakkor, hogy a lovászmesterről van szó, lehet csupán név-egyezés. Ellentmondás 1614. május 12-én négy possessióra: Jegenyé, Daróc (Kolozs vm.) valamint Bridiff[?] és Luca (Fehér vm. Fogarásföld). MOL F. szekció, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, F 15 Protocolla, libri regii et styliaria (továbbiakban F 15) Prot. 16. 141^{r-v}.

¹⁷ Horváth Miklós – familiáris, birtokadomány Rakotya, (Bihar vm.), ErdKirKv DVD 8. k. 14–15b.

allovászmesteri, valamint lovászmesteri feladatokat látott el *Thedi Bálint* (vagy Boldizsár).¹⁸ Ő később Bethlen Gábor uralkodása alatt is betöltötte tisztségét.

FŐKAPITÁNY ÉS KAPITÁNYOK

Az udvari főkapitány 1609 és 1612 között *Bethlen Gábor* volt.¹⁹ A főkapitányok mellett az udvari alkapitány valamint a testőrgyalogok kapitánya töltött még be fontos szerepet. Báthory Gábornak újjá kellett szerveznie az udvari hadakat, mind a gyalogságot, mind a lovasságot, ezért uralkodása elején számos törvénycikk született ebben a tárgyban. Az első, az 1608. évi március–áprilisi II. tc. 500 gyalogost és 500 lovaszt említ, az 1608. augusztusi III. tc. szerint: „...legyen nagyságodnak erre is szorgalmasan gondja, hogy az ötszáz fő lovagon kívül egyéb uratlan lézengő sokaság ne tápláltassék, mert hétszáz lovagnál is többnek mondják, (...)”. A törvénycikk tehát külön hangsúlyozza, hogy a fejedelem 500 lovasnál többet nem tarthatott szolgálatában.²⁰

Lovas kapitányként *Eördeogh Boldizsárt* említették a források, aki már 1601–1602-ben Báthory Zsigmond udvarában familiáris volt,²¹ 1607-ben Rákóczi Zsigmondtól birtokadományban részesült.²² Báthory Gábortól 1608-ban a Bihar megyei (Kis)Békafalva teljes és egész possessiót kapta,²³ s a fejedelem 1609-ben megerősítette Libánpataka és Pontosfalva possessiók birtokában,²⁴ 1610-ben Szilbarmódon jobbágyságot, valamint Tárkány és Újlak tizedbevételeit²⁵ adományként kapta meg. A kolozsvári számadáskönyvekben is többször találkozunk a nevével.²⁶ Felesége egy forrás szerint Király Zsófia volt.²⁷ Georg Kraus fel-

¹⁸ 1608 birtokadomány: Gilvács (Szatmár vm.). ErdKirKv DVD 8. k. 10–10b.; 1609 Thedi Bálint főlovászmester – birtokzálogosítás, Gilvács (Szatmár vm.), ErdKirKv DVD 9. k. 126–127.

¹⁹ Bethlen Gábor ezidőtájt 8 alkalommal volt az udvartartással együtt Kolozsvárott: KvSzám 12b/IV. 194, 333, 366., 12b/VII. 195, 235, 458, 507, 13a/III. 81.

²⁰ Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest, 2005. 152.

²¹ 1602 – birtokadomány, Mérág, a belényesi várkastély faluja. (Bihar vm.) ErdKirKv DVD 34. k. 215b–217b.

²² 1607 – ErdKirKv DVD 7. k. 167.; 1608 – ErdKirKv DVD 7. k. 239.

²³ 1608 – ErdKirKv DVD 8. k. 196b–197.

²⁴ 1609 – ErdKirKv DVD 8. k. 157. (Bihar vm.)

²⁵ 1610 – birtokadomány. ErdKirKv DVD 9. k. 427–428., 429–435.

²⁶ 1608. szeptember KvSzám 12a/XVIII. 98.; 1608. november KvSzám 12a/XXV. 107.; 1609. április KvSzám 12b/IV. 335.; 1610. április KvSzám 12b/VII. 475.; 1610. július KvSzám 12b/VII. 270.

²⁷ Várady Demenczy Boldizsár, Eördeogh Boldizsár fogságba vetette, csigáztatta, közel 2000 forintot érő marháját elvette; de hogy be ne perelje, 1000 forintot ad 15 nap múlva. Eördeogh Boldizsár Brassónál meghalt, özvegye Király Zsófia pedig nem adta meg az összeget. Az eset Báthory Gábor fejedelemsége alatt történt, 1619-ben protestált az áldozat édesanyja. MOL F. szekció, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, F 2 Protocolla (továbbiakban F 2) Prot. V. 248–249.

jegyzése szerint Báthory Gábor a szebeniek meggyilkolását Eördöghre bízta, aki azonban égi jelet látott és ennek hatására a gyilkosságok elmaradtak, a fejedelem pedig békét hirdetett a város lakóinak.²⁸

Báthory Gábor fejedelemségének az egyik legjelentősebb gyalogkapitánya *Szepesi Nagy Gergely* volt. Bocskai egyik hajdúkapitányaként indult pályájára,²⁹ 1608 márciusában, a fejedelemmé választás idején már Báthory Gábor mellett volt kapitányi rangban,³⁰ a következő időszakban pedig 1610-ig gyakran volt a fejedelem kíséretében Kolozsvárott.³¹ 1608-ban birtokadományt kapott.³² 1612-ben már nem említik a kolozsváriak az udvartartásban, 1613-ban pedig már Bethlen Gábor testőrkapitánya.³³ 1617. november 15-én végrendelkezett,³⁴ eszerint három fia taníttatására is szánt jövedelmeiből.³⁵ Fiai közül Pál Bethlen István familiárisa, majd asztalnokmestere lett. 1620-ban pedig már Szepesi Nagy Gergely haláláról esett szó.³⁶

1609–1610-ben következetesen hadnagyként szerepelt a számadáskönyvekben *Farkas Miklós*,³⁷ és az 1610-ben kelt birtokadomány levélben is, amely szerint a Zaránd megyei Sunkuliest birtokát kapta meg.³⁸ 1612-ben őt magát „capitán”-nak nevezte a kolozsvári sáfárpolgár,³⁹ más forrás azonban ezt nem erősítette meg. A továbbiakban megvizsgált személyek már azok közé a kérdéses személyek közé tartoztak, akik nem biztos, hogy ténylegesen kapitányok voltak

²⁸ Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Vogel Sándor fordításában, bevezetésével, jegyzetével. Csíkszereda, 2008. 92–93.

²⁹ Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdútisztességeknek tüköre*. Hajdúböszörmény, 2001. 222., illetve Nyakas Miklós: Báthory Gábor hajdúpolitikája. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk.: Papp Klára–Ulrich Attila–Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2009. 268.

³⁰ 1608. március 31. KvSzám 12a/XVIII. 82–83.

³¹ 1608. szeptember KvSzám 12a/XVIII. 113.; 1608. szeptember KvSzám 12a/XVIII. 115.; 1609. február KvSzám 12b/IV. 195.; 1609. február KvSzám 12b/IV. 195.; 1609. április KvSzám 12b/IV. 335.; 1609. augusztus KvSzám 12b/IV. 369. 1609. október KvSzám 12b/IV. 240.; 1610. április KvSzám 12b/VII. 473.; 1610. május KvSzám 12b/VII. 204.; 1610. július KvSzám 12b/VII. 268.; 1610. augusztus KvSzám 12b/VII. 511.

³² 1608 – birtokadomány: Össi praedium (Bihar vm.), ErdKirKv DVD 8. k. 127b.

³³ 1614. május KvSzám 13a/XVIII. 115., 1615. június KvSzám 13b/VIII. 125–144.; 1615. szeptember KvSzám 13b/V. 99.; 1615. december KvSzám 13b/VIII. 196.

³⁴ ErdKirKv DVD 12. k. 15b.

³⁵ ErdKirKv DVD 12. k. 16. ill. MOL F 2 Prot. IV. 260.

³⁶ 1620. május 2. MOL F 2 Prot. V. 341., ill. MOL F 2 Prot. V. 394.

³⁷ 1609. február KvSzám 12b/IV. 195.; 1609. április KvSzám 12b/IV. 335.; 1609. augusztus KvSzám 12b/IV. 369.; 1609. október KvSzám 12b/IV. 240.; 1610. április KvSzám 12b/VII. 473.; 1610. május KvSzám 12b/VII. 204.; 1610. július KvSzám 12b/VII. 272.; 1610. augusztus KvSzám 12b/VII. 511.

³⁸ 1610 – birtokadomány: Sunkuliest teljes és egész possessio (Zaránd vm.), ErdKirKv DVD 9. k. 473–474.

³⁹ KvSzám 13a/II. 106. 1612.

udvarban. *Lónyay Jánost* 1610-ben többször említik a sáfárok,⁴⁰ azt viszont nem tudjuk, hogy ekkor a testőrgyalogok kapitánya volt-e még, biztos adataink erre csak Rákóczi Zsigmond fejedelemségére vonatkozóan vannak, amikor emellett még a dévai vár kapitánya is ő volt.⁴¹ A Rákóczitól kapott birtokadományokat azonban Báthory Gábor is megerősítette, az ő udvarában a Királyi Könyvek tanúsága szerint familiáris volt.⁴² Feltételezhető, hogy 1610-ben e minőségében tartózkodott az udvarban, de az sem tartható teljességgel kizártnak, hogy Báthory Gábor testőrségében is újra helyet kapott. *Medgyesi Nagy Gergely* vicekapitányról nem tudunk semmit a nevé kívül, a számadások a másik Nagy Gergelyként említik 1609–10 folyamán.⁴³

Báthory Gábor kapitányai, Ördögh Boldizsár és Szepesi Nagy Gergely kapitányságuk idején generosusok voltak. Mindketten a Partiumhoz, Biharhoz kötődtek, hiszen itt is voltak birtokaik. Farkas Miklós azonban egregius volt, ami erősítheti azt, hogy valóban csak hadnagy lehetett. Eördögh és Szepesi Nagy is „hivatásos” katona volt, e foglalkozást űzve tettek szert birtokaik nagyobb részére és csináltak karriert a Partiumból indulva az erdélyi fejedelmek mellett.

KINCSTARTÓK ÉS FŐKAMARÁSOK

A kincstári igazgatás személyzete a kancelláriához hasonlóan természetesen nem tartozott az udvarhoz. A központi kincstári igazgatás alsóbb személyzetéhez tartozó kamarások, illetve a komornik deákok azok, akik az udvartartás tagjai lehettek. Közülük a főkamrás tartozhatott az udvar elitjéhez, egy 1626-ban keletkezett jegyzék rögtön az udvarmester után tünteti fel.⁴⁴ A kamarások voltak azok, akik abban az esetben, ha a fejedelem (és udvartartása) útra kelt, útközben pénztárát nemcsak kezelhették, hanem felügyelték a fejedelem szállását is.⁴⁵ Kérdéses a belső kamarás fogalma, egyelőre ugyanis nem sikerült kellően tisztázni, a tisztesség eltért-e és miben az „egyszerű” kamarásától? A kamarás „deák” viszont

⁴⁰ 1610. április KvSzám 12b/VII. 473.; 1610. május KvSzám 12b/VII. 208. 1610. július KvSzám 12b/VII. 269.; 1610. augusztus KvSzám 12b/VII. 509.

⁴¹ Testőrkapitány és dévai kapitány volt 1607–1608-ban. Dévai uradalomban kapott birtokokat. ErdKirKv DVD 7. k. 198–199b.

⁴² 1608 – Lónyay János, birtokadomány: Petrosz részirtok (Hunyad vm.), ErdKirKv DVD 8. k. 53b. 1609 Lónyay János udvari familiáris birtokadomány: Bohold-Bózfalva teljes és egész possessio; Solymos nemesi udvarház; valamint portiók: Csertés-Újfalva, Burjánfalva, Nyavalyásfalva, Füzed, Kecskedágya, Toplica, Nagygág (Hunyad vm.), ErdKirKv DVD 9. k. 341–343.

⁴³ 1609. augusztus KvSzám 12b/IV. 369.; 1609. október KvSzám 12b/IV. 240.; 1610. április KvSzám 12b/VII. 473.; 1610. május KvSzám 12b/VII. 204.; 1610. július KvSzám 12b/VII. 272.; 1610. augusztus KvSzám 12b/VII. 511.

⁴⁴ TMÁO I. 472.

⁴⁵ Koltai, 2001. 28.

ezekhez viszonyítva egy alacsonyabb rangú, ténylegesen a központi kincstári igazgatáshoz tartozó tisztségviselőt jelenthetett a fejedelmi udvarban.

A kincstartók mellett a (fő)komornik(ok) jelenléte rendszeresebbnek mondható a „kolozsvári udvartartásban”. Báthory Gábor uralkodása idejéből több fejedelmi parancslevélből kapunk pontos felvilágosítást a komornik feladatairól. Az egyik szerint 1612. február 4-én: „Az adóból hátramaradott restantiákat is kegyelmeteknek mingyarást hozton-hozza be fogatkozás nélkül komornikunk kezében”.⁴⁶ 1612. március 5-én pedig egyenesen azt kérte a fejedelem, hogy a komornik kezéhez küldjék be a posztót: „Minthogy az udvari szolgálainknak ruházattokra posztó kívántatik, hagyjuk kegyelmeteknek és serio parancsolljuk is, hogy ez mi levelünk látván mingyarást két végh fájlondist és húsz végh karasiát Veselényi Pál komornikunk kezéhez küldgyön haladék nélkül, az mi az árra lészen kegyelmetek adajából defalcálljuk.”⁴⁷ A kamarások feladataikat nemcsak az udvarban látták el, hanem a városban is. Így Bethlen Gábor idején fordult elő, de feltételezhetően korábban is volt rá példa, hogy külföldi árucikkeket szereztek be,⁴⁸ más alkalommal a kolozsvári ötvösökhöz jöttek a megrendelt ezüst vagy arany tárgyakért,⁴⁹ vagy a fejedelmi illetve a gubernátori kíséret szállását rendezték.⁵⁰ Az is előfordult, hogy a katonák zsoldját, vagy a fejedelmek bizalmas leveleit továbbították a megfelelő helyre.⁵¹

A tisztségek udvari instrukciói tehát pontosan nem ismereteseek, de összehasonlításképp vizsgáljuk meg, hogy a Habsburg udvarban 1644-ben keletkezett instrukció szerint az ott szolgálóknak milyen feladataik voltak? A főkamara az udvar második legfontosabb tisztségviselője volt, feladatai közé tartozott a császár és közvetlen környezetének ellátása. Nemcsak a közvetlen környezetért felelt, hanem a császári méltóság biztosításáért is. Sem ő sem a szűkebb stábj (kamarások, ajtónállók, udvari borbély, stb.) nem hagyhatta el az udvart az udvarmester értesítése nélkül. A reggeli felkeléstől, a misén való részvételen, az étkezéseken át, az esti lefekvésig, mindenre oda kellett figyelnie, semmilyen veszélynek nem tehetette ki a

⁴⁶ Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), Kolozsvár város Levéltára Fasciculus III. 41. (továbbiakban KvFasc)

⁴⁷ KvFasc III. 42.

⁴⁸ „1618 24 Aprilis Jutta Bethlen István uram komornikja Porkoláb András Husztról ötöd magával, lengyelországi marhákat hozván Urunknak...” KvSzám 14b/XXI. 41.

⁴⁹ 1625. „die 23 Maii Szilágyi Mihály gubernátor őnagysága komornikja Neb Mártontól akar ezüst szerszámokat aláinni...” KvSzám 16/XXXIV. 50.

⁵⁰ 28 Januarii 1622 Ispán István, Szilágyi János az comornik és Makaj Jánosék 6 maguk jövének Újvárról szállás foglalni és egyéb dolgokért, bíró uram hagyásából adott nekik húst libr. 7 tett f – d 11½, cipót és kenyeret f – d 8, két ejtel bort f – d 12, egy véka zabot f – d 8. KvSzám 15b/XXII. 11.

⁵¹ 1620. szeptember 4. Thurzó Imrének írt levél szerint Rhédey Pál főkomornik pénzi visz. Galócra katonák zsoldját: 5–5 ft hópénzt. Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1879. (továbbiakban Szilágyi, 1879.) 222.; 1623. decembe komornik inas postán Szilágyi, 1879. 400.; 1626. január 5. komornik, postamester szerepe. Szilágyi, 1879. 415.

császárt, ezért éjszaka a császár hálószobájában kellett aludnia. Nemcsak az udvarban, hanem a kilovaglások alatt, valamint az utazások alkalmával is ő felelt az uralkodó biztonságáért. Tevékenységének másik része gazdasági jellegű volt, a 3 guldennél nagyobb kiadásokról lajstromot vezetett, amit évente bemutatott az udvari kamarának illetve a főudvarmesternek is. Az elkészített inventáriumnak a kiadásokon és bevételeken kívül az ajándékokat is tartalmaznia kellett. A főkamara tagja volt az udvari elitnek, amely a gazdasági kérdésekben döntött, ugyanakkor a jelentéseit az udvari kamara felülvizsgálta.⁵² Párhuzamként az erdélyi fejedelmek főkamara kínálkozik, akinek feladatai között is találunk hasonlókat: adókkal számol el, számadásokat vezet az udvari bevételekről és kiadásokról, bár ez részben már a komornik deák feladatai irányába visz el bennünket.

Trócsányi Zsolt által ismert kincstartók közül 1610-ben *Bogdáni Ferenc*⁵³ és *Kákoni István* is a városban tartózkodott urával,⁵⁴ 1612 januárjában pedig Kákoni és Wesselényi Pál egyaránt itt volt, utóbbi kincstartósága azonban megkérdőjelezhető.⁵⁵ Közülük Bogdáni Ferenc és *Wesselényi Pál*⁵⁶ korábban kamarások voltak, róluk alább részletesebben szólnunk.

A (fő)kamarások közül *Kapy Miklós* és Wesselényi Pál is főrangú családokhoz tartoztak, Kapy Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében kapott birtokokat, de feltételezhetően 1611 előtt meghalt.⁵⁷ Wesselényi Pál születése 1585–1586-ra tehető, Deák Farkas szerint ő az első protestáns a családban. 1614-től Közép-Szolnok megyében lett főispán.⁵⁸ 1622-ben már néhainak nevezik. Farkas István neve csak egy későbbi tanúvallomásban szerepel, udvari tisztségének pontosítása nélkül.⁵⁹

Mellettük *Bogdáni Ferenc* nevét kell még mindenképpen megemlítsük a főkomornikok sorában is⁶⁰ – hiszen kincstartóként már tettünk említést róla –,

⁵² Martin Scheutz – Jakob Wührer Dienst: Pflicht, Ordnung und „gute policey”. Instruktionsbücher am Wiener Hof im 17. Jahrhundert und 18. Jahrhundert c. tanulmánya, in: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle 1652–1800*. Scheutz, Martin – Pangerl, Irmgard – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.) Wien, Studienverlag GmbH, 2007. (15–95.) 63–66.

⁵³ KvSzám 12b/VII. 476. 1610. április 6.; KvSzám 12b/VII. 266. 1610. július 1–4.; KvSzám 12b/VII. 509. 1610. augusztus 11.

⁵⁴ KvSzám 12b/VII. 205. 1610. május 31.; KvSzám 12b/VII. 266. július 1–4.; KvSzám 13a/II. 67–105. 1612. január; Bethlen Gábor uralkodása alatt már nem találjuk őt ilyen gyakran az udvarban, ugyanakkor befolyását megőrizte, tanácsos maradt, kincstartó is lett.

⁵⁵ 1612. január KvSzám 13a/II. 67–105.

⁵⁶ Róla részletesebben Horn Ildikó: Főispánok adattára. 16–17. In: Horn, 2011.

⁵⁷ Báthory Gábor bejárója, Kapy Miklós magtalan elhalására utalás. Incze Károly: Zoványi részjószág adományozása. = *Századok*, 1888. 675–676.

⁵⁸ Deák Farkas: *A Wesselényi család őseiről*. Értekezések a Történeti Tudományok köréből. VII. kötet. 1877–1878. (1–50). 42.

⁵⁹ Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Kiss András. Bukarest–Kolozsvár, 1998. 105.

⁶⁰ 1608. november 24. Vincz uczában van háza Bodány Ferenc kamarásnak. MOL F 2 Prot. 11. 205–206.; 1609 Bogdáni Ferenc belső kamarás, valamint testvérei: György, László, Gál, birtok-

1608 szeptemberében kamarásként,⁶¹ majd 1610-ben kincstartóként tartózkodott a városban két alkalommal is.⁶² Partiumi származású volt, édesapjának az 1598-as házösszeírás szerint Bogdányban és Jákón voltak jobbágysai, valamint a rokonsága feltűnt Balkányban, Ibrányban, Kemecsen, Pócspetriben 1–1 ház jobbágy tulajdonosaiként.⁶³ Bogdáni Ferenc kamarásként Szabolcs megyében kapott, valamint vásárolt ezidőtájt birtokokat.⁶⁴ 1612-ben az egyébként rokon Sarmasági Zsigmonddal cserélt birtokokat, ennek kapcsán kapunk pontos képet arról, hogy hol is voltak ekkor Bogdáninak és családjának részirtokai Erdélyben: Küküllő vármegyében: Koródszentmártonban, Kisszöllősen, Szénaverősen, Fületelkén, Vámosudvarhelyen, Fehér megyében Vaján és Csókán Marosszékbén, Ucsán és Korbon Fogarasföldén, ezeket krasznai és közép-szolnoki birtokokra cserélte.⁶⁵ Udvari és hivatali karrierjének ekkor már túl lehetett a csúcán, hiszen a források csak 1610-ben említették kincstartóként.

A kamarások között szót kell ejtenünk *galánthai Esterházy Pálról*,⁶⁶ aki felsőmagyarországi származású volt. Róla tudjuk, hogy familiárisi tiszte mellett töltötte be a kamarásit is, 23 évesen. Ismeretes azonban az is, hogy 1610-ben Fogaras-vidéki birtokát adta el bűni Bethlen Farkasnak 1100 forintért,⁶⁷ hogy azután a Királyságban folytassa karrierjét.

A vizsgálatot ki kell terjesztenünk néhány olyan személyre is, akiknek a kamarási tisztségviselését nem sikerült egyértelműen tisztázni. *Rhédey Pál* kamarásként tartózkodott Kolozsvárott, s tudjuk, hogy nevét 1608 szeptemberében és 1609 októberében, a fentebb már említett *Farkas István* kamarás nevével együtt

adomány: Alsó-ucsá; Korbe-Hollo teljes és egész possessiok. (Fehér vm, Fogaras-föld). ErdKirKv DVD 9. k. 218–219.; 1609. október 4-én supremus cubiculariusi címet visel, csere kapcsán derül fény erre, amikor is besenyői sessiókat cserélt el mérkire Denghelegghi Miklóssal. MOL F 15 16. k. 173⁵.

⁶¹ KvSzám 12a/XVIII. 112. (1608. szeptember)

⁶² KvSzám 12b/VII. 266. 1610. július; KvSzám 12b/VII. 509. (1610. augusztus)

⁶³ Dávid 2001. 391–393.

⁶⁴ Bogdáni Ferenc birtokadomány 1609–1610 Töketeres (Zemplén vm.) Majtény, Apa (Szatmár vm.) Gyulaj (Szabolcs vm.), MOL E 148 F. 916. Nro 46–49.; MOL F 1 6. k. 12.; 1609. július 16-án kémendi Várady János gyulafehérvári udvarbíró felesége nevében simai, ibrányi és pazonyi (Szabolcs vm.) birtokrészeit 450 magyar Ft-ért örökjogon eladja Bogdáni Ferenc fejedelmi belső kamarásnak, a maradékot pedig október 29-ig fizeti ki. MOL F 2 Prot. II. 256–259.

⁶⁵ 1610. Bogdán Ferenc cseréje Sarmasági Zsigmonddal. MOL F 2 Prot. IV. 39–40.

⁶⁶ Esterházy Ferenc pozsonyi megyei alispán Pál nevű fia (1587–1645) volt a megalapítója az Esterházy család zólyomi ágának, aki 1638-ban királyi engedéllyel magára íratta a testvérbátyja Miklós nádor által szerzett Zólyom és Dobronyíva nevű uradalmakat. A családnak ez az ága 1619-től báró, 1715-től gróf. Iványi Emma, Czecze Barnáné: *Az Esterházy család zólyomi ágának levéltára repertórium*. (Levéltári leltárak 20.) 1963. 3., 177.

⁶⁷ 1610. július 16-án generosus Esterházy Pál (aulae familiaris cubicularius) bűni Bethlen Farkasnak eladja Glésán nevű teljes és egész birtokát (Fogaras-vidék, Fehér vm.) 1100 magyar forintért, amiből 600 forintot most meg is kapott. MOL F 2 Prot. IV. 18.

jegyezték fel, és még a szállásosztók előtt megkapták ellátmányukat.⁶⁸ Egyes források szerint ő volt az, aki Kapu Andrással együtt segítette Bethlen Gábort 1612-es menekülésekor.⁶⁹ Trócsányi szerint 1618-at követően kincstartó lett, bár még 1619-ből is van olyan adat, amely továbbra is cubiculariusként említi.⁷⁰ 1618-ban vette el Károlyi Kata (Károlyi Zsuzsanna nővére) első házasságából származó leányát, Bánffy Zsuzsannát, így a fejedelmi családdal is közeli rokonságba került. 1621-ben betegeskedett, 1622-től pedig már nem említik a források.

Ugyancsak kérdéses *Lónyay Menyhért* kamarási tisztsége is,⁷¹ akiről Nagy Iván állítja azt bizonyosan, hogy „Menyhért, Báthory Gábor kamarása volt, és ettől a maga és testvérei részére 1610-ben Közép-Szolnok megyében Kováts-Kapalnak helységet, mely előbb Kővárhoz tartozott, adományban nyerte.”⁷² Hat alkalommal tartózkodott az udvarral a városban, 1609 februárja és 1610 augusztusa között, de tisztsége nem derült ki egyértelműen. A Lónyay család egyébként igen jó nevű birtokos család volt Szatmár vármegyében, míg a Rhédeyek Biharban voltak birtokosok. A Lónyayoknak kevesebb kapcsolata volt Erdéllyel, de nem lehet véletlen, hogy ekkortájt a család több tagja is Báthory Gábor szolgálatában állt, például Lónyay János is. Mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy a főkamarások jelentősebb súllyal bírtak az udvarban, Báthory Gábor korában – és későbbi karrierjük is ezt támasztja alá – mint pl. az udvarmesterek, a fentebb vázoltak alapján feladata és hatásköre közelíthette a Habsburg instrukcióból bemutatott mintát. Nem véletlen, hogy egy későbbi feljegyzésben hasonlóan a bécsi helyzethez a főlovászmestert megelőzve a közvetlenül az udvarmester után következett.⁷³

EGYÉB UDVARI CSOPORTOK

Az elitbe, más udvari csoportok képviselői is beletartozhattak, így Báthory Gábor alatt *Csehi András*⁷⁴ vélem idetartozónak, aki a fejedelem asztalnoka és familiárisa volt. 1610 folyamán igen értékes szolgálatot tett, mind az országnak, mind a fejedelemnek: „Mivelhogy követünket az hatalmas győzhetetlen török császár portájára készítetvén, az követeknek az mostani felvetett adót az országh gonosz hírek és hadak miatt be nem szolgáltatathatván, adott Chehy András követeknek elbo-

⁶⁸ KvSzám 12a/XVIII. 114. 1608. szeptember; KvSzám 12b/IV. 241. 1609. október

⁶⁹ Lázár Miklós: Erdélyi főispánjai 1540–1711. II. Kolosmegye főispánjai = *Századok*, 1887. (518–528.) 527.

⁷⁰ 1619. május 27. MOL F 2 Prot. III. 157–160.

⁷¹ KvSzám 12b/IV. 205. 1609. február; KvSzám 12b/IV. 361. 1609. augusztus; KvSzám 12b/VII. 473–475. 1610. április; KvSzám 12b/VII. 206–209. 1610. május; KvSzám, 12b/VII. 269–270. 1610. július; KvSzám 12b/VII. 509–514. 1610. augusztus.

⁷² Nagy Iván: *Magyarország családai*. VII. k. In. Arcanum DVD könyvtár IV. — Családtörténet, heraldika, honismeret, Arcanum Kiadó, 2003.

⁷³ TMÁO I. 472.

csátására ezer aranyat, ezer tallért.”⁷⁵ Mellette *Rettegi János* udvari pap, valamint *Czeplédi János* ecsedi lelkész tartozhatott még mindenképpen az udvari elitbe. Mindketten református lelkészek voltak, akiknek fontos szerep jutott a fejedelem életében. *Rettegi János* a Királyi Könyvek szerint Fehér vármegyében, Bervében kapott birtokot. *Czeplédi János* az udvarral együtt tartózkodott Kolozsvárott: 1608. szeptember 18-án és 1609. április 27-én is. Őt később esperessé választották a közép-szolnoki egyházmegyében. 1633 tájáig töltötte be ezt a tisztséget, amely a legmagasabb egyházi méltósága volt. „Az Ecsedben lakó *Czeplédi János*”-ról *Csehi András* is megemlékezett, 1618-ban tett végrendeletében, egy házat hagyva rá.⁷⁶

Rajtuk kívül az utolsó nagy csoportot jelentették az udvari tanácsosok és a főispánok. Közülük mindenképpen kiemelkedik *Bethlen Gábor* és *Kákoni István*. Rajtuk kívül *Némethy. Gergely*, *Imreffy János* és *Perényi Gábor* volt még több alkalommal is a kíséretben. *Imreffy János* 1610 és 1612 között a kancellári tisztelet is betöltötte, tehát nagyon fontos kormányzati tisztséget viselt, de az udvari főtisztviselők közé nem számíthatjuk. Elődje, *Kendy István* mintegy négy alkalommal volt a városban a fejedelem udvarával együtt.

A mellékletben szereplő diagramon mutatom be, hogy a tanácsosok közül kik voltak azok, akik a leggyakrabban időztek a városban a fejedelem kíséretével együtt. Közülük kevesen érték el a nyolc-kilenc alkalmat, az összes fejedelmi benntartózkodás száma 12 volt. A további részleteket pedig – szintén a mellékletben – táblázat tartalmazza. *Horn Ildikó* alapos tanulmányban foglalkozott *Báthory Gábor* tanácsosaival, ezért a további részletezéstől eltekintek.⁷⁷

Végül összegzésül elmondható, hogy a *Báthory Gábor* korabeli udvari elit egy nagyon heterogén összetételű „társaság” volt, hiszen az udvari főtisztviselők mellett az udvari kamarások illetve az udvari ifjak vezetői az asztalnokok, udvari papok is fontos résztvevői voltak. Ebben az udvarban, amely csak nagyon rövid ideig, azaz mindössze öt évig állt fenn, nagyobb hangsúlyt kaptak a katonák is az udvari eliten belül is. Ugyanakkor az udvari elit politikai súllyal nem rendelkezett, kivéve a tanácsosokat és főispánokat.

⁷⁴ Róla részletesebben *Jeney-Tóth Annamária*: A nemesi ifjak szerepe az udvartartásban *Báthory Gábor* korában. In: „...éltünk mi sokáig 'két hazában'...”. Tanulmányok a 90 éves *Kiss András* tiszteletére. Szerk. *Dáné Veronka*, *Oborni Teréz*, *Sipos Gábor*. Debrecen 2012. 77–90.

⁷⁵ 1610. június 31. MOL F 15. Prot. 17. 45^v.

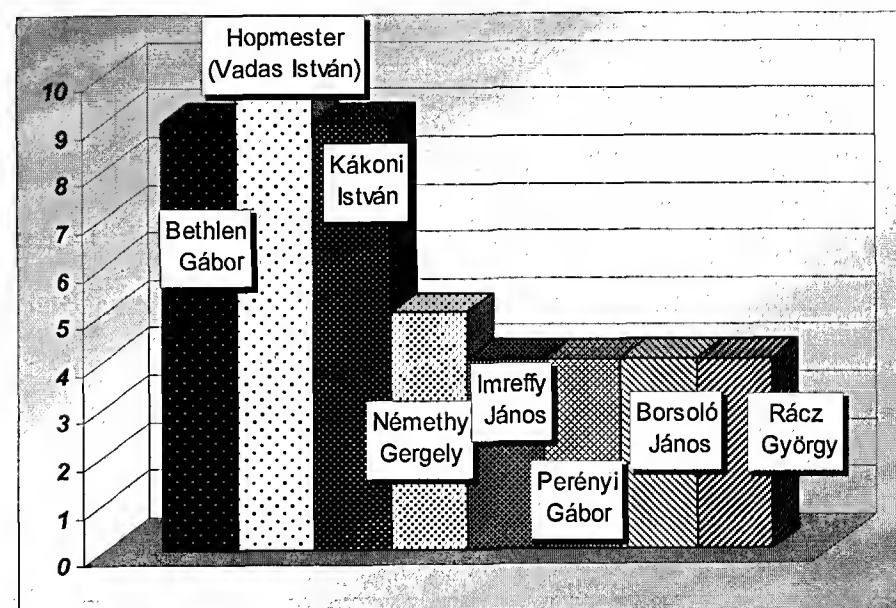
⁷⁶ *Tüdös Kinga*: *Erdélyi testamentumok* III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660. Marosvásárhely, 2008. 77.

⁷⁷ A kérdéstről részletesen: *Horn*, 2009. 133–152.

MELLÉKLETEK

1. Diagram.

Az udvari előkelők közül a leggyakrabban Kolozsvárott időzők száma (1608–1612)

1. táblázat.

A városbeli tartózkodás száma⁷⁸ Báthory Gábor udvartartásával együtt

Név	Hányszor voltak Kolozsváron az udvartartással
<i>Angyalosi János</i>	1
<i>Bánffy Dénes</i>	2
<i>Báthory András</i>	1
<i>Bedő István</i>	1
<i>Bethlen Farkas</i>	1
<i>Bethlen Gábor</i>	9
<i>Bethlen István</i>	1

⁷⁸ Akik nem voltak tanácsurak dőlttel szedve.

Név	Hányszor voltak Kolozsváron az udvartartással
Bogdán Ferenc	3
Borsoló János	4
Cserényi Farkas	1
Elek János	1
Eördeög Boldizsár	2
főlovászmester	2
Fráter István	1
Hidy György	1
Hopmester (Vadas István)	10
Horváth László	1
Imreffy János	4
Kákoni István	9
Kamuthy Farkas	1
Kendi István	3
Keresztessy Pál	1
Konyhamester	1
Kornis Boldizsár	3
Kun László	2
Nagy Gergely gyalogkapitány	3
Némethy Gergely	5
Perényi Gábor	4
Petki János	1
Prépostvári Zsigmond	2
püspök uram	1
Rác György	4
Rhédey Ferenc	1
Segnyey Miklós	1
Thököly Miklós	1
Varkocs György	1
Vitkay János	1
Wesselényi István	1
Wesselényi Pál	2

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

THURZÓ GYÖRGY NÁDOR SZEREPE A SZATMÁRI HERBERSTEIN BIRTOKOK RESTITÚCIÓJÁBAN (1610–1615)

I. BEVEZETÉS

Thurzó György, Illésházy Istvánt követve, 1609 és 1616 között töltötte be a nádori posztot. A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség bonyolult kapcsolatrendszerének újraértelmezésében és formálásában elévülhetetlen eredményeket ért el, azonban a történeti köztudat leginkább Báthory Erzsébet perében játszott szerepét ismeri, a politikai és igazgatásügyi tevékenységét már kevésbé. Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy Thurzó György nádor milyen szerepet játszott a szatmári Herberstein birtokok restitúciójában. Ez a folyamat a két szomszédos állam közötti viszonyrendszer egy kevésbé ismert aspektusára is rávilágítja a figyelmet.¹

A címben szereplő szatmári Herberstein birtokok a szatmári bányavidék részét képezték. Itt röviden ki kell térnünk a szatmári bányavidék kialakulására, az ide tartozó települések történetére. A 16. század közepére önálló bányászati régióvá fejlődött az ún. Észak-keleti bányavidék, amely Bereg, Szatmár és Máramaros vármegye bányahelyeit foglalta magában. Ez a terület nem képezett homogén egységet, mivel a folyamatosan változó bel-, illetve külpolitikai helyzet miatt valamint a bányászat eltérő aspektusa révén (nemesérc, érc és sóbányák vegyesen fordultak elő a vidéken) minden egyes részét külön-külön kezelték, és ennek megfelelően önálló névvel illették. Így kaphatták meg a nagyrészt Szatmár vármegyében fekvő nemesérc-kitermeléssel foglalkozó bányásztelepülések a

¹ Thurzó György személyével és munkásságával foglalkozó modern szakirodalom száma igen csekély, a két erdélyi fejedelemhez (Báthory Gábor és Bethlen Gábor) fűződő viszonya is több ponton még pontosításra szorul. Nem a teljesség igényével I. Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: *Egy asszony élete*. Bp., 2010., Lengyel Tünde: Thurzó György nádor biccesei udvara. In: *Idővel paloták... (Magyar udvari kultúra a 16.–17. században)*. Szerk.: Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Bp., 2005. 127–143. Báthory Erzsébet személyéhez kapcsolódóan még I. Szádeczky-Kardoss Irma: *Báthory Erzsébet igazsága. A koncepció jelei Báthory Erzsébet ügyében*. Bp., 1993. Politikai és kormányzati szerepére I. Károlyi Árpád: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorral választása. = *Századok*, 1919. 1–2. sz. 1–33., ill. 3–10. sz. 124–163., Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor (történelmi tanulmány)*. Bp., 1983. (továbbiakban Szekfű, 1983.), Szűcs Jenő: *A szepesi kamarai levéltár (1567–1813)*. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. levéltári leltárak). Bp., 1991. (továbbiakban Szűcs, 1991.) valamint Oborni Teréz: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk.: Papp Klára. Debrecen, 2009. 111–122. (továbbiakban Oborni, 2009.)

szatmári bányavidék elnevezést. A szatmári bányavidék központja Nagybánya volt, amely a helyi nemesértermelésben vezető szerepet vitt, és 1347-től kezdve több kiváltságlevéllel is rendelkezett. A város egyben bányakamarai székhely is volt, bányabírósággal rendelkezett, a városvezetésnek jogában állt évente bányamestert (Bergmeister) választani. A 15. század végére Nagybánya jogi szempontból a szabad királyi város kategóriába tartozott, funkcionális szempontból azonban a jelentős városi szerepet betöltő mezővárosok közé került. A Kubinyi András által megalkotott város-osztályozó rendszerben Nagybánya a harmadik, azaz a kisebb városok és jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok, csoportjába került.² Nagybányához hasonló fejlődési utat járt be a szomszédos település, Felsőbánya is, bár kiváltságait később kapta, mint az előbbi. A két város felett a későközépkorban egy kamaraispán gyakorolt joghatóságot. A kamaraispán vagy más néven kamaragróf igazgatta a pénzverdét és a bányakamarát, általában, mint haszonbérlet vezetője a két intézményt.³ A következő két település kis lélekszámú, kevés tárnával rendelkező bányászfalu volt. Láposbányát nagybányai telepesek alapították a 15. században, a 17. század első évtizedében keletkezett források Nagybánya „tartozékaként” említették meg. A negyedik település, Kapnikbánya eredetileg Kővár vidékéhez tartozott, és a 16. század második felében, a Drágffy család örököseiként, a somlyai Báthory család birtokolta a hozzá tartozó 16 faluval együtt. Kapnikbányát 1474 előtt felsőbányai telepesek hozták létre, és mint bányásztelepülés kevés önállósággal bírt a kővári kerületen belül. Közjogilag (1571-től kezdve) az Erdélyi Fejedelemség része volt, és az erdélyi fejedelmek magánvagyonát képezte. Bányajoghatóság szempontjából, mivel Felsőbánya ki-települése volt, Nagybánya rendelkezett felette jogkörrel, így bizonyos aspektusból a Magyar Királyság része is volt. Ezt a kettősséget végül az 1583 és 1585 között lezajlott „Nagybánya-Szatmár” cseretárgyalás-sorozat oldotta meg, amelynek eredményeként a Báthory család somlyói ága kárpótlásként megkapta Nagybányát, Felsőbányát, Láposbányát cserébe az elvesztett családi örökségükért, Szatmárért és Nemetiért.⁴ A szatmári bányavidéket 1571 és 1580 között, majd

² Zsámboki László: A korszak bányászatának története. In: *A magyar bányászat évezredes története*. I. Bp., 1997. 115–119., ill. 138. Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld-szegény ország (Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából)*. Szerk.: Buza János, Draskóczy István. Bp., 2005. 317. (továbbiakban Paulinyi, 2005.) valamint Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: *Bátfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk.: Lengyel Tünde, Csukovits Enikő. Bp., 2005. 28–30. Nagybánya ma: Baia Mare, Maramureș, Románia.

³ Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880. 115–116. (továbbiakban Wenzel, 1880.) Felsőbánya ma: Baia Sprie, Maramureș, Románia.

⁴ Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972. 22–23., ill. Maksai Ferenc: *A középkori Szatmár vármegye*. Bp., 1940. 101–104. A cseretárgyalásokra (nem a teljesség igényével) ld. *Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen (1540–1690)*. Hgg. Gooss, Roderich. Wien, 1911. 204–218. Láposbánya ma: Băita, Maramureș, Románia. Hagymáslapos ma: Lăpușel, Maramureș, Románia.

1604-ig, a felosztásáig, kisebb-nagyobb megszakításokkal a Szepesi Kamara kezelte, amelynek helyreállításában Thurzó Györgynek kiemelkedő szerepe volt.⁵ A Bocskai felkelés oszlatta fel a Szepesi Kamarát 1604 őszén, ebből kifolyólag a felső-magyarországi pénzügyigazgatás egészen 1607 tavaszáig szünetelt. Mátyás főherceg 1607 februárjában küldte ki Thurzó György árvai főispánt és Forgách Zsigmond nógrádi főispánt, mint királyi biztosokat, Kassára. A főherceg célja az volt, hogy a két biztos állítsa helyre a felső-magyarországi jövedelmek kamarai igazgatását, valamint a bécsi békében Bocskai Istvánnak jutott területeket csatolják vissza a Magyar Királysághoz. A főherceg utasítása értelmében a két királyi biztos 1607 tavaszán kezdte el gyakorolni a kamarai funkciókat, munkájuk révén a Szepesi Kamara korábban fennálló szervezete lassanként újraépült. Thurzó György, már, mint nádor és helytartó, tért vissza 1610-ben Kassára, hogy II. Mátyás utasítása értelmében vezesse a felső-magyarországi pénzügyek igazgatását. A nádor megerősítette és tovább bővítette a hivatalszervezetet, valamint 1610. augusztus 18-án egy új instrukciót is kiadott a kamara számára. Az uralkodó teljes hatalommal („*plena auctoritate*”) ruházta fel, így egy személyben dönthetett a jövedelmek kezeléséről, kifizetésekről, a tisztviselők ellenőrzéséről, és ő fogadta el a kamara költségvetési tervezeteit is, ha szükségesnek vélte, bizottságokat küldhetett ki a kamara joghatósága alá tartozó területekre.⁶ Véleményem szerint nem volt véletlen, hogy a szatmári Herberstein birtokok restitúciós eljárásának kezdete egybeesett a nádor újabb kassai küldetésével. A szatmári Herberstein birtokok geopolitikai helyzetük miatt mind a Magyar Királyság, mind az Erdélyi Fejedelemség számára kiemelt jelentőséggel bírtak, így hovatartozásuk mindkét állam számára igen lényeges volt, fiskális és politikai szempontból egyaránt.

A tizenöt éves háborút lezáró békekötéseket követően égető szükség volt arra, hogy az erdélyi állam és a Magyar Királyság kapcsolatát normalizálják. Ennek megfelelően az 1608-ban hatalomra kerülő Báthory Gábor uralkodása alatt a két ország közötti egyeztetések, tárgyalások szinte folyamatosak voltak, és több szövetséglevél, valamint megállapodás is született. Az erdélyi állam irányában tanúsított jóindulatáról volt ismert Illésházy István nádor, valamint az őt követő Thurzó György is, a tárgyalások végig a békés megállapodás és a meg egyezés híve volt, ez a törekvése, ahogy később látni fogjuk, a birtok-restitúció ügyében is megmutatkozott.⁷ A Herberstein birtokok és a szatmári bányavidék

⁵ A bányavidék igazgatására l. Rausch Petra: A szatmári bányavidék története (1599–1601). A kamarai igazgatás és a bérleti rendszer között. In: *Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola Kutatási Füzetek*. 17. Szerk.: Bene Krisztián. Pécs, 2011. 313–333., ill. Mátyás-Rausch Petra: A nagybányai bányakamara számadásai 1573-ból. = *Fons (Forrásközlemények)*, 2011. 3. sz. 361–388.

⁶ Szűcs, 1991. 57–61.

⁷ Oborni, 2009. 111–112.

szempontjából az 1608 augusztusában megkötött kassai megállapodás döntő jelentőségű volt, mert a szatmári bányavidék négy települését, mint jogos családi örökségét, Báthory Gábor visszakapta, így a térség újra az erdélyi állam fennhatósága alá került. Az ezt követő második kassai megállapodás (1610) a bányavidék helyzetében nem hozott jelentős változást, egyedül Báthory Gábor pénzverési jogkörét korlátozták oly módon, hogy Nagybányán csak a magyar király képére verethet pénzt. Az ugyanebben az évben történt sikertelen széki merénylet következményeként a Magyar Királyságba menekülő erdélyi politikusok Kendy István vezetésével az azonnali katonai intervenciónak próbálták a magyar politikai elitet megnyerni, Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány támogatva javaslatukat, a nádor azonban ellenezte a katonai megoldást. Thurzó György diplomáciai tehetségét és szervező képességét bizonyítja, hogy az emigránsok törekvései ellenében sikeresen fel tudott lépni a fejedelemséggel való békés tárgyalás érdekében, valamint az ugyanekkor a tárgyalófelek asztalára kerülő Herberstein birtokok ügyében is jelentős eredményeket ért el a folyamatos egyeztetés révén.⁸

II. A RESTITÚCIÓS ELJÁRÁS ELŐZMÉNYEI

A 16. és 17. század fordulóján két nyugat-európai gyökerekkel rendelkező bányabérlő család szerzett hegemoniát a szatmári bányavidéken. A stájer származású Herberstein család főnemesi rangjának és kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhetően 1581 és 1597 között egy igen kiterjedt birtokkomplexumot tudott felépíteni. Idősebb Felician von Herberstein, a birtokkomplexum megalapítója a szatmári bányavidék történetében meghatározó egyéniség volt, és egyben egy különleges jelenség is. A főúr műveltsége és kapcsolatai, nem utolsósorban származása révén magasan kiemelkedett a kortársai közül. Mai szóhasználatnál élve a „nagybányai német úr”, ahogy Kendy Sándor erdélyi tanácsnok nevezte 1583-ban, jól tudott kapcsolatokat építeni, és az ebből nyert tőkét felhasználni munkája során, így nem lehet rajta csodálkozni, hogy családját a 16. század utolsó évtizedére a térség meghatározó birtokosává tette.⁹ Az 1581 és 1590 között megvásárolt birtokok egy részét a bányák tették ki a hozzájuk tartozó erdőkkel, emellett voltak gazdasági és bányászati épületek, a család tulajdonába tartozott a nagybányai pénzverde épülete, egy nagybányai és egy szatmári ház.¹⁰ A család bányáinak nagyobbik hányada Nagybánya és Felsőbánya területén feküdt, idősebb

⁸ Oborni, 2009. 115–122. 1611 és 1613 között még két megállapodás született, a tokaji, valamint a pozsonyi szerződés, ezekben döntően nem változtattak a szatmári bányavidék jogi helyzetén. L. uo.

⁹ A szatmári bányavidék elhelyezkedésére l. l. melléklet

¹⁰ A korabeli jogi szabályozás szerint a bányák az ingó vagyron (res immobiles) kategóriájába tartoztak. L. Béli Gábor: *Magyar jogtörténet*. Bp. – Pécs, 1999. 66–67. (továbbiakban Béli, 1999.)

Felician von Herberstein a legértékesebb és a legnagyobb kiterjedésű magánkézen lévő nagybányai bányákat vásárolta meg, köztük az egykori Schwendi vagyionhoz tartozó bányákat (Újkerék, Gensweer, Kisgensweer), valamint egyet az elithez tartozó Nagy Simon–Szegedi Ferenc tulajdonospártól (Kisgeppel). Felsőbányán egy bányát vett meg, amely a településen ugyancsak a legjövödelmezőbb volt (Wandt).¹¹ A két nagyobb település mellett azok úgynevezett kitelepülésein, később alapított bányásztelepüléseiben is volt bányája a Herberstein családnak. Idősebb Felician von Herberstein a nagybányai telepesek által a 14–15. században alapított Feketebányán újraindította a bányászatot, olvasztó kohót emelt, valamint megoldotta a vízelvezetést is. A tárnákban felhalmozódó talajvíz komoly problémát jelentett, ugyanis a víz kiszivattyúzása a folyamatos vízi energiaellátás hiányában a termelés rovására ment, így az állandó vízellátás elengedhetetlen volt a termelékenység szinten tartása érdekében. Az első modern víztározó rendszert még Thurzó János építette ki Nagybányán, a 16. század első harmadában, ezt idősebb Felician hozatta helyre és bővítette a század végén.¹² A feketebányai fejlesztéshez hasonló tevékenységet folytatott a stájer főúr Kisbányán is, amelyet a felsőbányai telepesek alapítottak.¹³ A felsorolásban szereplő gazdasági és bányászati épületek pontos meghatározásában egy 1620-ban készült inventárium nyújthat támpontot. A fejedelmi kincstári számvevő, Jezernyczky János által készített összeírás szerint ide tartoztak a külső épületek, tároló helyiségek, egy 36 zúzónyállal rendelkező zúzda, valamint egy kisebb zúzda, két olvasztó kohó, ahol az összetört ércet olvasztották meg, vízimalom és egy hozzá tartozó ház (a malom működtette a zúdákat valamint a kohók fűjtatóit). Az érc felszínre történő szállítását leggyakrabban lovak által vontatott szerkezettel oldották meg, így a bányák mellett egy istálló is volt, amely 4 ló befogadására volt alkalmas. A korabeli bányászati technikának megfelelően az érc feldolgozásánál faszenet használtak, ezt egy úgynevezett „szénhelyen” készítették el, ez is a birtok részét képezte.¹⁴ A sikeres birtokszerzés mellett a stájer főúr sikeresen tudott mind a Ma-

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv (Wien) Finanz und Hofkammer Archiv Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn Vermischte ungarische Gegenstände RN 12b fol 965–968. valamint RN 13a fol. 71–80. (továbbiakban ÖStA HKA VUG)

¹² Paulinyi, 2005. 323–325. A víztározó és egyben vízelvezető rendszer is a birtok részét képezte.

¹³ Feketebánya fejlesztésére l. Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Kiadja: Bobory Dóra. In: *Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlmények*. Bp., 2005. 16–17. (továbbiakban Bobory, 2005.) Kisbányára l. Wenzel, 1880. 235.

¹⁴ Az inventáriumra l. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest) Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak (F szekció) Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára Erdélyi fejedelmi kancellária Libri Regii 12. kötet fol. 165–166. (továbbiakban MOL F1 LR), Jezernyczky János karrierjére és a kincstári számvevő feladataira l. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata (1540–1690)*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.). Bp., 1980. 332–333. (A továbbiakban Trócsányi, 1980.) A zúzda működésére l. Lescapier, Pierre: *Utazása Erdélybe (1574)*. Szerk.: Benda Kálmán, Tardy Lajos. Bp., 1982. 80.

gyar Királyság pénzügyi szerveivel, mind a fejedelmi kormányzattal tárgyalni, ennek köszönhetően az első bérleti szerződést még az Udvari Kamara kötötte meg a főúrral 1581-ben, ezt követte még három a fejedelmi korszakban 1583-ban, 1585-ben valamint 1588-ban.¹⁵

Idősebb Felician von Herberstein halála után (1590) legidősebb fia, Rajmund irányította rövid ideig a bérleményeket és a birtokokat, azonban gyenge egészsége nem bírta a helyi klímát, és apja halála után egy évvel ő is meghalt. Még halála előtt meghosszabbította az 1591-ben lejárt bérleti szerződést a fejedelemmel, Báthory Zsigmonddal.¹⁶ Rajmund halálával az üzlet és a család terhe is egyedül öccsére, Friedrichre szállt, személye és tevékenysége erősen vitatott, mivel a fejedelm még az érvényes bérleti szerződés lejártá előtt (1598) megvált tőle, és új bérlő után nézett. Friedrich von Herberstein igen vészterhes időkben kényszerült átvenni a családi üzlet vezetését bátyjától, és fiatal kora ellenére komoly kihívásokkal kellett szembe néznie. Az 1591-ben a sziszeki konfliktussal kirobbant tízenöt éves háború az erdélyi állam és a Magyar Királyság számára hatalmas erőpróbát jelentett, így a két ország határán fekvő kis bányavidék élete is gyökeresen megváltozott a hadi események és az állandóan változó erdélyi belpolitika révén.¹⁷ Friedrich von Herberstein állandó pénzügyi gondokkal küszködött, a legégetőbb nehézség a ki nem fizetett hitelek rendezése és a fokozatosan csökkenő termelékenység volt. A kilátástalannak tűnő pénzügyi helyzetből Friedrich von Herberstein úgy kívánt szabadulni, hogy eladta a Herberstein család szatmári birtokait 1600 augusztusában, a németalföldi származású kereskedőnek, Gerhard Lisbonának és társának, Georg Wagennek.¹⁸ Az 1600. augusztus 28-án kelt szerződés értelmében Friedrich saját és öccsei nevében (Felix és ifjabb Felician) minden földjét, bányáit, mezőgazdasági területeit és a víztározó rendszert eladta 100 000 forintért és kétszáz arany dukátért. Ezzel a szerződéssel a Herberstein örökösök átadták a birtokokat, jövedelmeket, a hozzá tartozó jogokat, az öt darab bányát, zúzdával, olvasztóhúzával, erdőkkel együtt. Friedrich a szerződésben többször kihangsúlyozta, hogy testvérei beleegyeztek az eladásba, az eljárás szabad akaratukból történt. Azt is megismételte, hogy atyja sem örökölte a vagyont, hanem több részletben vásárolta meg. A vételár kifizetésével Gerhard Lisbona és társa a szatmári bányavidék legjelentősebb tulajdonosaivá váltak.

¹⁵ ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1138–1139. illetve 1160–1169. Erdélyi bérleti szerződésekre l. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. (1569–1581)*. I. Szerk.: Fejér Tamás. Kolozsvár, 2005. 175–176. 245–246. valamint 305. (továbbiakban *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, 2005. I.) Életútjára l. Bobory, 2005. 5–26.

¹⁶ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, 2005. I. 432–434.

¹⁷ Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. (továbbiakban Pálffy, 2010.) illetve Horn Ildikó: *Báthory András*. Bp., 2002. 163–168.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció) Szepesi Kamara levéltár Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratórája Benigna mandata 31491.t. fol. 130–131. (továbbiakban MOL E 249 31491.t.)

A Herberstein vagyont megvásárló kereskedő Gerhard Lisbona „*homo novus*” volt, aki a következő mintegy húsz évben meghatározó személyisége lett a térség történetének. Gerhard Lisbona származásáról, iskolázottságáról igen keveset árulnak el a források, így életéről jelenleg „csak” töredékes képet kaphatunk. A szepesi kamarai tanácsnokok így írtak róla 1601-ben: „*Lisibona Gallo*”. A kissé pontatlan etnikai meghatározást konkretizálta az 1608. október 12-én kiállított adománylevél, amelyben Báthory Gábor fejedelem érdemei fejében a maastrichti születésű Lisbonának adományozott két szatmári települést. Maastricht városa Limburg tartományban feküdt, és a korszakban a németalföldi szabadságmozgalmak révén kialakult Spanyol-Németalföld részévé vált. Szülőföldjén végzett munkájáról és elvándorlásának pontos datálásáról eltérő információkkal rendelkezik a kutatás. A közös pont annyi, hogy bizonyos vallási okok miatt kellett elhagynia hazáját, és magát Antwerpen városát, így került Krakkóba.¹⁹ Véleményem szerint Gerhard Lisbona akkor hagyta el Antwerpent, amikor azt 1585-ben Párma hercege megadásra kényszerítette, így az ott lakó protestáns, többségében református lakosoknak nem volt maradásuk. Gerhard Lisbona, mint egy református kereskedőcsalád leszármazottja, vallási meggyőződése miatt elhagyván szülőföldjét, Lengyelországba távozott. 1587-ben már krakkói polgár, és borkereskedést vezetett, a krakkói vámnaplók tanúsága szerint aktív kereskedelmi kapcsolatot folytatott a magyar területtel, és így került kapcsolatba a területet már jól ismerő társával, Georg Wagennel.²⁰ Georg Wagen von Wagensperg személyéről is igen keveset tudunk. Főrangú stájer család tagja volt, a hozzá hasonló társadalmi körökből származó ifjakhoz hasonlóan folytatott felsőfokú tanulmányokat, többek között a grazi egyetemen. Napragi Demeter erdélyi püspök és fejedelmi kancellár által a 16. század fordulóján elkészített gazdasági jelentés szerint Wagen a belényesi réz és vasbányákat bérelte.²¹ Az alábbiakban bemutatni kívánt restitúciós eljárás kiindulópontja tehát az 1600. évi adásvételi szerződés volt.

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció) Szepesi Kamara levéltár Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratórája Minutae (expeditiones camerales) 5309.t. fol. 181–182. (továbbiakban MOL E 244) valamint MOL F1 LR 8. k. fol. 84. Származására ld. Rausch Petra: *A szatmári bányavidék bérlői Báthory Gábor uralkodása alatt (1608–1613)*. – Gerhard Lisbona tevékenysége (?–1618). 223–237. In. *Báthory Gábor élete és kora*. Szerk.: Papp Klára. Debrecen, 2009. 223–237. (továbbiakban Rausch, 2009.)

²⁰ Rausch, 2009. 223–237.

²¹ Loserth, Johann: *Die Reformation und Gegenreformation in Innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert*. Stuttgart, 1898. 218. illetve Oborni Teréz: *Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén*. = *Történelmi Szemle*, 2005. 3–4. sz. 333–346.

III. A RESTITÚCIÓS ELJÁRÁS FOLYAMATA

A család legidősebb férfi tagja, Friedrich von Herberstein, kiskorú testvéreinek (Felix, Felician) gyámjaként valamint nővéreinek (Barbara, Eva) nevében adta el birtokait. Friedrich von Herberstein atyja, majd bátyja korai halála után lett két kiskorú fiútestvérének, és valószínűleg lánytestvéreinek is a gyámja. A hatályos jogi rendelkezések szerint a Magyar Királyság területén a nem törvényes korú árva felett a legközelebbi atyai ági férfi rokon vagy rokonai látták el a gyámság feladatát (*tutela*), a gyám nem volt köteles elszámolni a vagyon kezelésével kapcsolatos ügyekben.²² A korabeli jogrend megkülönböztette a törvényes kor valamint a teljes kor (*aetas perfecta*) intézményét, abban az esetben, ha az árva férfi volt, a gyámság alól a törvényes kor elérésével szabadult fel, cselekvőképessége a teljes kor eléréséig (24. életév) fokozatosan bővült. A birtokjoggal kapcsolatos ügyeket már tizenhat és tizenhét éves kora között joga volt intézni.²³ A fogalmakat és időhatárokat azért fontos tisztázni, mert esetünkben lényeges szerepe van annak, hogy a legidősebb fiútestvér valóban egyedül határozta el az elidegenítést, vagy két fivére is részt vett a döntéshozatalban. A legkisebb fivér beadványa szerint kizárólag Friedrich döntött a kérdésben, ez által őt terhelte a felelősség, hogy megsértette a hatályos magyar törvényeket.²⁴ A két kisebb fiú születési dátumát nem ismerjük, így nem könnyű teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy a szerződéskötés időpontjában elérték-e már a törvényes kort. Egyedüli támpontként Gyulafi Lestár történeti munkájában található adat szolgálhat. Gyulafi Lestár véleménye szerint a fiatal Felix 1605-ben húsz éves volt, és mivel a történetíró állítása, miszerint Felix von Herberstein nagybátyjával együtt meghalt 1605-ben Enyed mellett, teljes mértékben hiteles, a húsz éves kort is pontos adatnak tarthatjuk.²⁵ Ebből az következik, hogy Felix von Herberstein a törvényes kor küszöbén állt 1600-ban, míg öccse Felician legfiatalabb révén cselekvőképtelen volt jogi értelemben, így a döntésért vállalt felelősség valóban Friedrichet terhelte.²⁶

A tulajdonjog szabályozása szerint kizárólag az ingó valamint a szerzett vagyonon volt teljes uralmat biztosító jog, az ősi és az adományozott jószágok felett csak korlátozott joggal rendelkezett a tulajdonos.²⁷ A korlátozott tulajdonjog

²² Béli, 1999. 62–63.

²³ Béli, 1999. 52–53.

²⁴ „Az után eők arwaságra maradván, az eő bātthiok Fridericus ab Herberstein sua propria auctoritate consensusok nekeül giermek korokban, az baniakat és attiothol maradt eőrekségeket Lisibonának, ignobili, elatta.” I. MOL E 249 31491 t. fol. 167a.

²⁵ Gyulafi Lestár: *Följegyzései (1565–1605). Magyar történelmi évkönyvek és naplók a 16–17. századból*. Közli: Szabó Károly. Bp., 1881. 55.

²⁶ A 16. századtól kezdve a nem törvényes korú fiúgyermeket cselekvőképtelennek tekintették. Béli, 1999. 52.

²⁷ Béli, 1999. 67.

az ősiségben (*avicitas*) öltött testet, mint elidegenítési és terhelési tilalom. Az ősiség az öröklésre jogosult atyafiaknak az élők közötti elidegenítés, vagy a jószág megterhelése esetén adott jogot arra, hogy az illető jószágot magukhoz váltassák, a jogosult kötelessége volt az atyafiakat az öröklés sorrendjében megkínálni az elővásárlás jogával. Abban az esetben, ha a jószágot szerző meghalt, az általa szerzett jószág is ősivé vált, így az a korlátozott tulajdonjog alá esett.²⁸ A Herberstein család birtokainak esetében (kivéve a bányákat) a helyzet magától értetődő volt, mivel a magyarországi jószágokat az elhunyt idősebb Felician von Herberstein szerezte, így azok az ősi kategóriába estek, tehát Friedrichnek kötelessége lett volna megkínálni az atyafiakat, mielőtt idegennek adja el őket. Az első számú jogosult a megkínálásra két fiú testvére lett volna, ők azonban még nem érték el a megfelelő kort, így maradt a Herberstein család osztrák ága. A forrásanyag arra nézve nem közöl adatokat, miszerint Friedrich nem kínálta meg a távolabbi rokonait, így ennek az ellenkezőjét is feltételezhetjük.

Az eljárás 1610-ben vette kezdetét, amikor ifjabb Felician von Herberstein a pozsonyi oktavakor benyújtotta panaszlevelét a Magyar Tanácsnak az adásvételi szerződéssel kapcsolatban. A második kassai egyezmény aláírását követő bécsi tárgyalásokra hivatalos Ludwig von Starenbergh, Barbara von Herberstein férje, sógora kérésére újabb írást terjesztett a tanács elé az ügygel kapcsolatban, és felkereste személyesen a nádort, Thurzó Györgyöt is.²⁹

A széles, pontosan nem meghatározható jogköre miatt fordult a Pozsonyban ülésező Magyar Tanácshoz a panaszos fél, mivel az ügyet belpolitikai és egyben külpolitikai ügynek is tekintették, valamint a Magyar Tanács egyes tagjai egyben főbírák is voltak (nádor, országbíró). Idősebb Felician von Herberstein örökösei öt pontban foglalták össze panaszuk lényegét. Az első pontban arról volt szó, hogy hiába volt a fiatalabbik testvérek gyámja Friedrich, nem lett volna joga ahhoz, hogy egyedül, két öccse megkérdezése nélkül idegenítse el a birtokokat. Ebben az esetben, ha bizonyítás nyerne a meg nem kérdezés ténye, akkor az adásvételi szerződést érvénytelennek kellene minősíteni. A második pontban rátertek Gerhard Lisbona felelősségének megállapítására. Eszerint Lisbona tisztában volt azzal, hogy Friedrich von Herbersteinnek voltak testvérei, akik bátyjuk gyámsága alatt álltak, szánt szándékkal és tudatosan követett el igazságtalanságot az örökösök ellen. A harmadik pontban azt kérte ifjabb Felician von Herberstein testvérei nevében, hogy ameddig nem történik meg a hivatalos döntés az átadásról, addig a Lisbona vagyont, akár Gerhard kezeli, akár a fia, vegyék zár alá, a „bitorló család” ne tudjon hozzányúlni.³⁰ A Herberstein család biztos volt abban,

²⁸ Béli, 1999. 71–72.

²⁹ MOL E 249 31491. t. fol. 167b., ill. MOL E 249 31491. t. fol. 133. B jelzettel látták el a dokumentumot.

³⁰ MOL E 249 31491. t. fol. 133.

hogy vissza fogják kapni a birtokokat, ezért is írtak már az első beadványban a restitúcióról olyan formában, hogy az mindenképpen meg fog történni, csak pontosan nem lehet még tudni, hogy mikor. A negyedik pont a bányák jogi besorolásával foglalkozott. A bányák a „*mobilia*”, azaz az ingó vagyon tárgykörébe tartoztak, így abban a fiú és két nővére együtt kell, hogy osztozzon.³¹ A beadvány utolsó pontja tért ki az ügy legkényesebb részére.

A kérdéses terület 1610-ben Erdélyhez, pontosabban az erdélyi fejedelelemhez, Báthory Gáborhoz tartozott, így a fejedelelemhez királyi legátusokat kellene küldeni, hogy a sikeres visszaadás érdekében közbenjárjanak Báthory Gábornál (*intercessio*).³² Ugyanitt magyarázták meg az örökösök, hogy miért fordultak a nádorhoz, illetve a Magyar Tanácshoz. Tőlük remélhették azt, hogy politikai befolyásukat latba vetve, el tudják indítani „államközi szinten” az egyezkedéseket a restitúcióval kapcsolatban. Véleményem szerint a család által készített beadvány alaposan kidolgozott munka volt, hiszen a probléma minden aspektusára kitért, ebben minden bizonnyal jelentős szerepe volt a nagyhatalmú sógornak is. A beadvány elkészült bővebb kontextusba ágyazva német nyelven is, ehhez fűzték később hozzá a Magyar Tanács vegyes magyar és latin nyelven íródott választát, direktíváját.

A benyújtást követően a tanács megtárgyalta az ügyet, majd egy öt pontos véleményt fogalmazott meg.³³ Az első pontban kijelentették a tanács tagjai, hogy abban az esetben, hogyha Lisbona nem tudja bizonyítani valamilyen hiteles okirattal, hogy Friedrich von Herbersteinnek teljes jogkörű felhatalmazása volt a többi örököstől az elidegenítés elindítására, a megkötött szerződés érvényét veszíti.³⁴ A második pontban kifejtették, hogy Gerhard Lisbona jól ismerve az örökösöket, jól tudta, hogy a beleegyezésük nélkül nem vásárolhatta volna meg a birtokokat, hiszen Friedrich von Herberstein csak a saját részét adhatta volna el. Az érvelésből egyértelműen kitűnik, hogy Lisbona részéről szándékos mulasztás és rosszindulatú számítás történt, tudatosan okozott kárt a Herberstein örökösöknek. A Magyar Tanács tagjai nem tudhatták pontosan, hogy Lisbona milyen ismeretekkel rendelkezett a magyar jogrendet és szokásjogot illetően. Nagy valószínűség szerint Georg Wagen, aki kapcsolatainál fogva jártasabb volt ebben a témában, látta el megfelelő utasításokkal, mint csendes társ. A nemrégiben Magyarországra érkezett, krakkói polgárjoggal bíró németalföldi kereskedő vajmi keveset tudhatott az igen bonyolult, és szövevényes magyar jogrendről. A harmadik pont a vagyon zárolásáról szólt, eszerint a tanács tagjai helyesnek tartot-

³¹ Béli, 1999. 66–67.

³² MOL E 249 31491. t. fol. 133.

³³ MOL E 249 31491. t. fol. 134–135. valamint fol. 136.

³⁴ MOL E 249 31491. t. fol. 136. A Magyar Tanács véleményét németül is megfogalmazták, az Udvari Kamara számára. Ld. MOL E 249 31491. t. fol. 137–138. C jelzettel ellátott irat.

ták, hogy a korábbi Herberstein javakat, amelyeket 1610-ben Lisbona birtokolt, vonják zárolás alá a végleges ítélet meghozataláig. A közbenjárás szükséges, az erdélyi fejedelmet mindenképpen fel kell keresni az ügyben.³⁵

Thurzó György nádor, mint a Magyar Tanács vezetője, a „szatmári kérdésben” következetesen a békés megállapodás híve volt. A Magyar Tanács által kiadott direktíva végleges formáját a nádor személyes befolyása nyomán érte el. Thurzó György a szatmári térség szakértőjének számított, hiszen több alkalommal vezette a felső-magyarországi pénzügyigazgatást, így tisztában volt azzal a ténnyel, hogy a Herberstein birtokok kérdése több mint egy birtok-visszaadási kérelem, hiszen a szatmári bányavidék hovatarozása valamint a helyi ércbeváltásból származó jövedelem rendkívül fontos volt a Magyar Királyság számára. Emiatt járt el több ízben is személyesen az örökösök érdekében, és tájékoztatta a tárgyalások eredményeiről a család képviselőjét, Barbara von Herberstein férjét, Ludwig von Starenberghet, ahogy ez a két főúr közötti aktív levelezésből is kiderül. Thurzó György elsőként 1610 novemberében jutott el két levelet Ludwig von Starenberghnek, a tanácskozás befejezése után. Ezekben a levelekben leírta, hogy a Tanács tárgyalta az örökösök beadványáról, majd Lisbona latin nyelvű kérelmét vitatták meg.³⁶ A legfontosabb kérdés a nádor szerint nem a restitúció jogalapja, mert az teljesen megállja a helyét, hanem a visszaadás módja. A szatmári bányavidék tudniillik Báthory Gábor magántulajdonát képezte, és az ő bérelője Gerhard Lisbona, aki a fejedelem révén erdélyi indigenátust is kapott. Ez a kapcsolat nagyban megnehezítheti a visszaadási folyamatot. A fejedelem előtti fellépésnek döntő szerepe van a siker elérésében a nádor véleménye szerint, hiszen úgy kell vele tárgyalniuk, hogy beleegyezzen egy megbízható hívének a fejedelmi kormányzatban fontosnak számító pozícióból való eltávolításába. Ezáltal a fejedelem utasítása szükséges ahhoz, hogy a restitúció eredményes legyen, és a család visszakapja jogos tulajdonát. Thurzó úgy vélte, hogy hiába bizonygatta a nagybányai bérelő a fejedelemtől, miszerint igazságosan járt el, és hűsége töretlen az erdélyi államhoz, a fejedelem nem tehet mást, mint elfogadja az artikulációkat, és ennek megfelelően viselkednek majd a tárgyalásokon a megbízottjai is.³⁷

Az egyezkedések folyamatát megnehezítették az állandóan változó erdélyi bel-, illetve külpolitikai viszonyok, valamint Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány katonai akciója. Az 1612 áprilisában folyó fegyverszüneti tárgyalások megkezdése után Thurzó György újra lehetőséget látott arra, hogy a régóta húzódó birtokrestitúció ügyében megkeresse levél útján a fejedelmet.³⁸

³⁵ Uo.

³⁶ MOL E 249 31491. t. fol. 139–140. D és E jelzettel ellátott irat (1610. november 9. és november 14.).

³⁷ Uo.

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kincstári levéltárak (E szekció) Archivum familiae Thurzó Fasc. 96. fol. 32–33. (továbbiakban MOL E 196)

1612. június 25-én kelt levelében felhívta arra a fejedelem figyelmét, hogy Ludwig von Starenbergh, aki az örökösök nevében eljár, a magyar király egyik legfőbb tanácsadója, és mindig jó indulattal volt a magyar nemzet iránt, sokban segített a magyarok ügyét a császári és királyi udvarban. Thurzó nem véletlenül emelte ki Starenbergh befolyásos pozícióját, ugyanis a fejedelem uralkodása alatt végig megpróbált jó viszonyt ápolni a magyar királlyal. Ez a viszony 1612 tavaszán erősen inogni látszott, így a nádor azt remélte, hogy Báthory Gábort Starenbergh befolyása a bécsi udvarban engedékenyebbé teszi a szatmári kérdésben. A nádor leírta azt is, hogy a Herberstein család mindig hű volt a Báthory családhoz, hiszen Báthory István többször fontos megbízást adott az örökösök apjának, idősebb Feliciannak, aki igen jelentős fejlesztést hajtott végre a térségben. A levél zárásaként arra kérte a fejedelmet, hogy hallgassa meg mindkét felet, és ne ítéljen elhamarkodottan, ne hagyja, hogy a híve, Gerhard Lisbona, eltérítse az igazságos döntéstől.³⁹ A nádor eltökéltségét mutatja, hogy saját megbízottját, Szombathelyi Mártont elküldte a fejedelemhez a tárgyalások újra felvétele miatt, ahogy ez Szombathelyi szeptemberi leveléből kiderült, és feladatai közé tartozott a szatmári Herberstein birtokok ügyét is megtárgyalni Báthory Gáborral. Szombathelyi Márton nem tudott áttörést elérni az ügyben, véleménye szerint a fejedelem a végsőkig ki akarta tolni a döntési határidőt, mintegy ütkártyaként használva az örökösök ügyét a magyar királlyal folytatott tárgyalásaiban.⁴⁰

Szombathelyi Márton küldetésével párhuzamosan a Herberstein család képviselésében Starenbergh egy újabb beadványt készített a Magyar Tanács számára, amely részletesebb volt, mint az 1610 őszén benyújtott irat. A második kérvény több ponton is megegyezik a korábbival, de a benyújtás körülményeit alaposabban taglalja Starenbergh, valamint kiemeli, hogy ő elsősorban a felesége, Barbara nevében jár el.⁴¹ A nagybányai prefektus jogtalanul birtokolta a Herberstein család javait, azonban az örökösök kizárólag jogi úton kívánják visszaszerezni a családi örökséget. Erre eddig a korábbi években tapasztalható háborús állapot, és az erdélyi belviszály miatt nem kerülhetett sor. Az érvelésben új motívumnak számít, hogy sógorát, Friedrich von Herbersteint már áldozatként állította be, akit ugyancsak számító módon átejtette Gerhard Lisbona. Starenbergh leírása alapján Friedrich török fogságba került, és valószínűleg ott is halt meg, így több, nála lévő, a bizonyítás szempontjából lényeges irat elveszett.⁴² Néhai sógorának sorsáról nem írt többet Starenbergh, a fogságba esés dátumát, valamint helyét nem jelezte meg. A legidősebb Herberstein fiú minden bizonnyal nyomtalanul tűnt el a családjá szeme elől. A latin nyelvű beadványban Starenbergh újra leírta részlete-

³⁹ MOL E 196 Fasc. 96. fol. 36.

⁴⁰ MOL E 196 Fasc. 95. 61.

⁴¹ MOL E 249 31491. t. fol. 141–144. F jelezettel jelölt irat (1612. augusztus 12.)

⁴² Uo.

sen az adásvétel körülményeit. Kihangsúlyozta, hogy az adásvétel időpontjában Friedrichnek négy testvére volt életben, két fiú és két lány. Felix, aki az óta meghalt, Felician, aki életben van, és két húguk, Eva és Barbara. A négy testvér 1600-ban nem érte el a magyar törvényekben meghatározott cselekvőképes kort, így a bátyjuk helyettük döntött. Ezek után közölte az eladott javak listáját, valamint a vételárat, amelyet a mellékelt adásvételi szerződés másolatával bizonyítottak. A szerződésen kívül nem volt más bizonyító erejű hiteles okirat a család kezében, még egy kötelezvény sem, miszerint Lisbona valóban kifizette a kérdéses összeget. Ludwig von Starenbergh értesülései szerint a vételárat nem fizették ki teljes mértékben, ezt azonban Lisbona tagadta. A szerződés megkötése komoly károkat okozott a családnak, így nem csak a birtokokat követelik vissza, hanem kártérítésre is igényt tartanak, amely veszteségeiket bizonyos részben fedezi.⁴³ Komoly probléma volt az is, hogy a szerződés szövegében nem volt egyértelműen tisztázva, hogy ki vette meg a birtokokat. Lisbona neve mellett szerepel a társai kifejezés, de ez nem elég bizonyíték arra, hogy ki állt a kereskedő mögött a tranzakció lebonyolítása idején. Ezáltal nem bizonyítható teljes mértékben, hogy egyedül Lisbona vette meg a birtokokat, bár a család nem kételkedett ebben.⁴⁴ Ezeket a gondokat kívánta a család nevében a Tanács elé tární Starenbergh, és azt kérte a Magyar Tanács tagjaitól, hogy állítsanak fel egy vegyes bizottságot, amely megvizsgálja a restitúció ügyét, és járjanak közben a fejedelemnél az örökösök érdekében. Arra kérte a tanács tagjait, hogy az Erdéllyel kötendő konföderáció előmozdítása mellett képviseljék a Herberstein család érdekeit is a fejedelem színe, valamint követői előtt. A Magyar Tanács rövid választ írt a levél külső borítójára, amelyben a nádor leszögezte, hogy erről is készül tárgyalni az erdélyi féllal, és képviselni kívánja a család érdekeit. Biztosította az örökösöket, hogy vissza fogják kapni a jogos tulajdonukat.⁴⁵ Thurzó György 1612 májusában, majd júniusában intézett levelet Ludwig von Starenberghhez, amelyben összefoglalja az ügyben tett lépéseket.⁴⁶ A nádor még korábban írt a fejedelemnek, hogy adjon egy menlevelet (*salvus conductus*) a magyar követek számára, mert a korábbi már lejárt, és anélkül Péchy Zsigmond kassai jövedelemigazgató nem volt hajlandó elindulni az erdélyi fejedelemhez, ezért megakadtak az egyeztetések.⁴⁷ Megígérte, hogy amint tud friss információt, azonnal megírja a tanácsnoknak.⁴⁸ 1612 nyarán Gicz András portai árulása után Báthory Gábor és a magyar uralkodó követői között folytatódott a tárgyalások, egy esetleges konföderáció lehe-

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MOL E 249 31491. t. fol. 150–153. O és P jelzettel ellátott irat (1612. május 10. valamint 1612. június 27.).

⁴⁷ MOL E 196 Fasc. 93. fol. 13–15. Péchy Zsigmond munkásságára l. Szűcs, 1991. 60–61.

⁴⁸ Uo.

tösege is felmerült, erről az egyeztetésről is értesítette Thurzó György Ludwig von Starenberghet. Miután a megbeszélések első szakasza lezárult, a család megbízottja megkereste a fejedelmet Szebenben, itt több napot kellett várakoznia az audienciára, majd csak ezután tudta Báthory Gábort szóban tájékoztatni a Herberstein család kéréséről, s ezzel egy időben a hivatalos beadványt eljuttatni a kancelláriához. A fejedelemség belpolitikai viszonyai folyamatosan változtak. A helyzet teljesen képlékeny volt, többek között a fejedelem törökellenes szövetségkötésre vonatkozó, a rendek által visszautasított felterjesztése miatt, valamint a külpolitikai mozgások (portai árulás) nyomán így a restitúció ügyének megoldása is kitolódott, de a nádor biztosította Starenberghet, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy előmozdítsa a család ügyét a fejedelem előtt, nem fog kötelességéről megfélemedezni.⁴⁹

Báthory Gábor uralkodása alatt az utolsó megkötött egyezmény a pozsonyi megállapodás volt, 1613. április 11-én. A megállapodás aláírása előtt a Magyar Tanács tagjai egy levelet adtak át a fejedelem követeinek, amelyben arra kérték a fejedelmet, hogy a Herberstein birtokok restitúciója ügyében hallgassa meg mindkét felet, vegye figyelembe közbenjárásukat a család érdekében.⁵⁰ Az irat elején pontosan megnevezték a panaszosokat, Ludwig von Starhenberget, és a Herberstein család törvényes korba lépett tagjait.⁵¹ A tanácsnokok arra kérték a fejedelmet, hogy Gerhard Lisbona nagybányai prefektus támogatása mellett szíveskedjék a másik fél hasonlóan törvényes, jogos indokait is meghallgatni. Az örökösök megfelelő erdélyi származású képviselő hiányában nem tudták előadni érveiket, ezért kérték fel a tanácsstagokat a közbenjárásra.⁵² A magyar uralkodó, II. Mátyás, 1613. július 6-án kelt levelében ugyancsak arról értesítette a fejedelmet, hogy a Herberstein örökösök érdekében kíván közbenjárni, a birtokok mielőbbi restitúcióját követelte, valamint kártérítés fizetését a család számára.⁵³ A birtokok átadásának kérdését egy vegyes bizottságnak kell megvizsgálnia, az uralkodó felkérte a fejedelmet, hogy működjön együtt a király legátusaival. Egy Thurzó György által írt újabb, közbenjáró levél is fennmaradt, ez 1613. július 25-én kelt.⁵⁴ Eszerint Ludwig von Starhenberg kérésére fordult a fejedelemhez, a Herberstein nemzetség és Gerhard Lisbona közötti viszály lezárása érdekében, a birtokviszonyok rendezése miatt. A nádor véleménye szerint Lisbona tisztában volt a vásárláskor a család helyzetével, ő volt az egyedüli vevő, így a felelősség

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ MOL E 249 31491.t. fol. 144. H jelzéssel ellátott irat (1613. március 27.)

⁵¹ „Ludovicus Liber Baro a Starhenberg... Caesariae Regiaeque Maiestatis Cubicularius Provinciae Austriae infra Onasum ad Statum Baronatus deputatus” illetve „Illustris Herbersteinorum familia ex qua sibi legitimam vitae sociam adscivit” l. MOL E 249 31491. t. fol. 144.

⁵² Uo.

⁵³ MOL E 249 31491.t. fol. 145. G jelzettel ellátott irat (1613. július 6.).

⁵⁴ MOL E 249 31491. t. fol. 146. J jelzettel ellátott irat (1613. július 25.).

is egyedül őt terheli. Mindenképpen szükséges egy közös bizottságot felállítani, amely megvizsgálná az ügghöz kapcsolódó iratokat, valamint meghallgatná mindkét fél képviselőjét. Lisbonának a bizottság előtt kellene igazolnia, hogy milyen forrás segítségével vette meg a birtokokat 1600-ban. Emellett Thurzó György, mint a Magyar Tanács elnöke is kérte Báthory Gábort, hogy objektívan ítéljen az ügyben, és működjön együtt a magyar legátusokkal, hogy minél előbb le lehessen zárni a restitúció folyamatát.⁵⁵

A pozsonyi tárgyalások idején kiadott instrukciónak, amelyet a magyar delegáció kapott, a nyolcadik pontja foglalkozott a Herberstein birtokok ügyével, amelyet a nádor prezentált az erdélyi követeknek.⁵⁶

Báthory Gábor halálát követően Gerhard Lisbona helyzete megingott, és az állandóan változó erdélyi viszonyok, valamint az új fejedelem nehéz helyzete miatt a katonai intervenció lehetősége újra napirendre került. Ezt bizonyítja Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány levele is, amelyet 1614. március 8-án intézett Gerhard Lisbonához. A bevezetőben leírta, hogy II. Mátyás és Ferdinánd főherceg, aki a magyar ügyekkel volt megbízva, akarata szerint a Herberstein család és Lisbona közötti viszályt és ellenségeskedést le kell zárni, amely a nagybányai bérlőnek sem vált hasznára az elmúlt években.⁵⁷ A magyar király megfontolván a magyar törvényeket, meghagyta, hogy Herberstein örökösök követeléseinek minél előbb tegyen eleget.⁵⁸ Az Udvari Kamara a birtokok restitúciójával kapcsolatos teendőkről 1614. március 12-én adott ki rendeletet. Eszerint az átadást egy kamarai bizottság valamint a szatmári főkapitány, Dóczy András felügyelje, az ő kötelességük lesz a folyamat zavartalan lebonyolítása.⁵⁹ A Szepesi Kamara tanácsa számára 1614. április 10-án készült az átadásról egy újabb rendelet Ferdinánd főherceg nevében.⁶⁰ A kassai kamara feladata, hogy minden erejével és eszközeivel arra törekedjen, hogy Gerhard Lisbona maradéktalanul és minél előbb átadja a birtokokat a Herberstein családnak.⁶¹

Thurzó György 1614 februárjában tájékoztatta Starenberghet az újabb fejleményekről. Levelében arról számolt be, hogy a restitúció ügye reménykeltően alakul, véleménye szerint az ő határozott fellépése is sokat lendített a dolgon.⁶²

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ MOL E 249 31491.t. fol. 147. K jelzettel ellátott irat (dátum nélkül).

⁵⁷ MOL E 249 31491.t. fol. 155. S jelzettel ellátott irat (1614. március 8.).

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ ÖStA MBW RN 9 (1614–1616) fol. 22.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Österreichisches Staatsarchiv (Wien) Finanz und Hofkammer Archiv Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn Hoffinanz Ungarn Akten RN 105 Konv. April fol. 192. (1614. április 28.) (továbbiakban ÖStA HKA HFU)

⁶² MOL E 249 31491. t. fol. 153. Q jelzettel ellátott irat (1614. február 28.)

A birtokok restitúciója a nádor személyes közbenjárása ellenére nem haladt a kellő gyorsasággal, ahogy ezt Ferdinánd főherceg május 13-án kelt rendelete is bizonyítja.⁶³ Az Udvari Kamara 1614. június 3-án kiadott rendeletében felszólította Dóczy András szatmári főkapitányt, valamint a nagybányai városvezetést, hogy bonyolítsák le a birtokok restitúcióját, olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehet. A rendelet szerint az örökösök írtak egy kötelezvényt, melyben a birtokok fejében lemondanak minden egyéb követelésükről, megemlítve a „bitorló” eltávolítását is.⁶⁴ Ugyanezen a napon kelt egy, külön Nagybánya városhoz intézett főhercegi rendelet.⁶⁵ A főherceg megrótt a városvezetést is, hiszen nem tartotta meg hűségét a magyar uralkodó iránt, és meghódolt az erdélyi fejedelem előtt. Ebből kifolyólag most be kellene bizonyítaniuk hűségüket, ragaszkodásukat az uralkodó családhoz, így együtt kell működniük a restitúció ügyében a hatóságokkal. Erre eddig a háborús állapotok, valamint a bizonytalan belpolitikai viszonyok miatt nem került sor, most azonban a terület ténylegesen is visszakerült a korona alá, ezáltal már nincs akadálya az átadásnak.⁶⁶ A főherceg felszólította a városvezetést, hogy a nagybányai, feketebányai, felsőbányai bányákat, valamint az ezekhez tartozó birtokokat, a tartozékokkal együtt idősebb Felician von Herberstein örököseinek kötelesek kiszolgáltatni, az átadást ne akadályozzák, hanem inkább segítsék elő.⁶⁷ A restitúció folyamatának meggyorsításáról írt Thurzó György Ludwig von Starenberghez intézett következő levelében, 1614 júniusában. A nádor újdonszent biztosította a Herberstein örököseket személyes támogatásáról.⁶⁸

A levéltári források azt bizonyítják, hogy a kamarák, valamint a Magyar Tanács is alaposan körüljárta a problémát, több alkalommal leírták, mi volt a jogtalan az eladási ügyletben, azonban a restitúció valóságos manifesztálódása igen nehezen haladt. Ezt tükrözi Ferdinánd főherceg II. Mátyáshoz írott levele is. A levél bevezetőjében ismét leírta a konfliktus forrását, részletesen bemutatva Friedrich von Herberstein és Gerhard Lisbona viselkedését, és törvénybe ütköző cselekedeteit, majd rátért arra, hogy a Szepesi Kamara információi szerint a nagybányai városvezetés, kompenzálni kívánván a korábbi hűtlenségét a városnak, mindenben kész együttműködni az örökösökkel és a kamarákkal. A főherceg, valamint az Udvari Kamara fontos szerepet szánt Dóczy András főkapitánynak a rendezésben, a terv szerint neki kellene ellenőriznie az átadási folyamatot a szatmári várban állomásozó katonák segítségével. A Szepesi Kamara feladata

⁶³ MOL E 249 31491.t. fol. 337–339. valamint ÖStA HKA HFU RN 105 Konv. Mai fol. 172–174.

⁶⁴ MOL E 249 31491. t. fol. 149. M jelzéssel ellátott irat valamint ÖStA HKA HFU RN 105 Konv. Juni fol. 42–43.

⁶⁵ MOL E 249 31491.t. fol. 150. N jelzéssel ellátott irat valamint ÖStA HKA HFU RN 105 Konv. Juni fol. 44–45.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ MOL E 249 31491. t. fol. 154. R jelzéssel ellátott irat (1614. június 2.)

lenne felmérni, hogy a restitúciót követően milyen jogai vannak a térségben a fiskusnak, és ezeket milyen módon tudná érvényesíteni.⁶⁹

A kívülről nehézkesnek látszó ügymenet okait próbálta a kamarai elnök, Daróczy Ferenc feltárni Ferdinánd főhercegnek és az Udvari Kamarának eljuttatott, július 4-én kelt levelében. A kamarai elnök leírta, hogy a királyi, és a főhercegi rendeletet, a lehető leggyorsabban közvetítették a főkapitány és Nagybánya városa felé, azonban voltak bizonyos késleltető tényezők. Eszerint a kamara elnöke éppen Erdélyben tartózkodott a fejedelemmel való tárgyalások miatt, amikor az első két dekretum megérkezett, csak a másolatokat tudta kézhez venni, midőn tartott Erdélyből haza, útját megszakította, Nagybánya felé fordult, hogy személyesen tudjon tájékozódni a kialakult helyzetről.⁷⁰ Szerinte biztos, hogy senki sem hanyagolta el a feladatát, nem ezért lassú az ügymenet. Véleménye szerint a Dóczy András ajánlotta katonai út egyszerűbb lenne és gyorsabb, de csak növelné a feszültséget az erdélyi és magyar fél között, így nem lenne ajánlatos ezzel a lehetőséggel élni. A törvényes, békés út hosszadalmasabb, de megéri a fáradságot Daróczy szerint. A restitúció lezárását a kamarai tanács előtt kellene lefolytatni, és törvényes kerek között elvenni a javakat Lisbonától, de semmiképpen sem katonai erővel, mert ezt a lépést az erdélyi fejedelem a későbbiekben fel tudja használni az uralkodóval szemben, és újra elcsatolhatja a szatmári bányavárosokat. Összefoglalva: az ügy elintézéséből ki kell hagyni Dóczy András főkapitányt.⁷¹

A Herberstein örökösök a nyár folyamán többször fordultak a Szepesi Kamarához panaszukkal, hogy az átadás nem folyik rendben, és meg kívánták sürgetni az ügymenetet. Erről tanúskodik a bécsi Udvari Kamara jelentése, miszerint a kassai kamara mindent elkövet az ügy érdekében, de az átadást lassítja, hogy a szatmári bányavidék hovatartozása egyelőre nem tisztázott, még erdélyi fennhatóság alatt van. Miután a bányavidék minden tekintetben visszakerült a korona alá, feltétlenül ki kell küldeni egy kamarai bizottságot, hogy felmérje a bányák állapotát, a bányászat lehetőségeit a térségben.⁷² Erről tanúskodik Ferdinánd főherceg közbenjáró levele, amelyet II. Mátyásnak juttatott el. Eszerint ifjabb Felician von Herberstein az Udvari Kamarát is megkereste a birtokok restitúciójával kapcsolatban, és a főherceg közbenjárását kérte az uralkodónál a végleges döntés érdekében. Ezért Ferdinánd főherceg arra kérte a királyt, hogy vegye fontolóra az ő közbenjárását.⁷³ Hasonló témájú levelet fogalmaztak meg Miksa főherceg nevében is augusztus 30-án, Linzben. A Herberstein család feje minden bizonnyal

⁶⁹ ÖStA HKA HFU RN 105 Konv. Juni fol. 48–49. (1614. június 28.)

⁷⁰ ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 325. valamint MOL E 244 5297. t. fol. 530. (1614. július 7.)

⁷¹ Uo.

⁷² ÖStA HKA HFU RN 105 Konv. Juli fol. 300–301. (1614. július 31.) valamint ÖStA HKA MBW RN 9 (1614) fol. 194. (1614. augusztus 1.)

⁷³ MOL E 249 31491. t. fol. 158. V jelzéssel ellátott irat (1614. augusztus 28.)

felkereste mindkét főherceget Linzben, latba vetette kapcsolatait az ügy gyors lezárása érdekében. Utazását nem véletlenül időzítette erre az időpontra, hiszen 1614 augusztusában, Linzben gyűltek össze az osztrák örökös tartományok rendjei a „*Generallandtag*”-ra, amelynek egyik fontos kérdése az Erdéllyel való kapcsolat rendezése és az esetleges onnan érkező török támadás elhárítása volt. A császári propozíció felhívta a figyelmet a komoly veszélyre, amelyet az új erdélyi vezetés jelentett a kereszténység számára, mivel Bethlen Gábor hatalomra jutásával a fejedelemség voltaképpen törökké vált. A magyar követeket Thurzó György a béke szellemében fogant instrukcióval látta el, a magyar delegáció vezetője, Napragi püspök által írásban benyújtott beszéde pedig meggyőzte a rendek többségét arról, hogy ne kezdjenek háborúskodásba a fejedelemséggel. Egyedül a Ferdinánd főherceg alá tartozó Belső-Ausztria, valamint Tirol és Alsó-Lausicz rendjei álltak a háború mellett.⁷⁴ Lényeges összefüggés, hogy Ludwig von Starenbergh Belső-Ausztriában látott el főtisztviselői feladatokat, ezért folyamodott elsősorban Ferdinándhoz a Herberstein család. A másik ok pedig az volt, hogy Ferdinánd főherceg támogatta az erdélyi fejedelem ellen indítandó háború ötletét, amely mindenképpen kapóra jött volna a Herberstein családnak. A háborús állapotok révén gyors és egyszerű módon kaphatták volna vissza a birtokaikat.⁷⁵

A nagybányai városvezetés 1614 nyarán szép lassan, de végrehajtotta a saját feladatát, a bányákat, a házat, tartozékokkal együtt, melyek a nagybányai határon belül feküdtek, elvették Lisbonától, sőt az uralkodó akaratát megelőzve, a pénzverőháztól, valamint a Királytáró bérletétől is megfosztották. A városvezetés így kívánta ellensúlyozni korábbi hűtlenségét. Ezek után úgy döntöttek, hogy a bérleményeket is Felician gondjaira bízzák, amíg az Udvari Kamara nem dönt másként. A szepesi kamarai tanács előtt megjelent ifjabb Felician, Lisbona egy küldöttel képviseltette magát, elvileg mindkét fél megnyugodott a kamarai döntésben, miszerint a Herberstein család visszakapja korábbi javait. A kamara egy kamarai tisztviselőt, Kis Lukácsot küldte ki Nagybányára, hogy legyen jelen az átadásnál, és a beiktatásnál.⁷⁶ A beiktatásra még 1614 őszén sor került, ugyanis 1615 januárjában keletkezett iratok Lisbonáról már, mint egykori nagybányai bányatulajdonosról tesznek említést. Erről tanúskodik panaszlevele is, amelyet 1615. január 3-án írt a Szepesi Kamara tanácsának, amelyben Hagymáslápos és Tóthfalu nevezetű birtokok elvételét nehezményezte. Érvelése szerint ezeket ő még Báthory Gábortól kapta adományként, így azok semmilyen módon nem köthetők a Herberstein birtokokhoz, Kővár vidékének részei, amely pedig a fejedelem alá tartozik. Különösen nagy veszteséget jelent számára a nagybányai

⁷⁴ Szekfü, 1983. 56–57.

⁷⁵ MOL E 249 31491. t. fol. 157. T jelzéssel ellátott irat (1614. augusztus 30.)

⁷⁶ Uo. Kis (Kys) Lukács kassai várnagy volt 1600 és 1601 között, majd a felső-magyarországi királyi jövedelmek pénztárnoka a Szepesi Kamara alatt 1607 és 1613 között. L. *Allami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Kiadja: Fallenbüchl Zoltán. Bp., 2002. 157.

bányák elvesztése után a Lápos és Tóthfalu határában található ezüstbányák elkobzása, ezért könyörgött a tanácsosoknak, hogy adják neki legalább ezt a két birtokot vissza.⁷⁷ Az Udvar Kamara koncepciója érvényesült, miszerint a birtokok kizárólag a Habsburg családhoz hű Herberstein örökösök kezelésében lehetnek, ezt az elgondolást Thurzó György személyes befolyása révén fogadták el a királyi udvarban. A Herberstein család hűségére nagy szükség volt az erdélyi határvidéken a feszült külpolitikai helyzetben. A kamara feladata volt a rendeletet eljuttatni a nagybányai városi szenátushoz, a városvezetésnek ki kellett nyilvánosan hirdetnie a beiktatást. A bányák restaurálásában a városnak és az örökösöknek együtt kellett működniük, a szükséges munkaerőt és eszközöket a városnak kellett biztosítani, ha erre szükséges volna.⁷⁸

1615 tavaszán tovább folytak a tárgyalások II. Mátyás és Bethlen Gábor között, hogy békésen rendezzék a két állam között fennálló bonyolult kapcsolatot, ennek keretében született meg a már említett nagyszombati egyezmény 1615 májusában. Az egyezmény rögzítette a szatmári bányavidék helyzetét, amely ettől fogva *de jure* és *de facto* egyaránt a korona alá tartozott. Hiába hirdették ki az uralkodó rendeletét, és iktatták be törvényesen a Herberstein örököseket a birtokaikba, az egykori németalföldi kereskedő nem adta fel a harcot. Teljes elkeseredését mutatja az a levél, amelyet szeptember 21-én írt a Szepesi Kamara tanácsának. Elpanaszolta, hogy ifjabb Felician von Herberstein minden javát, pénzét és adósságát zár alá vetette, a bányáit elfoglalta, amelyekhez legalább annyi joga van, mint Herbersteinnek. A bányák, mikor ő átvette őket, lepusztultak, álltak, ő építette újjá saját pénzén az összes tárnát, de most minden ráköltött pénz odaveszett.⁷⁹ A tanácsosok jóindulatára hivatkozott, hiszen amíg zár alatt vannak javai, nem tudja fizetni a hiteleit, és így nagyon sok kárt szenved mind ő, mind az örökösei. Ezért kérte a tanácsot Isten nevében, hogy a dolgot az ő igaza szerint rendezzék el, és ezért küldte Kassára fiát is, Jánost egy megbízható szolga kíséretében, hogy képviselje őt minden felmerülő ügyben, aki teljes felhatalmazást kapott atyjától.⁸⁰ A Szepesi Kamara október végén számolt be felettesének a Nagybányán és környékén történekről. Gerhard Lisbonát felszólították, hogy hiába ír nekik kérvényeket, tartsa magát távol a praktikáktól, a Herberstein család kezében maradnak a birtokok.⁸¹

⁷⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar kincstári levéltárak (E szekció) Szepesi kamarai levéltár Szepesi kamara (kassai adminisztráció) regisztratúrája Representationes, informationes et instantiae N°1 (40. csomag) 1615. január 3. (továbbiakban MOL E 254)

⁷⁸ Uo.

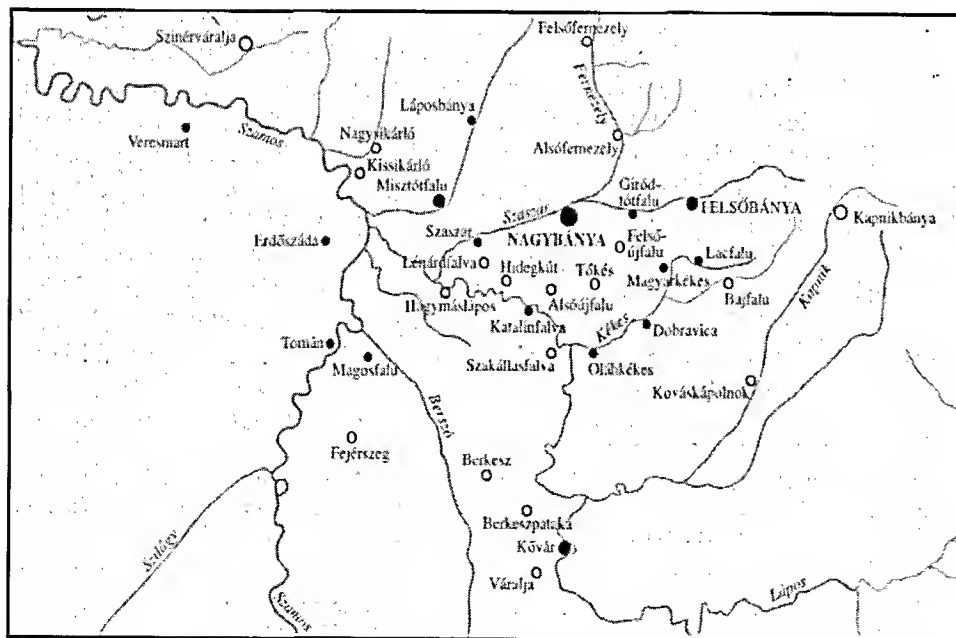
⁷⁹ „Holot pusztában leven az Baniak, az magam saját keoltseggemmel eppitettem megh eeket. Mely rea költ summa penzem mostanis oda vagion.” I. MOL E 254 N°14 (40. csomag) 1615. szeptember 21.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

IV. ÖSSZEGZÉS

Az átadás békés, katonai akcióktól mentes folyamata Thurzó György hathatós közbenjárása révén valósulhatott meg, így a nádor elérte végső célját, miszerint a szatmári bányavidék, és vele együtt a szatmári Herberstein birtokok is újra a Magyar Királyság részévé váltak, egy a királyi családhoz hű, megbízható család kezelte a helyi bányászatot, így a királyi fiskus számára is pozitív eredménnyel zárult a birtok-restitúció. A két nyugat-európai származású család rivalizálása, a Lisbona család kiszorulása illetve a Herberstein család újbóli térnyerése a térségben alapvetően nem változtatta meg a birtokstruktúrát, annál nagyobb politikai és gazdasági jelentőséggel bírt. A birtokkomplexum újra gazdát cserélt. A Báthory Gábor bizalmasaként dolgozó Gerhard Lisbona Bethlen Gábor döntése révén az erdélyi bányáit megtarthatta, kiemelkedő szerepét azonban elveszítette a szatmári bányavidéken. A régi-új tulajdonosok, a Herberstein örökösök térnyerése révén megerősödött a Habsburg kormányzat és ebből kifolyólag az Udvari Kamara befolyása is a térségben, a fejedelmi adminisztráció Bethlen Gábor első felvidéki hadjáratáig (1619) kiszorult a régióból. A témában feltárt forrásanyag értékét növeli, hogy az erdélyi állam és a Magyar Királyság államközi kapcsolatait új szemszögből világítja meg.

A szatmári bányavidék településszerkezete

(Forrás: Nagybányai boszorkányperek. Szerk. Balogh Béla. (A magyarországi boszorkányság forrásai: várostörténeti források 1.). Bp., 2003. 1.

GÁLFI EMŐKE

BETHLEN GÁBOR HITELEZŐJE, AJTONYI JAKAB DEÁK

A dolgozat főszereplője az erdélyi fejedelemségkori só-adminisztráció és só-kereskedelem azon résztvevője és sok esetben irányítója volt, akinek a személyével és hivatalviselésével kapcsolatos kérdések megválaszolása olyan területre vezetett bennünket, amely jelenleg is fehér foltját képezi történetírásunknak. Jóllehet Erdély sótermeléséről, sókamrai szervezetéről és hivatalnokairól a késő középkorra és az 1551–1556 közötti időszakra vonatkozóan születtek alapvető és kellő mértékben kimerítő munkák,¹ ez a fejedelemségkor egészére csupán Wolf Rudolf máig kéziratban levő és emiatt nehezen hozzáférhető dolgozatáról mondható el,² azzal a pontosítással, hogy a nagy időintervallum és a források korlátolt száma miatt ez a szakmunka sem tudott minden kérdésre részletesen válaszolni.³

¹ Draskóczy István: Erdély sótermelése a XVI. század közepén. In: *Studii de istorie modernă a Transilvaniei. Omagiu profesorului Magyari András. Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Magyari András emlékkönyv.* Coord. Pál Judit – Rűsz-Fogarasi Enikő, Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2002. 187–200., Uő: Az erdélyi sókamrai ispánjai 1529–1535. Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai korszakban. = *Levéltári Közlemények*, 2004. 1. sz. 27–45. Uő: Erdély sótermelése az 1530-as években. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről.* (Studia Miskolciensia 5.) Szerk.: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter, Miskolc, 2004. 25–70. Uő: Erdély sótermelése az 1514. évi parasztháború után. In: *Orășe și orașeni. Városok és városalakók.* Szerk.: Ionuț Costea – Carmen Florea – Pál Judit – Rűsz-Fogarasi Enikő, Cluj-Napoca, 2006. 249–263. Uő: Erdély sótermelése az 1520–22 közötti időszakban. In: *Magyarság és Európa. Tegnap és ma. Tanulmányok az Ady Endre Akadémia 15. évfordulójára.* Szerk.: Orosz István – Mazsu János – Pallai László – Pósn László, Debrecen, 2006. 53–60. Uő: *Magyarországi sóbányászat és sókereskedelem a késő középkorban.* Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2008. Uő: 15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről. In: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára.* Szerk.: Papp Imre – Angi János – Pallai László, Debrecen, 2010. 49–59. Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556.* (Fons Könyvek 1.) Bp., 2002.

² Wolf Rudolf: *Exploatarea sării în Transilvania în perioada principatului (1541–1591).* Cluj-Napoca, (kézirat). (továbbiakban Wolf, kézirat).

³ Bár e helyen nem vállalkozhatunk a teljes szakirodalom és a résztanulmányok felsorakoztatására, kiemelendő közülük: Kulcsár Árpád: Sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. = *Századok*, 1991. 5–6. sz. 415–448. A frissebb munkák közül pedig az időnként az Erdélyi Fejedelemséghez is tartozó rónaszéki vagy máramarosi sókamarról írott tanulmányok: Glück László: A máramarosi sókamara igazgatása és gazdálkodása a Szepesti Kamara fennhatósága idején (1600–1604, 1614–1615). = *Revista arhivei maramureșene*, 2009. 2. sz. 31–81. Uő: A máramarosi sókamara személyzete 1600 táján. *Revista arhivei maramureșene*, 2010. 3. sz. 41–80.

Az erdélyi fejedelemség (gazdaság)történetének kutatói közül többen is felfigyeltek Ajtonyi Jakab deák személyére,⁴ hiszen nem egyszer olyan körülmények között bukkan fel, amelyek arra utalnak, hogy igen jól értett a korszak pénzügyi tranzakcióihoz, amelynek következtében jelentős vagyona tett szert. Vagyonaival több ízben is nagy segítségére volt Erdély fejedelmeinek Báthory Zsigmondtól kezdve Báthory Gáborig, akiknek többször is hitelezett.⁵ A fejedelmek a pénzügyi segítséget birtokadományokkal honorálták, ily módon Jakab deák 1601-től kezdve számos adománylevél kedvezményezettjeként szerepel.

Ajtonyi Jakabra egy igen érdekes tartalmú oklevél hívta fel először a figyelmet,⁶ amelyről a későbbiek folyamán még szó lesz, és minthogy a neve a hiteleshelyi requisitorok jegyzőkönyveiben minduntalan előfordul, módszeresen kezdtem gyűjteni a rá vonatkozó adatokat. Az oklevelek felületes ránézésre egy töretlenül emelkedő karrier képét mutatták, és csupán az adatok alaposabb feldolgozása során derült ki, hogy ez nem felel meg teljesen a valóságnak.

Forrásainkban 1601-ben bukkan fel először,⁷ amikor zálogba vette Rákóczi Jánosné Kapitány Katától és fiától, Zsigmondtól két egészbirtokukat és két részbirtokukat Hunyad vármegyében.⁸ Az oklevél Jakab deákot „Fejeruart lakozó”-nak mondja és kiemelendő, hogy a jószágokért járó jókora összeget, 725 Ft-ot, készpénzben fizette ki. A jogügylet tanúi közül figyelmet érdemel Csiszár Gergely, aki 1590–1591 között a váradjai portus praefectusa volt,⁹ és jelzi, hogy Jakab deák az ún. gazdasági értelmiség tagjaival már karrierje elején jó kapcsolatokat ápolt.

Ugyanennek az esztendőnek a végén Báthory Zsigmond fejedelem hűséges szolgálataiért bőséges adományban részesítette,¹⁰ és a már meglévő zálogos bir-

⁴ Kiemelném közülük Dáné Veronkát, akitől igen hasznos információkat kaptam Jakab deákra nézve, segítségét ezúton is köszönöm.

⁵ *Erdélyi országgyűlési emlékek*. V. Szerk.: Szilágyi Sándor, Bp., 1879. 202–203. (továbbiakban EOE); Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében, Kemény család csombordi levéltára nr. V. 339. (továbbiakban Kemény cs. lt.); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MOL), Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 Protocolla. IV. 68–70.

⁶ MOL F 2. II. 45–48.

⁷ 1601. február 16. Kemény cs. lt. V. 318.

⁸ Plop és Nőfalu egész-, továbbá Magyarbóz és Marosbrettye részbirtokokról van szó.

⁹ *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Az erdélyi fejedelmek Királyi könyvei I. 1569–1602. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 1277 sz. (továbbiakban ErdKirKv); *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Erdélyi Történelmi Adatok VIII.1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006. 861 sz. (továbbiakban ErdKápKv)

¹⁰ Kemény cs. lt. V. 311.

tokai közelében további hat, Hunyad vármegyei részbirtokot adományozott Jakab deáknak,¹¹ aki ekkor már lippai harmincadosként tűnik fel.¹² Hogy pontosan milyen típusú szolgálatokat is honorált a fejedelem, az egy 1603 februárjában kötött szerződésből derül ki, amelyet a császári biztosok kötöttek Ajtonyi Jakabbal.¹³ Ebben bizonyították, hogy Ajtonyi lippai harmincadosként az elmúlt években, úgymint 1601-ben és 1602-ben Báthory Zsigmond rendeléséből és kérésére a magyar hadsereg fenntartására 3220 magyar Ft-ot adott, amelyről két nyugtával rendelkezik, és amelyek alapján Ajtonyi a lippai harmincad jövedelméből veheti meg a fenti összeget. Egy másik elismervény szerint, amelyet Borbély György néhai lippai főkapitány állított ki, Jakab deák ugyanarra a célra 56 forintot adott, amely így összesen 3276 magyar Ft-ra rúgott. Ezért a következő szerződést kötötték vele: az 1603-as év jövedelmének felét tartsa meg magának költségei kielégítése végett, a másik felét pedig szolgáltatassa be a kincstárnak.

Nem kell itt külön hangsúlyozni azt a tényt, hogy Lippa az erdélyi sókereskedelem egyik legfontosabb csomópontja volt, ahol a só harmincadolása folyt. Az sem szorul különösebb bizonyításra, hogy ennek következtében a bérbevevő személy, jelen esetben Jakab deák kezén jelentős összegek fordultak meg. Ezzel magyarázható azonban, hogy Jakab deák meg tudta alapozni vagyonát, és már viszonylag korán hitelezni is tudott kora hatalmasságainak, többek között Bethlen Gábor későbbi fejedelemnek 1602-ben,¹⁴ amelyre a továbbiakban még részletesen kitérünk.

1604 márciusában váradjai harmincadosként és fejedelmi emberként vett részt Éradonyi Péter tordai sókamarsnak és az erdélyi harmincadok praefectusának a birtokbaiktatásán.¹⁵ Résztvétele a tordai sókamars iktatásán jól példázza azt a tényt, amelyet egyébként Jakab deák életútja is megerősít, hogy a gazdasági értelmiség tagjai éppúgy szoros kapcsolatokat ápoltak egymással, mint a központi hivatalok tagjai. Nincs tudomásunk róla, csupán valószínűsítjük, hogy ebben az időben a lippai harmincad praefectusi hivatalát is betöltötte a váradjai mellett, ti. a következő évben Bocskai István fejedelem már ismét ebben a minőségében emlegeti.¹⁶ 1604 folyamán Bocskai táborához csatlakozott, amelynek következ-

¹¹ A szóban forgó részbirtokok: Fornadia, Kajanel, Hosszuliget (Szuliget), Szeliscsora, Gyalumare és Kőfalu birtokok részei voltak.

¹² A harmincadvámra és a harmincadosokra vonatkozóan I: Ember Győző: *Az újkori magyar közgazdaság története*. Bp., 1946. 446–452; *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc, Bukarest – Kolozsvár, 2000. 9.

¹³ EOE. V. 202–203.

¹⁴ MOL, F 2. II. 45–48.

¹⁵ MOL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 4. Cista comitatum 61–63.

¹⁶ MOL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Erdélyi Fejedelmi Kancellária, F 1. Libri regii, 7. 151r-v. (A Királyi Könyvekben fellelhető adatokat kollégáimnak, Szász Anikónak, Fejér Tamásnak és Pakó Lászlónak köszönhetem).

tében Basta generális bizalmi embere, Johan Adam von Hoffkircher dévai kapitány¹⁷ több társával együtt Tordán csigáztatni akarta. A megkínzás oka az lett volna, hogy Ajtonyi kapcsolatban állott Kesperű Jánosné Perneszi Erzsébettel és rokonával, Perneszi Gáborral, aki Kővárat „kezeihez vőtte Bocskay számára.”¹⁸ A terv végül Hoffkircher 1605 januárjában bekövetkező halála miatt meghiúsult.¹⁹

Ezek után az előzmények után nem meglepő, hogy 1605-ben a gyulafehérvári udvarbíró felelős tisztét viselte, ezen felül pedig váradjai és lippai harmincados volt, amely jövedelmei növekedését is jelzi.²⁰ Bocskai halála után Rákóczi Zsigmondnak is jó (véltetőleg pénzügyi) szolgálatokat tehetett, mert a fejedelem meglévő tisztségei mellé a váradjai portus praefectusává is kinevezte – rábízta a portus irányítását, és bérbe adta jövedelmeit –, továbbá többször bőkezű adományban részesítette. Először 1607 júniusában két elpusztult fejedelmi egészbirtokot adományozott neki Arad vármegyében²¹ és egy házat Lippa városában.²² Ugyanezen év szeptemberében pedig a fenti adományt megtoldotta Jakab deák és felesége: Pestesi Anna javára 16 Hunyad vármegyei részbirtokkal²³ (amelyből hat már azelőtt is a birtokában volt), négy Arad vármegyében fekvő prédiával²⁴ és hét Váradján (Fehér vármegye) található pusztá telekkel és házzal.²⁵

A jószágokat Jakab deák részben felesége, részben pedig vásárlás jogán és szolgálatai jutalmaként kapta. Nem elhanyagolható szempont, hogy Pestesi Anna birtokai (Németi, Tamástelke, Válya, Gaunoca vagy Gainusa, Kökény és Runk) Jakab deák Hunyad vármegyei jószágai közelében feküdtek, és itt említjük meg azt is, hogy Bethlen Gábor illyei és dévai uradalmától sem voltak távol. Az asszony annak a Hunyad vármegyei tekintélyes nemesi családnak volt a tagja,

¹⁷ Személyére l. még: *Gyulafi Lestár főljegyzései*. Közli Szabó Károly, Bp., 1881. (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum. XXXI.) 36–44, Balázs Mihály: Trauzner Lukács „megtérése” = *Keresztény Magvető*, 1997. 1. sz. 12–15.

¹⁸ Szamosközy István *történeti maradványai. 1542–1608*. IV. kötet. Kiadta Szilágyi Sándor, Bp., 1880. (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum. XXX.) 315. (továbbiakban Szamosközy, *Történeti maradványok*)

¹⁹ „Mely dolog véghez nem mehetett, az Hoffkircher halála.” Szamosközy, *Történeti maradványok*. 315.

²⁰ *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városháza 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléstesi Kovács András. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2. Kolozsvár, 1998. 142–143. (továbbiakban GyFvJk.) MOL F 1. 7. 151r-v.

²¹ Radomirovc (Radamirocza) és Gyöngyös (Gienghiugh) birtokáról van szó Lippa közelében MOL F 1. 7. 114v–115r.

²² A szóban forgó részbirtokok Fornadia, Kajanel, Hosszuliget (Szuliget), Szeliscsora, Gyalumare, Köfalva, Kaján, Pusztafalva, Ulm, Gaunoca vagy Gainusa, Runk, Kökény, Válya, Tamástelke, Bezsán és Németi területén feküdtek.

²⁴ Szigetfő, Vörösmart, Pirtis, Fundat.

²⁵ Kemény cs. lt. V. 339.

amelyből nagyapja, Pestesi Vid nagyobb kancelláriai írnok,²⁶ vagy nagybátyja, Pestesi Bálint Hunyad vármegyei szolgabíró is származott.²⁷ Az említett jószágok (a Meződ nevű részbirtokkal együtt) már 1569-ben, sőt vélhetően azelőtt is a család birtokában voltak, ugyanis János Zsigmond fejedelem ekkor új adomány címén a benne rejlő királyi joggal együtt Pestesi Vidnek adományozta.²⁸

Anna asszony első (vagy talán második) férje Csizsár Gergely volt, akivel Jakab deák is jó viszonyt ápolt. Csizsár Gergelyt Szamosközy a Genga testvérek egyik gyilkosaként írja le,²⁹ és mint már említettük maga is a váradjai portus praefectusa volt, mielőtt a történetíró által említett kétes kimenetelű ügyek szereplője lett volna. Pestesi Anna férje által Jakab deákot tehát már jóval azelőtt ismerhette, mielőtt feleségül ment hozzá. Csizsár Gergely valamikor 1603 után halhatott meg, Anna asszony pedig első ízben 1607-ben szerepel Ajtonyi feleségeként.³⁰

Visszatérve Jakab deák személyéhez elmondható, hogy Báthory Gábor trónra kerüléséig pályája szépen ívelt felfelé, ugyanakkor az is bizonyos, hogy e fejedelem kedvelt híveként uralkodása alatt állt pályája zenitjén. Kevéssel trónra jutása után Báthory Gábor 1608. április 16-án kolozsvári Bodoni Mihálynak és Ajtonyi Jakabnak bérbe adta 20 000 Ft-on a tordai sókamara, a váradjai portus, és a lippai harmincadvám jövedelmeit három évre.³¹ Jakab deák a tordai sókamarát és vélhetőleg a lippai harmincadot csupán egy évig bérelte, ti. a későbbiekben ezeket a tisztségeit nem említik az oklevelek,³² és 1612-ben Báthory Gábor fejedelem sem említette, amikor elengedte 3895 Ft-nyi tartozását, amellyel vizaknai kamaraispánként továbbá váradjai portusi praefectusként és harmincadosként számadásai szerint a kincstárnak tartozott.³³ Nem tudjuk megválaszolni, hogy a fenti jövedelmek bérlejeként milyen elszámolással tartozott Jezernicki János kincstári számvevőnek, akit a fejedelem oklevele említ. Annyi azonban bizonyos, hogy az

²⁶ Egyetlen adattal rendelkezünk erre nézve: Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormánya 1540–1690*. Bp., 1980. 194. (továbbiakban Trócsányi, 1980.). Azonban az teljes bizonyossággal állítható, hogy Hunyad vármegye köznevelésének tekintélyes tagjaként többször is szerepel küldött vajdai emberként a hiteleshelyi tanúbizonyságok mellett. ErdKápv. VIII.1. 270, 470, 471, 510, 555 sz.

²⁷ ErdKápv. VIII.1. 678, 791, 792 sz.

²⁸ ErdKápv. VII.1. 104 sz. Kemény cs. lt. V. 390.

²⁹ Szamosközy István: *Erdély története [1598–1599, 1603]*. Fordította Borzsák István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. [Hn.] 1977. 273. (továbbiakban Szamosközy, *Erdély története*).

³⁰ Kemény cs. lt. V. 339.

³¹ Wolf kézirat. 181–184.

³² MOL F 2. II. 223, II. 282–283, IV. 2–3. IV. 6–7, IV. 66–72. Ezt alátámasztják Wolf adatai, amely szerint 1609 és 1613 között Keresztúri György, Bibarcfalvi János és Jezernicki János voltak a sókamarasok. Wolf, kézirat. 264.

³³ Kemény cs. lt. VI. 378.

elszámolásban szereplő szinte 4000 forintba rúgó összeg hatalmas volt, elengedése pedig arra utal, hogy Jakab deák a fejedelemnek nem egyszeri és nem akármilyen szolgáltatásokat tehetett. Előttünk is ismeretes egy eset, amikor 1611 júniusában a fejedelem vitkai Kákoni István kincstartót akarván jutalmazni Ajtony Jakab deáktól a vizaknai sóbánya és a váradjai portus prefektusától erre a célra egy gyulafehérvári kőházat kapott, cserébe Váradján a Sebes folyó mellett egy kétke-rekű malom felét adományozta Ajtonyinak a benne szolgáló Molnár Péter nevű molnármesterrel és családjával együtt (a malom másik fele már Jakab deák birtokában volt).³⁴

A fejedelmi kegy más módon is megnyilvánult irányában: látható volt az előbbiek során, hogy Jakab deák saját szerzeményeiként és felesége, Pestesi Anna jussán is kiterjedt jószágokat birtokolt Hunyad vármegyében. 1613-ban Báthory Gábor új adomány címén neki adományozta Dajest birtokát Arad vármegyében, Plop, Marosbrette és Magyarbóz egészbirtokát Hunyad vármegyében, (utóbbi kettőt addig csak részben birtokolta), továbbá ugyancsak Hunyad vármegyében a felesége jogán Meződ és Simaság részbirtokokat is.³⁵ Az adománylevél kelte előtt egy nappal Vajdahunyadon tanúvallatást tartottak annak érdekében, hogy kiderüljön, miként juthattak a Pestesi család birtokát képező vályai és tamástelkei részbirtokok Pestesi Anna nagybátyja, Pestesi Bálint tulajdonába (mint kiderült Pestesi Bálint ezeket a sógora Pestesi János halála után foglalta el).³⁶ Ezek után nem volt kérdéses, hogy a mondott birtokok kinek a kezére kerültek.

A pénzben bővelkedő sókamárás azonban nem csak a fejedelmi adományokkal gazdagodott, vásárlások és zálogbavételek útján is növelte birtokait. Kiemelkedik ezek közül a váradjai birtoktest, amely ebben az időben hivatali kötelezettségei miatt is fő tartózkodási helye volt, amint a neve előtt megjelenő váradjai jelző mutatja. A Rákóczi Zsigmond által adományozott hét pusztá jobbágytelek és ház mellé újabbakat vásárolt vagy vett zálogba (hat ilyenről van tudomásunk), továbbá egy nemesi házhellyel, egy malommal és két bizonytalan nagyságú részbirtokkal is bővítette itteni birtokát.³⁷

Váradja közvetlen közelében is terjeszkedett: 1611-ben Havaselyi Pétertől zálogba vette limbai egészbirtokát, valamint a tőle valamivel távolabbra fekvő kákovai lázi és kápolnai birtokrészeket 300 Ft-on.³⁸ 1612-ben ugyancsak Fehér vármegyében, a fejedelmi székvárostól nem messze megvásárolta Wesselényi Pál kincstartótól – mintegy újabb bizonyoságként e hivatalnokréteg egymás közöt-

³⁴ MOL F 2. IV. p. 68–70

³⁵ 1613. március 29. Kemény cs. lt. VI. 382.

³⁶ 1613. március 28. Kemény cs. lt. VI. 390.

³⁷ A malom felét és az egyik részbirtokot 1611-től fejedelmi adományként bírta. MOL F 2. IV. 51–52, 66–70.

³⁸ MOL F 2. IV. 59–60.

ti kapcsolatrendszerére – annak gaurányi, metesdi és pojánai³⁹ egészbirtokait 1000 magyar forintért,⁴⁰ s e jószágokba a fejedelem parancsára be is iktatták.⁴¹ Jakab deák befolyását jelzi az a tény, hogy a két utóbbi birtok adásvételére vonatkozó ellentmondást a jog szerinti tulajdonosok csupán Báthory Gábor halála után tették a kolozsmonostori konvent előtt.⁴² Ekkor Nyíró Miklós kolozsvári polgár felesége, Lucretia asszony⁴³ unokatestvére Fiota Antonio nevében tiltakozott Metesd és Farkasmező adásvétele ellen, minthogy az említett birtokokat Báthory Zsigmond adománya folytán a tiltakozó apja, Johannes Fiota⁴⁴ birtokolta, és az apáról fiúra háramlott. Az ügyet valószínűleg békés úton simították el, és nem tartjuk kizártnak, hogy ennek folyományaként vette feleségül Jakab deák Pestesi Anna halála után a vélhetőleg kolozsvári származású Nyíró Annát, akitől István nevű fia is született.⁴⁵ A feltevés azért is megállja a helyét, mert Ajtony István a későbbiek során kolozsvári előnévvel tűnik fel,⁴⁶ és Jakab deáknak magának is voltak Kolozsvár környéki birtokai.⁴⁷

Báthory Gábor uralkodásának végéig, mint láttuk, Ajtony Jakab pályája meredeken ívelt felfelé. 1613-ban a fejedelem halálakor a tordai és a vizaknai sókamara élén állt,⁴⁸ és valószínűleg a váradjai sókikötő praefectusi tisztét is betöltötte, noha erre vonatkozólag 1612-ből származik az utolsó adatunk.⁴⁹ Azt is nyomon követhetjük, hogy 1601-től kezdve Erdély különböző uralkodóinak tett szolgálatai következtében a fejedelmi kegy megnyilvánulásai lépten-nyomon felbukkannak a kor forrásaiban. Ezért meglepő, hogy Báthory Gábor halála után minden jel arra utal, hogy Jakab deák Bethlen Gábor támogatását nem élvezte, vagy legalábbis a fejedelem uralkodása elején nem volt ennek birtokában. Ahhoz

³⁹ Pojána az adásvételt rögzítő oklevélben Farkasmező, míg Gaurány Solyompataka néven jelenik meg. Kemény cs. lt. IV. 85.

⁴⁰ Kemény cs. lt. IV. 85.

⁴¹ Kemény cs. lt. VI. 384.

⁴² Az oklevél dátuma nem ismeretes, de Báthory Gábor fejedelmet néhaiként említi, így 1613. október 27. után kelt. MOL Kolozsmonostori Konvent Országos levéltára, F 15 Protocolla, libri regii et styliaria, XIII. 172.

⁴³ Az asszony Petrus Italus Bustaius leánya volt.

⁴⁴ Johannes Italus Fiota, a fejedelmi fegyvertár kapitánya (capitaneus armamentarii principalis) volt. Személyére I. Kovács András: „Farkas az én nevem...” A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdeteihez. = Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat. II. (XII.) 2007. 164.

⁴⁵ MOL F 2. V. 436, V. 438–439.

⁴⁶ MOL F 2. XIII. 13.

⁴⁷ Pl. Oláhkarán. MOL F 15. XVIII. 110r–v.

⁴⁸ MOL, F 15. XIII. 172.

⁴⁹ MOL F 2. IV. 66–72.

azonban, hogy megértsük e fejleményeket és többet tudjunk e két személy kapcsolatáról, vissza kell térnünk az időben Jakab deák karrierjének kezdeteihez.

1602. december 13-i keltezéssel fennmaradt egy oklevél a gyulafehérvári hiteleshely egyik protocollumában, amely Bethlen Gábor és Jakab deák egyezségéről szól.⁵⁰ A jogügylet külön érdekessége, hogy a történetíró Szamosközy István előtt jött létre, aki abban az időben a requisitori funkciót töltötte be. Az oklevélben foglaltak szerint Bethlen a fivére, Bethlen István nevében is előadta, hogy az elmúlt évben, amikor Mihály vajda Erdély éléről való eltávolításán fáradoztak, neki sem az illyei vár megerősítésére, sem katonák toborzására nem volt elegendő pénze, ezért Ajtonyi Jakab deáktól kölcsönzött. Minthogy a pénzt még nem fizette vissza, az alábbi egyezséget kötötte Jakab deákkal: A nála letett ezüst nagyobb részét visszakapja Jakab deáktól, a kisebbik rész pedig, amely 24 márka ezüstöt tesz ki, a kölcsönző félénél marad. Bethlen a visszakapott ezüst ellenében leköti Dienes és Csertenes (Arad vármegye) egészbirtokokat⁵¹ tartozékaikkal és haszonvételeikkel együtt, 710 magyar Ft értékben. Feltételül szabták ugyanakkor, hogy ha a fenti birtokokat Basta György vagy Erdély más kormányzója Jakab deáktól elvenné (kivéve a török hatalmat), akkor Bethlen öt Vorca (Hunyad vármegye) nevű, ugyancsak 710 magyar Ft-ot érő egészbirtokával kárpótolja, ha ezzel sem tudná kárpótolni, akkor más, ugyanolyan értékű birtokot foglalhat magának. Megjegyzendő, hogy Dienes és vélhetőleg Csertenes is Jakab deák Arad vármegyei, míg Vorca Hunyad vármegyei birtokai közelében feküdt.

Az oklevélből tehát kiderül, hogy Bethlen szorult helyzetében zálogba vetette mondhatnánk a családi ezüstöt, amelyről nem tudjuk pontosan, hogy mekkora nagyságú volt, de azt igen, hogy kevesebb, mint a fele 24 márkányit⁵² tett ki, amely mintegy 5160–6720 g ezüstnek felel meg. Ebből következően, a majdani fejedelem legalább 10–12 kg ezüstöt (de inkább annál többet) kellett letétbe helyezzen 1601-ben Jakab deáknál. Hogy mekkora birtokai voltak, vagy milyen nagyságú vagyonnal rendelkezett ekkoriban Erdély későbbi fejedelme, arról nem rendelkezünk pontos adatokkal. Ha azonban Szamosközynek a személyére vonatkozó passzusait elolvassuk, akkor annyi világos, hogy Bethlennek a szerény köznemesi származásáról szóló, előszeretettel használt történelmi közhelyet árnyalni kellene, annál is inkább, mert már apja Bethlen Farkas is tanácsúr volt.⁵³ Szamosközy 1603 tavaszáról szólva a következőket írja: „Követte [Székely Mózes] maga Csiszár is, majd a mind tekintélyben, mind vagyonban különb Bethlen Gábor, Farkasnak a fia, ez a maga ősi erényei folytán kiváló ifjú, akiben a német uralomnak oly fokú gyűlölete lakozott, hogy illyei várát és kiterjedt erdélyi birtokait inkább a németnek hagyta prédául, hazája helyett inkább a szám-

⁵⁰ MOL F 2. II. 45–48.

⁵¹ Mindkét birtok eltűnt település Arad vármegyében.

⁵² Egy márka 215–280 grammnak felel meg. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. VIII. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerk.: Vámszer Márta. Bukarest, 1996. 190.

⁵³ ErdKápjkv. VIII.1. 537, 565.

űzést és minden vagyonának elvesztését választotta, semmint hogy hazájában az ellenség zsarnoki fennhéjázását kelljen elviselnie.”⁵⁴

Nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy visszakapta-e Jakab deák az őt illető pénzüsszeget, de a fentieket és a későbbi fejleményeket is figyelembe véve, úgy tűnik, hogy lett volna honnan behajtania. Tény, hogy 1610 decemberében, amikor Bethlen tanácsúrként és az udvari lovasság főkapitányaként vagyonáról végrendelkezett, akkor két egészbirtokot kivéve mindenét feleségére Károlyi Zsuzsannára hagyta, de sajnálatos módon nem pontosította, hogy milyen jószágokról is van szó.⁵⁵ Annyi azonban bizonyos, hogy nem kevés birtokról rendelkezett, az oklevél ti. nemes egyszerűséggel a következőket mondja: „universa et quaelibet bona sua immobilia, totalia scilicet et integra, arces, castella, oppida, possessiones, portiones possessionarias, praedia, fundos, domos seu curias nobilitares, omnia denique latifundia, quae hactenus prefatus dominus Gabriel Bethlen, quocunque iure (...) tenuisset.”

Nincs tudomásunk arról sem, hogy mikor különbözött össze egymással a két szóban forgó személy, ha egyáltalán beszélhetünk erről. Egy lehetséges ok az lett volna, hogy Bethlen 1610 májusában kieszközölte a széki összeesküvésben való részvétele miatt hűtlenségbe esett Makrai Péter⁵⁶ Hunyad vármegyei jószágait,⁵⁷ amelyek határosak voltak a Pestesiek birtokaival.⁵⁸ A Pestesi család egyik ága tiltakozott is emiatt,⁵⁹ arról ellenben nem tudunk, hogy Jakab deák érdekeit ez sértette volna, és mint láttuk ugyanezen helységekben levő részbirtokokba iktatták őt be 1613 folyamán. Mégsem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy az azonos településeken való birtoklás súrlódásmentes lett volna. Az Ajtonyira vonatkozó oklevelekből mindenesetre már a gyulafehérvári hiteleshelyi protocollumok alapján is kiderült, és erre a Kemény család csombordi levéltárában levő, rá vonatkozó oklevelek is ráerősítenek, hogy Jakab deák, akinek Báthory Zsigmondtól kezdve úgy tűnik minden fejedelem lekötöztetettje volt, Bethlentől egyetlen adományt sem nyert (vagy legalábbis még nem sikerült ilyenre rábukkanni), karrierje megtört, és 1614-től kezdve 1619-ig semmilyen funkciót nem töltött be.⁶⁰

⁵⁴ Szamosközy, *Erdély története*. 273.

⁵⁵ MOL F 2. VI. 49–50.

⁵⁶ Kádár József – Tagányi Károly – Réthy László: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* VI. Deés, 1903. 543.: <http://mek.oszk.hu/04700/04755/html/455.html>

⁵⁷ Pestes, Tamástelke, Válya, Gainusa, Kökény, Simaság és Runk egész illetve részbirtokok.

⁵⁸ MOL F 2. IV. 15.

⁵⁹ Szilasi János a felesége, Pestesi Anna és az asszony húga, Petronella nevében tiltakoztak a kieszközölés ellen.

⁶⁰ Wolf adatai alapján 1608–1619 között (hozzátehetjük 1620-ban is) vizaknai sókamrás volt. Kérdéses azonban, hogy a mondott időszakban megszakítás nélkül viselte-e ezt a tisztséget. A fenti periódusban az oklevelek nem említik semmilyen funkcióját, a Wolf kézirat alapján pedig nem dönthető el, hogy az általa átnézett források alapján ezt ki lehet-e jelenteni. Wolf, kézirat. 267.

Láttuk, hogy Báthory Gábor halálakor a tordai és a vizaknai sókamara élén állt. Igen valószínűnek tartjuk, hogy az általa bérelt javadalmak szerződésének lejártá után 1611 táján újabbat kötött ugyancsak három évre. Másként nem magyarázható, hogy a fejedelmi kegy megvonása következtében miért állt még 1614-ben is a tordai és a vizaknai sókamara élén.⁶¹ Ismeretes, hogy Bethlen hatalomra kerülésekor az 1613-ban tartott kolozsvári országgyűlésen olyan határozat született, hogy „Az bányákat, aknákat, harminczadokat ne arendában bírjanak ezután, mint eddég, hanem bizonyos számadó tisztartók lévén hozzá, az tárházban szolgáltatassák azoknak jövedelmek...”,⁶² 1615-ben a szeptember 27. – október 13. között tartott kolozsvári országgyűlésen ezt megerősítették, amikor a rendek úgy határoztak, hogy az 1588 óta inskribált, vagy eladományozott fiskális birtokokat a kincstár számára szolgáltatassák vissza.⁶³ Jakab deák tehát valószínűleg nem bérelhette tovább sem a vizaknai, sem a tordai sókamarát, és erre nézve 1614-től kezdve nem is rendelkezünk adatokkal. Talán nem véletlen, hogy egy 1615. október 16-án (tehát az országgyűlés vége után három nappal) kelt oklevél már kolozsvári Gyöngyösi Istvánt emlegeti a tordai sókamara élén.⁶⁴

Jóllehet a só-adminisztráció kérdéseibe 1614-től már nem volt beleszólása,⁶⁵ és innen származó jövedelmei megszűntek, továbbá adományokat sem kapott a fejedelemtől, birtokait a későbbiekben is bővítette és pénzben ezután sem szűkölködött. 1617-ben három telket vett a Hunyad vármegyei Németiben,⁶⁶ 1618-ban pedig gyekei Wesselényi Boldizsár Doboka vármegyei ispántól megvette Oláhkara (Kolozs vármegye) egészbirtokát 1000 forintért.⁶⁷

A kezén felhalmozott tőkével magyarázható, hogy kegyvesztettsége 1619-ig vagy 1620-ig tarthatott. Közismert tény, hogy Bethlen 1619 közepén avatkozott be a harminc éves háború eseményeibe, a háborúhoz pedig pénzre volt szüksége. Talán nem tévedünk olyan nagyot, ha feltételezzük, hogy, mint már annyiszor előtte, Jakab deák ekkor is fejedelme segítségére sietett, Bethlen pedig régi tisztségei visszaadásával honorálta a segítséget. A Wolf kézirat Jakab deákot 1619-

⁶¹ MOL F 15. XVII. 101r-v.

⁶² EOE. VI. 360.

⁶³ EOE VII. 282–283.

⁶⁴ Gyöngyösi maga is tapasztalt és kipróbált tagja volt a só adminisztrálásának, ti. 1600-ban és 1614-ben a kolozsi sókamara élén állt, 1615–1617 között pedig tordai sókamarásként tevékenykedett. Wolf, kézirat. 264, 286. MOL. F 15. XVII. 121r-v.

⁶⁵ Ennek némileg ellentmond Bethlen Gábor 1617. február 3-án kelt levele, amelyben bizonyos gazdasági ügyekben Jakab deákra hivatkozik a következőképpen: „Jakab deáknak is attunk ezen dologh feleől bizonyos instructioh, azert valamit mi szonkwal eleödben aad, mindenben az czelekedeo légy.” MOL. F 2. V. 115. Tény azonban, hogy Jakab deák funkcióit illetően 1614–1619 között sötétben tapogatózunk.

⁶⁶ MOL. F 2. IV. 330–331.

⁶⁷ MOL F 15. XIX. 30v.

ben vizaknai sókamarásként tünteti fel,⁶⁸ de más adatokból tudjuk, hogy 1620-ban is e kamara élén volt,⁶⁹ ugyancsak 1620-tól van adatunk rá, hogy tordai sókamarás, és a váradjai portus praefectusi tiszttét is viselte élete végig.⁷⁰ Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a tisztségek visszaszerzése nem jelentette a mondott sóbányák és a marosportusi jövedelmek bérlését, azokat Jakab deák csupán mint kincstári alkalmazott igazgathatta.

A gazdag és tekintélyes Jakab deák 1622 áprilisa előtt bekövetkezett halála után a családról szóló oklevelek a felhalmozott vagyon lassú szertefoszlásáról szólnak. Rögtön 1622 áprilisában az első oklevél,⁷¹ amely Jakab deákot néhai-ként emlegeti, arról számol be, hogy Jenei István gyulafehérvári aludvarbíró el akarta foglalni Jakab deák metesdi, pojánai és gaurányi (Fehér vármegye) egészbirtokát. Egy másik, ugyancsak 1622 augusztusában kelt oklevél pedig már arról tudósít, hogy a gyulafehérvári udvarbíró gorbói részbirtokát ugyancsak Fehér vármegyében már el is foglalta.⁷² A váradjai jelentős birtokrész is perpatvar tárgya lett, ennek egy részét maga I. Rákóczi György fejedelem szemelte ki magának, 1631-ben el is foglalta.⁷³ Per indult a Hunyad vármegyei birtokok kapcsán is, mert 1627-ben Ajtonyi István ügyvédet vallott azok védelme érdekében.⁷⁴

A birtokok, úgymint egy Váradján levő nemesi udvarház 1622-ben, vagy egy Gyulafehérvári ház a hozzá tartozó köpincével 1631-ben zálogosítás és adományozások révén is fogytak, amelyeket a család bizonyára az ellenük indult perek megnyerése miatt kellett különböző személyeknek átengedjen.⁷⁵ 1648-ban pedig egy oklevél arról szól, hogy kolozsvári Ajtonyi István bizonyos Fehér vármegyei birtokokat hatalmaskodva elfoglalt.⁷⁶ Az apja által vásárolt metesdi és a gaurányi birtokokról van szó, a tiltakozó pedig nem más, mint a Bethlen Anna nevében megjelenő officiális, krakkói Balogh Péter, aki néhai Bethlen István tisztartója volt. Az ügy előzményeként elmondható, hogy a Metesdel határos Ompolyca 1620-ban a fejedelem fivérének, Bethlen Istvánnak volt a birtokában,⁷⁷ így könnyen nyomára akadunk, hogy miért kellett Jakab deák fiának, Istvánnak a mondott birtokokat hatalmaskodva visszafoglalni.

⁶⁸ Wolf, kézirat. 267.

⁶⁹ MOL. F 2. V. 461–463.

⁷⁰ MOL F 15. XVIII. 101r., 110r-v.

⁷¹ MOL. F 2. V. 436.

⁷² MOL F 2. V. 442.

⁷³ MOL F 2. VII. 80r.

⁷⁴ MOL F 2. VI. 109v.

⁷⁵ MOL F 2. V. 438–439, VII. 80v.

⁷⁶ MOL F 2. XIII. 13.

⁷⁷ MOL F 2. V. 461–463.

A Jakab deákról szóló dolgotunkat itt be is fejezhetnénk, azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a kérdéseket, amelyek pályájával kapcsolatban felmerülnek. Ismeretes, hogy miután a só-adminisztráció visszakerült a kincstár kezelésébe, Ajtonyi 1619-től kezdve nem bérlője volt az általa igazgatott kamaráknak és portusnak, hanem kincstári alkalmazottként igazgatta ezeket a fontos hivatalokat. Kérdés, hogy vajon kinek tartozott elszámolni a bányák jövedelmeivel, és milyen jövedelem illette őt meg? Wolf értekezéséből tudjuk, és ő ebben a tekintetben Trócsányit követte, hogy a sóügy és a harmincadok felügyelete Bethlen uralmától kezdve a fejedelmi praefectus ügykörébe tartozott.⁷⁸ Azonban az első fejedelmi praefectus, akiről Trócsányi beszámol, csupán tíz évvel Bethlen trónra lépése után 1623-ban tűnik fel.⁷⁹ Úgy is vélekedhetnénk, hogy addig a kincstartó felelt ezekért az ügyekért. Ellenben nem tudjuk, hogy 1618 előtt egyáltalán be volt-e töltve a tisztség. Gyanúra adhat okot, hogy Trócsányi erre az időszakra nézve egyáltalán nem rendelkezik kincstartóra/kincstartókra vonatkozó adatokkal.⁸⁰ Néhány adat arra utal, hogy a sókamarák jövedelmével továbbra is Jezernicki János kincstári számvevőnek tartoztak elszámolással a fejedelem által kinevezett kincstári alkalmazottak.⁸¹

Kérdéses az is, hogy Bethlen Gábor uralkodásáig vajon csupán bérlője volt-e, vagy ő maga igazgatta az általa bérelt sóhivatalokat, és előtte a harmincadokat. Ha Jakab deák igazgatta e hivatalokat, és hajlunk arra, hogy ez így volt, akkor igen komoly szaktudással kellett rendelkeznie. Kubinyi András a XV. században tevékenykedő kincstári személyzetről a következőket írta: „A pénzügyi adminisztráció komoly szakértelmet igényelt. A költségvetések összeállítása, a számadások elkészítése, mind vidéken, mind a központban olyan feladat volt, amelyhez megfelelő tudás kellett. Meghatározott, különleges adminisztráció volt a harmincadosokban, a só és egyéb kamarákban és az adószedésben. Különösen a harmincadosoknak, de a városi sóhivatalok vezetőinek is, ismerniük kellett a napi piaci árakat, a bányakamarák tisztviselőinek a bányászat technikáját is. Ezen kívül szükséges volt a hazai jogrendszer kimerítő ismerete is. Tekintettel kellett lenniük az egyéni és rendi kiváltságokra is.”⁸² Hogy Jakab deák igen tapasztalt tagja lehetett az általa képviselt gazdasági értelmiségnek, azt bizonyítja több évtizedes tevékenysége, és hozzátehetjük, az általa felhalmozott vagyon mennyisége is.

⁷⁸ Trócsányi, *Központi kormányzat*. 330–331, Wolf, kézirat. 22–23.

⁷⁹ Trócsányi, *Központi kormányzat*. 326.

⁸⁰ Trócsányi, *Központi kormányzat*. 321.

⁸¹ MOL. F 2. V. 113–114.

⁸² Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. = *Tanulmányok Budapest múltjából*. 1957. 12. sz. 35.

KÓNYA ANNAMÁRIA

AZ ARISZTOKRÁCIA SZEREPE ZEMPLÉN VÁRMEGYE REFORMÁCIÓJÁBAN

Ma már senki sem vonja kétségbe, hogy a reformáció nemcsak teológiai folyamat volt, amely csak az egyházi életet, annak belső és külső formáit változtatta meg, de annál egy sokkal összetettebb és komplikáltabb folyamatról volt szó. A reformáció teológiai, politikai, gazdasági, kulturális hatásai visszafordíthatatlanná váltak és érzékelhetőek lettek az élet minden területén s szinte minden társadalmi rétegre vonatkozóan is. Ezt a komplex folyamatot Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling koncepciója alapján az 1950-es évek második felétől a konfesszionalizáció koncepciója foglalja magában.¹

Ennek a koncepciónak hátterét vizsgálva különösen érdekes, de egyes területekre sajátosan érvényesülő megállapításokra juthatunk, például, ha az arisztokrácia, illetve a nemesség szerepét elemezzük a reformáció folyamatában. Míg a lutheri reformációt, mint a nemesi reformációt szokták kissé leegyszerűsítve jellemezni, a kálvini reformációs tanok elterjedésében az arisztokráciának kevesebb szerepet tulajdonítanak. Ehhez azonnal hozzá kell tenni, hogy ez a leegyszerűsített modell feltehetően csak a nyugati reformációra lehet inkább érvényes. A Magyar Királyságban, különösen annak keleti részein ettől erősen eltérő tendencia, egy fordított modell érvényesült. Északkelet Magyarországon a szabad királyi városok a lutheranizmus bátyái voltak, a kálvinizmus a délebbi területeken lett domináns, ahol a mezővárosok, kisebb falvak egy-egy arisztokrata család birtokában voltak. A nemesség hatását a lutheri vagy kálvini reformáció terjedésére illetve ezek viszonyát a nemesi konfesszionalizáció fogalmával szokták jellemezni.² Ez természetesen nem csak azt írta körül, hogy miképpen tért át egyik vagy másik reformációs irányzathoz a nemesség, hanem főképpen azt, miképpen terjesztette hitét a saját birtokain élő nép közt, milyen befolyást nyilvánított ki az egyházára és más ezzel kapcsolatos hatásokat. Általánosságban véve néhány

¹ Daniel David Paul: Konfeszionalizmus a konfeszionalizáció ako historická interpretatívna paradigma. In. *Konfeszionalizácia na Slovensku v 16–18. storočí*. Peter Kónya a kol. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2010. 6–17.

² Hrdlička Josef: Konfesijní politika šlechtických vrchností a šlechtická konfeszionalizace v Čechách a na Moravě v 16–17. století. In. *Český časopis historický*, rok 2010, roč. 108, č. 3, 406–441.

pontban lehetne összefoglalni azokat a módokat, amelyekkel a nemesség befolyásolni tudta – pozitívan vagy negatívan – a reformáció terjedését a saját birtokain.

A legkézenfekvőbb lehetőséget a patrónusi jog kihasználása tette lehetővé. Mivel a patrónusi jog a nemesség egyik alapvető jogát képezte, a pap, az iskolai tanító alkalmaztatása a birtokos döntésén múlt. Természetesen minden nemes igyekezett saját udvari papját, de a birtokain működő papokat is saját vallási meggyőződése szerint alkalmazni. Abban az esetben, ha az ígért reformációs, illetve más reformációs tanokat kezdett hirdetni, néhány intés után a birtokos elbocsáthatta, ami sok esetben meg is történt. Ez a fluktuáció teljesen legitim és megszokott gyakorlatként működött. A patrónusi jog más jogokat is magában foglalt, pl. az egyházlátogatás-vizitáció is csak a földbirtokos tudtával és engedélyével mehetett végbe. Amint már utaltam rá, a patrónus jogai közé tartozott az iskolamester alkalmazása is, ami újabb lehetőséget nyújtott az adott hit, illetve annak szelleme szilárdításában, terjesztésében. Főképpen jellemző ez a magasabb típusú iskolák esetében (pl. sárospataki kollégium).³

A nemesi konfesszionalizáció lehetőségeinek másik csoportját mindenféle gazdasági, pénzügyi privilégiumok alkották. Ezek alatt azt kell érteni, hogy a gazdag birtokosok pénzadományokkal, a templomépítés, az iskolaalapítás által is befolyásolhatták az egyházi élet fejlődését uradalmaikban. A templomok berendezése, különféle művészeti alkotások megrendelése, stílusok használata az egyes hithez való igazodás és konfesszionális identitás kialakítását segítette.

A harmadik csoportot a nemesi konfesszionalizáció folyamatában a különféle kényszerítő módszerek alkották. Ezek mindenféle típusú zaklatásokat (pszichikai, fizikai), megfélemlítéseket, bebörtönzést stb. jelentettek. De általában inkább az eredeti szándékokkal ellentétes hatásuk volt, és mindinkább növelték az emberek ellenszenvét a rájuk kényszerített vallás iránt. Ezek a „keményebb”, eszközök inkább a rekatolizáció idején voltak jellemzőbbek a nemesi konfesszionalizációra, illetve rekatolizációra, de a reformáció terjedése alatt is voltak példák ilyen nemesi magatartásra. Főleg ezzel kapcsolatban alakult ki vita arról, hogy a reformáció kényszer, vagy szabad választás következménye-e, de ahogyan több tanulmány is rámutatott, inkább szabad választáson múlt, fokozatosan, és szabad folyamatban alakuló változás volt.⁴

Ennek az általános problémafelvetésnek követően vizsgáljuk meg, hogyan is ment végbe Zemplén vármegye nemesi konfesszionalizációja, illetve milyen sze-

³ A sárospataki református iskola legnagyobb patrónusa I. Rákóczi György és felesége, Lórántffy Zsuzsanna volt, akik nem kis pénzügyi, politikai, egyházi támogatást nyújtottak az iskola számára. *A Sárospataki református kollégium*. Budapest, A református zsinati iroda sajtóosztálya, 1981.

⁴ Péter Katalin: *A reformáció kényszer vagy választás*. Budapest, 2004.

repe jutott ebben a térségben az arisztokráciának a reformáció, illetve rekatolizáció idején.

Zemplén vármegye Magyarország keleti részén található, és összevetve a szomszédos vármegyékkel a nagyobb, és a jelentős településekkel bíró vármegyékhez tartozott. Zemplén politikai és vallási fejlődését több külső, illetve belső körülmény is befolyásolta. Ide sorolhatnánk határmenti, ill. periférikus elterjedését, viszonylag távol eső helyzetét a Habsburg udvartól, s az Erdélyi Fejedelemség közelségét. Zemplén területének specifikumai közé tartozott a lakosság viszonylag gazdag etnikai megoszlása (északon rutén pravoszláv lakosság, részben a mai szlovákok, a középső tájakon vegyes magyar–szláv lakosság, délen magyarok, illetve elszórva délszláv lakosság). Másik érdekessége a területnek a szabad királyi városok hiánya, ugyanis Zemplénben a 16. század második felében csak viszonylag gazdag mezővárosok léteztek, amely 18 település közül Sátoraljaújhely volt a legnépesebb, s a továbbiak: Homonna, Tarcal, Varannó, Liszka, Tokaj, Terebes, Tállya, Patak, Zemplén, Sztropkó. A vármegye leggazdagabb birtokosa a 16. században a Perényi család volt, aztán a Serédiek, Homonnaiak, később a Rákócziak.⁵

A reformáció terjedése Zemplénben viszonylag hamar kezdetét vette. Már a 16. század 30-as éveiben lutheri reformációs tanok értelmében prédikált Gálszécsi István, Siklósi Mihály, Kopácsi István, Batizi András, Thúri Farkas Pál. Ezek a prédikátorok hosszabb-rövidebb ideig Sárospatakon működtek és terjesztették a reformációt. Feltehetően Gálszécsi István hatására Perényi Péter (1502–1548) is a lutheri tanok híve lett. Ezt bizonyítja az az énekeskönyv is, amelyet 1536-ban Gálszécsi István Krakkóban adott ki és Perényi Péternek ajánlott. Két évvel később, 1538-ban szintén Krakkóban jelent meg egy másik énekeskönyv Benczédi Székely Istvántól, amelyet az előbbihez hasonlóan Perényinek dedikált.⁶ De véglegesen csak az 1540-es évek közepén lett Perényi a lutheri vallás pártfogója (miután bécsi fogsága idején intenzív levelezést folytatott Melanchtonnal).

Perényi Péter idejére vezethető vissza a sárospataki triviális iskola reformációs szellemben való működésének kezdete (1531) is. Az iskola dinamikusabb fejlődése Kopácsi István prédikátor idejéhez kapcsolódik, aki 1549-ben érkezett Sárospatakra és 1558-ig rektorként is működött.⁷

⁵ Dienes Dénes: *A történelmi Tiszáninneni Református Egyházkerület a 16. században*. I. = *Historia Ecclesiastica*, 2011. 2. évf., 1. sz. 3–68.

⁶ Révész Imre: *Magyar Református Egyháztörténet 1520–1608*. Debrecen és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomdája-vállalata, Debrecen, 1938. 71.

⁷ Makkai László: *A kollégium története alapításától 1650-g*. In. *A Sárospataki református kollégium*. A református zsinati iroda sajtóosztálya, Budapest, 1981. 17.

A Perényi család címere⁸

Az 1550-es évektől viszont Kelet-Magyarország, így Zemplén területén is egyre jobban utat tört magának a kálvini reformáció és egyre több prédikátor tért át az új tanításra. Ezek közt volt az említett Kopácsi István, Thuri Farkas Pál, Szikszai Fabricius Balázs (ő lett a pataki iskola rektora) és más kiemelkedő személyiségek, akik hatása alatt az 1561-es tarcali zsinaton az ott megjelent lelkészek nagy része a kálvini tanhoz csatlakozott. Mivel az elhunyt Perényi Péter fia, Gábor rendíthetetlenül a lutheranizmus híve maradt, nagyon szigorúan igyekezett birtokain, de főleg Patakon gátat szabni a kálvinizmus terjedésének. Birtokain dolgozó adminisztrátorain keresztül felszólításokkal, s a kényszerítés mindenféle eszközével igyekezett megvédeni a lutheri tant az egyre intenzívebben beszivárgó svájci reformációval szemben. Mivel a tiltás és fenyegetés ellenére a prédikátorok továbbra is a kálvini tan szerint prédikáltak, Perényi úgy döntött, hogy egyszer és mindenkorra választásra bírja a papokat. 1563-ban összehívta a birtokain működő lelképászorokat és követelte tőlük az ágostai hit elfogadását. Néhány papot sikerült rábírnai a fogadalomra, de többségük ellenállt és továbbra is a kálvini hitet vallotta. Így távozott Patakról Kopácsi István, Szikszai Fabricius Balázs is. Perényi Gábor az ágostai hit védelme érdekében, illetve annak egyértelmű igazságát bizonyítani akarva küldöttséget menesztett Wittenbergbe, ahol véleményt kért a birtokain működő papok tanítása felől. Természetesen a kálvini szellemben prédikáló papok tanait ítélték el, és a továbbiakban úgy hivatkoztak rájuk, mint „sakramentárius eretnekek”-re.⁹ Ezt követően távozott Perényi Gábor birtokairól Thuri Farkas Pál is.

⁸ Nagy Iván: *Magyarország családai IX.*, Budapest, 1862. 232. (továbbiakban Nagy Iván, 1862.)

⁹ Makkai, 1981. 19.

A kálvini reformáció Zemplén vármegyében csak a Perényiek halála után kezdhett szabadon terjedni. Perényi Gábor 1567-es halála után már semmi nem vetett gátat a kálvini tan elterjedésének és megerősödésének.

A Drugethek ténykedése egy másik példa a nemesi konfesszionalizációra a vármegyében. A Perényiek után ők voltak a reformáció bástyái Zemplénben, főleg annak északi részein, ahol terjedelmes birtokaik feküdtek. A család tagjai, István, György, Antal és Gábor voltak a reformáció hívei. Nekik köszönhetően már a 16. század 30-as éveiben kezdett magot vetni az északabb területeken a reformációs tan, amelynek központja Homonna lett. Természetesen a homonnai Drugethek nemcsak közvetlenül a birtokaik központjában, de uradalmuk minden részében támogatták a reformáció térhódítását. Legnagyobb érdeme ebben a folyamatban különösen Drugeth Istvánnak volt a 16. század felében.¹⁰

A Drugethek címere

A Drugethek reformációjának, illetve kálvini hitre való áttérésének időpontja nem ismert, de feltételezni lehet, hogy valamikor abban az időben történhetett, amikor Drugeth István (1556) az ungvári uradalomból Homonnára költözött. Akkor ugyanis Ungváron már kálvinista prédikátor hirdette az evangéliumot, így feltételezhető, hogy amikor a birtokos Homonnára költözött, magával vitte udvari papját, illetve olyat alkalmazott, aki kálvinista szellemben prédikált. Homonnán az első ilyen, név szerint is ismert prédikátor Szobránci János volt, aki 1579-től működött a városban. Ahogyan a reformáció terjedése, úgy annak megállítása Zemplén vármegye északi területein szintén a Drugethek személyével van összekapcsolva, mivel ők az esztergomi érsek hatása alatt 1609-ben rekatolizáltak és

¹⁰ Konyová Annamária – Kónya Peter: *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. – 18. storočí*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2010. 121.

birtokaikon, mondhatni azon nyomban fölöttébb elszánt rekatolizációs politikába kezdtek. Drugeth György kis időn belül (1612) lefoglaltatta Homonna templomát, jezsuitákat hívott a városba és kiűzte onnan a református prédikátort. Kis idő lefolyása elég volt, hogy a valamikor kálvinista központ település a rekatolizáció fészke legyen.¹¹

II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házassága és annak sorsa szolgálatja a harmadik példát arra, hogy az arisztokrácia miképpen befolyásolta a reformációt, illetve rekatolizációt Zemplén vármegyében. A házasság megkötése után Báthory Zsófia a református hitre tért, inkább kényszerből, mint belső meggyőződésből. Férje, mint erdélyi fejedelem a protestáns illetve református egyház gazdag támogatójaként lépett fel. II. Rákóczi György halála után (1557) azonban majdnem azonnal (1661) katolikus hitre visszatért felesége nyílt és erőszakos rekatolizációt kezdett el birtokain. Zemplén vármegyében legnagyobb veszteség a sárospataki református kollégiumot érte, annak ugyanis minden vagyonát és járandóságát elkobozta és a jezsuitáknak adományozta. Még erőszakosabb üldözésre került sor a Wesselényi összeesküvés leleplezése után, amikor is Báthory Zsófia annak érdekében, hogy megvédje a család birtokait és megfeleljen az udvar elvárásainak, birtokain még keményebb intézkedésekhez folyamodott. Ekkor vált mindennapi gyakorlattá a papok elűzése, és a különféle atrocitások a református népességgel szemben.¹²

A Rákóczi család címere¹³

¹¹ Réz Mihály: *A Drugethek és Homonna reformációjára*. Zemplén könyvnyomtató intézet, Sátoraljaújhely, 1899.

¹² Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve 2.* Hornyanszky Viktor könyvnyomdája, Budapest, 1891. 189. A protestánsok összeírták panaszait Báthory Zsófia cselekedetei ellen és az 1659. illetve 1662. évi országgyűlésen akarták tárgyalni, de erre nem került sor.

¹³ Nagy Iván, 1862. 600.

E három említett példa rámutat arra, hogy az arisztokráciának milyen szerep juthatott a reformáció terjedésében, illetve annak gátlásában, Zemplén vármegyében. Mivel a vármegyében hiányoztak a szabad királyi városok, logikusan döntő szerephez jutottak a mezővárosok, illetve azok birtokosai. Prédikátorokat alkalmaztak, iskolákat alapítottak és támogattak. De azt is meg lehet állapítani, hogy egy bizonyos idő után, mikor már az új tanok eléggé elterjedtek és az új (református) egyház strukturálisan kiépült, az arisztokrácia már elvesztette a fejlődés teljes kontrolját illetve annak befolyásolását. Ha az új tan magja „termő földbe esett,” egy idő után már saját maga útján fejlődött. Olyan helyen, ahol nagy részben inkább a kényszer hatására fogadták el, könnyen visszatérhetett a katolicizmus. Tehát nem az urak rekatolizálása, hanem inkább egy természetesebb visszafordulási folyamat kezdődött (lásd pl. a rutén kálvinista falvak példáját).

Arra következtetünk tehát, hogy nem lehet az arisztokrácia szerepét sem a reformáció terjedésében, sem a rekatolizációban abszolutizálni. A reformáció gyors terjedését sokszor abban az egyszerű okban is kell keresni, hogy maga a katolikus egyház is gyenge volt, s a nép érzekelte ezt a gyengeséget, teológiai és erkölcsi kimerültséget, és így más alternatívákat keresett. Így úgymond nem is kellett a nemességnek olyan sokat tennie. A Perényiek magatartása jó példa annak bemutatására, hogy a tiltás, fenyegetés ellenére a prédikátorok nem adták fel kálvinista meggyőződésüket és akár állást is veszítve nem léptek vissza a lutheranizmus tanához.

Egy más jellegű probléma az, ami viszont a Drugethek birtokain mutatkozott meg. Azokban a régiókban, ahol az ő családi birtokaik voltak, nem volt a kálvinizmusnak olyan erős beilleszkedése, mint délebben. Így katolizálásuk után gyorsabban és sokkal simábban ment végbe a birtokain élő református népesség konverziója is. Ennek okát viszont inkább a lakosság etnikai és eredeti hitében kell keresni. Ugyanis a Drugethek birtokában sok rutén népességű falu volt, ahol a reformációt inkább kényszerként élték meg. Így a lakosság a váltást inkább spontán és pozitívan értelmezett változásként értékelte.

Fordított volt a helyzet a Rákóczi birtokokon, ahol a legtöbb református gyülekezetnek – Báthory Zsófia igazán kegyetlen politikája ellenére is – sikerült „megmaradnia”, s felekezetét megőriznie.

PAPP KLÁRA

EGY 18. SZÁZADI ERDÉLYI HAGYATÉK

Évekkel ezelőtt a Csáky család erdélyi ágának kutatása közben találtam egy tekintélyes – 260 oldalnyi, kéziratos – iratsomót, amit a kezdeti vizsgálatoknál tartva félretettem, gondolván, hogy annak tartalma elsősorban a Haller családra vonatkozik, de a későbbi kutatás alapja lehet. Amikor 2011-ben Kolozsváron, a Hungarológiai Kongresszuson tartandó előadásra készülve ismét kikértem a levéltárban néhány csomónyi anyagot, lefényképeztem az 1752-re datált összeírást (Balázstelke, 1752. december 4.),¹ mert egyértelműen világossá váltak számomra a Csákyakat a Haller családdal összekötő rokoni kapcsolatok, s a felmérés gazdaság- és társadalomtörténeti forrásértéke is.

Igen tanulságos a forrás családtörténeti háttere. Az összeírás és leltár által érintett birtokokat megszerző 18. századi hallerkői Hallerek 17. századi őse, István (1650–1710. máj. 2.) Haller János (1626–1697) tordai főispán, fejedelmi tanácsos, követ és író, valamint Kornis Katalin (1639–1696) fia volt.

Haller János és Kornis Katalin
A Nemzeti Portréár Alapítvány portréadatbázisából

¹ Alparét, Mocs és Ádamos inventáriuma és összeírása a birtokos Haller család utódainak iratai között, a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága irategyüttesében (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, továbbiakban ROL Kmlg), a Jósika család hitbizományi levéltárában található. (továbbiakban Jósika hitb. lt.) No. 541.

Haller II. István egyik meghatározó egyénisége lett a 17. század végétől a Habsburg politika nyomán formálódó erdélyi arisztokráciának. 1693-tól Belső-Szolnok vármegyébe kapott főispáni kinevezést, 1697-től tordai főispán lett,² majd egy rövid ideig a rendek elnöke is, akit a családi iratok a rangemelés után már méltán neveztek bárónak.³ Négy felesége volt: Kemény Mária (megh. 1685), Bultsesti Bulcsesdi Sára, 1692 után *Torma Borbála* (1670–1697), majd 1708 után borsai Nagy Borbála.⁴

Haller II. István (1650–1710)
A Nemzeti Portrétár Alapítvány portréadatbázisából

² Haller I. István (1591–1657) Küküllő vármegye főispánja, Haller János apja volt. A Haller genealógia: <http://genealogy.euweb.cz/hung/haller2.html> Haller II. István Szolnok-Doboka vármegyei megbízásáról, tordai főispánságáról és további tevékenységéről lásd. Szolnok-Doboka vármegye monográfiája: <http://mek.niif.hu/04700/04755/html/potkotet/33.html>

³ A katolikus lexikon szerint Erdély első gubernátorának, Bánffy Györgynek 1708-ban bekövetkezett halála után lett a főkormányzók elnöke. 1699. április 1-jén lett báró, s halála után, 1713. július 8-án kapott grófi címet. Lásd lexikon.katolikus.hu/H/Haller.html; Trócsányi ezzel a megállapítással ellentétben úgy írt róla, mint a rendek elnökéről (majd megállapította, hogy a létrejövő Deputatio elnökéül nevezték ki), s végezetül a következőképpen fogalmazott: „... Haller Istvánnak pedig, bár főtisztséget viselt a Guberniumon belül, nem volt igazi vezető szerepe”. Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp., 1988. 305–306.

⁴ Borsai Nagy Borbála első férje Bethlen Sámuel gróf volt, küküllői főispán és marosszéki kapitány, akinek nyolc gyermeket szült, ebből hat élte meg a felnőttkort (György, Ádám, Sámuel, Imre, Katalin és Farkas).

A genealógia szerint Haller II. Istvánnak hét gyermeke született. A legidősebb fiú, Gábor (1685–1723) Kemény Mária fia volt, s Károlyi Klárát vette feleségül. Lászlóról (1697–1719) csak azt tudjuk, hogy bethleni Bethlen Katalin volt a felesége, s két fia és egy lánya született. Ábrahám viszont fiatalon elhunyt. *Az összeírásban jelentős birtokrészrel rendelkező Haller János (1692–1755) érte el a legfontosabb erdélyi kormányzati pozíciót: 1734 és 1755 között Erdély gubernátora lett.*⁵ 1713-ban a három fivér, Haller Gábor, László és János ugyanazon időben kapta meg III. Károlytól a grófi címet.⁶

A lányok közül Ráhel fiatalon meghalt. A felnőttkort megélték közül az idősebbik, *Borbála* (1691–1733) Csáky István kolozsi főispán második asszonya, míg a fiatalabbik, *Katalin* (1699–1752) a főispán fiának, Csáky Zsigmondnak a felesége lett.

A Csákyak igen korán magyarországi rangemelésben részesültek, hiszen Csáky István 1605 előtt lett báró, s az ő Szepes várát és uradalmát megszerző fia, István kapott grófi címet, amikor lengyelországi diplomáciai tevékenységével sikeresen szolgált – a családdal egyébként is igen ellenségesen viselkedő I. Rákóczi György ellenében – a Habsburg uralkodó érdekeit.⁷

A család 17. század közepén létrejött erdélyi ágának pozíciói az 1690-es években erősödtek meg, amikor a Béldi összeesküvésbe keveredett Csáky László a Szent Liga seregeivel együtt visszatért Erdélybe, s fiaival, Istvánnal és ifjabb Lászlóval együtt igyekezett korábbi birtokaikat visszaszerezni, s az elvesztett tekintélyt és befolyást visszaállítani. Az apa 1698-ban bekövetkezett halála után a feladat a két fiúra maradt, akik közül László diszponálta jobban magát II. Rákóczi Ferenc fejedelem mellett. Az ő 1708-ban bekövetkezett korai halála után csak a kolozsi főispáni méltóságot megszerző Csáky István tudta a pozíciókat megerősíteni.

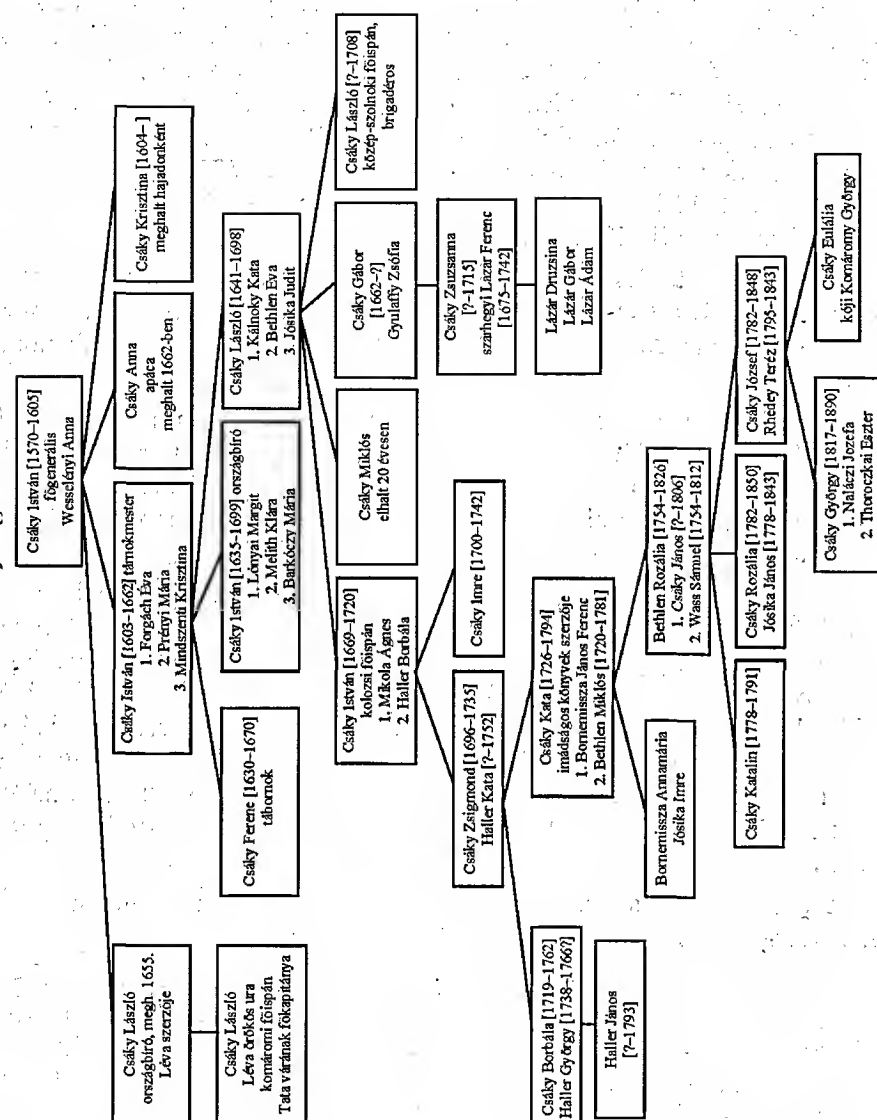
A Csákyakkal kialakult családi kapcsolatokat mutatja a tanulmány szerzője által korrigált leszármazási tábla, a következő oldalon.

⁵ Haller János gubernátor feleségei, a házasságkötés évével: 1. Barkóczy Júlia (1715), 2. Apor Zsuzsanna (1716), 3. Daniel Zsófia (1729). A harmadik feleség jelentősen túlélte férjét, 1783. október 21-én halt meg, Nagyszebenben. Az ő lánya, Anna, 1746-ban Kornis Zsigmond felesége lett. Haller György és Csáky Borbála után Kornis Zsigmond és felesége, Haller Anna lettek a bihari Csáky uradalom zálogbirtokosai. Haller Jánosról és Daniel Zsófiáról maradt fenn olajfestmény, amelynek fotója (9–10. kép) a kötet végén, a fotómelléletek között található.

⁶ A rangemelésre 1713. január 15-én került sor a genealógia szerint, szemben a Katolikus lexikon állításával. Lásd <http://genealogy.euweb.cz/hung/haller2.html>

⁷ A Csáky családról részletesen Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kolozsvár, 2011. (továbbiakban Papp, 2011.)

A Csákyak leszármazási táblája
Az erdélyi ág

Erdélyi Csáky László a fejedelemség elitjébe tartozó családok nőtagjait választotta házastársul. Döntéseinek helyességét igazolja, hogy a Kálnoky és a Jósika családok a 17. század végén bekerülnek a bárói címet szerzett családok sorába (pl. Jósika Gábor marosszéki főkirálybíró 1698-ban), Bethlen Miklós pedig 1693-ban grófi címet szerzett.⁸

Apja nyomdokaiba lépve Csáky István is házasságai révén kívánta erősíteni erdélyi kapcsolatrendszerét. Az erdélyi elit pozícióerősítésben meghatározó tagjaival kívánt együttműködni. Első felesége az a Mikola Ágnes volt, akinek elődei 1571-ben kaptak bárói rangot. Ettől a feleségétől azonban elvált (az asszonyt ezt követően, 1711-ben a bilaki családi birtokon jobbágysai gyilkolták meg), s ekkor vette el Haller Borbálát második asszonyául. A guberniumi tanácsos Csáky családjában is igyekezett a Hallerekkel kialakított jó kapcsolatot átörökíteni, hiszen fia, Zsigmond felesége Haller Kata, az apa feleségének húga lett, s a házaspár idősebb lánya, Csáky Borbála a kapjoni ághoz tartozó Haller Györgyhez ment feleségül.⁹

A 18. század első felében mindkét család megerősödött, s így segítették egymás szerepének növekedését, vagy pozíciójának megtartását. Csáky István 1721-ben bekövetkezett halála után néhány évvel, 1727-ben, özvegye, Haller Borbála a bécsi udvari kancellár, Bornemissza János József felesége lett. A kászoni Bornemisszák 1717-ben szereztek bárói címet, s a későbbi férj 1723-ban Haller János javára mondott le a csík-gyergyó-kászonszéki főkirálybíróságáról, 1734-ben pedig ugyancsak ő segítette hozzá a gubernátorsághoz. Csáky István fiának, Zsigmondnak 1735-ben bekövetkezett hirtelen halála után nem szakadt meg, hanem tovább erősödött az erdélyi Csákyak jó együttműködése a Haller és a Bornemissza családdal. Zsigmond fiatalabb lánya, Kata ugyanis Bornemissza alkancellár fiának, János Ferenc generálisnak felesége lett.

⁸ Csáky István tárnokmesternek a második feleségétől, Perényi Máriától született harmadik fiát, az erdélyi ágat megalapító Lászlót, a harmadik feleségével, az Erdélyből hozott Mindszenti Krisztinával nevelte fel. Csáky László első felesége köröspataki Kálnoky Kata (a későbbi erdélyi kancellár, Kálnoky Sámuel húga) volt, második felesége bethleni Bethlen Éva, a harmadik pedig Jósika Judit lett. Lásd Papp Klára: *Útkereső Csákyak az Erdélyi Fejedelemségben és a Magyar Királyságban* In. „... élünk mi sokáig 'két hazában' ...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Speculum Historiae Debreceniense 9. Szerk.: Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor, Debrecen, 2012. 193–219., Bethlen Miklósról lásd Kovács Kiss Gyöngynek a kötetben található tanulmányát.

⁹ A kapjoni ághoz tartozó Haller György anyja Kornis Anna, apja Haller György tanácsos volt. Két fiútestvére: Ferenc és Pál (megh. 1766). Apai nagyanyja az a Bethlen Éva, aki erdélyi Csáky László második felesége lett, nagyapja pedig szintén György, szolnoki főispán. Kőváry László: *Erdély nevezetesebb családai. Címerekkel és leszármazási táblákkal* Kolozsvár, 1854. 109. A kötet online formája: <http://hu.scribd.com/doc/83053341/75/%C2%A7-HALLER-CSALAD>

A HALLEREK SZEREPE A CSÁKY CSALÁDBAN

Csáky Zsigmond halála (1735) után egy ideig özvegye, Haller Kata irányította birtokait, majd amikor lányai férjhez mentek, a birtokok egy része Borbála (férje Haller György), más része Kata irányítása alá került.

1745. október 5-én a kolozsmonostori konvent előtt Csáky Katalin, Csáky Zsigmond lánya és férje, kászoni Bornemissza János valamint Csáky Zsigmond özvegye, Haller Katalin megbízták, *plenipotentiáriussá tették Csáky Borbála férjét, Haller Györgyöt az erdélyi ügyek – a felvidéki Csáky ág elleni per – vitelével.* Gróf Haller György Erdélyben a „leg híresebb s nagy pénzkereskedő s jószágokat szerző” hírében állott,¹⁰ akinek a családi kapcsolati tőkét kihasználva sikerült is a felvidéki ág igényeit elhárítani, illetve azok érvényesítési lehetőségeit minimalizálni, s így az erdélyi ág Csáky leányágra maradt birtokait megőrizni. Igaz, ő maga is sokat tett azért, hogy a per kialakuljon, hiszen a felvidéki Csákyak képviselőit többek között éppen Haller Györgynek a Csáky Imre halála (1742) utáni lépései háborították fel. Akkor ugyanis, megelőzendő a rokonság időbeni fellépését, minden mozdítható vagyont, pénzt, állatokat stb. saját kapjon birtokközpontjába, s Kolozsvárra vitetett. Az óvintézkedésre azonban szükség is volt, mert Csáky Miklós váradai püspök a bihari javakat a felvidéki ág számára erőszakosan elfoglaltatta, s Hallernek az erdélyi gubernátor rokon segítségére is szüksége lett ahhoz, hogy a felvidéki ág további követelését megállítsa, s a család erdélyi birtokvagyonát megőrizhesse.¹¹

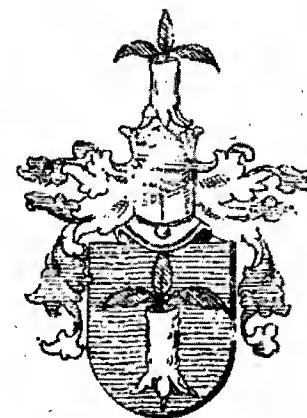
Csáky Zsigmond özvegye, Haller Kata 1752-ben halt meg, ekkor készült az „inventarium seu conscriptio”.

A forrás tanulmányozása során kiderül, hogy alapvetően a Haller Kata kezén lévő birtokok összeírása és számbavétele történt meg, de abban az esetben, amikor a családi örökség megosztásáról volt szó, természetes, hogy kitértek a (Haller) család tagjainak a felmérésben érintett településeken kimutatható vagyonára is. Esetünkben Haller Kata mellett Haller János birtokainak egy részéről is kapunk adatokat.

¹⁰ Retegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784.* Bukarest, 1970. 146. Retegi alábecsülte Haller birtokszerzéseit, mert azt írta, hogy az másfélszáz ezer forint értékű lehet. 1762-ben, halálakor jegyezte fel róla az értékelést. Onnan tudjuk feleségéről, Csáky Borbáláról, hogy „igen rút természetű, nyomorék, ... másként igen eszes asszony volt.”

¹¹ A család későbbi történetében is fellelhető ez a gyakorlat. 1825-ben a leányág Székely Mihály guberniumi tanácsossal és Cserei Miklóssal, a „Tábla” elnökével együtt Jósika Jánost tette meg képviselőnek. A munka végül eredményes lett, mert Jósika és két társa sikeresen hártotta el a veszélyt, illetve zárta le a két ág közötti pereskedést. Papp, 2011. 154–155. A 18. századi pereskedésre és előzményeire Uo. 127–143.

A leírás pontosítja is a rokoni viszonyokat, hiszen egyértelműen megtudjuk, hogy a gubernátor és Haller Kata mindketten Haller II. István gyermekei voltak, annak a Torma Borbálával kötött harmadik házasságából.

A Torma család címere

Haller Kata halála után a még irányítása alá tartozó birtokok lányai, Csáky Borbála és Csáky Kata között oszlottak meg. A Csákyakra vonatkozó vizsgálatok azt derítették ki, hogy mindketten jól gazdálkodtak a nekik juttatott birtokokon, de ezt a tevékenységet Haller György oldalán az idősebb nővér hamarabb kezdte el, aki jónéhány évig korholta is annak elmaradásaért az első férje oldalán sokat utazgató, egy ideig Itáliában, majd Bécsben élő, s a gazdálkodás kérdéseiben magáról tájékoztatanságot eláruló hűgát, Katát.

A kutatások alapján azonban bebizonyosodott, hogy az özvegyen maradt, s birtokait átvevő Csáky Kata tudatosan kezdett birtokainak sorsával foglalkozni, amiről egy – a kalendáriumok között fennmaradt – kisalakú, bekötött könyvecske, a grófnő első gazdasági feljegyzéseinek gyűjteménye is tanúskodik: „Anno 1748 die 10 aprilis ezen könyvet kötettem bé én, árva gróf Csáki Kata holmi dolgaimnak rendben vételére s feljlesztésére. Kérvén az én Istenemet, szent akarattya szerént segíjen terhes özvegyi dolgainknak folytatására.”¹² Haller Kata halálakor a fiatalabb lány már Bethlen Miklós felesége volt, így említi a birtokösszeírás szövege is.

Csáky Borbála (1719–1762) végrendeletében férjére és fiára hagyta javait. Férje, Haller György 1766-ban, fia 1793-ban halt meg. Haller Jánosnak utóda nem maradt, de nem sokkal halála előtt feleségül vette Nemes Zsuzsannát, s így

¹² Jósika hitb. lt. No. 1328. Kalendáriumok (Calendare), Csáky Kata grófnő gazdasági feljegyzéseit tartalmazó könyv

a birtokok egy része özvegyi tartásra nála maradt, az csak az ő halála után (1822) került vissza a rokonsághoz, vagyis Csáky Borbála húgának, Katának unokáihoz, (Bethlen Rozália és a felvidéki ághoz tartozó Csáky János gyermekeihez) Csáky Rozáliához és Csáky Józsefhez.

A birtokok nagyobb részét a rokonok már 1795-ben kézhez kapták, s megosztottak rajta: akkor Csáky Kata leányai: Bornemissza Annamária és Bethlen Rozália részesült a hagyatékából. Így került a jelen összeírásban szereplő alparéti birtok Bethlen Rozáliához, s kapta azt meg fia, Csáky József, amikor iskoláit és európai körútját befejezte.

A BIRTOKOK

A hagyaték birtokelemei három vármegyében és Udvarhelyszék területén fekszenek. A három udvarház Erdély középső sávjában helyezkedett el, s a falvak jobbágyi és zsellérnépessége általában a megyebeli udvarházakhoz teljesítette szolgáltatásait.

Belső-Szolnok vm.,	Kolozs vm.	Küküllő vm.	Udvarhely- és Keresztúr szék
Alparét udvarház (Haller Kata, Haller János)	Szentmihálytelke	Ádámos udvarház	Fiatfalva (kastélyhoz tartozó rész-hagyaték)
Somkút	Bábony	Dombó	Alsó Boldogasszonyfalva
Alsó- és Felső Csobánka	Mocs udvarház	Kincsi	Csekefalva
Veczk	Pete	Balástelke	
Oláhvásárhely	Teke		
	Palatka		
	Lúdvég		
	Mezőszentmárton		

A három udvarház egyúttal három uradalom központja is volt. Az igen részletes leírás és leltár erről egyértelmű bizonyítékokat szolgáltat számunkra.¹³ A há-

¹³ Jósika hitb. It. No. 541. Az inventáriumban pontosan leírták még az udvarház kerítésének állapotát is, közölve, hogy az a veteményes kerttel együtt „cserefából készült, földben fel ázott jó erős sas fákból rakott bika deszkából régen csinált palánk kertek, melynek is napnyugot, észak és napkelet felől való egy darabocskája része jó fenyő zsindeyből álló álló fedél alatt alkalmas, ép és még sok ideig eltartható állapotban vagyon, de az egész dél, vagy patak felől való kert végéig, szinte egészen elpusztulólág fedél nélkül vagyon, annyira, hogy néhol félig, néhol pedig szinte egészen a földig vagy ledőlt, avagy deszkái a sasfákból kihullottanak...”. A leírás a továbbiakban is pontosan utal az építmények és berendezési tárgyak állapotára, régiségére, s első sorban arra, mennyire van használható állapotban.

rom udvarház közül a forrás alapján egyértelműen *Alparét* volt a legjelentősebb. Haller Kata feltehetően sokat tartózkodott benne, hiszen saját szobát tartott az udvarházban, amelyet a leltárt felvevők sem tekinthettek meg.¹⁴

Az alparéti birtok a 17. század elején még a Kornis családé volt, 1665-ben Kornis Ferenc lánya, Kata hozta egy részét a házasságba Haller Jánoshoz, így lett 1694-ben Haller János és Kornis árváié. 1700-ban egy részét *Haller István* szerezte meg zálogban. 1726-ban *Csáky Imre* (*Csáky István fia*), Haller János és Szilágyi Mihály voltak a birtokosai. A birtokrészek a 19. század első feléig az utódok kezén maradtak, esetünkben ez Kornis Kata birtokrészét illetően Haller Kata és Csáky Zsigmond leszármazottait jelentette.¹⁵

Alparét Belső-Szolnok vármegye déli határánál fekszik, a Bábolna hegy mellett. Az elhunyt Haller grófnő udvarháza a falu derekán, a Dész felé menő országút mellett, az út és a falun végig folyó patak között található, amely „a napkelet felől való oldalához foglalt veteményes kerttel együtt” bükkfa deszkából készült palánkkal volt kerítve. Hallerkői Haller Kata udvarházát délről a patak, „nap nyugotról az patakra járó falu közönséges utcája, északról pedig az megírt ország útja” határolta.

Az udvarház két részből áll: az udvar a házakkal és a veteményeskert. Az országút és a falut átszelő patak között hosszan nyúlott az udvarház tágas udvara – ahová nyugat felől egy nagykapun és a mellette lévő gyalogjárón keresztül lehet bejutni – és a keletről hozzá illesztett, keskenyedő veteményes.¹⁶ Az udvarház helyiségei, azaz a házak a keleti oldalon felépített kápolnával együtt „ex fundamento kőből épültenek, jó vastag, kívül belül fejeztett, erős és sok időig eltartható kőfalai vadnak, jó ép és még nem hibázott szarvazat és sendelyezés alatt”, s így az épület északról dél felé nyúlik, „tizennégy királyi ölnyi, szélessége pedig négy ölnyi”.¹⁷ A kilenc ház (azaz szoba) közül a lányok háza és a palota volt a legnagyobb helyiség, az utóbbiról azt is közölték, hogy hossza 6, szélessége

¹⁴ A forrásban nem található válasz arra a kérdésre, miért tilalmazták a felmérőknek az elhalt grófnő szobájának megtekintését. Haller Kata lánya, Csáky Borbála valószínűleg inkább férje, Haller György kapjoni kastélyában élt, majd Kolozsvárt, az ő fia, Haller János pedig Csákgörbőn épített gazdag barokk kastélyt, amely később nagynénjének, Csáky Rozáliának kedvelt tartózkodási helye, majd Jósika Samu egyik birtokközpontja lett.

¹⁵ 1760–1769-ben Haller Pál, *György (felesége Csáky Borbála)*, János, Péter és Kornis Zsigmond voltak a birtokosok. 1820-ban birtokosai: gr. Kornis Ignácné Teleki Anna – 20 telek, gr. Csáky József – 16½ telek, gr. Haller János – 12½ telek, gr. Kornis Imre – 15 telek, br. Henter Antal – 6 telek. A fenti adatok lelőhelye Kádár József: *Szolnok Dobokavármegye monographiája* <http://mek.niif.hu/04700/04755/html/index.html>, (a letöltés időpontja: 2013. febr. 11.)

¹⁶ Jósika hitb. It. No. 541. (1752) „a kaputól fogva ugyan napnyugot felől napkelet felé igen szép forma és jó tágas s ép helyen, ettől fogva pedig az veteményes kert hátulsó vagy napkelet felől való végéig keskenyebben és így vicinállyak ezen udvarházat ab oriente az nevezett ország uttyának és pataknak egyben ütközések.”

¹⁷ Uo. Az udvar ezen a helyen 20 öl hosszú és 20 öl széles.

ge 4 ölnyi. Haller Katának, az előző birtokosnak, és az ifjú asszonynak, Haller Györgyné Csáky Borbálának szintén volt saját szobája, valamint a palota északi részén abból nyíló vendégszoba, s a páterek háza is bővítette az épületet.¹⁸ A lányok házába az épület keleti oldalán lévő tornácról, a palotába pedig a nyugatról, az udvar felől nyíló „dió festékes, jó vas requisitumokkal készült, párkányos és bérlett, tisztességes” ajtón keresztül lehetett bejutni, s mindkét nagyobb szobában égetett veres téglákkal borították az alapzatot. A lányok háza előtti udvarról nyílt a kerti bejáró, amely kert kelet felé keskenyedett, s a házhoz közeli részében gyümölcsös volt.¹⁹

Az udvar nyugati és déli részén álltak azok az építmények, amelyek a birtokosok gazdálkodására utalnak. A kaputól jobbra valaha hintó szint építettek, de a felmérés időpontjában azt már lóistállónak használták. A mellette dél felől álló szekérszínben három béres szekeret és három ekét tartottak. A tornácos, zsindeletetős gabonásház a patak felőli oldalon épült, s 300 mérő, vagyis 1800 véka gabona tárolására volt alkalmas.²⁰

A gabonásház mellett egy fedél alatt két ház állt. Az egyik a tisztartó háza, amelyben a tisztartó és a kulcsár lakott, a másik a sütőház volt. A kettő közé épült a konyha (kövekből és téglából rakott falakkal, téglából rakott tágas tűzhellyel, kő kéménnyel). A ház előtt deszkázatlan, fedett tornácon ott találták a büntetésre szánt kalodát is. A tisztartó háza alatti pincében káposztás hordókat vettek számba, s a sütőház alatti pincét is élelmiszer tárolására használták.²¹

Az udvarház északi része alatt három pincét alakítottak ki, amelyekben 10, 14 és a harmadikban ismét 10 hordót tároltak.²² Az udvarház déli palánkkertje oldalához kapcsolva épült fel a sertésöl, amelyben az összeírás idején is „hizlaltatnak jókora nagyságú tíz sertések”.²³ Ugyancsak az alparéti birtokközpont jelentőségét emelte, hogy az udvarház mellett egy majorházat és csűrőskertet is összeírtak.

Alparéten Haller Pálnak is volt curiája – a jobbágytelkek összeírásánál utaltak rá, hogy melyik telek szomszédja –, s az összeírók hozzá hasonlóan Dombi László

¹⁸ Az udvarház két végén, északon és délen kőből épült „két szükség avagy kamaraszék”. A szobák közül három bolthajtásos, öt pedig tölgyfa gerendákra rakott fenyőfa deszkákkal „padoltatott”, fehérített. Az épülethez három kő kéményt emeltek.

¹⁹ A kert hossza 12 öl, szélessége az udvarházhöz közel 15, középső részén 10, a végén 8 királyi öl volt, a végén, ahol az utca és a patak találkozott, egy ajtón lehetett kimenni belőle.

²⁰ A felmérés időpontjában azonban a hat szakasz, azaz hombár közül öt üres volt, s csak az egyikben találtak 12 mérő gabonát.

²¹ A tisztartó háza alatti pince két hordójában 30–30 veder azévi (savanyú)káposztát találtak, a sütőház alatti kőből rakott pince 16 hordó tárolására volt alkalmas.

²² A felmérők szerint „most ezen pincék minden boroktól üresek”. Megjegyezték, hogy „az pincéknek padlásai romlófélfelben vadnak az felettébb való nedvesség miatt, sőt a külső pincének padlásáról egy padlástartó gerenda letörött.”

²³ A disznóólat 12 sertés hizlalására tartották alkalmasnak.

ló úr udvarházát is megemlítették még.²⁴ Ezekről a birtokközpontokról azonban nem közöltek további adatokat. Annyi mindenképpen kiderül, hogy olyan településen alakult ki a Csáky-Haller gazdálkodás egyik központja, ahol több birtokos család is curiával rendelkezett.

A *mocsi udvarház* Kolozs vármegyében helyezkedett el. A Csáky család tagjai Mocst sem egyedül, hanem rátóti Gyulaffi Lászlóné, Haller Éva asszonnyal közösen bírták, vagyis az udvarház itt is részbirtokon található. A településen összeírtak a Mikola rész jószágából kiszakított coloniális telkeket is, amelyeket még Mikola Zsigmond adott Frenk István nagyatyjának, ebből kettőt Frenk István, egyet Frenk Krisztina leánya, Száva Ádámné bírt. Az egykori Mikola részt viszont Csáky résznek regisztrálták, tehát Csáky István feleségének, Mikola Ágnesnek fiaihoz jutott részbirtokával állunk szemben.²⁵

Az udvarház a falu alsó, avagy keleti felén épült. A ház telkének északi felén volt a kapu, amely előtt – a patak és az udvarház között – az uraság füves kertje volt található. Az udvarházat nyugati oldalon a templom melletti puszta telek és Haller Éva asszony jobbágyának telke, keletről a veteményes kert alatti tó, délen pedig az „uraság láböldje” határolta.

Az alparétinél jelentősen kisebb udvarház nyugati oldalán a tisztartó háza – „mely régen az urak, most pedig tisztartó házának mondatik” – után található a cselédház, egy alacsony, sövény oldalú házacska, majd az élésház, a lóistálló és az ökrök pajtája, béres ökrök pajtája és a sütőház. A nyugati oldalon a tornácos urasági épület csak négy házból, azaz szobából állt, s tőle keletre kisebb veteményes kert működött. A bekerített udvar déli részén volt a csűrös kert, a csűrrel.

A Csáky Zsigmond által a leltár felvétele előtt 26 évvel megépíttetett urasági ház tölgyfa alapokra készített, tapasztott falu, zsindeletetős, keletre néző tornáccal rendelkező épület volt, négy házzal, azaz szobával és kamrával. Az állapota azonban egyértelműen arra mutatott, hogy a közelmúltban veszíthette el szerepét. Mivel Csáky Zsigmond 1735-ben meghalt, a leírt helyzet éppen azt mutatja, hogy özvegye nem tulajdonított az udvarháznak különösebb jelentőséget: „az épületnek fedele zsindele, de az régiség miatt lyukadozni s sorvadozni kezdett, az épületnek kötése is bomlani kezdettek. Oldalai imitt amott meg vadnak ugyan fonyva, de nem mindenütt, ajtók, s ablakok rajta nincsenek, de ha kötése s fedele meg nem újítatnak, nem remélhetni állandóságát ...”.

²⁴ Úgy utaltak rá, mint akinek a telke végén lévő kertje után található Haller János gubernátor ház nélküli puszta telke.

²⁵ Jósika hitb. lt. No. 541. Mikola Ágnes 1693. március 7-én vette kezébe a mócsi udvarház és falu felét, valamint Szentmihálytelkét más birtokokkal együtt, mint az anyja, Mikola Zsigmondné halála után az örökség megosztásakor – testvérel, Mikola Lászlóval – neki jutott javakat.

A harmadik gazdasági központ *Ádamos*, amely a Küküllő vármegyei dombai, kincsi és balázstelki portiónak volt a központja, s amely nevében a gondviselő, Kelemen Mihály is jelen lehetett a felmérésnél.

Az „igen jó tágas, szép helyen” lévő curia a falu közepén, a hosszú utca felső részén volt található, s északról az országút ment el előtte.²⁶ Az udvarházba egy cserefából készített, galambdúcos, zsindeletű, kétfelé nyíló nagykapun, és egy mellett lévő gyalogajton lehetett bejutni. Itt a kapuhoz közel épült fel a konyha, amelyből az úri palota, avagy ebédlő vendégeit könnyen el lehetett látni étellemmel.

Az erősen romló állagú négyszögletes kő alapokra épített ház „északra néző, s kiálló egy darab része bástya, avagy torony formálólólag négy szegre magosan, vastag kőfalból vagy on kirakva”.²⁷ A filagóriás és bolthajtásos ház három szobás, alatta pincével, amelyhez északról csatlakozott a palota. A curia keleti oldalán a tornácra zsindelet alatt lévő grádicson lehetett felmenni, amelynek kétfelől cserefa karfái voltak, s az egész házban körbefutó tornácra fenyőfa deszkás padozatot készítettek. A házat valószínűleg még 1670-ben építették, amelyről a kis kamarában megőrzött, s a házra korábban kitett vitorla évszáma tanúskodott.²⁸

A tornác északi felén lehetett belépni a palotába, vagy ebédlőterembe. A palotának „oldalai vastag cserefa kötések közé sövényből vadnak fonyva, melyek el-sőszőr kívül belül agyaggal, azután fővennyel és mésszel vadnak megvakolva, s ugyan kívül belül mésszel vadnak megfejezve”.²⁹ A curia közepén kő kéményt építettek, s a palotában lévő kemencét kívülről, a tornácra fűtötték. A palotából dél felé nyíló ajton lehetett bejutni az úr házába, abból szintén dél felé egy kis éléskamra, kelet felé egy szoba (a régi inasok háza) nyílt, amelyről „egy egészen béllett, tarkán festett, erős vas sarkokon forgó régi fenyőajtón” keresztül a tornácra lehetett kijutni.³⁰ A kis kamarából nyugat felé nyíló ajtó vezetett a ház melletti virágos kertbe.³¹

²⁶ Az egész „curiális helynek szélessége circiter 160, hosszúsága pedig circiter 200 jó lépésnyi.”

²⁷ A bolthajtásos kőházzal leírták, hogy „napkelet és dél felől lévő falai, az ablakok alatt és feletterősen meghasadoztanak. ... Padimentuma ... hatszegű, apró égetett téglából volt rakva, de egészen felbomlott.” Az építmények rossz, vagy romló állapotára, a javítások szükségességére több helyen hivatkoztak.

²⁸ „A szarvazatnak észak felől való végén kívül az tetején, plébából való egy vitorla vagyon. Az másik végére való vitorla az kamarában hever, cum inscriptione M S K S Ao. 1670”.

²⁹ A leíráshoz hozzáfűzték, hogy a felmérés idején „már az házak oldalainak nemcsak fejezítése kopott meg, hanem vakolása is mindenfelől bomladozni kezdett.”

³⁰ A palotából egy bolthajtásos, kétablakos kőből épült, az inasok házából délre sövényből font, tapasztott árnyékszékre lehetett kimenni.

³¹ Ez a virágos kert a valóságban virágos, gyümölcsös és veteményeskertként üzemelt, mert az udvar északi felén fiatal meggyfákat ültettek, az uraság háza mellett rózsafákat, középen pedig egy ciprusfa pompázott „melynek elterjed ágait tizenhárom vékony ágas tölgyfa oszlopokra fektetett rudak tartják,” alatta három erős cövek tartott egy kerek kő asztallapot. A ciprusfa körül egrest, szélre pedig veresszőlőt ültettek. A kert nyugati oldalán három veteményes táblát alakítottak ki.

A telek nyugati és déli felén találjuk a gazdasági épületeket. A sertések, a szárnyasok pajtái mellett a tehénistálló, az „omladozó” jégverem, mellette „málé kas,” tele csöves törökbúzával. A virágoskerttől délre, középtájon egy zsindeletű fedett, vályúval ellátott jó erős kerek kutat írtak össze, amely „jó italú és mindenkor bő vizű”. A tőle délre „nem régen” épített gabonásházon a curiára jellemző hiányosságokat nem említettek, egyedül a hombárok összeállítását kifogásolták, mondván „nem eresztettek volt jól öszve”, ami miatt „a búza sok helyütt hull ki belőlök”. A hét rekesz, avagy hombár közül öt a felmérés időpontjában tele volt elegendő őszi búzával, kettő pedig félig, ami egyértelműen arra utal, hogy Kelemen Mihály adminisztrátor fontos gazdasági szerepet szánt az udvarháznak. Az udvar északi nagy kapujával átellenben állt a tisztartó megújított, szalmával fedett, pitvaros háza, amelynek erős cserefa gerendákra rakott, karfa és deszkázat nélküli, északra néző tornáca volt.³² Az épület keleti, nagyobb szobája a tisztartóé volt, amelybe gyalult fenyődeszka padlót raktak. Fehérített padlását öt tölgyfa „által gerenda” tartotta, s paraszt kemencéjét a szomszédos kamarából fűtötték, két ablakát pedig valaha „ónban foglalt hatszegű kristályüvegek” alkották, amelyekből több kitört, ezeket „papirossal fodoztatták be”.³³ A tornác nyugati végén még egy szoba nyílt dél felé, amelyet cselédháznak írtak.³⁴

Az épülettől keletre ló- és ököristállót, valamint szekérszínt írtak össze egy fedél alatt. A régi méhes kert az udvar délkeleti oldalán az összeírás idején már a második veteményes kertnek használták.

A cselédházból nyílt a bejárat a gyümölcsöskertbe, amely dél-nyugat felé nyúlt az udvar határáig. A gyümölcsösben elsősorban szilvát és elvételre almát termesztettek, de volt benne dió és néhány vad gyümölcsfa is.

Az udvarház romló állapota ellenére az ádamosi birtokot a család gazdaságilag fontosnak tekintette. Haller Kata nyilvánvalóan ritkán fordult itt meg, hiszen az év nagy részét kolozsvári házában töltötte. De az özvegy 1746-ban elérte, hogy Mária Terézia őt és rokonságát is – nyolcadíziglen – megerősítse a Küküllő vármegyei Ádamos és Dicsőszentmárton birtokában, ami hozzájárult az erdélyi birtokvagyon stabilitásához.

Lánya, Csáky Kata számára éppen második házasságkötése után értékelődött fel a birtok. Bethlen Miklós kincstartó ugyanis megszerezte családjá számára Küküllővárt, átépítette azt, s feleségével maga is gyakran tartózkodott a kastélyban. Ez a tény megnövelte a megyebeli birtokok szerepét, gazdasági súlyát is. A

³² A pitvarba egy sütő kemencét is építettek.

³³ A tisztartó háznak berendezése meglehetősen puritán: falra szerelt paraszt fogas, az asztal körül két gyalult paraszt pad, s a padlás gerendáiról „lefüggő köntös tartó két rudacska”.

³⁴ A cselédháznak föld padlója volt, s az ablakán csak papirost találtak, de ugyanolyan paraszt kemencével fűtötték, mint a tisztartó szállását. Ahhoz hasonlóan melegítette a hosszú kamarát is, amelybe a cselédek szobájából is be lehetett jutni.

család tagjai továbbra sem látogatták gyakran a birtokot, de annak udvarbírójával gyakran és részletekbe menően leveleztek.³⁵

1756 novemberében pl. Csáky Kata férje, Bethlen Miklós Szebenből azon kérésre, hogy „Itt már nincs egy hordó bornál több, az kiből magunk ihassunk... Ádamoson kóstolnak valami jó ó-bort, be kénék minél hamarébb hozatni.”³⁶

1773-ra átépítették az ádamosi malmot, 1781-ben pedig az unitárius egyháztól vásároltak malomhelyet. De Csáky Kata tisztjei még 1793-ban is a malom zsilipjének megerősítésével és a malomkövek kicserélésével bajlódtak.

Bethlen Miklós halála után özvegye arra törekedett, hogy a nővéreivel, Csáky Borbálával 1753-ban létrejött birtokosztás eredményén változtasson. Akkor a Kolozs megyei szamosfalvi és a Küllő vármegyei ádamosi birtokok fele-fele arányban történő használatát kapták meg. Csáky Kata a szamosfalvi jószágot felajánlotta nővére fiának, Haller Jánosnak „legyen az övé,” ő pedig kerültesen az *ádamosi javak* teljes birtokába. Törekvése sikeres lehetett, mert az özvegy grófnő halálakor, 1795-ben Ádamoson 8 jobbágy és 21 zsellér, jelentős szántóföld (127 köböl), kaszáló és szőlő, Motson (vagyis a Kolozs vármegyei Mocson) 608 köbölös szántó, kaszáló jutott Csáky Kata idősebb lányának, Bornemissza Annamáriának (s így unokájának, az író Jósika Miklósnak).

Az összeírásban megjegyezték még, hogy Udvarhelyszék területén Haller Katának volt részesedése Fiafalván is az ottani udvarház területéből, de ez csak egy istállót, egy sütőházat, három zsellérházacsát, s a kertben egy romladozó filagóriát jelentett.³⁷ A birtokrész a csicsókeresztúri Torma Sámuel és hídvégi Nemes Domokos utódai közötti birtokmegosztás során jutott Haller Katához, Nemes Domokos udvarházának déli részén. Az itt lakó zsellérek (Csorba Mihály és Nyegricse Mihály) így nem adózó földön, hanem allodiális területen gazdálkod-

³⁵ „Minden örömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Összeállította, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta: Papp Klára, *Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2006.*

³⁶ Teremibe is birtokukról vitették a minőségi bort, mert 1791 áprilisában hoztak ide Ádamosról két hordó bort, aminek vedre 1 Rft 64 krajcárt ért, s a Benke Mózes nevű urasági tiszt szerint „minden vedren 33 krajcár nyereséget ígér”.

³⁷ Fiafalva a Nagy-Küllő bal bartján, a mai Székelykeresztúr belterületétől egy km-re fekszik. Sándor-Zsigmond Ibolya, könyvtáros-muzeológus közleménye szerint, amely a Molnár István múzeum honlapján olvasható, először a Geréb családnak, Bethlen Gábor adományából Székely Mózes étkező mesternek, I. Rákóczi György adományából pedig brenhidai Huszár Mátyásnak volt itt birtoka. Lánya Huszár Borbála, Torma Györgyné, akinek második férje Nemes János, Háromszék főkapitánya volt. A honlapra feltett írás a kastélyról 1805-ből való leltárt közöl. <http://www.mimuzeum.ro/keresztur-fiuszek/57-fiatfalvikastely/showall=1>

tak, de Torma Györgyné csűröskertje mellett összeírták még Szöts Jancsi tartózkodás nélküli házát is, aki azonban szolgálni nemigen tudott.³⁸

GAZDÁLKODÁS, GAZDASÁGI FELJEGYZÉSEK

A három udvarház állapotának, a hozzájuk kapcsolódó gazdasági épületeknek, kerteknek és mezőgazdasági területeknek az áttekintése egyértelműen vezeti arra a következtetésre a kutatót, hogy mindegyik helyen a birtokos gazdálkodásának egyik központját találja, amelyek azonban korántsem rendelkeztek azonos lehetőségekkel.

A három központ közül kétségtelenül Alparét volt a birtokos család számára a leginkább használható, értékes gazdasági udvar. A Kolozs megyei Almás, amely Haller Kata férjének, Csáky Zsigmondnak legfontosabb birtokközpontja volt, elég távol feküdt innen ahhoz, hogy a környező településekkel együtt itt egy komoly irányítási és gazdálkodási egység alakuljon ki. Gazdasági épületeinek befogadó képessége egyértelműen azt mutatja, hogy a falu felével rendelkező birtokos számára az uradalmi gazdaság elsősorban a szántóföldi művelésben és az állattartásban bírt meghatározó súllyal.

A különösen jelentős állatállomány megoszlása a következő volt.

Ökrök száma összesen: 59

– Ebből béres ökrök: 20	harmadfű ökrök tinói: 1
– Heverő sánta béres ökrök: 1	negyedfű tulok: 3
– Ötödfű bika: 1	idei ökröborjú: 6
– Ötödfű tulok: 2	idei borjú fejős tehén: 11
– Öreg meddő tehén: 2	negyedfű tehén tinói: 4
– Harmadfű ünni tinói: 4	idei ünni borjú: 4

Bivalyok: 16

Juh-kecske: 27³⁹

Sertés: 68⁴⁰

Szárnyas: 27⁴¹

³⁸ Jósika hitb. lt. No. 541. „Ezen házak nem falu szeriben, hanem udvarhoz tartozó nobilitaris vagy allodialis helyben vadnak, pertinentiái nincsenek, az rajta lakó sellérek az allodialis földkekből colalnakegy egy keveset.” A palotáról csak azt közölték az összeírók, hogy romos állapotban van, a bejárati kapunak csak a helye van meg, kapu nélkül, a mellette lévő háznak csak a falai maradtak fedél nélkül.

³⁹ Valóságosan 3 öreg dézsma berbécsét, 22 öreg dézsma juhot és 2 öreg kecskét írtak össze.

⁴⁰ A sertésállomány összetétele: 10 hizós sertés, 20 nagy öreg sertés a majorháznál, 18 tavalyi süldő, 20 azévi malac.

⁴¹ 4 öreg kakas pulyka, 15 nőtény pulyka, 20 lúd, 13 réce, 3 kakas és 24 tyúk

Alparéten a felső fordulóban nyolc darabban írtak össze majorsági szántókat a falu határán, s ebből kettőről jegyezték fel (a tó melletti, őszi búzával bevetett területéről, és ugyancsak a tó mellett egy vizes, „málé föld”-ről), hogy azok Haller Kata és a gubernátor közös földjei.⁴² Világosan látszik, hogy a grófnő elhalt férje, Csáky Zsigmond maga is törekedett a majorság területének bővítésére, mivel az ún. Király kútjánál, a keresztnél lévő, s 200 mérő kapacitású szántóról kiderült, hogy azt „heverő parlagból törette fel,” s ezért a „tavaszi vetésnek hagyott, igen sovány, majd haszontalan föld” özvegyének kizárólagos használatába került. Az alsó fordulóban lévő tizenegy darab föld közül szintén kettő volt közös használatú.⁴³ A leírások alapján egyértelmű, hogy az allodiumok a paraszti földek között, a termelési lehetőségek figyelembe vételével alakultak ki, így őszi és tavaszi búza, zab, törökbúza stb. földeket vettek számba. A saját kezelésű földet írtás révén kísérelte meg a birtokos asszony bővíteni, ami arra utal, hogy a majorság-kialakítás kezdeti lépéseinek lehetünk tanúi.

A szántóföldi növények termése az alábbi:

Búza:	dézmás 140 mérő és majorsági 225 kalangya
Zab:	dézmás 24 kalangya és majorsági 225 kalangya
Törökbúza csős:	dézmás 30 mérő és majorsági 410 mérő

A falvanként kimutatás szerint, mivel a majorsági földek meghatározó része Alparéten volt, a környező települések jobbágysai és zsellérei mind itt teljesítették szolgáltatásaikat, azaz a helybelieken kívül a Somkúton, Alsó- és Felső-Csobánkán lakók is. Ezeken kívül az oláhvásárhelyi egy házhelytől és a veczki két házhelyektől robotolt még a majorságban egy-egy zsellér. Egyértelmű, hogy az alparéti majorsághoz hasonlóan közösen művelték az Oláhvásárhelyen létrejött, 46 köből 2 véka termésű, új majorsági szántóterület is, amelyet az összeírók Alparéthez tartozónak írtak, s lejegyezték, hogy írtásos tevékenység nyomán keletkezett: „*Serba nevű helyben ... Grófné asszonyom őnagysága maga irtatott volt*”.

Az alparéti kaszálók két egyenlő részre jutottak, Haller János és Haller Kata leszármazottai között.

A jobbágysai általában a birtokos igényei szerint teljesítették a munkát „de legalább minden héten szolgálnak három napot magok praebendájokon,” a zsellérek ellenben „... az kik marhás emberek voltanak, szekérrel, vagy ekével egy hetet, gyalogszerben pedig négy hetet kellett szolgálniuk, az marhátlan emberek

⁴² A felső fordulóban a halastó melletti 24 mérő föld azonban kizárólagosan a gubernátoré volt, aki az udvari cselédek számára tette lehetővé annak bevetését.

⁴³ Itt Haller Pál kenderföldje mellett volt egy olyan 40 mérő kapacitású szántó („ősz búza termő föld”), amit, mivel az csak az ő területe volt, csereként adott át Haller Jánosnak, a saját udvarházához elfoglalt telekért.

szolgálatja hat hét volt.”⁴⁴ Tanulságos az eddigi gyakorlathoz fűzött megjegyzés, ami éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a fenti rendet nem alkalmazzák, hanem *a zsellérek a jobbágysaikkal azonos módon, „sőt az mint a gondviselő referálta, néha terheesebben szolgálnak...”*. Haller János is tartott majorságot a birtokközpont-faluban, amire Somkúton utaltak az összeírók, lejegyezve, hogy „a szolgálatokat mindkét részre, Alparétre teszik”. Alsó- és Felső-Csobánka, – amely utóbbit báró borosjenői Korda Györggyel együtt birtokoltak – települések Csáky-Haller részre szolgáló lakói korábban más uradalmi központokban, Buzában és Szurdokon, majd Csáky Zsigmond idején már csak Buzában teljesítették az előírt munkajáradékot.⁴⁵ Jelenlegi feladatuk minden bizonnyal Csáky gróf halála után kezdődött, amit maguk is vallottak, mondván „egy néhány esztendő alatt” az alparéti udvarhoz szolgálnak.

Az uradalom paraszti népessége hagyományosan még egy *sajátos módon* járult hozzá az uradalmi szántóknak a birtokosok által is igényelt megműveléséhez. Mivel minden településnél feljegyezték a pénz és búzábeli adósságokat, tudjuk, hogy az uradalom contractust kötött a falvakkal arról, hogy a megállapodásban megnevezett személyeknél (vagy ahol a falu közösen vett kölcsön ott a település egészére vonatkozóan) mi lehet az adósság megfizetésének módja. Általában úgy számoltak, hogy a készpénz megfizetésén felül interest fejében minden 5 forint készpénz után „egy ekét adjanak szántani egy napra”. 1752-ben a birtokon 538 magyar forint és 95 dénár adósságot számba véve 107 nap ígás és 37 nap gyalogrobotot írtak elő. A vásárolt búza utáni adósságok 140 mérő búza értékét jelentették, de ennek csak egy részére számíthattak, mert az adósok részint meghaltak, részint elszöktek az uradalomból. Felső-Csobánkán pl. pénz fejében (34 dénárért vékáját) vettek 92 véka búzát, úgy, hogy az összeg megfizetésén felül még minden véka után „két két kalangyát arassanak”.⁴⁶

A település régi malmát a „falun alul a patak vizére” Haller Kata grófnő újtatta meg.⁴⁷ Egy évvel korábban, tavasszal, Pünkösöd táján épült meg a malom és a hozzá közel álló parasztház is a molnár számára. Az új zsindelytetős, felülcsapós vízimalom „két felső kövei újak, az két alsók pedig viseltetek”, s bő víz esetén „bővön eleget öröltetni benne.”⁴⁸ Búzából 156 mérő, törökbúzából 216 mérő

⁴⁴ Az örökös jobbágysai esetében leírták a minimum követelményt: „... legalább szolgálnak három nap magok praebendájokon.”

⁴⁵ Alsó-Csobánkán az Inczédi családdal közösen birtokoltak. Báró Korda György Csáky Zsigmond halála (1735) után lett Kolozs vármegye főispánja.

⁴⁶ A birtok gondviselője, egy Vonya nevű zsellér a felső-csobánkaiakról pl. egyértelműen állította, hogy „most ezen interest sem praestálhatik, sőt az capitalis summa megfizetése is bizonytalan”.

⁴⁷ A település régi malmát Csáky Zsigmond építtette. Ennek régi köveit (amelyet még két-három évre működésre képesnek ítélték) és felhasználható faanyagát beépítették az új malomba.

⁴⁸ A felmérők ugyanakkor leírták, hogy az adott évben éppen a szárazság miatt egy ideig nem működött a malom.

malomvám bevételt (proventus) számoltak, amely összesen 372 mérőből a molnárnak fizetségül számlált negyedét (93 mérő) elvéve tisztán marad 279 mérő.

A falu északi határán volt három táblából álló majorsági szőlő, amely alatt végig egy szilvás húzódott. Ezen a területen volt Haller Katának és Haller Jánosnak is szőlője, s Haller Pálnak csak pusztása, s gyümölcsöse. A grófnő majorsági szőlője (20–24 kapás), amely „legbővőbb termése idején observaltatott teremni urna vini 120, ezelőtt régen, de már egynéhány esztendőktől fogva az jégeső elrontván, megaprósodott, s megritkult.” Haller Kata ugyan fogadott conventios vincellérrel műveltette a szőlőt – a felmérők szerint a gubernátorét is –, de együtt is csak 2½–3 hordó bor lett belőle.⁴⁹

Ennek ellenére az alparéti udvarházban 5 hordóban óbor, tavalyi dési bor egy hordónyi, idei kéthordónyi, összesen 88 veder (urna) bort mértek fel, amelynek csak egy része került a kocsmaházba eladásra.

A dési szőlőhegyen (annak a somkúti oldalán) két darab – 25 kapás és 20 kapás – szőlőt (egy 120 veder és egy 80 veder bort adó), az aknai határ Kövesdi nevű szőlőhegyén 16 kapás szőlőt (100 urna bort adó) műveltettek vincellérrel, aminek termését Alparétre vitték.

A helységnek volt kocsmája, a vendégfogadó, vagy kocsmaház azonban azonosnak tekinthető két parasztházzal, amely alatt pince húzódik az eladásra szánt borokkal. A kevés termés indokolta, hogy más birtokrészről származó bort is áruljanak, s forrásaink erre szolgáltatnak is adatokat. A pincében ugyanis Margitáról származó kétesztendő óbort találtak, amit a Csákyak bihari birtokairól hoztak. A borszállítás folyamatosságára a későbbiekben is nyílt lehetőség, ugyanis Haller György és Csáky Borbála az erdélyi ág korábbi birtoklására alapozva zálogba vették a felvidéki Csáky ágtól a margittai jószágot, amely jelentős bevételeket hozott.⁵⁰

Grassalkovich Antal már 1760 novemberében mentességet adott, „hogy a méltóságos úrnak boraitul, mellyeket maga házi szükségire önnön termésibül Erdély Országban vitetni fogh, avagy onnét némelly victuálékat kihozattatni, azoktul semmi harmincadot ne vegyenek,” s a parancslevelet elküldette az aradi és a margittai hivatalokba.⁵¹

⁴⁹ Haller Kata a nyugatra, Haller János pedig a keletre eső szőlőt műveltette, a gubernátor szőlőjét 90 urnásra becsülték.

⁵⁰ 1759. július 1-én, Nagyváradon kötött megállapodás: Jósika hitb. lt. No. 678.

⁵¹ A margittai uradalom zálogban volt az erdélyi Csákyaknál, akiktől Csáky Imre 1742-ben bekövetkezett halála után a felvidéki ág visszaváltotta. A későbbiekben Csáky Borbála és Haller György vette ismét zálogba. Jelen esetben a margittai bort Csáky Borbála már három hete mérte, de kénytelen volt az árát kupánkénti 15 dénáról 9 dénárra leszállítani, mivel „a bor megváltozott, hibás lévén”. A somkúti marhás zsellérek téli robotja a bor szállításával kapcsolatos „ők is elmennek a jobbágyokkal együtt.”

Bár az alparéti kocsmaházban jó volt a keletje a bornak és a pálinkának, a jövedelem „két egyenlő részre szolgálván, fele ezen conscriptio alatt levő részhez tartozik”, vagyis a két Haller testvér a kocsmát közösen tartotta. A kocsmáros egy Tatár Tógyer nevű jobbágy volt, akinek a közönséges vám, avagy szekérvám szedését is feladatul adták. (Az ebből származó egyik fél részére jutó jövedelem 20 Ft.)

A *sokadalmi vámot*, amely ötször volt esedékes egy évben, az udvarbíró szedte (5 Ft alkalmanként), a befolyó jövedelem Haller Kata részére 25 Ft.⁵² Ezen kívül az alparéti udvar számára 32 darab nemes só szokott „adatni az aknáról”.⁵³

Az Alparéthez tartozó *Somkúton* a két Haller testvér (János és Kata) közösen birtokolt. Majorság ugyan nem volt a faluban, de egy az alparétihez hasonló vízimalom, vendégfogadó, avagy kocsmaház és egy erdő felett rendelkeztek, fele-fele arányban. A malom Csáky Zsigmond részén épült fel, majd özvegye is átépítette.⁵⁴ Éves jövedelme törökbúzából 95, gabonából 140 mérő, amihez még 4 mérő vámbúza és 20 mérő vám törökbúza számítható. A régi vendégfogadó helyett ugyancsak Haller Kata költségén, a Dész felé menő országút menti, uratlan puszta telken, erős tölgyfa alapokra épült a szalmatetőű új kocsmaház, amelynek pincéjében három hordó bort lehet tartani.⁵⁵

A Magura nevű erdőt a lakosok és a birtokosok is használták, mivel a sertések „fél télen élélhetnek rajta”.⁵⁶

A szövegbeli utalások mellett az összeírók egyértelműen is megfogalmazták, hogy az alparéti birtok összes proventusát eddig két részre osztották, Haller János és Haller Kata között. Mivel az utódok (Csáky Borbála, Haller Györgyné és Csáky Kata, Bethlen Miklósné) közül a felmérés időpontjára az idősebb testvér, Csáky Borbála már az udvarházba is beköltözött, s férjével együtt Alparétre más birtokukról hoztak lakosokat, egyértelmű, hogy a birtokot, s az azzal járó jogokat a jövedelmekkel együtt ő és családja kapta meg.

⁵² A falu északi részén volt egy vendégfogadó, amely az összeírás időpontjában már vámszedő házként működött, ezt sövénykerítés választotta el az urasági káposztás kertetől.

⁵³ A sót feltehetően a désaknai-dési sóbányából kapták, amelyet még a 20. században is jelentősnek tekintettek, lásd Dr. Smidt Eligius Róbert: A magyar só geológiája, bányászata és nemzetgazdasági jelentősége. 1941. 9., online elérhetősége: mek.oszk.hu/09200/09231/09231.pdf

⁵⁴ A malomról azt közölték, hogy további javításra szorul, de 4–5 zsák búzát meg lehet egy nap őrölni benne. Főleg azt jelezték problémaként, hogy „vize a mostani hosszas szárazság miatt megapadott”.

⁵⁵ Ebben az esetben is azt jegyezték fel, hogy Alparétról egy 50 vedres, margittai óbort tartalmazó hordót hoztak, de minősége miatt (mivel a bor változott) kilenc dénárért mérték kupáját. A lakosok szerint a mezőn lévő régi vendégfogadóban sok italt mértek, de ebben az újban még keveset. A kocsmáros, egy Pap Petre nevű jobbágy, akit most tettek kocsmárossá, nem tett egyéb szolgálatot, de fizetést sem kapott. Kimutatása szerint addig az adott évben 130 vödör bort és 18 veder pálinkát adott el.

⁵⁶ Amikor bő makktermés volt, a sertést dézsmálták, amikor kevés, akkor a lakosok pázsitpénzt fizettek a makkoltatásért.

Alsó-Csobánkán (ahol az Inczédiekkel megosztott a határ) a Csáky részen szintén felülcsapós vízimalom épült, ahol hat köből búzát meg lehet egy nap alatt őröltetni, s amit újabban tudtak egy pár kövű helyett két pár kövűvé fejleszteni.⁵⁷ Bár az összeírás idején nem volt molnár, az előző évben vámbúzáat 50 mérőt, törökbúzáat 60 mérőt tudott a gondviselő kimutatni. *Felső-Csobánkán* nem volt sem majorság, sem bevételeket hozó urasági épület (kocsma stb.).

A szintén az alparéti birtokhoz tartozó *Veczken* a lakosok vallomása szerint a kolozsvári unitárius eklézsia (rég, ős telek 14), a Gyulaffi részen gróf Mikes István (rég, telek 7) és a Csáky örökösök (rég, telek 7) birtokoltak. Majorsági birtokot és bevételt adó építményt ezen a településen sem mutattak ki az összeírók: *Oláhvásárhelyen* viszont volt 11 darab allodiális szántó, összesen 185 mérő kapacitással, s kaszáló is, amelyeket mind az alparéti udvar gazdaságához számítottak.

A Kolozs vármegyei *mocsi udvarházhoz* összeírt falvak a gazdálkodás lehetőségeit és a települések Haller Kata grófnő birtokához tartozó szolgáltató népességét tekintve is igen eltérőek. *Mocson* jelentős majorsági szántót vettek számba a két fordulóban, a felsőben 379 köből, az alsóban 728 köből kapacitását. *Szentmihályteleken* egy makktermő erdőt és majorsági zabtermést – 12 kalangya – tüntettek fel, egészen sajátos módon írták azonban le a föld használatát: „azhol tetszett az uraságnak, oda szoktak vetni zabot.” A mocsi udvarházhoz tartozó *petei részirtokon* a grófnő csak az allodiális erdőt tartotta meg magának, zsellérek által lakott négy sessióját (amely Mikola, vagy Csáky részhez tartozó volt) átadta Némai Márton úrnak. A *palatkai részirtokon* számba vették egy bizonyos Balog János két telkét, tartozékaikkal együtt, de pontosan azért, mert azokat még Csáky István gróf (Haller Kata férjének, Csáky Zsigmondnak az édesapja) zálogba adta az itt lakó Balog apjának „tisztartói és egyéb szolgálatjéért”.⁵⁸

Tekén Vas Dánielné és Vas László örökösei bírták a helység felét, a másik felén Haller Kata grófnő, Huszár József báró, Bornemissza Pál báró és Torma György osztoztak. A dézsmából a lutheránus prédikátor is megkapta a negyedet, s a fennmaradó rész jutott a birtokosoknak. Haller Kata azonban csak bort kapott, de úgy, hogy neki jutott Bornemissza Pál dézsmabor része is (azaz az 544 veder borból 136 veder), s cserébe a gabonák dézsmáját és az egyéb bevételeket átengedte Bornemissza Pálnak.⁵⁹

⁵⁷ Alsó-Csobánkán is csak a kevés víz okozott problémát.

⁵⁸ A két telek Csáky illetve Mikola résznek számított, s a felmérők nem tudtak informálódni a zálog összegéről. A két telekhez egy 30 és egy 25 köből kapacitású szántó tartozott, de erdőrése is volt.

⁵⁹ A falubeliektől Szent György, Szent János és Szent Márton napi adót is szedtek, a három országos sokadalomhoz kapcsolva, ennek Haller Katára jutó része is Bornemissza Pálé lett, az idegen árusoktól fejenként beszedett 2 Ft és 50 pénz értékű vásárvámból neki járó résszel együtt. A vásárvám bevételének negyede a tekei tanácsé lett, s fennmaradó hányad oszlott a birtokosok között.

A szentmihályteleki és mocsi jobbágyok és zsellérek mind a mocsi majorságban teljesítették szolgálatukat. A jobbágyok a belső-szolnoki (alparéti) uradalom jobbágyságaihoz hasonlóan az uraság igénye szerint, a zsellérek pedig „marhás emberek ekével két héten, gyalogszerben kaszával vagy sarlóval négy héten” robotoltak.⁶⁰

Mivel Haller Kata Kolozsváron saját házzal bírt, s az év jelentős részét ott töltötte, majd azt a házat idősebb lányának, Csáky Borbálának és férjének, Haller Györgynek hagyta, a Kolozs vármegyei birtok népességének egy része oda teljesített szolgálatot. A szentmihályteleki marhás zsellér gazdák közül mindenki pl. a szokásos roboton túl „maga erején egy szekér fával tartozik a kolozsvári udvar számára”. Bábonnyban, ahol a 14 sessióból 8 szolgált a Csáky részre, az előírás szerint „sarlóval vagy az mivel kívántatott Kolozsvárra szolgáltanak eddig is egy-egy hetet”.⁶¹ A jó búzatermessel rendelkező faluban a lakosok a szántókat a jelentős erdősegből irtották – ezért „egyik többet bír, mint a másik” –, de azt vallották, hogy most is vannak olyan erdők, amit szabad irtani.⁶²

Szőlőt két helyen vettek számba. Egyrészt Fiafalván a Csillag hegyen egy „vad szőlő termő” helyet, másrészt Alsó-Boldogasszonyfalván Huszár József és Torma János szőlője között egy 8 kapásnyi területet. Dézsmabort azonban – ahogy Tekén láthatjuk – jelentős mennyiségben szerezhették a birtokos asszony.

A mocsi birtok bevételi lehetőségei is meglehetősen alatta maradtak az alparéti birtokénak. A birtok központjában ugyan egy nagy, bővizű tó vizére építették a malmot, amelyből 80 mérő vámbúzáat és 90 mérő törökbúza vámot írtak az azévi elszámolások közé. A szép tiszta vizű tó halban (csuka, poszár) is gazdagnak bizonyult. Az újonnan épített kocsmában, avagy vendégfogadó házban adták el a környék borát, a kocsmáros számítása szerint évente legalább 200 veder jó bort és 8 vödör pálinkát.⁶³ Szentmihályteleken azonban csak emlékeztek a „régén volt malomra,” s a Posta út melletti, igen jó helyen épült régi vendégfogadó is elpusztult. A faluban csak egy Szukála Stefán nevű jobbágy házában tartottak kocsmát, akinél az ifjú grófnőnek, Csáky Borbálának is ott volt egy 35 vedres hordója. A bor eladása azonban jobban ment, mint a birtokközpontban, a tisztartó szerint évente 300 veder bort és 12 veder pálinkát is mértek.⁶⁴ Fiafalván, a Küküllő vizére igen régen, két pár köre épített, rossz zsindelytető alatti „alól csapó” malomra viszont teljesen értéktelenként tekintettek, mondván „nem

⁶⁰ A marhátlanok kaszával vagy sarlóval hasonlóképpen, „cséppel pedig kettőt”.

⁶¹ Bábonnyban Bánffy Imre 1 antiqua sessióval, s az Inczédi részen lévő 5 egész antiqua sessióval bírtak.

⁶² A vallomások alapján a telkek után 3–4 köből jutott egy-egy fordulóban, de a falu közös földjeiből nyíl szerint még ehhez osztottak két mérő kapacitású földet.

⁶³ A kocsmáros conventió volt, minden eladott veder bor után 3 dénár volt a fizetése.

⁶⁴ A bor kupáját általában 12 dénárért adták.

lehet hasznat remélni belőle”.⁶⁵ A bormérés sem volt nagy lehetőség. Bár a birtokosok közül, „ki-ki mikor akar, kocsmát tarthat,” a bornak nem volt keletje, mivel ahogyan a leírást készítő felmérők megjegyezték: a helybeliek „a pálinkát usuállják inkább”.

A Haller Kata birtokában lévő harmadik birtokrész, *Ádamos* ugyan csak néhány falu gazdaságát fogta össze, az ott folyó gazdálkodás mégis jól megszervezettnek látszik.

Az udvar és a majorház leírásából is kitűnik, hogy a birtokos viszonylag keveset tartózkodott a központban, de a tisztartó kellően rendben tartotta, irányította a gazdaságot. Erre feltehetően nagy szükség is volt, hiszen tisztas állatállomány, gabona, s főleg jelentős mennyiségű bor származott erről a vidékről.

Az ádamosi udvarház melletti állatállomány:

Ökrök: 13

Jó jármos ökör, ketteje tulok: 4

Két esztendő tulok: 1

Tavalyi ökörtinó: 1

Öreg számban lévő tehén: 3

Sertések: 13

Rüdeg szárnyas: 19

Öreg gúnár lúd: 1

Öreg tojó lúd: 4

Pipe lúd, gúnár, tojó elegyesen: 14⁶⁶

Az ádamosi határ felmérésekor csak az egyharmad részről tudták azt állítani, hogy az „jó kövér helyen” fekszik, a kétharmad rész közepes termékenységgű volt, ráadásul „sovány, vizes helyeken fekszik, s trágyázás nélkül keveset terem.” Ezért nagyobb részben őszi búzát termesztettek.

Az ádamosi udvarházhoz szolgáltak a dombai, a kincsi, és a balázstelki portióbéli jobbágyságok és zsellérek is, ahol a jobbágyság a birtokos elvárásainak megfelelően heti 2–3 napot, a zsellérek pedig gyalogszerben heti egy napot dolgoztak.⁶⁷

A különféle szuszékokban és kádakban lévő szemes majorsági és vámbúzából összesen 235 köből és 2 mérőnyit számoltak össze. A teljes mennyiségbe beszámolták a jobbágyságoknak vagy idegeneknek kiadott „új fejiben” adott kölcsönbú-

⁶⁵ A lehetséges haszonnak csak tizedik része tartozna a grófné nyilához.

⁶⁶ A kakasról, kappanról, tyúkról csak annyit tudhatunk meg a forrásból, hogy a majorságban tartották, de mivel, mint megjegyezték „igen vadak, s széjjel járnak, számát nem tudhatni”.

⁶⁷ A zsellérek mindhárom birtokrészen 102 dénár „tűzhely, avagy füstpénzzel” tartoztak, amikor „szabad akarajokból” elmentek a birtokról.

zát is, amelyről megjegyezték, hogy a „kölcsön búzabéli adósságokra sem interest nem adnak, sem nem dolgoznak”.⁶⁸ Csépeletlen dézsma őszi és tavaszi búzát együtt, összesen 1692 kalangyát vettek számba, alakort pedig 26 kalangyát, de megjegyezték, hogy az idén „másfél kalangyából lehet egy véka búzát remélni”. A gabonásban és a palotán 159 köből törökbúzákat mutattak ki, ebben pl. a csűrös kertben, a felső kasban tavalyi csős majorsági törökbúza 160 mérő, az alsó kasban pedig idei „majorság jó csős” kb. 200 mérő. A szekérszín alatti szuszékban 18 köből egy mérő majorsági és dézsma szemes zab is maradt.

A törökbúza értékére utal, hogy még a „bogár ette, régi vám törökbúzá” is megtartották egy hordóban, s megjegyezték, ha a kukoricából a lakosoknak adtak ki belőle. Az elvárás is igen tanulságos, ugyanis azt láthatjuk, hogy pl. 8 mérőt azért adtak ki az ádamosi, dombai és kincsi jobbágyságoknak, hogy újat adjanak a tisztartónak érte.⁶⁹

A dombai határon az egykor Mikola részhez tartozó Kis Dombó nevű urasági erdő a Nyerges nevű szőlőhegy mellett található. A „Belső erdőn” az ecclesia erdeje mellett volt egy jelentős darab, de a malom gátjához szükséges fa kivágása miatt jelentősen „elfogyott”. A „Külső erdőn” Mikes István erdeje mellett volt még egy nagydarab urasági erdejük, ezt az udvari szőlőkhöz szükséges szőlőkarók miatt ritkították meg. Balázstelken is volt egy Dumbráva nevű szabad erdő, amelyet a falubeliek és a birtokosok egyaránt használhattak.

Az udvarházhoz tartozó dombai határon, a Nyerges nevű szőlőhegyen volt a birtokosnak egy 80 kapás „jóféle szőlőtökből álló majorsági szőlője,” amely 300 veder bort termett. Ugyanott a templom feletti „új hegyben” is volt egy régen felhagyott, nagydarab, pusztá szőlőföld, Mikes István szőlője mellett. A Hangás nevű hegyen is bekerítettek egy szőlőhelyet, amelyet igen jó fekvésűnek tartottak, s amely egy kicsit még nagyobb is volt a Nyergesen lévőnél. Ennek beültetésére az ádamosi pincében tárolták a pénzen vásárolt 200 jóféle „ültetni való” szőlőtövet.

A bor jelentőségét az adta, hogy mivel a küllőit jó minőségűnek tartották, annak nagyobb részét Kolozsvárra, a birtokos számára szállították. A felmérés egyértelműen kimutatja ezt, hiszen a dombai majorságban 70 veder az évi bort írtak össze, amely az ádamosi, dombai, kincsi és a balázstelki 259 vedernyi dézsmabórral együtt mind „Kolozsvárra adminisztráltatott”. Balázstelken a szolgáltatások leírása pontosítja, hogy a korábban heti három napot szolgáló jobbágyságok kötelezettségei között a bor adása Haller Kata grófnő kérésére történt. „...néhai méltóságos grófné asszonyom önnagyságával usqe ad annos tres ineált conventio vagy inkább az önnagysága dispositioja szerint, minden jobbágysággal

⁶⁸ A tisztartónál nem volt meg a pontos kimutatás, ezért csak 48 mérőt írtak be, de ez nem tartalmazta a kincsi és a dombai jobbágyságoknál kint lévő kölcsönbúza mennyiségét.

⁶⁹ 16 mérő törökbúzáat három sövényfalvi embernek kölcsönbe adtak ki.

taxált, adott egy ember urnas vini 40 ...⁷⁰ Így aztán a birtokos az adott évben 120 veder dézsmabort és 160 veder taxabort kapott tőlük.

Az adámosi alsó határban, a Kis-Küküllő vizén volt egy, az udvarházhoz tartozó alul csapós, „négy pár kőre épített” jó állapotban lévő malom, amelynek fa alkatrészeit azonban részint javítani valónak értékelték. Isztránye György malmomester a birtokos jobbágya volt, aki a malom melletti házban lakott, s két molnárlegénnyel dolgozott. A vámgabona – amelyet évente a törökbúzával együtt 140 köbölre tettek – negyede a molnároké volt, ebből a fele a malmomesteré, a másik fele a két legényé. Ezen kívül egy-egy hónapra fejenként két-két véka búza praebendára járt nekik.⁷¹

Az Udvarhelyszéken lévő fiatfalvi részjósággal nem járt együtt udvarház hagyományozása, de Fiatfalván, Alsó-Boldogasszonyfalván, Csekefalván kisebb allodiális szántókat (összesen 40 köböl kapacitású) és kaszálókat, Boldogasszonyfalván egy 8 kapás szőlőt, a csekefalvi határon osztatlan erdőt is számba vettek, amelyeknek sorsáról az utódoknak kellett majd dönteni.⁷²

ZSELLÉR, VAGY SZABADON KÖLTÖZŐ?

A forrás lehetőséget ad a három uradalom jobbági népességének vizsgálatára is. Különösen azért fontos ez, mert mód nyílik arra, hogy a telkes jobbágyság és a zsellérek közötti sajátosságokat is alaposan tanulmányozzuk.⁷³

Az adó kivetése céljából készült összeírásokhoz szokott kutató számára az első alapvető sajátosság, amit tanulmányozhat, hogy a birtokos örököseinek készült kimutatás milyen alaposan figyelt a birtokok minden termelőjére, akár az udvarházakhoz tartozó cselédségről, akár frissen beköltözött hurubásról, vagy a birtokosnak úrbéres szolgáltatással tartozó népességről volt szó. Szembetűnő, hogy a településekről elszökött örökös jobbágyság számbavételére is aprólékosan gondot fordítottak, éppen azon oknál fogva, ami miatt a másokhoz zálogba került birtokrészek számbavételére gondoltak. Az utódoknak ugyanis ismerniük kellett a rájuk háruló kötelezettségeket és feladatokat, hiszen számolniuk kellett a job-

⁷⁰ A boron kívül még egy-egy hosszú fuvarral is tartoztak „szekérrel az uraság dolgában”.

⁷¹ Az udvarnak járó szombati vámgabonát a birtokos rendelkezése alapján a megyesi ferencesek, illetve a marosvásárhelyi minoriták kapták.

⁷² Az erdő ötöde tartozott Haller Katához. Fiatfalván még egy malmot is összeírtak, de mivel tavasztól őszig az összeírók szerint „veszteg áll,” nem volt belőle haszon. Haszon esetén annak tízede illetné meg az örököst.

⁷³ A zsellérfogalom értelmezése Papp, 2011. 372. valamint Bárony István: A zsellér a történetírás tükrében. In. *Magyar Történeti Tanulmányok*, VI. Szerk. Szendrey István, 1973. 5–73.

bágyok visszakövetelésével, vagy a zálogok esetében a visszaszerzés lehetőségeivel is.

Az 1752. évi összeírás legfontosabb településén, Alparéten a falubeli sessiók a Prinyi részen lévőekkel elegyesen találhatók, de a szántóföldi tartozékok elkülönültek, mert az északi rész a Prinyi rész, a dél felé való pedig a dokumentumban érintett Haller rész volt. Somkúton Alparéhoz hasonlóan összeírták ugyan a két birtokos telkeit, de éppen ezek a kimutatások igazolják, hogy a Haller Katának szolgáló jobbágytelken Haller János jobbágya, vagy fordítva, a gubernátornak szolgáló telken a grófnő jobbágya lakott.⁷⁴

Az összeírás felsorolta a telkeket egymás után, a szomszéd telkekkel együtt. A birtokos számára az örökös jobbágy értékét növelte, hogy hagyományosan a falu közös földjeiből való részesedés mértékét is a régi jobbágytelkek (antiqua sessio) száma után határozták meg.⁷⁵ Minden valószínűség szerint jelen esetben, sőt még évtizedekkel később is ez a fenti elv érvényesült. Ennek az elvnek a betartására figyelmeztette uradalmi tisztje Csáky Kata grófnőt 1782. szeptember 18-án, amikor azt írta neki: „Azt elfelejtettem megírni, hogy az antiqua sessiókra vigyázzunk, nehogy csak úgy vegyék fel, mint az új hurubákat.”⁷⁶ Az alparéti birtokhoz tartozó falvak esetében azonban egyértelműen az látható, hogy az egész örökös jobbágytelkek (falubeli belső telkek) egy részén zselléreket írtak össze. Példaként idézzük az alábbi összeírásrészletet.

Alparéti colonialis sessiók:

1. „Első pertinentiális egész jobbágytelek... most Márk Vaszilj nevű sellér lakik rajta.”
2. „Jobbágytelek ... most Bárb Vonulj nevű jobbágy birja s lakik rajta.”
3. „Az az appertinentiális egész sessio ... most lakik rajta egy Mészáros Szimion nevű sellér.”
4. „Jobbágytelek ... ezen pertinentiális egész session most megírt Kont-rás György nevű sellér lakik.”
5. „Pertinentiális egész sessio ... most lakik rajta egy Tatár Glígoras nevű sellér.”

⁷⁴ Haller Kata 10. telkén „gróf Haller János úr öexcellenciája Borz Toma nevű jobbágya,” Haller János 16. jobbágytelkén „... most grófnő asszonyom önagsága Pap Togyer nevű jobbágya lakik”.

⁷⁵ *Approbatæ Constitutiones* III. rész 29. cím, 1. articulus: „Amely faluk részekre szakadozva és oszolva vannak néhány possessorok között ... az olyan helyeken szénarétek, erdők, szántóföldek és egyéb haszonvételre való pertinentiák a köz és nyomásban lenni szokott határokon kívül, juxta quantitatem et numerum sessionum antiquarum osztassanak és bírássanak ...” *Corpus Juris Hungarici*. 1540–1848 erdélyi törvények. Bp., 1900. 101–102. Értelmezésére lásd Imreh István: A falu szénafüve. = *Művelődés*, 1998. 10. sz. 25–28.

⁷⁶ Jósika hitb. lt. No. 661. Magos Pál a buzai birtokosztásnál hívta fel az elv érvényesítésének fontosságára a figyelmet. A huruba viskót jelent.

6. „Bárb Thodor nevű jobbágy pertinentiális egész sessiója.”

7. „Tatár Thodor nevű jobbágy pertinentiális egész sessiója.”

Az alparétihez hasonló esetek fordulnak elő a többi összeírt uradalomban is.

A tanulmánynak a robotszolgáltatásra vonatkozó, idézett esetei arra utalnak, hogy a munkát együtt teljesítette jobbágy és zsellér, s annak mértékét eltérően határozták meg örökös jobbágyok és zsellérek esetében, de módja egyértelműen a teherbíró képességtől, vagyis az igaerő állománytól függött. A zsellér kötelezettségeinek megfogalmazásánál utalnak rá, hogy valaha létezett megállapodás a zsellérek terheiről, vagyis „az földes urakkal régen tett alkalom szerint” szolgáltak. Az örökös jobbágyokkal szemben tehát, akik a földesúr igényei szerint robotoltak, a zsellérek tudták a megállapodáshoz kötni terheiket. Az alparéti gondviselő vallomása alapján azonban a közelmúltban változott a helyzet, s a zsellérek a jobbágyoknál terhesebb szolgálatot tesznek. A kötelezettség egyéb nemei is a két úrbéres kategória kötelezettségeinek közelítését mutatják. Az adámosi birtokon pl. azt írták, hogy „mind jobbágy, mind sellér, mindennemű mezei gabonájából, igaz dézsmaadással tartozik”.

Haller Kata és Haller János jobbágysai és zsellérei az alparéti udvarháznál						
Házass jobbágy	Lakott puszta telek	Puszta paraszt telek	Urasági földön lévő hurubák	Gazda zsellér	Hurubás zsellér	Szökött gazda jobbágy
66	62	24	2	24	2	41
Haller Kata jobbágysai és zsellérei a mocsai udvarháznál						
25	63	12	–	41	–	26
Haller Kata jobbágysai és zsellérei az adámosi udvarháznál						
29	31	20	–	5	–	18
120	156	56	2	70	2	85

A táblázat – az alparéti birtoknál ráadásul mindkét birtokos esetében – egyértelműen azt mutatja, hogy a zsellérek a puszta paraszt telek mellett a lakott paraszt telkeknél vannak összeírva. A zsellérek jelentőségét növeli a birtokos számára a szökött örökös jobbágyok igen magas száma (85), a megmaradt 120 ellenében, ami az összes örökös jobbágy 41,46%-a.

A fizetés ellenében történő szabad elköltözés lehetőségét a zsellér esetében rögzítette a felmérés. A zsellér tehát nem töredékelkes úrbéres népességet jelent,

hanem jogállása a költözés jogát gyakorló magyarországi „szabad költöző” népességgel azonos. Ahogyan a forrás fogalmaz: „mikor pedig jó akarattal sze-
rent elmennek, tűzhely pénzzel, dénár 102 tartoznak”.

Ha elfogadjuk, hogy a zsellér alatt a szabad költöző réteget értjük, akkor esztünkben a magyarországi gyakorlattal ellentétes folyamatot látunk. Míg a 18. század közepéhez közeledve pl. a bihari uradalmakban a szabad költözők kötelezettségeihez közelített a robotszolgálat, az erdélyi Haller uradalmakban a szabad költözési joggal rendelkezők terhei növekedtek, s közelítettek az örökös jobbágyokéhoz.

A fenti táblázat adatait tanulmányozva igen tanulságos az összeírt pusztatellek használata. Több helyen a néptelen házak utáni szántóföldi tartozékokat a részirtok jobbágysai használják. Ezt láthatjuk pl. az adámosi udvarházhöz tartozó Mikola rész hagyatékánál is. A balázstelki részen van példa arra, hogy a pusztán maradt házat és tartozékait maga a birtokos adta oda valamilyen szolgálatért cserébe, vagy pénzfizetésért. Az evangélikus prédikátor sessiója melletti másfél telket még Mikola László adta tovább az alábbi módon, örökösen: fél telket 10 forintért egy Hók Mátyás nevű mesternek, egy egész telket 12 magyar forintért néhai Körösi Tamásnak. Az utóbbit egy Theil Lőrinc nevű szabad szász személy bírja, tartozékaival egyetemben. A Mikola részből a „lutheránus ecclesiának” egy darab szőlőért és egy hordó borért adtak cserébe még egy darabot, „azhol most az káplány lakik”.

A leggyakran azonban az fordult elő, hogy a lakatlan telket zsellérnek adták, ami egyik bizonyítéka lehetett annak: a birtokos a beköltöző jövevényt tekintette zsellérnek, akinek értékét éppen az csökkentette számára, hogy az illető az előre megállapított 102 dénár lefizetése esetén elköltözhetett a birtokról, az örökös jobbágyot viszont a birtok részének tekintették, s ezért visszakövetelheték. De az egész puszta telket elfoglaló zsellér a telek után egyértelműen kapott szántóföldi tartozékokat, amely után a korábban jelzett, igaerő függvényében előírt robotkötelezettséget teljesítette. Oláhvásárhelyen „az oláh pap sessioja” mellett volt egy lakott egész jobbágytelek, amelyről egyértelműen azt jegyezték fel, hogy „mellyen most actu egy sellér lakik”, aki igen jó igaerő adottságokkal rendelkezett, hiszen hat ígásökrét írták össze, 8 köblös szántóval és hat szekér szénát adó réttel rendelkezett.

Nézzük meg pontosabban a két réteg állatállományának összetételét, s igaerővel való ellátottságát.

Az alparéti birtokhoz tartozó falvak népessége						
Falu / birtokos	Népesség száma	Ló	Ökör	Tehén	Juh, kecske	Sertés
Alparét / Haller Kata grófnő része						
jobbágy	17	3	20	25	90	69
sessio	8					
zsellér	10	2	28	15	168	52
sessio	8					
Alparét / Haller János gróf része						
jobbágy	9	–	10	5	56	18
sessio	4					
zsellér	8	–	31	9	143	42
sessio	8					
Somkút / Haller Kata grófnő része						
jobbágy	13	5	30	28	133	50
sessio	12					
zsellér	6	–	15	14	47	26
hurubás	2					
sessio	5					
Somkút / Haller János gróf része						
jobbágy	14	1	21	22	90	38
sessio	12					
zsellér	9	2	20	17	72	24
sessio	6½					
Alsó-Csobánka / Csáky rész						
jobbágy	23	2	48	24	147	51
sessio	12					
zsellér	2	–	6	2	16	7
sessio	–					
Felső-Csobánka / Csáky rész						
jobbágy	14	4	24	13	6	71
sessio	9					
zsellér	2	2	4	1	2	6
sessio	–					
Veczk / Csáky rész						
zsellér	1	1	1	–	10	–
sessio	1					
Oláhvásárhely						
zsellér	1	2	6	2	15	6
jobbágy sessio	1					

Egyértelmű, hogy mindkét Haller birtokon azonos tendencia figyelhető meg. A zsellér gazdasági teherbíró képessége vagy azonos, vagy némileg még jobb is (pl. Alparét) az összeírt örökös jobbágynakénál.

Az összeírás táblázatos anyagába beírt szöveges megjegyzések a röghözkötött jobbágyréteg helyzetét is pontosabban mutatják. Alparéten Kosztin avagy Tatár Tógyer egyszerre viselte a kocsmáros és a vámos tisztét, s a vendégfogadóban lakott, de egy Muncsel nevű Csáky jószágából idehozott jobbágnak írták le, akinek a falu szántóföldjéből is volt tartozéka. Szolgálatot azonban nem teljesített. A Hiridz nevű öt jobbágyról (két telkes és három felnőtt fiú) megtudhatjuk, hogy őket Haller Kata grófnő „különösön maga számára vásárolta”. Néhai Bárb Gligorás fiait az udvarban nevelték fel, Gavrilla praebendás sütőinas, Illyés pedig „borjú pásztorságra apicaltatott praebendas inas” lett, ruházatukat is az udvartól kapták. A szintén jobbágyok között összeírt, hatvanéves Szakáts Demeterről azt közölték, hogy a káposztáskertben lévő egyik házban lakik, egy tinóján kívül semmije sincs, s maga is „kevés szolgálatot tehető”. Az almási Csáky birtokról való Gombkötő Márton is udvari szolga lett, aki a káposztás kertben lakott. Két Somkútról idehozott jobbágyról azt jegyezték fel, hogy Bethlen Miklósné Csáky Kata urasági földjéből volt vetése. Kusányi Tamásról viszont megtudhatjuk, hogy más Haller birtokról idehozott jobbágy, aki az összeírás időpontjában az uraság földjén hurubában lakott (fél telkesnek írták, akinek egy-egy lova és tehené, valamint 3 disznója került be a conscriptioba), s „postálkodással vagy szabadosággal” szolgált.

A megjegyzések nyomán az olvasónak olyan képe alakul ki, hogy az örökös jobbágyok az úrhoz voltak kötve, de nagyobb részük nem volt képes szántóföldi tartozékot megművelni, s teljes értékű szolgálatot magára vállalni.

A zsellérek, avagy szabadon költözők viszont rendelkeztek tartozékokkal, s általában a robotot is elvégezték. A megnövekedett és szigorodott robot éppen az örökös jobbágyok munkára való alkalmatlansága, vagy udvari szolgálata miatt következett be. Az alparéti zsellérek közül nem szolgált Sellér Vonya, akiről megtudhattuk, hogy ő az „udvari gondviselő,” aki (bár 6 ökre, s 70 juha volt, szántóföldi tartozékokkal bírt) a terhes udvari szolgálat miatt kapott mentességet „cselédi külön nem szolgálnak”. Hozzá hasonlóan mentesült Marosán Flore, aki a majorházban lakott, s majorként szolgált.

A mocsai birtokhoz tartozó falvak népessége						
Falu / birtokos	Népesség száma	Ló	Ökör	Tehén	Juh, kecske	Sertés
Szentmihálytelke egész falu						
jobbágy	10	10	36	31	124	47
sessio	8					
zsellér	34	14	115	93	345	153
sessio	34					
Bábony a falu harmad része Csáky rész						
jobbágy	3	1	7	4	32	13
sessio	3					
zsellér	3	1	8	7	13	10
sessio	3					
Mocs						
jobbágy	16	1	26	21	14	35
sessio	10					
zsellér	4	1	8	11	—	15
hurubás	4					
sessio	5					

A birtokrészre vonatkozó táblázat tanulsága feltűnő azonosságokra mutat az előző birtokrész elemzésében megállapítottakkal. A teljes egészében a Hallerek birtokában lévő *Szentmihálytelkén* három és félszer több a zsellérek, vagyis szabad költözők aránya, s így gyakorlatilag ők biztosították az uradalom szükséges robotmennyiségét. A szökött jobbágyokat is összeírták, s tizenegy személyt vettek számba, közülük három testvér 30 éve ment el a Várad melletti Körtvélyesre. A szolgálatot Mocsra tették, de a Kolozsvárra teljesítendő szekerezést is a marhas zsellérek szolgáltatták. *Bábonyban* viszont idősebbik Bámos Juon (40 éves) volt az udvarbíró, aki semmiféle szolgálatot nem tett, ráadásul egy másik falubelivel együtt ő árendálta a malmot is. Az ifjabb Bámos (38 éves) a szolgálatot 5 vonás forint 44 dénár, Bámos Ilie 3 Vft és 6 dénár taxával teljesítette. A zsellérek, a jobbágyokhoz hasonlóan taxát adtak, összesen 16 Vft és 32 dénárt.⁷⁷ Szolgálni sarlóval teljesítettek Kolozsvárra egy hetet.

Mocson egy Sándor Von nevű jobbágy volt az udvarbíró. Egy szűcsmestert is számba vettek az összeírók, valamint egy Istók Vászke nevű, két fiúgyermekkel összeírt jobbágyról vallották, hogy Somkútról, egy Boan Petru nevűről, hogy

⁷⁷ A zsellérek taxája: 3 Vft, 2 Vft 38 dénár, 2 Vft 38 dénár

Tóthszállásról idehozott örökös jobbágyok. A 40 éves Roska Prekup oláhlétai örökös jobbágyot is egy évvel korábban hozták ide, s egy Bán Vaszily nevű, négy gyermekes telkes jobbággyal lakott együtt (neki is volt egy fia). Hasonló a helyzet a néhai Bába Simon örökös jobbágy fiaival, akik az anyjukkal jöttek el Oláhlétáról. Bába Tódor egy zsellér házában lakott, s darabontként szolgált az udvarban. Rosnyai Gavrilla a mocsai vendégfogadóban élt, amely gróf Gyulaffi László tulajdonában volt. Rosnai Lupuly a helyi udvarházban béreskedett. Juonucz Vaszily ugyan örökös jobbágyságra adta magát, de visszament Daniel Elek úrhoz conventiora Marosföldvára.⁷⁸ A zselléreknek tehát ezen a birtokrészen is jelentős terheket kellett magukra vállalniuk.

Az ádámosi birtokhoz tartozó falvak népessége: Haller Kata grófnő része						
Falu / birtokos	Népesség száma	Ló	Ökör	Tehén	Juh, kecske	Sertés
Ádámos						
jobbágy	4	1	4	3	3	40
sessio	2					
zsellér	3	1	4	5	6	11
sessio	3					
Dombó						
jobbágy	10	2	31	21	59	—
sessio	8					
zsellér	—	—	—	—	—	—
sessio	—					
Kincsi						
jobbágy	14	6	34	28	35	—
sessio	11					
zsellér	—	—	—	—	—	—
sessio	—					

⁷⁸ Az igen nagyszámú, 17 elsőkött jobbágy közül a 70 éves Mintes Gyorgye mintegy 20 éve szökött el, s három fiával együtt Moldvába ment, ott házasodott. Egy másikról, Mintes Gavrilláról csak a 25 évvel korábbi szökés tényét rögzítették. Burgye Juon fia, Togyert Gyéresszentkirályról hozták, de elsőkött, s a legtöbb távozó jobbágyhoz hasonlóan eltűnt a birtokos szeme elől. Egy Kuk Péter nevűt viszont megtaláltak Naláczi István birtokán, Keresztesen „evocatióban vagy”. Bán Lupuly és öccse ügyében is lépéseket tettek, mivel „az uraság mocsai tisztartóját megölvén, az Kőrösben szöktének”.

Az ádámosi jobbágyságok közül öreg Kinde Juon udvarbírói hivatalát viselt Ádámos és Dombó településeken, ezért szolgálatot nem tett. Ifjabb Kinde a falu majorházában lakott, ezért sessióját nem írták össze, de darabontként igénybe vette a birtokos.

Isztrátye György malommester, neki sem írtak össze sessiót. Egyértelmű, hogy a birtokos számára a három zsellér legalább olyan értéket jelentett, mint az örökös jobbágyság, hiszen azok közül szolgálatot egyedül az anyjával egy házban lakó húszéves Székely Mártontól várhattak, aki zálogban egy 30 veder (urna) termésű szőlőfölddel is rendelkezett. A zsellérek egyike, Bodnár Juon kádármester volt, szolgálatát is kádárként teljesítette. A többiek azonban heti egy gyalogrobotot voltak kötelesek adni.

Dombón nem volt zsellér, csak örökös jobbágyság. Bardi János (25 éves) bátyjával, Bardi Istvánnal (35 éves) együtt lakott, s mivel egy kenyéren éltek, közösen szolgáltattak. Hasonlóan együtt szolgáltak ifjabb és idősebb Nagy János is.⁷⁹ A falu legjellegzetesebb termelési sajátossága, hogy valamennyi lakosa szőlőt is művelt, így összesen 1130 veder szőlőjük termett. A legkisebb 50 veder termésű, de a Székely Miklósé pl. 300 veder szőlőt adott. A 65 éves idős Nagy János a dombai majorság vincellérje volt és erdőpásztor, ezért mással nem szolgált.

Kinciben szintén csak jobbágyságok éltek. Az udvarbíró Kinde Vaszily nem teljesített más szolgálatot, hasonlóan Kinde Mihályhoz, aki az ádámosi udvarban volt béres. Két-két jobbágyság egy házban lakott, s a munkát is együtt teljesítette.

A jobbágysági szőlője csaknem minden jobbágnak volt (tíznek a tizennégyből), s összesen 347 veder bort adtak.

Ha megnézzük a jobbágyságok és zsellérek szántóföldi tartozékait és szőlővagyonát (amelyet a következő oldalon lévő táblázat mutat), sajátos összefüggést láthatunk. A feleannyi zsellér, avagy szabadon költöző csaknem ugyanannyi szántót birtokolt, mint a nála kétszeresen nagyobb számú örökös jobbágyság. A kaszáló jelentősen csekélyebb, s a szőlőtermelésből is elsősorban az örökös jobbágyságok vették ki a részüket, döntően az ádámosi uradalomban, a Küküllő mentén.

Az eddigi birtokoktól teljesen eltérő sajátosságokkal jellemezhető az Udvarhelyszéken lévő részirtok népességének helyzete. A fiatfalvi birtokon a jobbágyságok és zsellérek száma egyaránt négy, s valamennyien töredékelkesek voltak. A jobbágyságok $\frac{1}{2}$, a zsellérek $\frac{1}{4}$ telekkel bírtak. A jobbágyságok közé írták azonban azt a Majláth János nevű cigány kovácsot avagy „vasmívest” is, akiről azonban maguk megjegyezték, hogy Szászkezdén lakik (tehát csak a visszaköveteléssel lehetne ismét szolgáltatóvá tenni.) A zsellérek közül Szóts János neve mellett az a megjegyzés szerepelt, hogy „obligálta magát jobbágysági szolgálatra”. A Fiatfalván töredékelkesnek összeírt zsellérek viszont nem bírtak szántóföldi tar-

⁷⁹ Két elsőköltött jobbágyról is említést tettek. Székely Mihály özvegye pl. két fiával ment el, akikről úgy tudták, hogy egyikőjük Tordán sóvágó.

tozékokkal, „az udvarhoz tartozó pertinentiátlan” telken laktak. Egyedül a mező-szentmártoni, egész telkesnek jelzett Bandgyán Juon nevű zsellér rendelkezett 19 köből alá való szántóval és egy szekér szénát adó kaszálóval. A vidék népessége azonban nagyon szegény, a jobbágyságok között nem volt egy sem, aki két ökörnél többel rendelkezett volna. Mindez azért lényeges, mert a birtokosok (Haller Kata grófnőn kívül Haller János és báró Huszár) a jobbágyságokat heti két, a zselléreket heti egy napi munkára kötelezték.

Falu / réteg	Népesség száma	Szántó köből	Kaszáló szekér	Szőlő vödör (urna)
Alparét				
Jobbágyság	67	348	238	22
Zsellér	22	180	107	–
Mocs				
Jobbágyság	29	423	433	
Zsellér	41	1008	?	
Hurubás	4			
Ádámos				
Jobbágyság	28	496	365	2139
Zsellér	3	22	9	–
Mindösszesen jobbágyság	124	1267	1036	2161
Mindösszesen zsellér	66 + 3	1210	116	–

Az 1752-ben a Haller birtokokról készített összeírás és birtokfelmérés egyértelműen kimutatta, hogy a család számára az alparéti birtokközpont bírt legnagyobb jelentőséggel. Az itteni kiterjedt és jól fenntartott udvarház továbbra is a birtokos család által látogatott lakhely volt, amiről nemcsak a család tagjai számára fenntartott szobák, hanem a könyvszekrényekben őrzött könyvek, képek, s a működő kápolna is tanúskodik.⁸⁰ Gazdasági szempontból szintén az alparéti

⁸⁰ Az udvarházban talált bútorok minősége és mennyisége egyaránt azt mutatja, hogy az alparéti udvarház gyakran használt épülete volt a családnak. Márványköves rakott asztalt, a palota közepén „tisztességes, ovális figurájú úri asztalt,” pohárszék asztalt, szabók asztalát stb. összesen nyolcat írtak össze, öt úri szuperlátos (diófestékes, vagy fehér) ágyat, s egy kékfestésű, kétfelé nyíló ajtajú, „vas sarkú thécát” is számba vettek. A kápolna „tisztességes festett könyöklő székekkel és egyéb megkívántató requisitumokkal” volt felszerelve. Haller Györgyné, Csáky Borbála szobájában egy szép almárium mellett a falon szentelt víznek való kristály, s rámban a boldogságos szűz képe mutatta a család katolikus szellemiségét. A második szobában „dió festékes, kétajtajú, tisztességes nagy almárium”-ot, a harmadik és a hatodik szobában rámbas képet, a kilencedik szobában lévő fehér thécában tizenegy apró könyvecskét is találtak.

uradalom, a jelentős szántók, a földesúri haszonvételek (kocsmatartás, vásárvám, malom haszna stb.), s az ádámosi szőlővidék emelhető ki.

Valamennyi birtokrészen szembetűnő az örökös jobbágyság erőn felüli megterhelése, a jelentős jobbági szökés, valamint a szabadon költöző jobbágyság befogadásának tendenciája. Ezeket az általában megállapodásban rögzített módon szolgáltató úrbéreseket a birtokos zselléreknek nevezte. A konkrét vizsgálatok azonban egyértelműen igazolták, hogy a zsellér nem töredéktelkes jobbági, hanem a szabad költözési joggal, s jelentős szántóföldi tartozékkal bíró termelő, akikre a földesúri gazdaság működtetésében is teherbíró képességének megfelelően támaszkodott a birtokos.

KÓNYA PÉTER

A FŐÚRI MAJORSÁGOK A ZEMPLÉN (ÉS AZ UNG) VÁRMEGYEI MEZŐVÁROSOKBAN A 17–18. SZÁZADBAN

Zemplén vármegye területén a középkor óta hatalmas váruradalmakat találunk. Ezek székhelyei a várak, amelyeket a kora újkorban rendszerint kastélyokká alakítottak át, és ezek körül alakultak ki a jelentős mezővárosok, mint Homonna, Sztropkó, Nagymihály, Gálszécs, Varannó, Töketerebes s mások. A mezővárosok adtak helyet a kora újkorban a birtokosok rezidenciáinak, s ennek köszönhetően a kereskedelem és az ipar, s ugyanakkor a majorságok és az urasági gazdaságok központjai lettek. Jelen tanulmányban a két legnagyobb zempléni mezővárossal, Homonnával és Nagymihálllyal, és ezekhez tartozó főúri gazdaságokkal, s ezek mellett még a (Nagymihályi) Sztáray család egy kisebb központjával, Szobráncsal is foglalkozni kívánok. Az ottani urasági majorságok leírását első sorban a kamarai, vármegyei és uradalmi összeírások alapján állítottam össze.

Homonna a 14. századtól egy hatalmas váruradalom központjaként fejlődött, amelybe Zemplén vármegye északi és északkeleti részén Homonna, Barkó és Jeszenő várai és birtokai tartoztak. Az uradalomhoz, amelynek birtokosa a Homonnai Drugeth család volt, három mezőváros és csaknem öt tucat falu tartozott, s a 17. század végén 52 településből állt, mivel – az addig inkább vándor életmódot folytató ruszinok letelepedése után – éppen az előző évtizedekben, jelentősen megszorodott a falvak száma. A 17. század második felében egy jelentős változás következett be az uradalom tulajdonviszonyaiban, mivel 1684-ben Ungváron örökösök nélkül halt meg a Homonnai Drugeth család utolsó férfi tagja, Drugeth Zsigmond.¹

A Drugethek, akik a homonnai vízivárban laktak, már a 17. században egy majorságot tartottak. Ez a majorság a mezőváros határában volt található, a Drugeth-kastély bal oldalán. A majorsághoz tartozó területen tizenhat gazdasági épület állt, s terjedelmes mezők, rétek és legelők tartoztak hozzá. 1703-ból származó adat szerint a majorságban 223 köből rozst, 115 köből árpát, 139 köből zabot, 7 köből borsót és 4 köből lencsét termeltek. A zsellérek ugyanott 11 ökröt,

¹ Réz László: *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sárospatak, 1899. 101.

14 tinó és 32 üszőt legeltettek. Ebben az évben az uraság a majorsághoz tartozó hegyi legelőkön pedig 574 juhot és kecskét tartott.²

A városban a majorság részét képezték még más földek, ill. különböző gazdasági üzemek is. A várkastély homlokzata előtt egy urasági kertet találunk, amelyben azonban nem mezőgazdasági növényeket termeltek. Szomszédságában a haltenyésztésre használt vízárók feküdt. Nem messze a várkastélytól egy másik, nagy kertet alakítottak ki, amelyben káposztát és más zöldséget termesztettek. A városban, a Laborc partján egy gyümölcsös kert feküdt, s vele szemben állt a kőből épült, modern felszerelésű urasági sörház. A majorsághoz még három vízimalom is tartozott, kettő, három malomkövel a Laborc folyón, és egy a Ptava patakon. A vár(kastély) mellett állt egy másik urasági sörház, hatalmas pincészet és a városban a sört és bort kimérő urasági kocma. A majorsághoz még három szőlő és két halastó is tartozott, amelyekben viszont 1703-ban nem volt hal.³

A kisebb sörház, malom és kocma ugyan az uraság tulajdona volt, de már a 17. században bérlők használták. A malom bérletéért az árendás évenként 60 köből rozst, 70 köből búzát és 10 hízott disznót adott az uraságnak. Emellett kötelező volt ingyen örölni akármilyen mennyiségű magot a földesúr és a homonnai ferencesek számára. A kocma bérlője az uraságnak összes bevételeit adta Szent György napjától Szent Mihály napjáig. A városban urasági vám is volt, s vámosa minden szekérért szedett 8 dénárt, minden lovasért 2 dénárt, s minden gyalogosért 1 dénárt. (Külön szabták a díjakat a marhákért és a más, piacra hozott áruért.) A Homonnai uradalomba tartozó falvak jobbágysai fel voltak mentve a vámfizetés alól.⁴

A 18. század, a Drugeth család kihalása következtében jelentős változásokat hozott Homonna és az egész uradalom fejlődésében. A Drugethek örökösei révén két család, a gróf Csáky és a gróf Vandernáth birtokába jutott az uradalom, és már a század első felében a két birtokos család osztotta el az 52 községet, így gróf Csáky kapott 27 falut kapott és 25-öt pedig gróf Vandernáth. Az uradalomhoz hasonlóan szinte egyenlőképpen osztotta el a két grófi család Homonna városát is.

A 18. század elején, a hatalmas emberi veszteségek és gazdasági károk ellenére,⁵ megszakítás nélkül működtek az urasági gazdaságok. A majorság a kastély

² ŠA (Štatny Archiv) Prešov, DH (Drugeth Humenné, a homonnai Drugeth család levéltára), 280: Homonna, Varanó és Kisvárdai uradalmak urbáriuma, 1703.

³ Uo.

⁴ ŠA Prešov, DH, 279: Homonnai uradalom urbáriuma, 1703.

⁵ Az 1715-ik országos összeírás Homonnán 18 jobbágy- és 29 zsellércsaládot talált, 18 pusztát telek mellett. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (továbbiakban BAZML), Zemplén Levéltára Sátorajaujhely. IV. A. 1005/a: Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok 1533–1777. Loc. 114, No. 89: Conscriptio Totius Comitatus pro Cassa Contributio-nalis deserviens, 1715.

mellett terjedt el, és a kertek mellett több gazdasági épület is alkotta, mint a sáfárház, csűrök, istállók és a hordókészítő bodnarműhely. A homonnai hegyen két urasági szőlőben termesztettek szőlőt, amely évente 54 hordó bort adott. A kastélynál, ill. a városban négy urasági kertben a grófok főleg gyümölcsfákat és virágokat termesztettek, a kender-, ill. káposztakertek a határban voltak. A majorsághoz néhány mező és nyolc rét is tartozott, de ezeken kívül más gazdasági üzemek is, amelyeket a tulajdonosok bérbe adtak, rendszerint a helyi zsidóknak. A városban állt a nagy, részben kőből és részben téglából épült sörház, a Laborc másik partján, ugyanúgy (kőből és téglából) falazott új sörház, modern felszereléssel. Az urasági kocsmában csapoltak pálinkát és sört is, Szent György napjától Szent Mihály napig. A Laborc folyón át az urasági komp közlekedett. A helyi mészárosok által üzemeltetett három kis vágóhíd is az úri gazdaság részét képezte. Külön gazdasági egységet az urasági vámház alkotott, amelyet a tulajdonosok magas bérletért adtak ki árendába. A Laborc másik partján voltak az urasági halastavak.⁶

A lakosság egy része mentes volt a jobbágykötelességektől, és ún. árendát fizetett az urasági tulajdon használatáért. Néhány házbérlő mellett ilyenek voltak az urasági iparosok: az órás, asztalos és lakatos. A város legjelentősebb bérlője viszont a nagyvendéglőt árendáló zsidó volt, aki ezen kívül a pálinkafőzdét, az alsó malmot és néhány házat is használt, amiért évente 900 Ft-ot fizetett az uraságnak.⁷

A század második felében továbbra is szinte egyenlőképpen tulajdonban tartotta várost a gróf Csáky és a gróf Vandernáth család. A Mária Terézia-korabeli úrbérrendezés idején gróf Vandernáthné Zichy Terézia 55 jobbágytelket és gróf Csáky István 51 jobbágytelket tartott a kezében.⁸

Mindkét tulajdonos, gróf Vandernáth Henrik és gróf Csáky István, ill. Imre, külön kastélyrészt használt és saját majorságát építette. A Csáky grófok az urasági pálinkafőzdét, két vendéglőt, hat kocsmát, sóházat, két malmot, pékházat, iparos műhelyeket, káposztamezőt, kenderkertet, heti piacot és marhavásárt is üzemeltettek.⁹ Gróf Vandernáth tulajdonában egy malom,¹⁰ egy vendéglő és hét kocma volt.¹¹

⁶ ŠA Prešov, DH, 282: Homonnai uradalom urbáriuma, 1728.

⁷ ŠA Prešov, DH, 284: Homonnai uradalom urbáriuma, 1766.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MOL) Budapest, HTTL, Zemplén 105: Ad Dominium Homonna pertinentium locorum Urbarium. Urbarium Oppidi Homonna.

⁹ ŠA Prešov, DH, 284: Homonnai uradalom urbáriuma, 1766, MOL Budapest, HTTL, Zemplén 105: Ad Dominium Homonna pertinentium locorum Urbarium. Urbarium Oppidi Homonna.

¹⁰ ŠA Prešov, DH, 330: Specification der Graff Csakyschen und Van Dernatischen Intravillanorum in Homonna.

¹¹ Uo.

A század végén az uraság már nemcsak a malmokat, vendéglőket és kocsmákat, hanem a sörházat, pálinkafőzdét és egyre gyakrabban a földet is kiadta árendába. Ez a tulajdonosoknak jó, nyereséges üzemeltetést biztosított, a rendszerint zsidó bérlőknek viszont nem kis jövedelmet hozott. Így Csáky gróf árendása, Judkovics Hersko, az 1786. évi szerződés értelmében a sörház, öt pálinkafőző üst, a malom és a 48 pozsonyi mérő térfogatú mezők bérletéért évente 1200 Ft-ot fizetett, s emellett 100 hordó jó sört és 100 köböl búzát adott az uraságnak.¹² Hasonlóan a mészárszék árendása, Jakubovics Smoll 320 Ft-ot fizetett Csáky grófnak, akinek ingyen marhát is vágott.¹³

NAGYMIHÁLY

A nagymihályi uradalom a 15. század elején alakult ki, Nagymihály vára tartozékaiból. A hatalmas váruradalmat több mint három tucat falu és néhány mezőváros alkotta Zemplén és Ung vármegye területén. Eredetileg a Nagymihályi család volt a tulajdonosa, később viszont több, Nagymihályi előnévvel rendelkező birtokos nemes család kezébe került. A 17. század végén Nagymihályi Pongrácz és a Sztáray család voltak az uradalom legnagyobb birtokosai.¹⁴

Nagymihály, amely a 17. század közepéig egy dinamikusan fejlődő mezőváros volt, az uradalom központját képező várral együtt, annak idején a Pongrácz család tulajdonában volt. Az uraság már a 17. században egy kisebb majorságot épített ki, amelyhez tartozott két malom, néhány iparos műhely és két vendéglő is. Ezeket a tulajdonosok részben a helyi nemeseknek adták árendába.¹⁵ Jelentős urasági jövedelmet hozott a halászat is, halastavak híján valószínűleg csak a Laborc folyóban.

A 17–18. század fordulója jelentős változásokat hozott az egész uradalom fejlődésében. Még 1696-ban annak nagy részét Szirmay András vette zálogba, aki így az uradalom legnagyobb tulajdonosa lett. A Rákóczi-szabadságharc után hátterbe szorult az addig birtokos Pongrácz család, akinek birtokait 1743-ig Sztáray Imre szerezte meg, a Szirmay-záloggal együtt (ezt 68 000 Ft-ért).¹⁶ A 18. század eleje óriási károkat hozott Nagymihály mezővárosának és környékének. Az 1715. évi összeírás adatai alapján csak hét jobbágycsalád élt a hajdan virágzó vá-

¹² ŠA Prešov, DH, 334: Fragmenta quoad Arendam Braxa et Mola Homonnensis, 1786.

¹³ Uo. Arendalcontract.

¹⁴ ŠA Prešov, SM (Stárai Michalovce, a Sztáray család nagymihályi uradalmának levéltára), 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158: Adatok az uradalom elzálogosításához.

¹⁵ ŠA Prešov, SM, 153, 164: Adatok a vendéglő bérbeadásához.

¹⁶ ŠA Prešov, SM, 199: Sztáray Imre báró és Szirmay András szerződése a zálog kiváltásáról, 1743. szeptember 28.

rosban, ahol ugyanakkor 39 pusztát telket is találtak (az azonban könnyen elképzelhető, hogy az elhagyott telkeket hamar sikerült újratelepíteni).¹⁷

Ilyen helyzetben feltételezhetően megszűnt az úri gazdaság is, amelyet csak az új tulajdonosok, a Sztárayak kezdtek újraépíteni a század közepén. Ennek a feltételezésnek azonban némileg ellentmond az értesülés, miszerint az urasági majorság 1752-ben nagyobb terjedelmet foglalt el, mint a jobbágygazdaságok. Hozzá tartozott 258 mező, 212 pozsonyi mérő terjedelemmel, és 47 rét, 144 kaszálás összterfogatával.¹⁸ Az uraság több pusztát jobbágytelket is csatolt a majorsághoz, amelyeket több esetben kertettké alakítottatott.¹⁹

A nagymihályi majorsághoz is különböző gazdasági objektumok tartoztak: malmok, pálinkafőzde, kocsmák és vendéglők. A század közepén három malom volt a városban, a felső, az alsó és a középső, amelynek részhasználatát Sztáray gróf a katolikus plébániának ajándékozta.²⁰ Az alsót keresztény bérlők bérelték.²¹

Nem kis bevételeket hoztak az uraságnak a sörházak. A század közepén legalább két sörház állt Nagymihályban, az egyik a Sztáray uradalom része volt, a másik pedig Luzsénszky Imre báróé. Az első, a Laborc partján épült sörházat 1740-ben az akkori zálogtulajdonosa Szirmay István korszerűsítette, és új, téglapépületbe helyezte át.²² A másikat, amely a városban állt, a Luzsénszkyak, majd az Egryek, a kocsmával együtt bérbe adták.²³

Hasonlóan jelentős jövedelemforrást képviseltek a vendéglők és a kocsmák. Az 1743. évi vagyonösszeírás öt kocsmát említett a városban, öt különböző nemes tulajdonában (Luzsénszky báró, Vécsey báró, Szemere, Boronkay és Szánki).²⁴ Egy másik kocsmát a Szirmayak használtak. Mindezeket viszont negyven

¹⁷ BAZML, Zemplén Levéltára Sátorajaujhely. IV. A. 1005/a: Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok 1533–1777. Loc. 114, No. 89: Conscriptio Totius Comitatus pro Cassa Contributionalis deserviens, 1715.

¹⁸ ŠA Prešov, SM, 998: Nagymihály vagyonösszeírása, 1752, ŠA Prešov, SM, 209: Uradalmi rétek összeírása Nagymihályban, 1753.

¹⁹ ŠA Prešov, SM, 199: Telkek összeírása Nagymihályban, 1743.

²⁰ Kassai Római Katolikus Érsekség Levéltára: Protocollum Canonicae Visitationis A. D. 1749, Districtum Homonnensem. ŠA Prešov, SM, 211: Luzsénszky Imre báró örököségi pere, 1755, ŠA Prešov, SM, 205: Nagymihályi római katolikus plébánia vagyonösszeírása, 1749.

²¹ BAZML, Zemplén Levéltára Sátorajaujhely. IV – 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után. Processus Nagymihalyiensis, Districtus Egregii Joannis Füzesessy.

²² ŠA Prešov, SM, 190: Szirmay Ádám és Sztáray Imre báró szerződése az új sörház építéséről 100 Ft-ért, 1740.

²³ ŠA Prešov, SM, 158, 196: Szerződések a vendéglő bérbeadásáról, 1729, 1740, ŠA Prešov, SM, 199: Telkek összeírása Nagymihályban, 1743.

²⁴ Uo.

évek végén Sztáray Imre gróf szerezte meg, aki a következő évtizedben még két vendéglőt is épített.²⁵

Az uraságnak további bevételeket hoztak Nagymihályban is a mészárszékek. A mészárosok működése nagyon jelentős volt a város életében, és legkritikusabb időszakban sem szűnt meg. Már a negyvenes években négy mészárszék állt a mezővárosban, egy hentesbolttal együtt. Hármat béreltek a helyi mészárosok, egyet használtak a földesurak.²⁶ Az uradalom utolsó gazdasági üzemét a tégláégető képviselte, amelyben a század közepén egy mester dolgozott, részletesebb adatok viszont nem állnak róla rendelkezésünkre.²⁷

A 18. század második felében, amikor Nagymihály a Sztárayak hatalmas uradalmának székhelyévé vált, továbbá fejlődött és virágzott az ottani úri gazdálkodás. Annak ellenére, hogy a Szirmayak és a Sztárayak a század közepéig új lakosságot telepítettek a városba, amely újból egy fontos kereskedelmi és ipari központ lett, a mezőgazdasági termelés nagyobb része továbbra is a földesúri majorságon valósult meg. Sztáray gróf a század közepe után számolta fel a régi majorságot, s a helyén néhány zsellértelket hozatott létre.²⁸

Az új majorságot a földesurak nagyobb távolságra építették a gyorsan fejlődő mezővárostól. Rajta kívül több mező, rét, kert és gazdasági üzem jött létre a határ egész területén. Az új majorságon a Sztárayak modern, haladó módszereket vezettek be (az új növények termelése, a szarvasmarha istállóztatása, stb.), s így az óriási bevételeket hozott nekik. Az úri gazdálkodás jövedelme, a jobbágyjáradékokon és az árendán kívül, a hetvenes évek közepén 3562 Ft-ot tett ki.²⁹

Mind a mezőgazdasági termelés, mind az állattenyésztés jelentős helyet foglalt el a nagymihályi majorságban. Hozzá tartoztak az új, modern istállók és aklok. A modern, téglából épült istállóban 40 tehenet tartott az uraság. Mivel a tejet eladásra szánták, mindegyik tehén 10 Ft nyereséget hozott a tulajdonosnak.³⁰ A tejtermelés a következő évtizedben még tovább nőtt, és a század végére a település már a jó minőségű sajtok gyártása révén vált ismertté.³¹ Ugyanakkor az uraság új istállókat is épített, amelyben 40 kancát és kb. ugyanannyi öszvért tartott. Még

²⁵ ŠA Prešov, SM, 211: Luzsénszky Imre báró örökösségi pere, 1755, BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely. IV – 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db.

²⁶ ŠA Prešov, SM, 998: Telkek összeírása Nagymihályban, 1752.

²⁷ Ugyanott, BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely. IV – 1005/f. Adózók és zsidó bérlők összeírása 1748–1848 (1850). 6. db. Az adózók összeírása járasonként és kerületenként 1740–1755 után. Processus Nagymihalyiensis, Districtus Egregii Joannis Füzesséry.

²⁸ ŠA Prešov, SM, 945: Gróf Sztáray Mihály vagyonának összeírása, 1770.

²⁹ ŠA Prešov, SM, 949: Nagymihály vagyonösszeírása, 1775.

³⁰ Ugyanott.

³¹ Korabinsky, Johann, Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg 1786, 632. l.

jelentősebb volt két modern nagyméretű disznóakol. Az ott tartott disznók közül az uraság kb. évente 30 darabot adott el.³² A többi majorsági épületek, mint a csőrök, magtárak, raktárak, s mások modernnek, és gondosan karbantartottak voltak.

Az új majorsághoz 2400 pozsonyi mérő szántóföld tartozott, amely az akkor elterjedt háromnyomásos gazdálkodás értelmében, három részre volt elosztva. A termelt növények között a gabonafélék voltak túlsúlyban. A két határrészben fekvő 1600 pozsonyi mérőből, a hetvenes években 560 mérő zabot, 200 mérő búzát, 460 mérő rozst és 300 mérő zabot vetettek. A megmaradt 880 mérő földiken az uraság borsót, lencsét, lent és kendert termelt. A terjedelmes kertekben gyümölcsfákat neveltek, s azok gyümölcsseit, főleg az almát és körtét aszalva adták el. A lenből és kenderből készített vásznat szintén piacra vitette az uraság.³³

A földesúri mezőgazdasági termelés összetétele a század végéig csak részben változott. A 18. század végén, 1798-ban a majorsági földek a határ hat részén voltak találhatóak (Na veľkim koču, Za Gefatkom, V Herličkom, V kuce, Matiska és Milovana). Ezek a földeken búza, rozs, árpa, zab, köles, len, sőt kukorica is termelt. Legjelentősebb annak idején már az árpa volt (249,5 köből), utána következett a búza (187,25 köből), zab (184,75 köből) és a rozs (55,25 köből). A többi említett növény viszonylag kis mennyiségben termelt a majorságon (kukorica 9 köből, köles 1,75 köből és len 0,625 köből).³⁴

A majorság részét a kb. 150 öl szénát adó rétek is alkották, s mellettük még három kert és két gyümölcsös kert is tartozott hozzá.³⁵ Fő munkaerőként a majorságon a helybeli jobbágyok és zsellérek dolgoztak. A nagymihályi jobbágyok évi munkakötelessége 2420 ígás és 5440 kézi napot jelentett. A zselléreknek összesen 1858 napot volt kötelező úrdolgozni. Emellett az aratás alatt még négy napot kellett dolgozni a parasztnak, azaz összesen 160 ígás napot.³⁶ A robotoló jobbágyok, zsellérek és alzellérek mellett azonban sajátos alkalmazottai is voltak a majorságnak. Ezek 1770-ben az inspektor, a majorság gondnoka, a magtárak felügyelője és a kocsis. Mindegyikük egy-egy jobbágytelket használt és mentesek voltak a jobbágyi köteleességektől.³⁷ Természetesen, a majorság működésében még az urasági hajdúk, szolgálk, ill. más lakosok is részt vettek.

A század második felében az urasági gazdasági üzemek nagyobb részét a földesurak már bérbe adták. Mindhárom malmot a keresztény bérlők használták, és ezek összesen 1800 Ft-ot hoztak az uraságnak. A század végén, 1789-ben gróf

³² ŠA Prešov, SM, 945: Gróf Sztáray Mihály vagyonának összeírása, 1770.

³³ Uo.

³⁴ ŠA Prešov, SM, 1303: A nagymihályi uradalom mezőgazdasági terményeinek s jövedelmének kimutatása, 1798.

³⁵ ŠA Prešov, SM, 949: Nagymihály vagyonösszeírása, 1775.

³⁶ ŠA Prešov, SM, 945: Gróf Sztáray Mihály vagyonának összeírása, 1770.

³⁷ Uo.

Sztáray 600 Ft-ért átépítette a felső malmot, amely egy modern, hat köves vízimalommal vált.³⁸ A bérlők 50 pozsonyi mérő búzát, 300 mérő rozst, 60 mérő borsót és 4 disznót is kaptak a malommal együtt.³⁹

Az uraság legjelentősebb gazdasági vállalatát viszont a sörház képviselte. A földesurak rendszerint ezt is bérbe adták, a pálinkafőzdével, vendéglővel s néhány kocsmával együtt (a környező falvakban lévőkkel is). Nagymihályban annak idején hét kocsmát állt: A sóraktárral szemben, a Zöld fánál, a Vármegyénél, a Szaracénél vagy péknél, Márk zsidónál, a Holykanyánál, a Venezianernél és a Malommal szemben.⁴⁰ Ezek mellett egy új nagyvendéglő is volt a városban, ahol a zsidó árendás egy keresztény vendéglőst alkalmazott. A hetvenes években a helyi kocsmákhoz már a Sztrajnyáni, Topolyányi, Petróci, Nagyzalackai, Csecsehói és Lucskai kocsmákat is használták a bérlők.⁴¹

A nagymihályi vendéglőben és kocsmákban a bérlők minden divatos italt kimertek, úgymint bort, sört, pálinkát, mézbort, rosolist, sőt a kávé is.⁴² A sör a helybeli sörházból származott, hasonlóan, mint a pálinka. A bort az uraság behozta számos környékből (Vinna, Kaluzsa Ung vármegyében) szőlőiből vagy a Tokaj Hegyaljáról. A sörház, pálinkafőzde és kocsmák árendája volt az uradalom legnagyobb jövedelmet adó vállalkozása. Évi bérlete magas összegeket tett ki, pl. 1763-ban 2475 Ft-ot, és 1773-ban már 3300 rajnai Ft-ot.⁴³

A bérlőre, aki rendszerint már zsidó volt, a bérelt objektumok üzemeltetésén kívül más köteleességek is vonatkoztak. A pálinkát csak saját üstökben főzhette, és a hulladékot az uraságnak adta marhaetetésre. A jobbágyoknak keresztelőre vagy esküvőre 8 polturánál olcsóbban kellett az italt adnia. Mind a pálinkából, mind a sörből kötelező volt az uraságnak adni. Mindegyik köből rozsból egy hordót a földesúrnak adtak. Ugyancsak kötelező volt az uraságtól évente 200 köből gabonát, 300 köből árpát, 10 hordó tokaji és 30 hordó kaluzsai bort venni. Hitelre nem adhatott el többet, mint 2 Ft-ért. Az uraság arra kötelezte magát, hogy ad a bérlőnek 18 szekér szénát, 8 szekér árpa szalmát és egy bérest a sörházba. Továbbá lehetővé tette az urasági pincék használatát, egy bodnár iparossal együtt. A sörházat, pálinkafőzdet, és szekérállást a vendéglő előtt az uraság saját költségén karbantartatta. A bérlőn kívül, mind a városban, mind a környező fal-

³⁸ ŠA Prešov, SM, 1300: A nagymihályi felső malom elszámolása és ábrázolása, 1789.

³⁹ ŠA Prešov, SM, 945: Gróf Sztáray Mihály vagyonának összeírása, 1770.

⁴⁰ ŠA Prešov, SM, 943: Bérszerződés a nagymihályi sörház, pálinkafőzde és kocsmák bérbeadására Lonovics Jakab zsidónak, 1763.

⁴¹ ŠA Prešov, SM, 947: Bérszerződés a nagymihályi sörház, pálinkafőzde és kocsmák bérbeadására, 1773.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

vakban (amelyekre az árenda vonatkozott), a bor, sör és pálinka eladását a jobbágyoknak megtiltották.⁴⁴

Az uraság többi gazdasági objektumairól nem sok adat maradt. Ezekhez főleg a közeli Györke hegyen álló tégláégető és kőbánya tartozott. A kifejtett követ és a téglát az uraság eladta, a követ ölét 4 rajnai Ft-ért és ezer téglát 5 Ft-ért.⁴⁵

SZOBRÁNC

Szobránc, mezőváros Ung vármegye nyugati részén, nem messze Ungvártól. A középkortól több nemesi család birtokában volt.⁴⁶ A 18. század eleji események Szobráncban is jelentős változásokat okoztak. Elsősorban a háború és a pestisjárvány következtében óriási népesedéscsökkenés következett be, ami az 1715. évi összeírásban is megmutatkozott, amikor csak egy jobbágycsaládot írtak össze a településen.⁴⁷ A Rákóczi-szabadságharc utáni elkobzások Szobráncot is érintették, mivel a legnagyobb birtokosa, Gombos György báró, a szatmári béke után emigrációban maradt Lengyelországban.⁴⁸ Birtokait a kamara használta, amely időnként zálogba is adta különböző birtokosoknak.

A mezőváros legnagyobb birtokosa így a század második feléig a Kamara, vagyis az állam volt, ami nem igen kedvező feltételeket teremtett a kellő gazdasági fellendüléshez. Sem a Kamara, sem a többi kisebb földesúr (Orosz, Fekete, Niczky, Szirmay családok) nem volt képes a várost visszatelepíteni és újból felépíteni gazdaságát. Így még 1737-ben is hiányzott a város a vármegyei összeírásból, mivel nem volt semmilyen adózó lakossága.⁴⁹ A század közepe előtt Szobráncban is kezdték összevásárolni az egyes birtokrészeket a Sztárayak, a környék leghatalmasabb birtokosai, akik néhány év múlva az egész város egyetlen tulajdonosai lettek. 1772-ben azonban gróf Sztáray János Fülöp zálogba adta Szobráncot s a hozzá tartozó birtokokat Aisdorffer Boldizsárnak s feleségének Szirmay Annának.⁵⁰

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ ŠA Prešov, SM, 949: Nagymihály vagyonösszeírása, 1775.

⁴⁶ Részben a Nagymihályi család utódai (Pongrácz, Sztáray, Eördögh), részben a helyi nemesek (Szobránczi, Tibai) birtokolták.

⁴⁷ MOL Budapest, HTT 3121: Országos összeírás 1715.

⁴⁸ Heckenast Gusztáv: *Ki-ki csoda a Rákóczi szabadságharcban?* Életrajzi Adattár, História könyvtár, sajtó alá rend., kieg. és az előszót írta Mészáros Kálmán, Bp., 2005.

⁴⁹ Deržavnyj archiv Zakarpatskoj Oblasti Ukrajiny (Ukrajna Kárpátaljai Terület Állami Levéltára) Berehiv/Beregszász, F 4 Ung vármegye főispánja, 03: Szobránci járás dicális összeírása, 1738.

⁵⁰ ŠA Prešov, SM 4747, 254: Gróf Sztáray János Fülöp szerződése a Szobránc elzálogosításáról, 1799.

Az első adatok a szerény szobranci majorságról 1738-ból származnak, amikor az akkori zálogtulajdonos saját gazdaságát üzemeltette a volt Gombos-kúria szomszédságában. Az eredeti egy egész telekhez annak idején hozzácsatoltak öt és negyed pusztát telket, amelyet hat zsellércsalád művelt. A szántóföldek mellett három rét is tartozott a majorsághoz, 25 szekér széna kapacitással.⁵¹ A határban található hatalmas erdők, amelyeket azelőtt fizetés ellenében makkoltatásra használtak a helybeli jobbágyok, nem hozott semmilyen jövedelmet. A két urasági gyümölcsöskert jó években 20 köből aszalt szilvát képes volt adni. A majorság mellett egy halastavat is fenntartottak, különféle halakkal.⁵²

A majorsághoz több gazdasági épület tartozott (két istálló, két csűr és az urasági szűcs háza), és a kúria mellett, a romladozó raktárak alatt négy borpince is volt, 200 hordó borral.⁵³ Szobráncon is különös jelentőséggel bírtak a majorsághoz tartozó gazdasági üzemek, mint a malom és a vendéglő. A két malomkövel ellátott malmot még Gombos báró bérbe adta a molnárnak, aki különböző manuális munkák és ingyen gabonaörlés mellett saját jövedelmének kétharmadát is az uraságnak adta. Ez átlagban 20 köből búzát és 30 köből rozst jelentett. Az elkobzás idején a kamara bérbe adta a malmot Szemere Ádámnak 110 Ft-ért. Ugyanúgy a vendéglőt még Gombos báró építtette, és a kamara szintén bérbe adta egy bérlőnek, 20 Ft-ért, aki viszont, az épület rossz állapota miatt, csak 6 Ft-ot fizetett.⁵⁴

Az elkobzott szobranci birtokok értékét a kamara 3351 Ft-ra és 66 és 3/5 krajcárra becsülte, amiből a legjelentősebb értéket a malom képviselt, 1266 Ft és 66 és 365 krajcárral.⁵⁵ A következő években nyilván tovább pusztult a gazdaság, amelynek értéke 1745-ben már nem érte el 3000 Ft-ot (2947 Ft 55 krajcár).⁵⁶

Csak a Sztáray család birtokában következett be a város betelepítése és a gazdasági élet fellendülése. Természetes, hogy ezek után a változások után az úri gazdaság is fejlődésnek indult. A majorsághoz 550 pozsonyi mérő szántóföld tartozott, amelyen az uraság elsősorban rozst, zabot, árpát, búzát, borsút, lencsét, babot és kukoricát termelt. A majorsági mezőkön kívül az úri gazdaság a kertekből, egy tehénnyájából és különböző gazdasági objektumokból is állt. Közvetlenül a majorságban állt egy csűr, két istálló szarvasmarha számára és több tönkrement gazdasági épület. A további gazdasági üzemek közül legjelentősebbek voltak: a sörház, pálinkafőzde, két vendéglő és a malmok. Az úri gazdasághoz tartoztak a

terjedelmes tölgyfa- és bükkerdők is, amelyeket a jobbágyok makkoltatásra használtak, ami magas bevételeket hozott az uraságnak.⁵⁷

A Sztáray-gazdaságon kívül volt még egy, sokkal kisebb majorság is a városban, amelynek birtokosa, Csuhá Tamás egy helybeli kúria tulajdonosa volt. Gazdasága 1773-ban két pusztát jobbágytelekből, kilenc rétből (összes terjedelemmel 15 szekér széna) és néhány tucat különböző kisebb szántóból (összes terjedelemmel 108 köből) állt. Saját kúriája mellett egy kertje és istállója volt, s a városban még egy vendéglő fél jobbágytelekkel.⁵⁸

A század második felében fokozatosan növekedett az úri gazdaság jelentősége. A gazdasági üzemek, mint a vendéglők és a malmok, másokkal szaporodtak. Ilyen volt a korszerűsített sörgyár, a pálinkafőzde és a mészárszék. Természetesen, legnagyobb része Sztáray gróf gazdaságába tartozott.

Az új Sztáray-majorság legértékesebb objektumai a 18. század második felében a sörgyár és a pálinkafőzde volt, amelyek évente 1030 Ft (ebből 400 Ft sörgyár és 630 Ft a pálinkafőzde) jövedelmet hoztak az uraságnak. Mindkét fából épült épület falazott alapokkal és zsindelytetővel volt ellátva. A sörgyár átlagos évi teljesítménye 400 hordó sör volt, és a pálinkafőzdében öt év alatt 70 hordó pálinkát főztek ki.⁵⁹

Ezek mellett Sztáray gróf új vendéglőt is épített a városban, amelynek értéke a század végén 2000 Ft-t tett ki, és évi 400 Ft jövedelmet hozott. A négy lakóhelyiségből állt vendéglő szintén fából, s kőalapokon épült. A vendéglő mellett állt az urasági mészárszék. A régi, erősen megrongált és javítást igénylő vendéglő értékét csak 200 Ft-ra becsülték, és bérlése évente csak 30 Ft bevételt hozott.⁶⁰

A század második felében három malom állt a városban. A legmodernebb a Sztáray-malom volt, amelyet 1743-ban Sztáray Imre gróf Szemere Ádámától zálogból váltott ki, és 1744-ben átépítette és modernizálta (két malomkőhöz egy harmadikat szerelt be).⁶¹ A malom évente 120 Ft bevételt hozott, és értékét 1772-ben 700 Ft-ra becsülték.⁶² További két malmot a Pribék és az Aiszdorffer család használt, közelebbi adatok róluk nincsenek. Csak feltételezni lehet, hogy jobb volt az Aiszdorfferé, mert bérlője, a három molnár közül, legmagasabb adót fizetett, 3 Ft-ot. Sztáray molnára fizetett 2 Ft-ot és Pribéké 1 Ft-ot.⁶³

⁵¹ MOL Budapest, UC (U. et C.), E 156, 68/14: Gombos György báró elkobzott javainak összeírása, 1738.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ MOL Budapest, UC (U. et C.), E 156, 145/103 b: Gombos György báró elkobzott javainak összeírása, 1745.

⁵⁷ ŠA Prešov, SM 6107, i. č. 444: Gróf Sztáray János Fülöp birtokainak összeírása, 1772.

⁵⁸ ŠA Prešov, SM 4096, i. č. 228: Csuhá Tamás birtokainak összeírása, 1773.

⁵⁹ ŠA Prešov, SM 6107, i. č. 444: Gróf Sztáray János Fülöp birtokainak összeírása, 1772.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ ŠA Prešov, SM, 3015, i. č. 200, 3103, i. č. 202.

⁶² ŠA Prešov, SM 6107, i. č. 444: Gróf Sztáray János Fülöp birtokainak összeírása, 1772.

⁶³ Deržavnyj archiv Zakarpatskoj Oblasti Ukrajiny Beregszász, F 4/4, 1835: A nemtelen taxalisták névjegyzéke, 1770.

A szatmári béke utáni időszakban, ahogyan az egész országban, Zemplén (és Ung) vármegyében is elterjedt a majorsági gazdálkodás. A 18. században, az új gazdasági-társadalmi helyzetben fokozatosan csökkent a jobbágygazdaságok jelentősége és területe. A nagy uradalmak gazdasági életében sokkal fontosabbak lettek a hatalmas majorságok. A majorságok építésénél jelentős módon segített a földesuraknak az óriási pusztulás, amely a század elején, a nagy pestisjárvány után erősen sújtotta Zemplén és Ung vármegye középső és déli területeit. A pusztateltelkeket az uraságok gyakran betagolták a fejlődő majorságokba.

Természetesen, a legjelentősebb majorságok az uradalmi központokban jöttek létre, ahol az új mágnások hatalmas rezidenciáit hozták létre. A majorságok, vagy az úri gazdaságok összetételében már a 18. század első felében a mezőgazdaságnál jelentősebb helyet különböző gazdasági üzemek vagy objektumok foglaltak el, úgy, mint a malmok, sörházak, pálinkafőzdék, kocsmák, vendéglők, tégláégetők, stb. Sokkal magasabb bevételeket hoztak a földesuraknak, mint a mezőgazdasági földek. A jó üzemeltetés érdekében ezeket az uraságok már a század első felétől többnyire bérbe adták, rendszerint (a malmokon kívül) a zsidó bérlőknek. A 18. században a Felső Zemplén és Ung vármegye nyugati részének legnagyobb birtokosa a gróf Sztáray család volt, akik északkeleten elsőek között új, modern, progresszív elemeket vezettek be majorságaikba, mint pl. az új növények (kukorica, dohány, burgonya) termelése, takarmányok kivetése, a szarvasmarha istállóztatása, stb. Emellett más gazdasági üzemeket, mint a sörházakat, pálinkafőzdéket, malmokat, stb. is átépítették és modernizálták.

IFJ. BARTA JÁNOS

A HEGYALJAI SZŐLŐBIRTOKOK VONZÁSKÖRZETE

Bár a történeti Zemplén vármegye az Alföld északi peremétől mintegy 160 kilométer hosszan a lengyel (Lengyelország szétdarabolása után a galíciai) határig nyúlt, s 444 települése a 18. század végén több mint kétszázezer lakosnak nyújtott otthont, kiemelkedő nevezetességét mégis egy szűkebb térsége, a Hegyalja szolgáltatta. A Hegyaljáról származott az ország egyik legjobb, de mindenképpen a legnevezetesebb – általában tokaji néven ismert – bora, amelyet mind belföldön, mind külföldön szívesen vásároltak, fogyasztottak. Nem csoda, ha a birtokosok számára a hegyaljai szőlő is nagy vonzerővel rendelkezett. Sokan birtokoltak hegyaljai szőlőt, rendelkeztek az abból származó jövedelmekkel távoli megyék, városok lakosai közül is. Kérdés lehet azonban, hogy mennyiben esett egybe ez a nevezetesség a gazdaságossággal, az országon belül milyen távolságból mutatkozott érdemesnek hegyaljai szőlőt szerezni, azt fenntartani, műveltetni, az ott nyert bort lakóhelyükre szállítani, s mely távolságon túl számított már csak a presztízs, a tokaji bor hírneve a birtokosok számára? Ennek körvonalazásával próbálkozom meg jelen tanulmányomban. Előzetesen azonban legalább két kérdésre is válasszal kell szolgálnom, egyrészt arra, hogy milyen térséget is tekintünk Hegyaljának, másrészt arra, hogy kik birtokolták az itteni szőlőket, s hol is laktak ők tulajdonképpen.

Az első kérdésre adandó választ megkönnyíti, hogy a hegyaljai bor különleges értéke rábírta a hatóságokat, hogy pontosítsák a régió területét. Ennek hivatalos megállapítására először egy 1737-i királyi leirat vállalkozott, amely név szerint sorolta fel azokat a településeket, amelyek borukat „tokaji” néven árusíthatták. Zemplén megyében 11 mezőváros: Bodrogkeresztúr, Mád, Tállya, Tarcal (az akkor még pusztá minősítésű Szegivel), Tokaj, Erdőbénye, Zombor, Olaszliszka, Sárospatak, Tolcsva, Sátoraljaújhely, és további 8 falu: Golop, Kisfalud, Ond, Rátka, Olaszi, Vámosújfal, Zsadány, Kis-Toronya, Abaújbán: Szántó és Horváti tartozott közéjük.¹ Bár a 19 zempléni település számát tekintve a megye települé-

¹ Vö: Bodó Sándor: Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. = *Ethnographia*, 1979. 487. – Tanulmányomban egyébként – a források hozzáférhetősége miatt – csak a 19 Zemplén megyebeli hegyaljai településsel kívánok foglalkozni. A megye legdélebbi, a szerencsi kerülethez tartozó települései közül a 18. század végén egyébként még egyetlen egy sem tartozott a Hegyaljához. Az őket is érintő, nekik kedvező újabb besorolásra csak a 19. században került sor.

seinek mindössze 4,3%-át tette ki, jelentőségük, szerepük jóval nagyobb volt ennél. Ide tömörült a lakosság 15,4%-a, itt lehetett találni a szántók 5,2%-át, a birtokosok sajátkezelésű földjeinek egyenesen 7,6%-át. Jóval kirívóbbak a térség anyagi erőforrásaira vonatkozó adatok. Innen származott ugyanis a megyebeli birtokosok jövedelmének 26,3%-a, a szőlőjövedelmeknek pedig egyenesen 86,3%-a.² Más területeken viszont a hegyaljai arányok nem érték el a települések (vagy még kevésbé a lakosság) arányából következő elvárásokat. Így a Hegyalján – az egyes települések magas lakosságszáma ellenére – mindössze a megye jobbágynak 3,6%-a élt, akik a Mária Terézia korabeli úrbérrendezés idején készített tabellák szerint a megyebeli úrbéres szántóföldek 2,9%-át művelték. Ezzel szemben a zsellérek – az inquilinusok és a subinquilinusok együttesének – 39,7%-os aránya a napszámosok iránt mutató fokozott igényt mutatja.³ A konkrét adatokat az 1. sz. táblázat mutatja.

1. sz. táblázat.
Hegyaljai részesedés a megyei adatokból

Kategória	Megyei Összes	Hegyalja	Hegyalja százaléka
Településszám	444	19	4,3
Lakosságszám	209 791	32 229	15,4
Szántó kataszteri hold	322 442	16 719	5,2
Majorság kat. hold	95 588	7 334	7,6
Jobbágynak	12 745	461	3,6
Paraszi szántó / magyar hold	136 159 1/2	3 890 1/2	2,9
Zsellérek	5 079	2 017	39,7
Összes jövedelem / sessio (á 24 Rft)	25 576 1/2	6 736 3/4	26,3
Szőlő jövedelem / sessio	3 767 3/8	3 250 5/8	86,3
Korcsmáltatás jövedelme / sessio	4 698 7/8	1 853 5/8	39,5

Annak vizsgálatát, hogy a kortárs birtokosok figyelmét mennyire tudták magukra vonni a hegyaljai szőlők és a belőlük származó jövedelmek, két kiváló forrás teszi lehetővé. Amikor a 18. század legvégén, a francia háborúk szorításában a Habsburg kormányzat a nemességet is a háborús terhekhez való anyagi hozzájárulásra próbálta kényszeríteni, Zemplén megye tisztikara több összeírást is ké-

² A fentebbi adatok a következő forrásokból származnak: lakosságszám: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk: Danyi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960. 272–285.; szántónagyság: a II. József korabeli kataszteri felmérés anyaga: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhegyi Fiókleveletára (továbbiakban BAZML-SF) IV-A 2005/e, Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1848 (1852). Nemesi birtokosok és jövedelmek összeírása járasonként. A nemesi jövedelmekre Uo. 2. és 3. doboz.

³ Az úrbérrendezés adatai: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MOL) Urbaria C 3250–3265.

szíttetett a területén birtokos nemesi (vagy szélesebb körben: nem jobbágyi-paraszi) birtokosok jövedelmeiről. Ezek közül kettőnek az eredményét vaskos kötetekbe kötve őrzi a sátoraljaújhegyi levéltár. Egyikük – amely 1797-ben készült⁴ – településenként sorolja fel az ottani javaik (jövedelmük) alapján hozzájárulásra kötelezett birtokosokat, különválasztva azokat, akiknek lakóhelye kívül esett a megye határain. Nevük a helyben lakók településenként felsorolt listája után külön szerepel, s a név mellett lakóhelyüket és az azt magába foglaló megyét is feltünteti. A néhány évvel később (1800-ban) keletkezett másik összeírást⁵ a birtokosok ABC rendje szerint állították össze, s benne a nevek mellett nemcsak akkor szerepel lakóhelyük megnevezése, ha az kívül esett Zemplénen, hanem sok esetben akkor is, ha az a megye valamelyik másik helységét jelentette. Bár címében mindkét összeírás az érintettek insurrectionális kötelezettségének megállapítására hivatkozik, a nevek után mégis pénzbeli hozzájárulások összege szerepel, az 1797-i összeírásban egy akkori – a történetírásban (legalábbis Zemplén megyére nézve) eddig fel nem dolgozott – vagyonfelmérés⁶ szerint kivetett kisebb összegek, az 1800. éviben egy alapos (17 kategóriát magába foglaló) jövedelem felmérés alapján kivetett, az előzőeket meghaladó nagyobb összegekkel találkozhatunk⁷. Az utóbbi felmérés adataiból tudunk következtetni arra is, hogy vajon az érintett birtokosok jövedelmének milyen része származott szőlőbirtokból. Ennek az összeírásnak az előzőtől eltérő (birtokosonkénti) rendszerből viszont sajnálatos módon az is következett, hogy a szándék ellenére már nem minden név mellett találjuk meg a lakóhely megnevezését, így belőle jóval kevesebb megyén kívül lakó extraneust tudunk azonosítani.⁸ Vizsgálatomban így az 1797-i összeírás adatait nagyobb súllyal tudtam figyelembe venni, bár esetenként (táblázataimban) feltüntettem az 1800-i összeírás számadatait is. Az óvatosság persze az időben korábbi forrás esetében sem felesleges, hiszen esetenként

⁴ BAZML-SF IV-A 2005/e. 1. doboz. Lista insurrectionalis pro Anno 1797. Tabella Demonstrans DD Nobiles in Persona propria Insurgentes vel Equites statuentes, aut Lege Publica Exemptos et Limitatos in Comitatu Zempleniensi Anno 1797. (továbbiakban Lista insurrectionalis.)

⁵ Uo. 4. doboz. Liber obtingentialis Insurrectionis 1800 anni. (továbbiakban Liber obtingentialis.)

⁶ Lakóhelye ugyanott 2. doboz.

⁷ Ugyanott 2. és 3. doboz. Az egyes kategóriákat az úrbéresektől (jobbágy, zsellér), a sajátkezelésű (majorsági) földekről, a kisebb királyi haszonvételekből, ill. a szőlőből származó jövedelmek alapján különítették el. A szőlőnél külön vették az ún. szabad és a kilenced köteles szőlőből, továbbá a hegyjogból származó jövedelmeket. A számításokban 24 Rénes forint jövedelmet tekintettek egy sessio (telek) jövedelemnek. A legkisebb egység az egynyolcad telek (3 Rft) jövedelem volt.

⁸ Megállapításomat arra alapozom, hogy sokszor az azonos településen szereplő, azonos családnevű, feltételezhetően azonos családhoz tartozó birtokosok egyik részénél meg van adva a másik megyebeli lakóhely, mások (többnyire az előzőeket a felsorolásban közvetlenül követő) esetében viszont ez hiányzik. Utóbbiakat mégsem mertem extraneusnak tekinteni, mivel más esetekben azonos családnevű birtokosok is élhettek különböző településeken.

ennek összeállítói is lehetnek figyelmen kívül, felületesek, ez az összeírás is tartalmaz könnyen felismerhető, nyilvánvaló tévedéseket.⁹ A források tévedései, esetenkénti ellentmondásai következtében szinte lehetetlen a birtokosok számáról, kategóriájukról (helyben lakó, máshol lakó, azaz extraneus) vitán felül álló adatokat szolgáltatni. Tanulmányomban így sokszor közlök tovább pontosítható adatokat, s ahol pontos számok fordulnak elő, azok sem feltétlenül kétségbevonhatatlanok. Az arányok, a jellemző tendenciák bemutatására azonban ezek is mindenképpen megfelelőnek mutatkoznak.

Zemplén megye 444 faluja a 18. század végén nagyjából 3200 nemesnek nyújtott földbirtokból származó – kisebb-nagyobb – jövedelmet.¹⁰ Mivel a korban extraneusnak tekintették azokat is, akiknek lakóhelyükön kívül más településről is származott jövedelmük (ebben az esetben természetesen az utóbbi településen számítottak extraneusnak),¹¹ a 3200 nemes több mint egyharmadát, közel 1200 főt sorolhatunk az extraneus kategóriába. Közülük megközelítőleg hétszáz volt azoknak a száma, akik lakóhelyükön kívül más, szintén Zemplén megyei településen is rendelkeztek jövedelemmel, bő hatszázan viszont a megyén kívül lakóként éltek zempléni földből származó jövedelmet. Az ellentmondás (700 + 600 több mint 1200) a fellelhető adatok bizonytalanságából fakad. Az 1797-i összeírás a megyén kívül lakó extraneusok számát 617-re tette, de belőle nem derül ki a megyén belül több településen is jövedelemmel rendelkezők (akik lakóhelyükön kívül extraneusnak számítottak) száma. Utóbbiakat az 1800-i összeírás 690-re teszi, míg a megyén kívüli lakókat csak 482-re (135-el kevesebbre, mint a három évvel korábbi összeírás). Ismerve persze az utóbbi összeírás hiányosságai-

⁹ Az így „eltévesztett” személyek között jelentős jövedelemmel rendelkező birtokosok is szerepeltek. Monokon pl. a két Andrássy gróf (István és Károly, hozzájárulásként kivette 1048 Rft 27 xr ill. 999 Rft 25 xr) az extraneusok listáján szerepel, anélkül, hogy lakóhelyükként más (a megyén kívüli) települést neveztek volna meg. Bacsón ennek a fordítottja fordul elő. Fischer báró családját (353 Rft hozzájárulással) a helyben lakók között találjuk, pedig a név mellett feltüntettk lakóhelyüket: Egert, Heves megyében. Az extraneusok között máskor is szerepelnek olyanok, akiknek nincs megnevezve más lakóhelyük – mint Berzéken Lőcsey Zsigmond (206 Rft 30 xr), Mádon pedig Niczky József özvegyét? (consors, szül. Krajnyik, 33 Rft 40 xr hozzájárulással) határozottan mádinak nevezik. A kirívó tévedéseket igyekeztem kiigazítani, gyakorlatilag azonban minden kategóriát újra kellett számolnom.

¹⁰ Bár a felhasznált két alapvető forrásban jelentős mennyiségű adatot találunk, ezek – a nemesek szempontjából – nem mindig egyértelműek. Nem mindig lehet elkülöníteni például, hogy ki lehetett nemes a városlakók, vagy az egyes zempléni településeken jövedelemmel rendelkező, de esetleg másutt (akár más megyében) lakó papok, lelkészek és tanítók közül, nem beszélve arról, hogy ritkán bevallottan „nemtelenek” (ignobilisek) is bekerültek az összeírásba. A különféle egyházi testületek (püspökségek, rendházak), vagy más intézmények (pl. a pataki iskola) birtoklását extraneusnak kell tekintenünk, bár nem a nemesek számát gyarapította. Jelen tanulmányban magam valamennyi kategóriát az extraneusok közé számítottam.

¹¹ A kategória pontosítására ld. Orosz István: Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII–XIX. században. In: *A 800 éves város Patak*. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2004. 69–77. A latin szót a kortársak „bebíróknak” fordították.

it, a megyén belül lakók közül bizonyára többeket is át lehetne sorolni a külső extraneusok közé. Az extraneusok számát és jövedelmüket a 2. sz. táblázatban mutatom be.

2. sz. táblázat.

Extraneusok Zemplén megyében és a Hegyalján

Extraneusok lakóhelyük szerint	1797-i adat	%-a	1800-i adat	Százalékuk
Összes extraneus száma	Nem ismert		1 176	
Jövedelmük /sessio	Nem ismert		21 915 3/8	
Megyén belül lakó extraneusok száma	Nem ismert		690	58,9
Megyén belül lakó de a Hegyalján extraneusnak számító jövedelme	Nem ismert		16 026 1/2	73,1
Más megyében lakó extraneusok	617		486	41,3
Hegyalján birtokos összes extraneus	Nem ismert		754	64,1
Hegyalján birtokos összes extraneus jövedelme	Nem ismert		6 258 5/8	28,6
Hegyalján birtokos Zemplén megyében lakó extraneusok száma	Nem ismert		334	28,4
Hegyalján birtokos Zemplén megyében lakó extraneusok jövedelme	Nem ismert		3 961 3/4	18,1
Hegyalján birtokos más megyében lakó extraneusok száma	483	78,3	420	35,7
Hegyalján birtokos más megyékben lakó extraneusok összes jövedelme	Nem ismert		5 888 7/8	26,9
Hegyalján birtokos más megyékben lakó extraneusok hegyaljai jövedelme	Nem ismert		2 296 7/8	10,5

Az extraneusok jellemzésére az 1800-i összeírás kínál tágabb lehetőséget. Adatai több vonatkozásban is tanulságosnak tűnnek. Mindenekelőtt mutatják, hogy ha a megyén belül több településen is jövedelemmel rendelkező birtokosokkal is számolunk (a megyén kívülről „bebírókkal” együtt), akkor Zemplén megyében az extraneus jövedelmek nyomasztó túlsúlyba kerülnek (21915 3/8 sessio jövedelem a 25576½ sessióból, 85,7%). A más megyékből érkező extraneusok között elsősorban a hegyaljai birtoklás volt népszerű. Míg a megye valamely településén extraneusnak tekintett jövedelemmel rendelkező birtokosok csaknem 60%-a a megyén belül, valamely más településen lakott, s alig több mint egynegyedüknek (az összes extraneus 28,6%-ának) volt a Hegyalja valamely településéről is jövedelme, addig a más megyében lakó bő 40%-nak viszont hétnyolcada (86,7%, összes 35,7%-a) rendelkezett hegyaljai jövedelemmel.

A két összeírás abba is betekintést enged, hogy a felsorolt birtokosoknak mely településeken volt extraneus minősítésű birtokuk.

3. sz. táblázat.

Extraneusok a Hegyalján szőlőbirtokok helye szerint

	Hegyaljai települések	1790		1800	
		extraneus	Százalékuk	extraneus	százalékuk
1	Bodrogkeresztúr	2	0,4	36	9,2
2	Bodrogkisfalud	41	8,5	10	2,6
3	Bodrogolaszi	7	1,5	8	2,0
4	Erdőbénye	30	6,2	18	4,6
5	Golop	1	0,2	4	1,0
6	Kis Toronya	6	1,2	6	1,8
7	Mád	88	18,2	24	6,1
8	Olaszliszka	37	7,7	32	8,2
9	Ond	0	0	3	0,8
10	Rátka	0	0	0	0
11	Sárospatak	100	20,7	129	32,9
12	Sátorajújhely	26	5,4	26	6,6
13	Szegi puszta	0	0	4	1,0
14	Tállya	56	11,6	16	4,1
15	Tarcal	36	7,4	36	9,2
16	Tokaj	34	7,0	13	3,3
17	Tolcsva	11	2,3	19	4,8
18	Vámosújfalú	6	1,2	6	1,5
19	Zombor	0	0	0	0
20	Zsadány	2	0,4	1	0,3
	Összesen	483	100,0	392 ¹²	100,0

Az egyes településeken jövedelemmel rendelkezők száma meglehetősen nagy eltéréseket mutat. Helyenként ugyanis (Sárospatak, Mád) kiemelkedően sok; másutt (Golop, Kis Toronya, Zsadány) meglepően kevés extraneust találunk. (Keresztúr 1797-i adatát irreálisnak tekintve figyelmen kívül kell hagynunk, esetében bizonyára az összeírás készítője tévedett, mivel a településen 1800-ban 36 extraneust írtak össze.) De voltak olyan települések is, ahol egyáltalán nem jeleztek extraneusokat (Ond, Zombor, Rátka, utóbbinál nyilván a friss telepítés miatt). A Trautson herceg által alapított két Sárospatak közeli település – Károlyfalva és

Trautsonfalva, ma Hercegkút – akkor még nem tartozott a Hegyaljához. Növekedést és csökkenést egyaránt hat-hat településen találunk. Ha a bodrogkeresztúri extraneusok tizennyolcszorosra való emelkedését az 1797-i forrás pontatlanságának is tulajdonítjuk, akkor voltaképpen Golop (négyeszeres), Tolcsva és Kis Toronya (mindkettő 1,7-szeres) emelkedése jelent komolyabb emelkedést. Jelen-több fogyatkozást Olaszliszka, Tolcsva és Erdőbénye esetében találunk. Ezek a változások kihatottak az adott település részesedésére is a hegyaljai extraneusok arányában. Ha így számolunk, akkor Patak részesedése bő 12%-kal (20,7%-ról 32,9%-ra), Keresztúré 9%-al növekedett, míg Mádé bő 12%-kal, Tállyáé 7,5%-kal, Kisfaludé 6%-kal csökkent.

Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az egyes települések vonzereje az extraneusokra nem állt arányban az adott település gazdasági tekintélyével vagy befolyásával. A legnépesebb mezővárosok, Tokaj, Tarcal, Olaszliszka, az extraneusok száma szerint csak a középmezőnyben foglaltak helyet. Nem bizonyult vonzónak az extraneusok számára Sátorajújhely sem, amely éppen a 18. században vált állandó megyeszékhellyé. Újhely azonban a Hegyalja egyik leg-északabbi települése volt (nála csak Kis Toronya feküdt északabbra), nem tartozott a régió legjobb borait kínáló települései közé, így nem vonzotta a megyén kívüli birtokosokat.

Különösen vonzónak tűnt viszont számukra Sárospatak a maga 100 (majd 129) másutt lakó birtokosával. Meglepő lehet az is, hogy közülük 46 (majd 69) fő a szomszédos Abaúj megyei Vágásról (ma Kovácsvágás), 13 (majd 28) fő Vilyből (a mai Vilyvitány egyik alkotó eleme) került ki. A Vágásról kikerülő extraneusok nagy számát nem tudjuk közvetlenül valószínűsíteni, mivel a település egyidejű lakosságát – a II. József kori népszámlálás megyei anyagának hiánya miatt – nem ismerjük. (Vályi András korabeli helység-lexikonjában¹³ sajnos a lakosságszám nem szerepel.) Fényes Elek bő 40 évvel később (1844-ben) kiadott munkájában azonban találhatunk némi magyarázatot. Eszerint Kovácsvágáson a 19. sz. közepén 1347-en laktak, és – Fényest idézve – „lakosi többnyire nemesek”. Sárospataki birtok (szőlő) szerzésüket persze aligha indokolja a saját fogyasztás, hiszen – megint csak Fényes szerint – „borok, fajok elég”.¹⁴ A pataki extraneusok között előforduló rengeteg azonos családnév és a hozzá kapcsolódó minimális jövedelem inkább apróra tagolódott családi örökségekről tanúskodhat, ami a növekvő számra is magyarázatot adhat. A vágásiak között 11 Bodnár, 7 Konchol, 3 Pandák szerepelt, 7 Pandák viszont Vilyben lakott. (Vilynek a 19. század közepén 712 lakosa volt, ezek közül is kitelhetett a pataki extraneusok

¹² A 3. sz. táblázatban található extraneus szám (392) alacsonyabb az ugyanennek a kategóriának a 2. sz. táblázatban található összegénél (420). Ennek oka az, hogy akik nem a hegyaljai birtokok alapján kerültek be az 1800-i összeírásba, azokat a jelen táblázatban nem vettem figyelembe. Összesen 28 ilyen esetet találtam, közöttük arisztokratákat is, pl. az Abaúj megyében lakó Vécsy János bárót Szerdahelyen, a borsodi Vay Dánielné bárónőt Alsó Dopszán, a sárosi Dessewffy bárót Felső Ósván található jövedelmeik alapján vették fel az összeírásba.

¹³ Vályi András: *Magyarországnak leírása, mellyben minden hazánkbeli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszta, Uradalmak... Földes Urak, fekvések, történettyek – a betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak.* 1–3. k. Buda, 1796–1799.

¹⁴ Fényes Elek: *Magyar Országának a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben.* 3. k. Pest, 1844. 45.

ugyancsak figyelemre méltó száma.) Az Abaúj megye többi településéről kikerülő extraneusok száma a fentiekénél jóval alacsonyabb volt, bár közöttük is gyakoriak voltak a feltételezhetően családi örökségek. (Sátoraljaújhelyen pl. 6 Bistén lakó Hutka rendelkezett jövedelemmel.)

Abaúj megye egyébként az 1797-i 226 fő összes, ill. 192 hegyaljai extraneussal, valamint 1800-i 207, ill. 186 fővel a megyék között is első helyre került (lásd a 190. oldalon található térképet, rajzolta: Szilágyi Zsolt). Az onnan származó extraneusok között 10 kassai lakost (bizonyára polgárt) is találhatunk. (Mivel referátumomban nem az extraneusok társadalmi megoszlásával, hanem lakóhelyükkel foglalkozom, a városiakat nem különítettem el a nemesektől.) Az extraneus birtokosok megyénkénti megoszlásának táblázata érdekes számbeli és területi eltéréseket tartalmaz, amit a 4. sz. táblázatban illetve térképen mutatok be.

4. sz. táblázat.

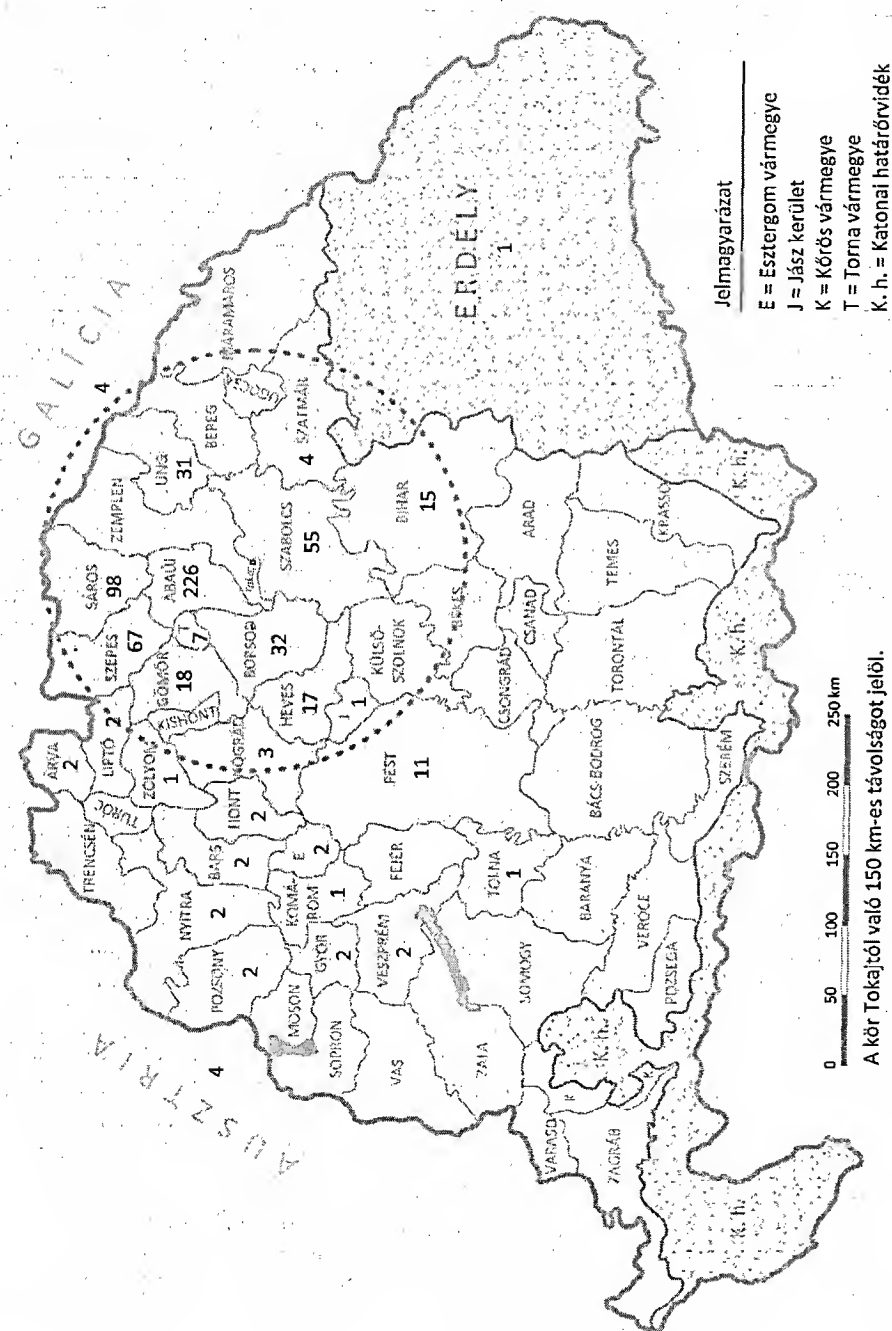
Az extraneusok megoszlása eredeti lakóhelyük szerint

Megye	1797			1800					
	Összes extraneus	Ebből a Hegyalján	A Hegyalja százaléka	Összes extraneus	Ebből a Hegyalján	A Hegyalja százaléka	Összes jövedelmük	Ebből a Hegyalján	Hegyalja százaléka
Abaúj	226	192	85	207	186	89,9	1173 1/4	905 3/8	77,2
Árva	2	2	100,0	2	2	100,0	242 5/8	12 1/4	5,1
Baranya	0	0		1	1	100,0	1/8	1/8	100,0
Bars	2	2	100,0	1	0	0,0	0	0	
Bereg	0	0		1	1	100,0	59 1/2	56 7/8	95,6
Bihar	15	5	33,3	6	5	83,3	14 3/8	14 3/8	100,0
Borsod	32	18	56,2	31	18	58,1	341 7/8	63 1/8	18,5
Csongrád	0	0		1	1	100,0	43 3/4	9 1/8	20,9
Esztergom	2	2	100,0	1	1	100,0	5	5	100,0
Fejér	0	0		1	1	100,0	3/4	3/4	100,0
Gömör	18	13	72,2	7	4	57,1	8 7/8	6 1/2	73,2
Győr	2	2	100,0	0	0		0	0	
Heves	17	13	76,5	14	14	100,0	381 5/8	103 1/8	27,0
Hont	2	2	100,0	2	1	50,0	1 5/8	1 5/8	100,0
Kishont	0	0		2	1	50,0	2 3/8	1 3/8	57,9
Komárom	1	1	100,0	0	0		0	0	
Kraszna	2	2	100,0	0	0		0	0	
Közép-Szolnok	0	0		1	1	100,0	7 7/8	7 7/8	100,0
Liptó	2	2	100,0	1	1	100,0	4 5/8	4 5/8	100,0
Nógrád	3	3	100,0	5	4	80,0	26 1/4	26 1/4	100,0
Nyitra	2	1	50,0	1	1	100,0	269 1/2	2 1/4	0,8

Megye	1797			1800					
	Összes extraneus	Ebből a Hegyalján	A Hegyalja százaléka	Összes extraneus	Ebből a Hegyalján	A Hegyalja százaléka	Összes jövedelmük	Ebből a Hegyalján	Hegyalja százaléka
Pest	11	10	90,9	10	10	111,1	218 3/8	203	93,0
Pozsony	2	1	50,0	2	2	100,0	1104 1/8	4 1/4	0,4
Sáros	98	80	81,6	44	43	97,7	486	267 1/8	55,0
Sopron	0	0		2	2	100,0	7 7/8	6 1/2	82,5
Szabolcs	55	43	78,2	59	48	81,4	245 1/8	171 5/8	70,0
Szatmár	4	2	50,0	6	5	83,3	69 1/8	35 1/8	50,8
Szepes	67	67	100,0	50	50	100,0	352 7/8	302 3/8	85,7
Tolna	1	1	100,0	1	1	100,0	5 5/8	2 3/4	48,9
Torna	7	2	28,6	0	0		0	0	
Ung	31	8	25,8	22	13	59,1	797 1/4	65	8,1
Veszprém	2	2	100,0	0	0		0	0	
Zólyom	1	0	0,0				0	0	
Erdély	1	0	0,0				0	0	
Jász kerület	1	0	0,0	1	0	0,0	0	0	
Ausztria	4	4	100,0	2	1	50,0	13 3/4	13 3/4	100,0
Galícia	4	3	75,0	1	1	100,0	0	0	
Itália	0	0		1	1	100,0	4 3/4	4 3/4	100,0
Más megyékből összesen	617	483	78,3	1176	754	64,1	21 915 3/8	6 258 5/8	28,6

Nem kell különösebben magyarázni, hogy a szomszédos – szőlőtermesztésre nem, vagy alig alkalmas – megyék birtokosai hegyaljai szőlők szerzésével akarták saját fogyasztásukat kielégíteni, vagy jövedelmüket növelni. (A hegyes Sáros 80, ill. 43, Szepes 67, ill. 50, Ung 8, ill. 13, az alföldi fekvésű Szabolcs 43, ill. 48 fővel szerepel a fenti listán.) Hevesben viszont volt szőlőtermelés, ha ez nem is vetekedhetett a hegyaljai hírével, mégis 13, ill. 14 itteni lakos került fel a hegyaljai extraneusok listájára.

A zempléni szőlők vonzása néhány igen távol lakó birtokost is érintett. A később külön tárgyalt arisztokratákon kívül bécsi lakosként tüntettek fel egy bizonyos Beck Pált, pestiként Szalpeki kisasszonyt, özvegy Berzeviczy Antalnét stb. A nem ennyire illusztris lakóhelyek közül Győrben Súlyom István, Sopronban Schultzné, Berhidán (Veszprém megye) Benyiczky Antal, Pécsen Kardosné lakott. Mindkét összeírásban található galíciai birtokos: 1797-ben Súlyom István (Mádon birtokolt), 1800-ban Kéry János (Tarcalon birtokolt). Igaz, időközben a mádi birtokát megőrző Súlyom István Győrbe költözött, legalábbis 1800-ban ottani lakosnak tüntették fel.

A két összeírás – az insurrectionális kötelezettség miatt – elméletileg a nemesi birtokosokat sorolta volna fel, de végül a pénzbeli kötelezettséget a városi polgárookra is kiterjesztették. Az említett kassaiak mellett jó néhány további felvidéki város polgárainak is volt hegyaljai szőlőbirtoka. Sokan kerültek ki a szintén szomszédos Sáros megye (Eperjesről 13 fő, mások Bártfáról, Kisszebenből) vagy a közeli Szepes megye (Késmárk, Lőcse, Igló) városi lakosai közül. De ebben a sorban találhatjuk, a Bihar megyei Domonkos Lajost is, aki hosszú ideig volt Debrecen város főbírája. S találunk néhány különös kivételt is. Az 1797-i névsorban szerepel a debreceni Bándy János ignobilis is, aki tarczali jövedelme alapján 12 Rft 42 4/8 krajcár hozzájárulással tartozott. (Domonkos Lajosra kevesebbet, 7 Rft 11 1/8 krajcárt vettek ki. Sajnos az 1797-i összeírás nem jelzi, hogy ezt milyen jövedelmek alapján számították ki.) Az 1800-i összeírásban viszont ők már nem szerepelnek, bár abban is van 5 Bihar megyei lakos, kettőjük Debrecenből, egy-egy Váradról, ill. Kerekiből, egy főnél azonban lakóhelyként csak a megye van megjelölve.

Az 1797-i összeírás nem ad arra lehetőséget, hogy kikövetkeztessük, hogy a 483 hegyaljai extraneus jövedelméből mennyit tettek ki a szőlőjövedelmek. Az 1800-i összeírás azonban (ezúttal 754 birtokossal számolva) ezt is lehetővé tenné. A meglehetősen időigényes számítást azonban ez ideig nem végeztem el. Addig azonban eljutottam, hogy a 19 (Szegivel együtt 20) hegyaljai település 6737 1/2 sessionyi (24 Rénes forinttal számolt) jövedelmének közel fele, 3250 5/8 sessio (48,2%) származott szőlőből. Kiszámoltam azt is, hogy ezen belül milyen részesedést foglaltak el az egyes szőlőjövedelmi kategóriák. A megyebeli 1826 5/8 sessionyi szabad szőlőjövedelem 85,2%-a (1556 1/2 sessio), a 842 3/8 sessionyi dézsmás szőlőjövedelem 94,1%-a, míg az 1098 3/8 sessionyi hegyjogjövedelem 82,1%-a (901 5/8 sessio) származott a Hegyaljáról. Egyelőre ennél pontosabb részesedést az extraneusok esetében sem tudok megadni. Legfeljebb az együttes arányokból tudok további következtetéseket levonni. Eszerint a hegyaljai szőlőjövedelmek közel fele (1556 1/2 sessio, 47,9%) származott az ún. szabad szőlőkből, szűk negyede (792 1/2 sessio, 24,4%) az ún. dézsmás szőlőkből, míg másik, ezúttal bő negyede (901 5/8 sessio, 27,7%) a hegyjogból.

A legnagyobb jövedelműek nyilván az arisztokrata birtokosok közül kerültek ki. Megoszlásukat, jövedelmeiket az 5. sz. táblázatban mutatom be.

5. sz. táblázat.
Arisztokrata extraneusok Zemplén megyében

	1797-i adat	Száza- lékuk	1800-i adat	Száza- lékuk	Egy főre jut Rft
Összes extraneus száma	Nem ismert		1 176		
Jövedelmük /sessio	Nem ismert		21 915 3/8		
Arisztokrata az összes extraneusból	67		78	6,6%	
Arisztokrata extraneusok jövedelme	Nem ismert		9 506 1/8	43,3%	121,9
Megyén belül lakó arisztokraták	18		31	39,7%	
Megyén belül lakó arisztokraták jövedelmei	Nem ismert		5 790 7/8	26,4%	186,8
Más megyében lakó arisztokraták	49	73,1%	49	62,9%	
Más megyében lakó arisztokraták jövedelmei	Nem ismert		3 715 1/4	39,1%	75,8
Hegyalján birtokos arisztokraták	38	56,7%	62	79,5%	
Hegyalján birtokos arisztokraták jövedelmei	Nem ismert		1 605	16,9%	25,9
Hegyalján birtokos Zemplén megyében lakó arisztokraták	9	50,0%	23	29,5%	
Hegyalján birtokos Zemplén megyében lakó arisztokraták jövedelme	Nem ismert		5 790 7/8	15,6%	251,8
Hegyalján birtokos más megyében lakó arisztokraták	29	76,3%	39	82,6%	
Hegyalján birtokos más megyében lakó arisztokraták jövedelmei	Nem ismert		700	18,8%	17,9

Az egyes arisztokraták zempléni birtokainak (jövedelmeinek) alapvető nagyságrendbeli eltérései miatt nem igazán lehet következtetéseket levonni abból, hogy milyen jövedelmi átlagokat mutat a zempléni birtoklásuk. Voltak ugyanis olyan arisztokraták, akik igazán jelentős zempléni jövedelmekkel rendelkeztek, míg másoknál ezt szinte szimbolikus nagyságúnak minősíthetjük. Azon aligha lehet csodálkozni, hogy a megyében lakó arisztokraták itteni jövedelmei magasabbak voltak, mint a megye határain kívül lakóké. Az átlagban 121,9 Rft/fő jövedelemből 186,8 Rft/fő jutott a megyén belül lakó, és 75,8 Rft/fő a más megyében lakó arisztokratákra. A hegyaljai jövedelmekben ez a különbség végletesen kiélezett. Míg a megyében lakó arisztokratákra hegyaljai birtokaikról fejenként 251,7 Rft jövedelem jutott, addig a más megyékben lakó arisztokratákra ennek alig tizenegyed része, 17,9 Rft.

Azokkal együtt, akiknek Zemplén megyében nemcsak a Hegyalján volt extraneus birtokuk (hanem a megye oda nem sorolt más településein is), az 1797-i összeírásban 67, az 1800-iban 78 arisztokrata neve fordul elő. Köztük megtalálhatjuk az ország legismertebb családjainak tagjait is: két-két Pálffy és Csáky grófot, egy-egy Eszterházy, Batthyány és Grassalkovich herceget, egy Károlyi grófot, vagy éppen Wesselényi Miklós bárót Zsibóról. De rajtuk kívül is számos arisztokratának származott zempléni birtokáról kisebb-nagyobb jövedelme, részben olyanoknak, akiknek a nevét ugyancsak viszonylag jól ismerjük, ha azt nem is feltétlenül arisztokrata voltuk tette ismertté, mint pl. Orczy József és Orczy László bárókét, Ráday Gedeon grófét, a Mikszáth Különös házasság c. regényéből ismert Butler János grófét, vagy a későbbi regényíró és politikus Eötvös József nagyapját, Eötvös (a forrásban Ötvös) Ignác báróét. De szerepelnek még Barkóczyak (mind a grófi, mind a bárói ágból), Sennyeyek (e családnak is volt mind grófi, mind bárói tagja), a Butler grófnak feleséget adó Döryek, a szerteágazó Szirmay család grófi ágának tagjai, az akkor még országosan aligha ismert Andrássy család két tagja (István és Károly), és persze a megye legnagyobb jövedelemmel rendelkező arisztokratája, Aspremont János Gobert gróf, Rákóczi Julianna unokája.

Eredeti lakóhelyük szerinti megoszlásuk ugyancsak változatos képet mutat, amit a 6. sz. táblázat szemléltet.

6. sz. táblázat.
A Zemplén megyében birtokos, de más megyében lakos arisztokraták
eredeti lakóhelye és Zemplén megyei jövedelme

Megye	1797			1800						
	Összes ariszt. extran.	Ebből Hegyalján	A Hegyalja %-a	Összes ariszt. extran.	Ebből Hegyalján	A Hegyalja %-a	Azonos személy	Összes jövedelem / sessio	Ebből a Hegyalján	Hegyalja %-a
Abaúj	9	4	44,4	8	5	62,5	7	319 3/8	86 5/8	27,1
Árva	0	0		1	1	100,0	0	235	4 5/8	1,9
Baranya	0	0		0	0		0	0	0	
Bars	0	0		0	0		0	0	0	
Bereg	0	0		1	1	100,0	0	59 1/2	56 7/8	95,6
Bihar	0	0		0	0		0	0	0	
Borsod	3	2	66,7	2	2	100,0	2	173 3/8	22 1/8	12,8
Csongrád	0	0		0	0		0	0	0	
Esztergom	1	1	100,0	1	1	100,0	1	5	5	100,0
Fejér	0	0		1	1	100,0	0	3/4	3/4	100,0
Gömör	1	0	0,0	1	1	100,0	0	1 1/2	1 1/2	100,0

Megye	1797			1800						
	Összes ariszt. extran.	Ebből Hegyalján	A Hegyalja %-a	Összes ariszt. extran.	Ebből Hegyalján	A Hegyalja %-a	Azonos személy	Összes jövedelem / sessio	Ebből a Hegyalján	Hegyalja %-a
Győr	0	0		0	0		0	0	0	
Heves	7	4	57,1	7	4	57,1	4	254 3/8	53 1/4	20,9
Hont	1	1	100,0	1	1		1	1 5/8	1 5/8	100,0
Kishont	0	0		0	0		0	0	0	
Komárom	0	0		0	0		0	0	0	
Kraszna	1	0	0,0	0	0		0	0	0	
Közép-Szolnok	0	0		0	0		0	0	0	
Liptó	0	0		0	0		0	0	0	
Nógrád	2	2	100,0	3	3	100,0	2	16 3/4	16 3/4	100,0
Nyitra	2	1	50,0	1	1	100,0	1	269 1/2	2 1/4	0,8
Pest	6	3	50,0	6	6	100,0	4	143 3/4	143 3/4	100,0
Pozsony	2	1	50,0	1	1	100,0	1	1104 1/8	4 1/4	0,4
Sáros	3	3	100,0	3	3	100,0	3	223 3/8	150 3/8	67,3
Sopron	0	0		1	0		0	1 3/8	0	0,0
Szabolcs	3	2	66,7	3	3	100,0	2	26 3/8	13 7/8	52,6
Szatmár	1	1	100,0	1	1	100,0	1	67 1/4	33 1/4	49,4
Szepes	0	0		0	0		0	0	0	
Tolna	0	0		0	0		0	0	0	
Torna	0	0		0	0		0	0	0	
Ung	3	3	100,0	3	2	66,7	3	737 1/4	28 1/8	3,8
Veszprém	0	0		0	0		0	0	0	
Zólyom	0	0						0	0	
Erdély	1	0	0,0	0	0			0	0	
Jász kerület	0	0		0	0		0	0	0	
Ausztria	2	0	0,0	1	1	100,0	1	13 3/4	13 3/4	100,0
Galícia	0	0		0	0		0	0	0	
Itália	0	0		1	1		1	4 3/4	4 3/4	100,0
Osszesen	67	38	56,7	78	62	79,5	48	9506 1/8	1 605	16,9

Ha persze a zempléni jövedelmekkel rendelkező arisztokratákat akár a megyéhez való kötődésük, akár a megyei birtokukról származó jövedelmük nagysága szerint vizsgáljuk, közöttük is óriási különbségeket találunk. Éppen a legnevesebb családok tagjai közül kerülhettek ki olyanok, akiknek sok megyére kiterjedő tekintélyes birtok-együttesében a zempléni birtok periférikusnak, talán úgy is lehetne mondani, kuriózumnak számított. Tekintélyüket másutt – néha az or-

szág távol fekvő vidékein fekvő – birtokaik biztosították. Többen közülük bizonyára soha nem is jártak a megyében fekvő birtokaikon. Nem kell sokat töprengenünk azon, hogy zempléni birtokukhoz, s az esetenként igen mérsékelt itteni jövedelmekhez való ragaszkodásuk legfőbb okát a hegyaljai szőlőkben keressük. Az ő szerény zempléni jövedelmük inkább rontották az átlagokat, semmint javítottak volna azon. Mások jobban kötődtek zempléni birtokaikhoz, bár ennek mértékét nem minden esetben könnyű kideríteni, hiszen tényleges lakóhelyük megállapítása nem egyszerű. Tudjuk, hogy a 18. századi magyar arisztokratákra nem feltétlenül volt jellemző az egyhelyben lakás. Kastélyaikat az ország különböző területein megtalálhatjuk, ahol nagyobb birtokaik, uradalmaik voltak, palotáikat az ország legjelentősebb városaiban, Budán, Pozsonyban, vagy éppen Bécsben. Utóbbi városokba szólíthatta őket magas államigazgatási funkciójuk is. Forrásunk Csáky Imre és Pálffy János grófok lakóhelyeként Pozsonyt nevezte meg, Pálffy Károly grófnak, a megye korábbi főispánjának, aki hosszabb ideig a magyar-erdélyi kancellária vezetője volt, egyenesen Bécsset. Ugyanitt lakott Klobusitzky Ferenc gróf is. Budán lakóként szerepel Orczy László báró, gödöllőiként Grassalkovich Antal herceg, esztergomiként Batthyány József érsek. Különös tétele az 1800-i összeírásnak az a bejegyzés, amely a Rómában lakó Csáky Imre bíboros birtokában is talált zempléni földbirtokot (pontosabban Mádon), holott a Csáky családnak a 18. század végén ilyen méltóságban (egyáltalán főpapként) nem volt tagja. Csáky Imre bíboros, kalocsai érsek ugyanis közel 70 évvel korábban, 1732-ben elhunyt. (A forrásokban előforduló másik, a 18/19. sz. fordulóján kortárs Csáky Imre 1747–1805 között élt.) A különös bejegyzést a másik (az 1797-i) összeírás bejegyzésével tudjuk korrigálni, amely Csáky bíboros örököseiről szólt, mint birtokosokról, de ez esetben római lakóhely nélkül. A bejegyzés arra utal, hogy a régen meghalt főpap örökségének átadását a család nem siette el. Egy gyorsabban bekövetkezett birtokos változásra utal az 1800-i összeírás egyik korrekciója, amely az 1799-ben elhunyt Batthyány érsek helyett unokaöccsét, Batthyány (II.) Lajost nevezte meg a Mádról származó – egyébként meglehetősen szerény – jövedelem hasznélvezőjének.

Az 1797-i kimutatásból megtudhatjuk, hogy a megnevezett arisztokratákra melyik Zemplén megyei településén található jövedelmük alapján vetettek ki hozzájárulást: Pálffy János és Károly grófok Tarcal, Batthyány érsek, Grassalkovich Antal herceg, Orczy László báró Mád névsorában szerepel. Ezek a települések a szőlőtermő régióhoz tartoznak. De lakhattak a megyétől távol más, a magyar történelem kevésbé neves arisztokratái is, mint pl. Aspremont János Gobert gróf, a Rákóczi birtokok egy részének örököse, aki aligha tartózkodott huzamosan zempléni birtokain. Az 1754/55-i nemesi összeírás a család lakóhelyét Pest és Szabolcs megyékben jelölte meg. Extraneusként szerepelteti az 1800-i összeírás is, hozzájárulását a bodrogkeresztúri extraneusok között találjuk, de megyén kívüli lakóhelyét az összeírásban nem tüntették fel, így táblázataimban magam is a megyében lakó arisztokraták közé számítottam.

Mellettük természetesen voltak a Hegyaljának igazán Zemplénhez kötődő arisztokrata birtokosai is. Az Almássy család (Almássy Ignác tábornok 1777-ben nyert bárói rangot) három ágát az összeírások Szerencshez, Garanyhoz és Szöllőskéhez kötötték, s mivel a birtokok örökség révén más-más családtaghoz kerülhettek, keresztnévük helyett is gyakran e három település nevével különítették el őket egymástól. Andrassy István és Károly grófokat Monokhoz, Csáky István grófot a homonnai uradalomhoz tudjuk kötni. Az ő zempléni jövedelmeik természetesen meghaladták a legfeljebb mutatóban birtokolt szőlőkkel rendelkező arisztokratákéit. A szőlőbirtokhoz való viszonyuk azonban különféleképpen alakult, például azért is, mivel nem csak a Hegyalján birtokolhattak szőlőt. A két Andrassy grófnak például – a Hegyalján kívül – a megye déli részén, Szerencs környékén is voltak szőlők (Bekecsen, Monokon és Megyaszón, amelyek akkor még nem tartoztak a Hegyaljához.)

A szőlő birtoklása egyébként alapvetően befolyásolhatta az adott birtokos (arisztokrata) jövedelmeinek nagyságát. A két Csáky grófnak (Imre és István) pl. külön-külön is több faluban volt birtoka, mint Aspremont János Gobert grófnak, több úrbéresük, nagyobb majorságuk is volt az utóbbiéénál, az 1800-i nemesi jövedelem-összeírás alapján összjövedelmük mégis elmaradt a Rákóczi birtokok örökösének Zemplén megyei jövedelmeitől. Ennek oka az volt, hogy hegyaljai szőlőből gyakorlatilag nem volt jövedelmük, aminek következtében összjövedelmében is mögójük szorultak. (Csáky Imre grófnak ugyan Tállyáról származott 4 1/8 sessio jövedelme (átszámítva 102 Rft, de ez a gróf 1101 1/8 sessionyi megyebeli jövedelmének mindössze 0,4%-át tette ki). A két grófnak viszont a megyében a Hegyalján kívül volt némi szőlője: Csáky Imre grófnak Zemplén településen 6 6/8 sessionyi (162 Rft), István grófnak Barkón 10 teleknyi (240 Rft) szőlőből származó jövedelme volt.

Az arisztokraták esetében – mivel számuk a több száz főt meghaladó nemesi tömeghez képest elenyésző volt – azt is viszonylag egyszerűen ki lehet számítani, hogy jövedelmeikből mennyi származott szőlőből, s az hogyan oszlott meg a különféle szőlőbirtoklási kategóriák között. Ennek megállapítása előtt azonban utalnunk kell arra, hogy az 1800-i jövedelem összeírás szerint a hegyaljai jövedelmek közül szabad szőlőből származott az összes jövedelem 23,1%-a, dézsmás szőlőből 11,8%-a, a hegyjog jövedelméből 13%-a. A három kategória együttesen 48,3%-ot tett ki, tehát a hegyaljai jövedelmeknek gyakorlatilag a felét. (A jövedelmek másik fele részben az úrbéres népességtől (10,0%), a kisebb királyi haszonvételekből (6%) és főleg a borkimérésből (27,5%) származott.) Az egyes jövedelmi kategóriák elkülönítése után az arisztokratákra vonatkozó adatokat a 7. sz. táblázatban foglaltam össze. (A jövedelmek a 24 Rft-nyi sessionban vannak megadva.)

7. sz. táblázat.
Az arisztokraták részesedése a hegyaljai jövedelmekből

Jövedelmi kategória	Összes	Előző %	Szabad szőlő	%	Dézsmás szőlő	%	Hegyjog	%
Megyei összes szőlőjöv.	3 767 3/8		1 826 5/8	48,4	842 3/8	22,4	1098 3/8	29,1
Ebből Hegyalján	3 250		1 556 1/2	47,9	792 1/2	24,4	901 5/8	27,7
Hegyalja az összes szőlőjöv. %-ában		86,7%	85,2%		94,1%		82,1%	
Arisztokraták összes hegyaljai jöv-e	1605							
Arisztokraták hegyaljai szőlőjöv.	706 1/4		374 7/8	53,1	60 1/8	8,5	71 1/4	38,4
Arisztokraták az összes hegyaljai szőlőjöv. %-ában	20,1%		22,4%		7,6%		29,8%	
Más megyékben lakó extraneusok szőlő jöv-ei	353 5/8		254 1/42	71,9	36 3/8	10,3	63	17,8

A táblázat azt mutatja, hogy az arisztokraták, akik a 6736% sessionyi hegyaljai jövedelmeknek 23,8%-ával (1605 sessio) rendelkeztek, a szőlőből származó ottani jövedelmeknek csak 20,1%-át mondhatták magukénak. A szőlőből való részesedés, ha valamivel alacsonyabb volt is az összes jövedelemből való részesedésnél, nem jelentett lényeges eltérést az összes jövedelemhez képest. Különbséget az egyes szőlőkategóriák esetében tapasztalhatunk. Míg a Hegyalja általános adataiban az egyes kategóriák aránya nem mutat érdemi eltérést a megyei arányoktól (szabad szőlők: 48,4 ill. 47,9%, dézsmás szőlők: 22,4 ill. 24,4%, hegyjog jövedelme: 29,1 ill. 27,7%), addig az arisztokraták részesedése jelentősen eltért ezektől az arányoktól (szabad szőlők: 53,1%, dézsmás szőlők: 8,5%, hegyjog 38,4%). A szabad szőlők néhány százalékos többlete még így sem mutatna lényeges eltérést, az alapvető különbség a dézsmás szőlők alacsony és a hegyjog jövedelmének magas arányában mutatkozik. Még kirívóbb, ha csak a más megyékben lakó extraneusok adatait vesszük figyelembe. Esetükben a szabad szőlők (254 1/4 sessio) 71,9%-ot, dézsmásoké (36 3/8 sessio) 10,3%-ot, a

hegyjog jövedelme (63 sessio) 17,8% tett ki. (Utóbbi okát abban kereshetjük, hogy Aspremont János Gobert grófot – 208 ¼ sessiónyi hegyjogból származó jövedelmével – megyén belüli lakosnak számoltam.) Adataink alapján megállapítható, hogy míg a szabad szőlők jövedelméből az arisztokraták és nemesek közel egyenlő arányban részesedtek, addig a hegyjog jövedelmének több mint harmadát, a dézsmás szőlők jövedelmének kevesebb, mint 10%-át bírták. Utóbbi azt is jelenti, hogy – az alaposabb számolgatás előtt is – kijelenthetjük, hogy a dézsmás szőlők java (kilenc tizede) a nem arisztokrata nemesek birtokában volt.

Nagyjából hasonló képet mutat, ha a Zemplénben birtokos, de a Hegyalján kívül eső szőlőjövedelmek összetételét vizsgáljuk. Eredményét a 8. sz. táblázatban mutatom be.

8. sz. táblázat.
Arisztokraták Hegyalján kívül eső Zemplén megyei
szőlőjövedelmeinek összetétele

Jövedelmi kategória	Összes	Előző %a	Szabad szőlő	%a	Dézsmás szőlő	%a	Hegyjog	%a
Arisztokratáknak nem a Hegyaljáról származó összes szőlőjövedelme	440 1/2 ¹⁵	100	144	32,7	3/4	0,2	99	22,5
Ebből a Zemplén megyében lakó arisztokraták része	209 3/4	47,6	112 3/8	53,7	3/4	0,4	83 5/8	39,9
Ebből a más megyékben lakó arisztokraták része	48	10,9	31 5/8	65,9	0		15 3/8	32,0

A táblázat – bár a hozzá szükséges adatok meglehetősen hiányosak – azt mutatják, hogy az arisztokraták közül a megyén belül lakók birtokoltak jelentősebb Hegyalján kívül fekvő szőlőt. Ezek a szőlők többnyire a megye déli, az Alfölddel határos településein feküdtek, többüket később a Hegyaljához csatolták. Feltűnő, hogy ezen birtokok között érdemben nem találunk dézsmás szőlőt. Dominált a szabad szőlő 52,7%), de jelentős volt a hegyjog jövedelme is (22,5%).

A hegyaljai szőlőbirtokok vonzáskörére visszatérve megállapíthatjuk, hogy a más megyékben lakos extraneusok számának térképre vetítése – nem meglepő módon – azt tanúsíthatja, hogy az extraneusok száma a Zempléntől való távolsággal fokozatosan csökken. Van egy szűkebb kör (Abaúj, Sáros, Szepes, Sza-

bolcs megyék), ahonnan tekintélyes számú extraneus származott. A tízet meghaladó birtokost küldő Borsod és Heves egyfajta átmenetet képez. A hegyaljai szőlők iránt érdeklődő birtokosok vékony köre a Felvidék megyéin keresztül nyugat felé folytatódott: Gömörből több, más megyékből azonban általában már csak egy-két extraneust találhatunk. Keleten és délen a szomszédos Ung megyén (6 fő) és Biharon (4 fő) túl gyakorlatilag mindössze 1–1 Bereg és Kraszna megyei birtokost találunk. Ahogy távolodunk Zempléntől az extraneusok között egyre nagyobb arányban szerepelnek az arisztokraták, még ha nem is szorítják ki teljesen a más társadalmi rétegekhez tartozókat. Arisztokrata volt a Bécsben lakó gróf Pálffy Károly és gróf Klobusitzky Ferenc, pozsonyi lakos gróf Csáky Imre és gróf Pálffy János, Pest megyei herceg Grassalkovich, a báró Orczy család Zemplénben birtokos tagjai, dunántúli a Batthyány család valamint Brunszvik gróf, Kraszna megyei báró Wesselényi Miklós, erdélyi (szűkebb lakóhely megjelölés nélkül) Bánffy báró. A hegyaljai szőlőbirtokok vonzáskörét ennek figyelembe vételével kell értékelnünk: fenntartását valamely távoli lakóhelyről elsősorban azok tudták vállalni, akik számára nem annyira a szőlő jövedelmezősége számított, hanem a presztízs, amit adott. Az átlagos nemeseknek meg kellett elégedniük a környezetükben található birtokokkal, beleértve az ottani a szőlőket is, beérni a más vidékekről származó borral, még ha annak minősége nem is érte el a hegyaljaiakét.

¹⁵ Mivel a forrás adataiból nem minden esetben derül ki, hogy az adott arisztokrata jövedelme melyik jövedelmi kategóriából származik, a részösszegek nem teszik ki a 100%-ot.

OROSZ ISTVÁN

EXTRANEUS ARISZTOKRATA SZŐLŐBIRTOKOSOK TOKAJ-HEGYALJÁN A 19. SZÁZADBAN

A címben szereplő Tokaj-Hegyalját, mint a történelmi Magyarország első, és legkiválóbb bort termő zárt borvidékét aligha kell magyarázni, az extraneus szőlőbirtokosokhoz azonban valószínűleg érdemes néhány értelmező mondatot fűzni. Az extraneus szó a magyarországi latinságban bizonyára már a középkorban ismert volt, s egyszerűen más országból valót, idegen országbelit, külföldit jelentett, „extraneus a patria” nem más, mint a hazán kívül lévő. Az „extraneus a sanguine”, a más vérből származó, azaz nem magyar. Megtalálható azonban a legáltalánosabban vett értelme is, extraneus = jövevény.¹

A kifejezés a 16. századtól kezdve egyre gyakrabban fordul elő a dézsma és dika jegyzékekben, urbáriumokban és jobbágyösszeírásokban és más állami adóösszeírásokban is. Ezek alapján N. Kiss István a 16. századi dézsmajegyzékekről írt könyvében az extraneust úgy definiálja, „olyan jobbágy, akinek a falu határában szőlője, vagy szántója van, de nem tartozik a falu parasztségéhez.”² Maksay Ferenc szerint, aki 16–17. századi urbáriumokat publikált, az extraneus= vidéki, idegen, „egy-egy községben a faluközösségbe nem tartozó, másutt lakó gazdákat nevezték így. Az ilyenek gyakran birtokoltak, béreltek náluk (tehát lakóhelyükön kívül) szántót, rétet, szőlőt vagy legeltettek állatokat,”³ „Imreh István és mások tanúságtétele szerint Erdélyben is „külső, idegen, más falubéli embernek”⁴ nevezték magyarul az extraneust.

Aligha lehet kétségbe vonni, hogy az extraneusnak van a fentiekben foglalt értelme. A középkori és újkori falu parasztlakossága számára a faluhatárok nem jelentettek áthághatatlan választóvonalat, különösen abban az esetben, ha a telek tartozékait az uraság engedélyével el lehetett idegeníteni, vagy a jobbágytelek

¹ (Schedel Ferenc): *Törvénytudományi Műszótár*, Pest, 1847. 2. kiadás. 167.

² N. Kiss István: *16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar, és Közép-Szolnok megyék)* Budapest, 1960. 1100.

³ *Urbáriumok. XVI–XVII. század.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.) Budapest, 1959. 823.

⁴ Imreh István: *A törvényhozó székely falu.* Bukarest, 1983. 526.

örököse(i) más települések lakóiként „bebíróként” használhatták idegen falvak, vagy mezővárosok határrészeit.

Úgy vélem azonban, hogy leszűkítenénk az extraneus kifejezés értelmét, ha csak vidéki jobbágyságról ejtenénk szót és más társadalmi csoportokat figyelmen kívül hagynánk.

Abból kell kiindulnunk, hogy Tokaj-Hegyalján, de más szőlővidéken is, már a Mohács előtti századokban is a szőlő, a legfontosabb birtokelem, a földesúri hatalomtól független, szabad birtokforgalom része volt. Szabó István szerint a nemesi birtokjog nem állhatta útját a szőlők örökítésének, végrendeleti hagyományozásának, de adásvételének, cseréjének és elzálogosításának sem.⁵ Tegyük hozzá, hogy a cserélők, zálogba vevők és örökvásárlók között nemcsak és nem is elsősorban jobbágyság, hanem városi polgárok és nemes urak is voltak. Éppen ezért magam már fél évszázaddal ezelőtt óvatosabban fogalmazva állapítottam meg, hogy az extraneusoknak két nagy csoportja volt, az elsőbe azok tartoztak, akik a szomszédos falvakban és városokban éltek, a másodikba a Hegyalján birtokot szerző fő- és köznemesek, valamint a szabad királyi városok polgárai.⁶ Fel fogásomban azóta megerősített Barta János is, aki szerint „extraneusnak számított mindenki (tehát nemcsak jobbágyság, hanem városi polgár és nemes is), aki nem annak a településnek volt a lakója, ahol birtoka volt.”⁷ A tulajdonosok változatos csoportjai azért jelenhettek meg, mert a szőlők termése után fizetendő járadék nem a birtokos társadalmi állásától függött. Az ún. „dézsmás”, azaz dézsmaadó szőlők eredetileg bizonyára jobbágyszőlők voltak, a szabad adásvétel miatt azonban polgárok és nemesek birtokába is kerülhettek, akik az adott település földesurának továbbra is fizették a járadékot. A „dézsmás jelleg” így nem a birtokos, hanem a szőlő jogállását mutatta.

A felvidéki szabad királyi városok polgárai már a Mohács előtti évtizedekben megjelentek „dézsmás” szőlők birtokosaként Tokaj-Hegyalján. Bártfa városának már 1485 körül voltak terjedelmes szőlői Szántón és Tállyán, 1505-ben egy tolcsvai jobbágyság adta el eperjesi polgárnak a Kúptataka nevű dűlőben lévő szőlő-

jét.⁸ A helyzet a 19. század derekáig csak annyiban változott, hogy a vásárlók között megjelentek a zsidó polgárok is. Sárospatakon 1834-ben Rosenzweig Ábrahám előbb két szőlő extraneus birtokosa volt, majd (Lengyelországból) Sárospatakra költözött és az Ispotály korcsma bérője is lett.⁹

A hegyaljai szőlők felvásárlói között korán megjelentek az arisztokraták is. Ennek legfőbb oka nyilván az volt, hogy a hegyaljai szőlők jövedelmezősége igen magas volt, így érdemes volt tőkét fektetni a szőlőkbe. Egy korábbi tanulmányomban arra a megállapításra jutottam, hogy a 16–17. század fordulóján a borértékesítésből származó jövedelem kétszöröse volt a ráfordításoknak akkor is, ha a szőlőket nem robotosok, hanem bér munkások művelték.¹⁰ Ilyen haszon mellett úgy is érdemes volt szőlőt műveltetni, ha a termelt bor után a terület földesurának meg kellett fizetni a kilencedet és a többnyire bérelt egyházi tizedet is. Az idegen arisztokrata szőlőbirtokosok esetében azonban bizonyos összegek lefizetése, vagy más szolgáltatások fejében a terület földesura igen gyakran mentesítette arisztokrata társát a járadékfizetés alól. Ezért jöttek létre Hegyalja-szerte az exemptált, liberált szőlők már a 16. század óta. Ilyen mentesítések a 18. században már kevésbé születtek, a korábban felszabadított szőlők azonban átörökölték a 19. századra. Ugyanakkor a terület tulajdonosának is érdekében állt támogatni a vidéki birtokosok szőlőszervezését, hiszen az extraneusok a szokásos járadékon felül fertont, vagy hegyvámot is fizettek, ezáltal növelték a szőlőbirtokból származó urasági jövedelmet.¹¹

A 19. század első felében azonban megváltozott a helyzet. A napóleoni háborúk utáni dekonjunktúra idején a borárak harmadukra csökkentek, még a legkiválóbb minőségű aszú bort is csak fele akkora áron lehetett eladni, mint a 18. században. A munkabérek csökkenése ennél kisebb, mintegy 50%-os volt, a szőlőtermelés jövedelmezősége így mindenképpen visszaesett.¹²

Ha az extraneus arisztokraták szőlővásárlásának indokaként azt emeltük ki a 16–18. században, hogy a vásárlásba fektetett tőke az alacsony termelési költségek miatt busásan megtérült, akkor a 19. század első felében azt a kérdést kell feltennünk: igyekeztek-e a vidéki urak kevésbé jövedelmező hegyaljai szőlőiktől megszabadulni? A válasz azért nem könnyű, mert a napóleoni háborúk és nem a válság időszakában találunk példákat a szőlők értékesítésére. Mádón az egyik

⁵ Szabó István: *A jobbágyság birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, 1947. 52.

⁶ Orosz István: *Hagyományok és megújulás. In. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből*. Debrecen, 1995. 34. Vö: Orosz István: *Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII–XIX. században*. In. *A 800 éves város, Patak*. A Sárospataki Múzeum Füzetek 47. Szerk: Tamás Edit, Sárospatak, 2004. 69. (továbbiakban Orosz István, 2004.) E tanulmányban úgy fogalmaztam, hogy „Extraneusnak... azokat a birtokosokat szoktuk nevezni, akik úgy birtokoltak házat, földet, szőlőt, vagy más ingatlant egy adott település határában, hogy nem annak a településnek a lakói.” Ügyeltem arra, hogy extraneusként ne csak jobbágyságról essek szó.

⁷ Ifj. Barta János: „Ha Zemplén megyét az útas vizsgálja”. (*Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*) Debrecen, 2009. 288.

⁸ Geccsényi Lajos: Bártfa város szőlőgazdálkodása 1485–1563. = *Agrártörténeti Szemle*, 1966. 4. sz. 472. Tolcsvára: Németh Péter: *Tolcsva a mohácsi vész előtt*. Tokaj és Hegyalja XVII. 1996. 42.

⁹ Orosz István: *Sárospatak története 1711–1835*. (kézirat) 147.

¹⁰ Orosz István: Rákóczi Ferenc Tokaj-Hegyaljai szőlőbirtokainak jövedelmezősége a 17–18. század fordulóján. In. *Povstanie Františka II. Rakociho 1703–1711 (novsóm približeni)*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presoviensis. Ed: Peter Kónya, Presov, 2005. 282.

¹¹ Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)* Budapest, 1954. 262., 374.

¹² Orosz István, 2004. 76.

résztulajdonos, az Orczy család igyekezett megszerezni gróf Vandernáthné és báró Splényi József eladásra felkínált szőlőjét.¹³ Az urbáriumok tanúsága szerint Tállyán, (Abaúj)szántón, Rátkán, Erdőhorvátiban továbbra is szerepelt az uradalmi jövedelmek között az idegenek által fizetett hegyvám.¹⁴ A korszak geográfusa állapította meg Tállyáról, hogy „nevezetesebb részeit más helyeken lakó Uraságok bírják, kivált híres szőlő hegyeire nézve.”¹⁵ Tarcalon 1772-höz képest 1831-ig még nőtt is az extraneusok száma.¹⁶ Olyan nagybirtokos arisztokratának volt a városban szőlőjük, mint az Andrássyaknak, Dessewffyeknek, Gyulayaknak, Klobusiczkyaknak, Szirmayaknak, Károlyiaknak, Csákyaknak¹⁷ Használó volt a helyzet Tokajban is, ahol Barta János adatai szerint 1818-ban is jelentős volt a nem helybeli arisztokraták (Szirmay József, a debreceni királyi biztos Bekk Pál, a Rákóczi családba beházasodott Aspremont gróf utódai, vagy özvegy Klobusiczky Antalné) szőlőbirtoka.¹⁸ Tarcalon és Tokajban a világiak mellett számos egyházi főméltóságnak: a jászói prépostságnak, az ungvári és kassai jezsuitáknak, az egri káptalannak, de a debreceni piaristáknak is volt szőlője.¹⁹ A legnagyobb extraneus birtokos azonban a császári udvar volt, amelynek gazdasága a kincstári birtokban lévő Tarcal határában volt.²⁰

Úgy tűnik a jobbágyszabadság előtt az extraneus arisztokrata szőlőbirtokosok tekintetében Tokaj-Hegyalján nem változott az a helyzet, amely évszázadok során kialakult. Minden település határában voltak idegen nagybirtokosok, s annak ellenére sem szabadultak meg szőlőiktől, hogy a borértékesítés lehetőségei rosszabbodtak és a szőlőtermelés jövedelmezősége csökkent.

A korszak sajátos változása a jobbágyszabadság előtt Sárospatakon következett be, a város 1835-ben megváltotta magát földesurától herceg Bretzenheim Ferdinándtól.²¹ A városban a megváltkozás időpontjában mintegy 30 főnemesi

és kurialista családnak volt szőlőbirtoka, (pl. a fentebb már említett Splényi család tagjainak) köztük többeknek dézsmaadó szőlője is. A város a megváltakozással a földesúr helyébe lépett, így jogosult volt dézsmás szőlők után az ötödöt beszedni, pontosabban, mivel az ötödöt korábban már pénzre váltották át, a megfelelő összeget inkasszálni. Ez a kényelmetlen helyzet még 1848-ban sem oldódott meg, mivel – mint ismeretes – a szőlődézsma eltörlését a győztes Habsburg hatalom nem ismerte el, így a szőlődézsma megváltására Hegyalján ugyanúgy, mint az egész országban, csak 1868-ban került sor.²²

A forradalom és szabadságharc után két évvel, 1851-ben jelent meg Fényes Elek geográfiai szótára Magyarország településeiről. Szerepeltek benne a hegyaljai falvak és mezővárosok birtokosai is. Az Andrássy grófok Bekecsen, Monokon és Szőlőskén, az Almássyak Szerencsen, az Aspremontok örökösei Legyesbényén, herceg Bretzenheim a kettős uradalom falvaiban, így a szőlőtermelő Rátkán, Sárospatakon, Végardón, Vámosújfaluban és Tállyán, a Dessewffyek Legyesbényén, az Erdődyek Szerencsen, a Vayak Golopon. A Kazinczy család részbirtoka, a szőlője Fényes szerint (Bodrog)kisfaludon, a Keglevickeké Mádon volt. A Molnár család Vámosújfaluban, a Mudrány és Szentimrey Kisfaludon, a Patay és Püspöki Legyesbényén, a Péchy Szegilongon, a Semsey Mádon a Szirmay Tolesván, Erdőbényén, Szerencsen és Bodrogkisfaludon, a Wolkenstein Mádon volt szőlő, ill. szántóföld tulajdonos.²³

A kiegyezés évében jelent meg a Tokaj-Hegyaljai Album, amelyet az 1853-ban Mádon megalakul „Bormivelő Egyesület” jelentetett meg. Ebben közölték az egyesület tagjainak névsorát is, akik 232-en „egyszersmind tokaj-hegyaljai jelentékenyebb bortermesztők” voltak.²⁴ Köztük szerepeltek olyan, eddig még nem említett arisztokraták, mint gr. Barkóczy János, br. Buttler Sándor, gr. Cziráky János, gr. Dégenfeld Imre, br. Döry Lajos gr. Falkenheim Gyula, br. Jósika Samu gr. Majláth Antal, Nyomárcay József és Károly, Szmracsányi Ödön, gr. Zichy Henrik, Zsedényi Ede és mások.²⁵ Közülük Almássy Dénesnek és Barkóczy Jánosnak Mádon, Vay Miklósnak Golop mellett Olaszliszván, Buttler Sándornak Bodrogzadányban, Dégenfeld Imrének (Tarcal mellett) Tokajban volt jeles szőlészete.²⁶

A jobbágyszabadság, illetve a szőlődézsma eltörlése új helyzetet teremtett és megszüntette a különbséget a szőlőbirtokosok és a szőlők jogállása között, az allodiális, dézsmás és szabad szőlők közötti eltérések megszűntek. Nem volt azonban lényegtelen, hogy a korábbi dézsmaadó szőlők után 1868-tól kezdve

²² Orosz István: *A jobbágvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen, 2010. 163–180.

²³ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára 1–4. k.* Pest, 1851, Kozma Vazul, 1. k. 51., 108., 116., 2. k. 51., 224., 3. k. 54., 112., 282. 4. k. 14., 78., 127., 157., 170., 206., 236.

²⁴ Szabó József – Török István szerk.: *Tokaj-Hegyaljai Album*. Pest, 1867. 12.

²⁵ Uo. 12–13.

²⁶ Uo. 32., 38., 40., 50.

¹³ Kalmár János: *Mád, tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. Mád „Falukönyve”*. H. n. É. n. 82.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MOL) Kamarai Levéltár U. et C. Nro. 206. Fasc. 16.

¹⁵ Vályi András: *Magyar országnak leírása*. Buda, 1799. 3. k. 453.

¹⁶ Németh Péter – Ulrich Attila – Árva Ferenc: *Tarcal története a honfoglalástól 1849-ig*. Tarcal, 1996. 68. (továbbiakban Németh, 1996)

¹⁷ Ulrich Attila: A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. In: *Tokaj Várostitörténeti Tanulmányok IV.* Szerk: Bencsik János, Tokaj, 2003. 136. (továbbiakban Ulrich, 2003.)

¹⁸ Barta János: Kincstári birtoklás és mezővárosi politika. In: *Tokaj. Várostitörténeti Tanulmányok*, Szerk: Bencsik János, Orosz István. Tokaj, 1995. 142.

¹⁹ Ulrich, 2003. 137.

²⁰ Németh, 1996. 66.

²¹ Orosz István: Sárospatak vitái a Bretzenheimekkel. In: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Szerk: Papp Imre – Angi János – Pallai László. Debrecen, 2010. 168–178.

még 22 évig törleszteni kellett a megváltási tőkét. Mire Hegyalja lakossága ennek végére ért, a filoxera elpusztította az ültetvények többségét. Hegyalján a szőlőtű pusztításai 1885-ben kezdődtek, s néhány év alatt a becslések szerint a termőterület 6900 hektárról 860 hektárra csökkent.²⁷

Az extraneus arisztokraták hegyaljai szőlőbirtokairól a 19. század végén és a 20. század elején három statisztikai kiadványban találunk adatokat. 1893-ban, 1897-ben és 1911-ben közzétették a 100 holdnál terjedelmesebb birtokok statisztikai adatait, a tulajdonosok és bérlők feltüntetésével. 1911-ben a birtokosok lakóhelyét is feltüntették, így arra is következtethetünk, hogy a szőlőbirtokos helybeli volt-e, vagy más településről származott.²⁸

Tudatában vagyunk annak, hogy a 100 holdon felüli birtokosok vizsgálata torzíthat a valóságon, hiszen sok olyan arisztokrata szőlőbirtokos lehetett, akinek csak néhány hold szőleje volt egy-egy település határában és más birtoka nem lévén, nem került be a 100 holdasok kategóriájába. (Egy 15–20 holdas szőlő munkaerő szükségletét és jövedelmét tekintve már igen tekintélyes gazdaságnak számított). Sajnos a statisztikai felvételek e hiányosságán ma már nem tudunk segíteni.

A három időpontban a 100 holdon felüli gazdák közötti szőlőbirtokosokról Tokaj-Hegyalja településeinek az alábbi táblázat részletesen bemutatja.²⁹

²⁷ A Zempléni hegység földrajzi lexikona. Szerk: Frisnyák Sándor – Gál András – Horváth Gergely. Szerencs, 2009. 96. (továbbiakban Frisnyák, 2009.)

²⁸ Baross Károly: Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban lévő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével. Budapest, 1893. (továbbiakban Baross, 1893.) A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második rész. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam 18. k. Budapest 1897. (továbbiakban A magyar korona, 1897.) Magyarországi gazdacíműtár. Magyarország Horvát-Szlavonországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerk: Rubinek Gyula. Budapest, 1911. (továbbiakban Rubinek, 1911.) 1903-ban is készült egy gazdacíműtár. A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak és haszon bérlőinek címűtára a mezőgazdasági ingatlan becslésének és a munkaviszonyok ismertetésével. Szerk: Rédei Ferenc – Elek Emil. Budapest, 1903.

²⁹ Tokaj-Hegyalja területe a 18. századi zárt körzethez képest kibővült. A tokaji borvidékhez az alábbi települések tartoztak. Abaújszántó, Bekecs, Bodroghalász, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Bodrogzsadány, Erdőbénye, Erdőhorvát, Golop, Újpaták, Károlyfalva, Kistoronya, Legyesbénye, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Ond, Rátka, Sárospatak, Sátorajújhely, Szegilong, Szerencs, Szőlöske, Tállya, Tarcál, Tokaj, Tolcsva, Vámosújfalud, Végardó. A felsorolt települések mindegyikében volt több-kevesebb szőlő, a táblázatba azonban csak azok kerültek be, ahol volt olyan 100 holdon felüli birtokos, akinek szőlője is volt. Ez az adatokat csak kevésbé módosította, mert a kimaradó Ondon, Károlyfalván vagy Végardón minimális volt a szőlőterület, Újpatákot pedig, mint Sárospatak külvárosát, mindig együtt kezelték az anyavárossal. *Annuaire Statistique Hongroise Nouveau Cours XXI.* Budapest, 1915. Tokaj-Hegyalja területi változásaira: Frisnyák, 2009. 336–337.

*Szőlőbirtokosok és birtokaik nagysága kat. holdban Tokaj-Hegyalján
a 100 holdnál több földdel rendelkezők között 1893–1911.*

Abaújszántó	1893	1897	1911
1) Bartus József	2	–	–
2) Mailottné br. Beust Margit	8	–	–
3) Engel Zsigmond	4	–	–
4) Dick Ármin és Károly	12	–	–
Bekecs			
1) gr. Andrássy Dénes	10	–	–
2) Molnár Ida	–	18	–
Bodrogkeresztúr			
1) Füleki László	11	–	–
2) Kecskeméthy Zsigmond	6	–	–
3) gr. Wolkenstein Oszvald	36	–	18
4) gr. Falkenheim Ferenc	12	18	–
5) Fuchs Mária	–	3	–
6) König Adolf	–	2	–
7) hg. Hohenlohe Keresztély	–	–	14
Bodrogkisfalud			
1) Mudrány András	11	–	–
Bodrogolaszi			
1) gr. Lónyay Ödön	41	–	–
2) gr. Lónyay Gábor és Elemér	–	–	17
Bodrogzsadány			
1) gr. Lónyay Elemér	–	–	19
Erdőbénye			
1) gr. Szirmay Ödön	42	–	–
2) Szüts Gyula	12	–	4
3) gr. Szirmay Ottó	–	–	2
Erdőhorvát			
1) br. Waldbott Frigyes(né)	3	3	–
Golop			
1) br. Vay Sándor	3	28	–
Kistoronya			
1) gr. Lónyay Gábor	33	–	–

Legyesbénye			
1) Gomba Mihályné	3	2	—
2) ifj. Jenei József	2	—	—
3) Scholcz Mihály	2	—	—
4) Zalay István	12	—	—
5) Langer Sámuel	—	3	—
6) Zalay Andor	—	12	3
Mád			
1) gr. Andrássy Gyula	7	—	8
2) Mádi rk. egyház	2	2	4
3) Róthmüller Lipót	14	—	—
4) Szentimrey Gyula	—	3	—
5) Zimmermann Adolfné	—	—	29
Mezőzombor			
1) gr. Andrássy Gyula	15	22	14
2) Pataki Györgyné	5	—	—
3) Szentimrey Gyula	—	3	—
4) gr. Zichy-Meskó Jakab	—	—	9
Monok			
1) gr. Andrássy Dénesné	52	—	—
2) Monoki rk. egyház	5	—	—
Olaszliszka			
1) Hammersberg Jenőné	9	—	—
2) Szepesi káptalan	51	—	32
3) Szepesi püspökség	30	—	19
4) Demján István	—	5	—
5) Rimaszombathy Pál	—	13	—
Rátka			
1) br. Mailott György	—	1	—
Sárospatak			
1) Lácza László dr.	9	7	—
2) Lengyel Endre dr. és neje	10	—	—
3) Metzner Gyula	5	—	3
4) Metzner Rudolf	—	—	—
5) Pavelits Gyula	7	—	—
6) Sárospataki ref. egyház	1	—	—
7) Sárospataki ref. főiskola	11	8	7
8) Sarkadi Nagy Sándor	1	—	—
9) Szakács János és neje	2	—	—
10) Szakács Zsuzsanna	4	—	—

11) Újlaky Soma	2	—	—
12) Wass Imre és neje	2	6	—
13) Zsiday József és neje	3	—	—
14) Beszterczey Kálmán	—	1	—
15) Bódogh Barna	—	1	—
16) Bogyai Zsigmond	—	3	—
17) Both József	—	3	—
18) Barna Ágoston	—	1	—
19) Végh Bertalan	—	8	—
20) hg. Windischgrätz Lajos	—	10	—
21) Pavelits György és neje	—	—	1
22) Fricz Oszkárné	—	—	29
23) özv. Rick Gyuláné	—	—	10
24) Ellend Józsefné	—	—	3
25) Sárospataki rk. egyház	—	—	11
Sátoraljaújhely			
1) Dókus Ernő	8	—	7
2) Homyai Ferenc és neje	8	—	—
3) Madzsar Imré(né)	9	13	—
4) Nyeviczkey József	12	—	—
5) Nyomárcay Károly	7	—	—
6) Sátoraljaújhely város	1	—	—
7) Sátoraljaújhelyi rk. egyház	13	—	4
8) gr. Wallis Gyuláné	26	20	—
9) hg. Windischgrätz Lajos	15	33	—
10) Bessenyei Gáborné	—	6	—
11) Evva Odön	—	14	—
12) Rosenthal Sándor dr.	—	4	—
Szegilong			
1) Sárospataki ref. főiskola	—	—	14
Szerencs			
1) br. Harkányi Frigyes	12	—	—
2) gr. Szirmay György	—	20	—
3) br. Harkányi János	—	—	15
Szőlőske			
1) gr. Andrássy Gyula	52	—	38
2) gr. Andrássy Tivadar	—	1	—
Tállya			
1) br. Beust Mária	11	—	—
2) br. Mailott Nándor	—	—	41

Tarcal			
1) gr. Andrassy Dániel	26	24	—
2) Kóczán Józsefné	6	—	—
3) Spóner Tivadarné	9	—	—
4) gr. Szirmay György	20	—	—
5) gr. Andrassy Dávid	—	1	—
6) Máriassy Otília	—	9	—
7) Sebeő Gyula	—	3	—
8) Tarcali rk. egyház+ Stein Hermann	—	13	5
9) gr. Andrassy Gyula	—	—	20
10) Andrassy István	—	—	13
11) Andrassy János	—	—	22
12) Andrassy Sámuel	—	—	15
13) Csontos Katalin és Viktor	—	—	2
14) Magyar Kir. Vincellériskola	—	—	35
15) Stein Sámuel	—	—	7
16) Szomjas Ferenc és társa	—	—	4
17) gr. Szirmay Ottó	—	—	4
18) Tasonyi József	—	—	20
Tokaj			
1) Tokaj község	3	—	6
2) gr. Szirmay Ottó	—	—	16
Tolcsva			
1) Nagy Barna	5	8	—
2) Fuchs Ábrahám	—	6	—
3) Tolcsvai rk. egyház+ Desswffy Miklós	—	16	—
4) br. Waldbott-Basselheim Frigyes	—	79	50
5) Dessewffy Tamás	—	—	14
Vámosújfalú			
1) Grósz Sámuel	5	—	—
2) Princz Benjámín	—	6	—
3) br. Waldbott Frigyes	—	—	6
Összesen ³⁰	790	430	649

A fenti összesítés elemzése kapcsán abból kell kiindulnunk, hogy Tokaj-Hegyalján a 19. század utolsó évtizedében még javában pusztított a filoxera, s a szőlőrekonstrukció még 1911-ben sem fejeződött be. Adataink így a pusztulás

³⁰ Az adatok forrásai: Baross, 1893. 4., 864., 865., 866., 868., 874. A magyar korona, 1897. 266–67., 316–17., 318–19., 320–21. Rubinek, 1911. 4., 882., 883., 884., 890., 1891., 1892., 1894., 1895., 1896., 1897.

mélypontján mutatják a nagyobb gazdaságok szőlőterületeinek helyzetét. Az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatistika szerint Zemplén megyében (a Hegyalját sajnos nem lehet különválasztani) a 8554 kataszteri hold szőlőből csak 2258 hold volt termő és 6296 műveletlenül, parlagon állt. (73,6%). A szőlő már a pusztulás előtt is elsősorban a kisgazdaságok művelési ága volt, nem csodálkozhatunk tehát, hogy 1895-ben a 100 holdnál nagyobb földterülettel rendelkezők birtokában 542 hold termő és 727 hold parlag szőlőt találunk.³¹ Ez utóbbi 57,28%, azaz a nagybirtokosok esetében (bizonyára a hatékonyabb védekezés eredményeként), a pusztulás mértéke kisebb volt, mint a többi birtokosnál.

A táblázat összesített adatai szerint 1893-ban még jobb volt a helyzet, mint 1895-ben. Nem egész Zemplén megyében, csak Tokaj-Hegyalján 790 hold termő szőlő volt, 1897-ben már csak 430, de 1911-ben is csak 649 hold. Mindez megerősíti a táblázatban foglaltak realitását. Akadtak ugyan olyanok, akik 1893 és 1897, még inkább 1911 között növelni tudták szőlőterületüket. Így Bodrogkeresztúron gróf Falkenheim Ferenc 1893 és 1897 között 12 holdról 18-ra, vagy (ifjabb) gróf Andrassy Gyula Mezőzomboron 15-ről 22-re, herceg Windischgrätz Lajos Sátoraljaújhelyen 15-ről 33-ra, Waldbott Frigyes Tolcsván 1897 és 1911 között 50-ről 79-re,³² de jellemzőbbeknek a csökkenések látszanak. Kistoronyán gróf Lónyay Gábor 33 holdas szőlőjének nincs nyoma 1897-ben, de 1911-ben sem. Wolkenstein Oszvald 36 holdas szőlője Bodrogkeresztúron 1911-ben már csak 18 hold, a szepesi káptalané Olaszliszván 1893 és 1911 között 51-ről 31-re, a püspökségé 30-ról 19-re csökkent, úgy, hogy 1897-ben egyik testületnek sem volt szőlője, azaz valószínűleg az újratelepítés csak kisebb arányú volt. A Legyesbényén birtokos Zalay Andor (bizonyára örökölt) 12 holdas szőlője is 3 holdra csökkent 1897 és 1911 között.

Az is kitérünk az összesítésből, hogy a történelmi arisztokrácia továbbra is jelen maradt a hegyaljai szőlőbirtokosok között. Ifjabb Andrassy Gyula mellett a család más ágaiból is többen birtokoltak terjedelmes szőlőket, hiszen a család nyolc tagjának volt hegyaljai szőlője.³³ A megyében már a 18. században is fontos szerepet játszó Szirmayakat öten, a Lónyayakat hárman képviselték a szőlőbirtokosok között. A történelmi arisztokrata családok között ebben az időszakban is hegyaljai szőlőbirtokosok voltak a Vayak, a Zichy-Meskó család tagjai, a Dessewffyek, a kevésbé ismertek közül a Szentimreyek és a Máriassyak. A nagyhírű arisztokratákat jól egészítették ki a megyei nemesség ugyancsak ismert tagjai: Bodrogkisfaludon Mudrány András, Sárospatakon Metzner Gyula és Ru-

³¹ *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Harmadik rész.* A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam, 14. k. 53.

³² Azt, hogy a növekedésből mennyi volt az új telepítés és mennyi a vásárlás, nem tudjuk megállapítani.

³³ *Zemplén vármegye.* Szerk: Borovszky Samu. Budapest, é. n. 524. (továbbiakban Borovszky, é. n.)

dolf, Sátorajjájhelyen Dókus Ernő, Nyomárkay Károly, Evva Ödön, Legyesbényén Zalay István és Andor.

Jelen vannak a hegyaljai szőlőbirtokosok között azok az arisztokraták is, akik a 18–19. században szereztek indigenatust. Közéjük tartozott a Mailott család, akik Lotharingiából származtak s egyik őstük Pfalzban viselt magas állami tisztséget. Báró Mailott György felesége a szintén indigena báró Beust Margit révén szerezte meg a Bretzenheim uradalom regéci részének központját, Tállyát és a magyar honosítást is.³⁴

Herceg Windischgrätz Lajos szintén a Bretzenheim uradalom egy részének megszerzésével lett Sárospatakon és egy sor környező településen földbirtokos, s ugyanúgy berendezkedett a sárospataki várban, mint a Mailott család Tállyán, az 1720 körül épített kasélyban.³⁵ A Tolcsván birtokos és az egykori Szirmay kastélyt is megszerző³⁶ Waldbott család is ősi frank származású volt és a 17. században III. Ferdinándtól szerzett bárói rangot. Waldbott Frigyes Kincsem nevű szőlőbirtoka, (amelynek vételárát egyesek szerint lóversenyen nyerte) nemcsak Tolcsva, de egész Hegyalja legpompásabb szőleje volt.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy a hegyaljai szőlőbirtokos arisztokrácia egy része nem volt extraneus, mert rezidenciája volt egy-egy hegyaljai településen és az év nagyobbik részét valóban kastélyában töltötte. Többen voltak azonban olyanok, akiknek a kastélyuk vagy állandó lakásuk Tokaj-Hegyalján kívül volt, vagy nemcsak abban a községben, vagy városban rendelkeztek szőlővel, amelyet állandó lakásukként megjelöltek. Gróf Andrássy Gyula Budapesten lakott, ugyanúgy, mint báró Harkányi János, az Andrássy család más ágának képviselői Krasznahorkát, Homonnát, vagy Parnót jelölték meg állandó lakásukként. A Lónyaiak központja Oroszváron, a Szirmayaké Tiszaladányban volt.

A táblázat adatait elemezve csak azokat tekintettük extraneusoknak, akik más településen éltek, mint ahol szőlejük volt. (Így pl. Windischgrätz Lajos Sárospatakon nem, de Sátorajjájhelyen extraneusnak számított).

Ebből a szempontból vizsgálva a három statisztikai felmérést, azt találjuk, hogy 1893-ban 790 hold szőlő közül 504 (63,8%), 1997-ben 430 hold közül 181 (42,1%), 1911-ben 649 hold közül 321 (49,7%) volt extraneusok kezén. Látjuk tehát, hogy a vidékiek szőlőbirtoklása, amely a kora újkortól jellemezte Tokaj-Hegyalja helyzetét, annak ellenére, hogy a filoxera vész tönkretette a szőlővidéket és ráfizetéseessé tette a szőlőművelést, nem szűnt meg a 19. század végén és a 20. század elején sem, s a vidéki arisztokraták ugyanúgy részt vállaltak a szőlő rekonstrukcióból, mint a helybeli arisztokrata és nem arisztokrata birtokosok.

³⁴ Uo. 534.

³⁵ Kavecsánszky Gyula: Tállya műemlékei In. *Tállya*. Szerk: Frisnyák Sándor. Tállya, 1994. 185–86.

³⁶ Borovszky, é. n. 127.

A statisztikák számait elemezve még egy dologra érdemes figyelni. Ha listát készítünk a legnagyobb szőlőbirtokosokról, a következő névsort kapjuk. 1) Waldbott Frigyes 85 kat. hold szőlő (Tolcsva 79, Vámosújfalú 6) 2) Andrássy Gyula 74 kat. hold (Szőlőske 52, Mezőzombor 15, Mád 7) 3) Andrássy Dénes 62 (Monok 52, Bekecs 10) 4) Mailott Nándor és Beust Mária 52 (Tállya 41+ 11) 5) Szepesi káptalan 51 (Olaszliszka) 6) Szirmay Ödön 42 (Erdőbénye 42) 7) Lónyai Ödön 41 (Borogolaszi 41) 8) Windischgrätz Lajos 41 (Sárospatak 8, Sátorajjájhely 33), 9) Lónyay Gábor és Elemér 36 (Bodrogolaszi 17, Bodrogzsadány 19) 10) Wolkenstein Oszvald 36 (Bodrogkeresztúr 36) 11) Magyar Királyi Vincellériskola 35 (Tarcál, 35), 12) Lónyay Gábor 33 (Kistörönya 33).³⁷ A vincellériskola kivételével a névsorban csak arisztokraták szerepelnek. Akadt ugyan néhány újjagazdag is a legnagyobb szőlőbirtokosok között (Zimmerman Adolfné Mádon, vagy Fricz Oszkárné Sárospatakon), ők azonban nem veszélyeztették az arisztokraták túlsúlyát. Mindez arra utal, hogy az évszázados hagyományok nem változtak meg a 19–20. század fordulóján sem.

Milyen következtetéseket vonhatunk az arisztokrata szőlőbirtokosok 19. századi helyzetének elemzéséből? A bortermelés jövedelmezőségének drasztikus visszaesése a 19. század első felében nem rendítette meg az arisztokrata szőlőbirtokosok helyzetét, akár Hegyalján, akár Hegyalján kívül éltek. Ugyanezt mondhatjuk el a jobbágyszabadítás következményeiről is. A szőlődezsma megváltása utáni új helyzetben, amikor megszűnt a szabad és dézsmaköteles szőlők közötti különbség és a birtoklás feltételei mindenki számára azonosak lettek, a hagyományos arisztokrata szőlőtulajdonosok mellett újak is jelentkeztek ugyan, de ezek nem veszélyeztették a helybeli és extraneus arisztokraták elsőbbségét. A filoxera vész következményeinek felszámolásában a kisbirtokosok, a régi és új arisztokraták, a helybeliek és vidékiek egyaránt részt vállaltak.

³⁷ Az adatok Andrássy Gyula, Andrássy Géza, a Szepesi káptalan, Szirmay Ödön, Lónyai Ödön és Wolkenstein Oszvald esetében 1893-ra, Windischgrätz Lajos esetében 1897-re, Mailott Nándor, Waldbott Frigyes, Lónyay Gábor és Elemér, valamint a Tarcali Királyi Vincellériskola esetében 1911-re vonatkoznak.

KOVÁCS KISS GYÖNGY

KULTÚRATÁMOGATÁS, MINT MENTALITÁSFAKTOR BÁRÓ KEMÉNY SIMONNÁL

ARISZTOKRÁCIA ÉS KULTÚRA A 18. SZÁZADI ERDÉLYBEN

A Habsburg-uralom erdélyi installációjával a helyi nemességen belül a változás túlnyomó részt a legfelsőbb réteget, az egykori főúri családokat érinti. A főúri rend fejedelemség kori helyét és szerepét a Habsburg-jogar alá került Erdélyben jórészt a birodalom intencióinak megfelelően létrehozott arisztokrácia veszi át. Természetesen a megváltozott körülményeknek megfelelően megcsappant súllyal és tendenciájában egyre inkább beszűkülő mozgástérrel, valójában egyfajta kényszerpályán. A létezése alatt ugyan teljes szuverenitással soha nem rendelkező fejedelemség bizonyos korlátok között saját céljait és érdekeit követhette, viszont a Habsburg-ház uralkodása idején az országban jórészt a birodalmi érdek válik irányadóvá. Az a mozgástér, ami például a fejedelemség idején gyakorlatilag lehetővé tette egy főúr számára akár a fejedelmi szék megszerzését is, természetesen megszűnik, e korszakban a mágnásréteg társadalmi és politikai súlyát lényegében a kormányzati hierarchia egyes fokaira való eljutás, a karrier-út „fénye” szabja meg. A hatalom a helyi intézmények birodalmi apparátussal történő minél hatékonyabb működtetése érdekében kormányzati és törvényhatósági szinten számos intézkedést hajt végre. Ugyanez történik társadalmi vonatkozásban is. Az udvar szorgalmazza, hogy a független fejedelemségben a társadalmi hierarchia legmagasabb fokán elhelyezkedő főúri réteg Erdélyben is a birodalom többi országa és tartománya arisztokráciájához hasonuljon. A hatalmát konszolidálni kívánó Habsburg-ház erdélyi „támaszait” birodalmi mintára, bárói és grófi címekkel, mellé pedig jelentős birtokokkal kezdi jutalmazni. (A címadományozás más esetben a címet elnyerni óhajtó família/személy folyamodására történik – ami nem kis pénzébe kerül és nem kevés hasznára válik a folyamodónak, amint erről a már 18. században bevett gyakorlatról a társadalmi közbeszédet és/vagy pletykákat papírra vető Rettegi György is beszámol.¹)

E korszakban alakul ki az új arisztokrácia: egyrészt a fejedelmi korszak elitje, a főúri családok részesülnek rangemelésben; ugyanakkor hivatali vagy egyéb érdekből e réteg soraiban megjelennek a kiváló gazdasági és pénzügyi tapasztatok-

¹ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok: 1718–1784*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970.

kal rendelkező, az udvar bizalmát elnyert, a főúri renden kívüli családok is. A kedvezményezettek sorában a korábbi időszak főurai között jelen vannak a bethleni Bethlenek (a kancellár és emlékiró Bethlen Miklós 1693-ban kap grófi címet), a losonci Bánffyak (grófi cím: 1696), a magyargyerőmonostori Kemények (br. 1698), a hallerkői Hallerek (br. 1699, gr. 1713), a göncruszkai Kornisok (gr. 1712), akik szerencsésen mentik át vagyonukat és befolyásukat az új Erdélybe. Mellettük feltűnnek az addig mellékszerepet betöltő vármegyei és székelyföldi családok is, amelyek képviselői a Habsburg-berendezkedés kezdetén kulcspozícióba kerülnek, majd leszármazottaik igyekeznek megőrizni státusukat az elit soraiban. E vonatkozásban talán a legismertebb a széki Teleki család (gr. 1685), amely meghatározó jelentőségű marad Erdélyben a teljes Habsburg-uralom idején. Az 1711-től már masszívvá vált címadományozás révén „robban be” az új arisztokrácia soraiba néhány székelyföldi nemesi család, amelyek azonban többnyire csupán egy-két látványos karriert produkálnak, hogy aztán másod- vagy éppen harmadvonalba kényszerüljenek: az altorjai Aporok (br. 1693, gr. 1696) kimagasló reprezentánsukkal, Apor István kincstartóval, illetve a kászoni Bornemisza (br. 1717), mely famíliát elsősorban Bornemisza (Kászoni) János udvari kancellár tesz közismertté.²

Az erdélyi főtisztviségeket a 18. században továbbra is a legfelsőbb rendi réteg tagjai viselik – akár a bécsi székhelyű erdélyi hivatalokban vagy a hazai kormányhivatalokban, akár a nemesi önkormányzatokban. Soraikból kerülnek ki a gubernátorok, kancellárok, kincstartók, a Királyi Tábla elnökei, valamint más hivatalok előljárói. A magyar nemesi vármegyék és a vidékek élén a főispánt, valamint a székely székek önkormányzatában a főkirálybírákat, a magyarországinál hagyományosan nagyobb hatáskörrel és hatalommal rendelkező főtisztet, a vidéki főkapitányt adja rendszerint e korban az arisztokrácia, azonban a főtisztviségek viselőit esetenként már új helyzettel szembesítik a nyugati mintájú bürokratikus modernizációs trendek. A fejedelmi tanács és más köztisztviségek patriarchális ügyintézési eljárásai helyett ugyanis a birodalom részeként igazgatott Erdély kormányhatóságai (Főkormányzóság, Kancellária, Bányakincstár, Királyi Tábla) a birodalomban alkalmazott dikasztériális rendszer érvényesül, ami – nem utolsósorban – közigazgatási képzettséget/tudást és a kormányzati tisztséget betöltőnek hivatala székhelyén való letelepedést igényel.

Az új státust nyert erdélyi arisztokrata családok életében nyilvánvaló változások köszöntenek be. Az egyes családok rezidenciái – udvarházak, kastélyok – már a fejedelemség korában a környék civilizációs, esetenként kulturális gócait képezik. A birodalombeli arisztokráciához hasonlítani vágyó/kényszerülő erdélyi

² Vö.: Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt: „Isten segedelmével udvaromat megépítettem...” Történelmi családok kastélyai Erdélyben. Csíkszereda, 2011. 22.; (továbbiakban Bicsok – Orbán, 2011.) Kovács Kiss Gyöngy: Előszó helyett. In: *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi arisztokráciáról*. Szerk.: Uő., Kvár., 2007. 9–10.

arisztokrácia építkezéseiben, a rezidenciák berendezésében is nyomon követhető a felzárkózás igénye, jóllehet a helyi realitások korlátokat szabnak e tendenciának, ugyanis sem birtokaik méretei, sem általános vagyoni helyzetük tekintetében nem azonosulhatnak a – például – magyarországi nagy uradalmakat birtokló és szervezeten üzemeltető, nagyságrenddel tehetősebb arisztokráciával. A változás mindemellett nyomon követhető nemcsak az erdélyi mágnásréteg életvitele tekintetében – egyebek között például városi „térhódításukban” –, de ezzel egyidejűleg tudomány- és kultúrapártoló tevékenységükben is.

Bár a tudomány és kultúra hordozói és áthagyományozói – a fejedelemség kori gyakorlatot folytatva – elsősorban a külhoni akadémiákat járt és külföldi tapasztalatokkal gazdagodott egyházi emberek, a skólák professzorai – akik közül jó néhányan éppen valamely főúri sarjat kísérik külföldi tanulmányútra –, a művelődés ápolásában és támogatásában az az arisztokrácia is releváns szerepet játszik, amely már az elmúlt századok folyamán elévülhetetlen érdemeket szerzett művelődés- és tudománypártoló, kultúrafenntartó tevékenységével. Építkezéseik, mecénatúráik, gondosan összeválogatott könyvtáraik, műtárgyaik az országot gyarapítják és pozitívan hatnak annak műveltségére. Templom- és iskolaalapításokban vesznek részt, és lehetőségeiket/vagyonukat – többen közülük – az irodalom, közművelődés és tudomány szolgálatába állítják.

II. József intézkedéseiben, amelyek Erdélyben számos emberi áldozatot is követelnek, az erdélyi magyar társadalom főleg a császár elnémetesítő törekvéseit nehezményezi, így a császár halálát követően természetesen bontakozik ki a nemzeti lét megóvását célzó mozgalom, amely a megmaradást és a haladást a nemzeti nyelv ápolásában, „csinosításában” látja. Ennek jegyében jönnek létre a magyar nyelvterületen – egyebek között – a tudós és nyelvemelő társaságok, a „játékszínek”, amelyek alapításából/patronálásából/támogatásából/működtetéséből az arisztokrácia is jócskán kiveszi részét.

A MAGYARGYERŐMONOSTORI BÁRÓ ÉS GRÓF KEMÉNY CSALÁD ÉS BÁRÓ KEMÉNY SIMON

A Kolozs vármegyei Mikolákkal és Gyerőffyekkel közös eredetű, ősi Kabos családból a Radókkal együtt kiágazott magyargyerőmonostori Kemények Erdély legrégebbi főúri családjai közé tartoznak.³ A familia egyik őse, az 1442-es marosszentimrei csatában Hunyadi János megmentéséért életét feláldozó Kemény Simonnak az emlékezete a középkor óta nem halványult az erdélyi köztu-

³ Vö.: Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. Bp., 1912. 512–517; Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. V. Pest, 1860. 174–182.

datban. A következő századokban a család számos tagja jelentős tisztségek viselésével vesz részt a politikai és közéletben. Legmaradandóbban egyértelműen Kemény János írja be a nevét Erdély történetébe, aki, miután három fejedelmet „szolgál ki”, karrierje betetőzéseként végül a fejedelemségig emelkedik. Ezt megelőzően Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György fejedelemsége idején jelentős katonai és kormányzati tisztségeket tölt be, egy ideig fogarasi főkapitány, Fehér vármegyei főispán, kincstartó, az erdélyi hadak parancsnoka, majd II. Rákóczi Györgynek fejedelemmé választott, ám a fejedelmi trónt soha el nem foglalt Ferenc fia mellett kormányzó, számos diplomáciai feladatot ellátó befolyásos tanácsúr, az ország romlását előidéző lengyelországi hadjáratban az erdélyi hadak hadvezére.

És jóllehet, míg kudarcba fulladt és tatár rabságba torkollott hadvezérsége, valamint tragikus, halálával végződött fejedelemsége a történetkutatásra számos vitatott mozzanatot hagy, tatár rabságban papírra vetett *Önéletírását* a magyar írásbeli kultúra egyértelműen maradandó értéként tartja számon. Ehhez a műveltségi vonulathoz tartozónak tekinthető ugyanakkor levelezése kora szellemi és hatalmi tekintélyeivel – például Bethlen Jánossal, Bethlen Farkassal, Szalárdi Jánossal, Szamosközi Istvánnal, továbbá I. és II. Rákóczi Györggyel⁴ –, illetve saját intellektuális tevékenységeként részvétele az erdélyi törvénykönyv, az *Approbata Constitutiones* összeállításában.⁵

A család-számára a főúri címe(ke)t a fejedelem unokái szerzik meg: László, Simon és János 1698-ban a bárói címet, majd utóbbi leszármazottait 1808-ban emeli az udvar grófi rangra.

Már Kemény Jánosnál felfedezhető az az erőteljes intellektuális tendencia, ami a 18. század végén Kemény Simonnál egyértelműen tetten érhető, nevezetesen, hogy utódaiban is konzerválni kívánja saját kulturális szintjét. Ezt példázza az a döntése is, amellyel fiát, Simont a politikus költő Zrínyi Miklós udvarába küldi, nyilván elsősorban diplomáciai megbízással azokban az időkben, amikor Zrínyiiben megfogalmazódik a II. Rákóczi György uralma alatti magyar királyság gondolata, másrészt azonban az „elme pallérozása” céljából.⁶

⁴ Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (KMOL) Törzsgyűjtemény 1059, 1062 sz., Kemény család csombordi levéltára I/204, IV/166, 80, 82, V/37, XII/922. sz. (továbbiakban Kemény cs. lt.); *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp., 1959. 337–451. passim (továbbiakban *Önéletírás*).

⁵ Vö: V. Windisch Éva: Kemény János. In. *Önéletírás*. 5–66, illetve Kemény cs. lt. X/686. sz. – (KMOL) Beszterce város levéltára I. 12585. sz.

⁶ Vö: Bácskai Antal: A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz – Levelek 1654–1679-ből. In. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta Historiae Litterarum Hungaricum*. Tomus X–XI. Szeged, 1971. 67–89.

Kemény János ugyanakkor a család nagy vagyongyarapítója is. Megszerzi Aranyosgerendet, és Kállay Zsuzsannával, ennek halálát követően pedig Lónyai Annával kötött házassága révén a család jelentős magyarországi birtokokhoz is jut.⁷ Az írásbeliséget megbecsülő szemléletét tanúsítja az is, hogy nem elégszik meg – a kor gyakorlata szerint – a család jogbiztosító iratainak megőrzésével/megőrzítésével, hanem személyesen írja fel egy-egy irat hátlapjára annak tartalmát, és helyezi el azokat a család leveles ládjába. Így ő tekinthető az idővel szépen gyarapodott családi levéltár kialakítójának.

Az egykori fejedelem utódai tevékenységi területének súlypontja idővel meghatározó módon Fehér vármegyére tevődik át. Fehér, később Alsó-Fehér vármegye egyébként hosszú évszázadokon keresztül áll Kemény „uralom” alatt, itt töltik be már-már hagyományosan a főispáni méltóságot. A 17. század elején Boldizsár, a későbbi (IV.) János fejedelem édesapja a főispán, majd örökségét másik fia, (I.) Simon (1633–1675), aztán utóbbi dédunokája, (III.) Simon (1736–1799), majd annak fia, (IV.) Simon (1776–1826) veszi át, de a hagyományt a 19–20. századi Kemények is folytatják.⁸

Többen közülük református egyházi és kollégiumi világi előjárók. Ennek megfelelően Csombordon őrzik adatokban gazdag levéltárukat, amelynek egy része itt kerül az 1848–49-es események során – nem egyedülállóan – primitív indulatok martalékává. (A későbbiekben azonban P. Szathmáry Károly, nagyenyedi kollégiumi tanárnak, majd Veszeli Károly borbándi plébánosnak sikerül a szétdőlt iratokból négy kötegnyt rendeznie és az ezek között eligazító négy, latin nyelvű elenchust elkészíteniük. Végül, még az első világháború előtt a levéltár 18. század végéig terjedő anyagát beszállítják Nagyenyedre, Alsó-Fehér vármegye székhelyére, a vármegyei levéltárba. A tudományos kutatás a megjelent publikációkból már akkor értesül a csombordi levéltár forrásértékéről.⁹ A Kemény Simon kultúrapártoló tevékenységére vonatkozó adatokat a továbbiakban jórészt ennek a levéltárnak az anyagára építettük – számolva a szövegkorpusz szétválás következtében hiányos összefüggéseire.)

A magyargyerőmonostori báró Kemény családnak az a tagja, aki Kolozsváron színházépületet szándékszik kialakítani és (talán) színházat működtetni, a Simon nevet hagyományosan viselők közül az 1736-ban született (III.) Simon, akinek földi pályafutása hatvanhárom éves korában, 1799. május 28-án Nagyenyeden ér

⁷ Kiss András: A kolozsvári Állami Levéltár Szatmár vármegyére vonatkozó iratai. In. *Uő: Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 44–50.

⁸ Bicsok – Orbán, 2011. 329.

⁹ P. Szathmáry Károly: A győrmónostori b. Kemény család idősb. fejedelmi ágának okmánytára. In. *Magyar Történelmi Tár*. XVIII/1871. 3–198; Magyar Károly: A Kemény család enyedi levéltára és tatár-rabságból írt levelei. = *Erdélyi Múzeum*, 1897. 262–378; Magyar Károly: Regeszták Alsó-Fehér vármegye levéltárából. In. *Történelmi Tár*. Új folyam. VIII/1907. 81–109.

véget. Szomorújelentését özvegye, cegei gróf Wass Kata írja alá.¹⁰ Szülei Kemény Ádám és kisleánya Rhédey Druzsiana. Felmenőikhez hasonlóan ő is betölti Fehér (az állandó táblák megszervezése után Alsó-Fehér) vármegye főispáni tiszte, de Kraszna és Kolozs vármegyében is viseli ezt a tiszte. Országos méltóságként táblai alelnök, aranykulcsos kamarás. A „császári királyi felség aranykölts komornyik híve, belső titok tanácsosa” – a nagyfejedelemség egyik legtekintélyesebb mágna. Egyházának világi elöljárójaként szoros szálak fűzik a nagyenyedi, marosvásárhelyi, valamint kolozsvári református kollégiumhoz – utóbbinak főkurátora –, illetve a református lelkészességhez.¹¹

Közeleti pályája eseményekben bővelkedő koron vezet keresztül, amely alapvető változásoknak teszi részesévé. Az Erdélyben megszilárdult Habsburg-hatalom elérkezettnek látja az időt arra, hogy a mindenképpen szükséges közigazgatási és bírósági reformok ürügyén megnyírbálja a rendek egyetlen megmaradt ütőképes szervezetének, a nemesi vármegyének (székeknek, vidékeknek) a jogkörét és mozgásterét, úgy, hogy a hivatalnokrendi megszervezés a közgyűlések tevékenységének szüneteltetését, illetve befolyásának csökkentését eredményezi. A katonarend tagjai a császári ármádia kötelékében pedig – ezt az egyházban világi tisztséget viselő Kemény Simon is tapasztalhatja – a valóságban azt az ellenreformációs törekvést szolgálják, amely kemény akadályokat gördít a határőrezredek területén addig virágzó protestáns külföldi egyetemlátogatásnak. (A vagyonosabb főnemesi családok nemcsak a fejedelmi korban, de a Habsburg-uralom idején is masszívan támogatják a *peregrinatio academicá*t – akár úgy, hogy kapcsolataik, befolyásuk révén ösztöndíjakat szereznek az erdélyi ifjak számára, akár úgy, hogy saját vagyonukból, patrónusként támogatják egy-egy tehetséges fiatal külföldi tanulmányútját.) II. József haladónak szánt reformjaiban ugyanakkor egyrészt nem lehet nem észrevenni az igazságszolgáltatási rendszer ellehetetlenítési tendenciáját, illetve azt a kulturális pusztítást, amelyet egyes felosztatott katolikus szerzetesrendek gyűjteményeiben a gondatlan kezelés okozott. Utóbbi reformjaiban pedig lehetetlen nem érzékelni az elnémetesítés veszélyét. Minden bizonnyal ebből a szemszögből kell értékelnünk a művelt Kemény Simon részvételét annak a rendi memorandumnak a megfogalmazásában, amely 1787-ben a jozefinizmus „kinövéseit” bírálja.¹²

Említettük, hogy egy-egy mágna rezidencia, jóllehet nem törvényszerűen, hanem nagyrészt attól függően, hogy tulajdonosa milyen mértékben él társadalmi, vagyoni és a képzettsége lehetőségeit biztosító származási előnyeivel, nemritkán egy adott vidék valóságos kultúrgócává válik. A jócskán megcsonkított

családi levéltár anyaga arról tanúskodik, hogy Kemény Simon kora művelődésének jelentős hordozója, előmozdítója. Ezt igazolja könyvtára, fennmaradt levelezése a kortárs írástudókkal, gyermekei nevelésére fordított figyelme és – nem utolsósorban – egy kolozsvári színházépület kialakítását/működtetését célzó terve.

Könyvtára katalógusának csomkán maradt nyolc oldala relevánsan tükrözi a 18. századi Erdély művelt mágnastrétegének igényeit. A jogi, filozófiai, református teológiai és történeti munkákból megrajzolható tulajdonosuk érdeklődési köre. A többszemponatúan összeállított katalógusban a szerzők szerinti nyilvántartás mellett a térképek külön lajstromban szerepelnek, illetve néhány lap arra utal, hogy a köteteket formátum szerint is katalogizálták.¹³

Életében jól ismert könyvtár lehetett Kemény Simon bibliotékája, világi, valamint hitbéli tudományok tárháza. Vélhetően 1789 pünkösdjére éppen emiatt küldi Marosvásárhelyről Kovásznai Sándor két diákját, Nagy Sándort és Szilágyi Farkast Kemény Simonhoz az alábbi ajánlással: hogy „a szintén jelen lévő Innepi Napokon nem közönséges helyen elmélkedjenek az Istennek amaz Újtestamentombeli első Pünkösdi drágalatos ajándékáról, úgymint a Sz. Lélek Isten kegyelmeinek a Tanítványokra való csudálatos kitöltetéséről, aki, hogy a maga kitöltése idvessége hasznait mostan is voltaképpen éreztessen, Nagyságodnak szívünk-ből óhajtkuk, és békességes, boldog inneplésnek a kívánása mellett magunkat továbbra is nagy alázatossággal ajánlván, állandó tisztelettel maradunk...”¹⁴ A diákok, amint az a Kovásznai levelére utóbb beírt, egyéb elszámolások között szereplő megjegyzésből – „a pünköszi két deáknak adott Hf 6 d 50” – kitűnik, a szíveslátáson kívül némi pekuniáris támogatást is kapnak „nagy kegyességű, kiváltképpen jó patrónus uruk”-tól.¹⁵

A református szellemiséget felkaroló gesztusai mellett „gyakorlatiasabb” módon is segítséget nyújt egyházának, például azzal, hogy második feleségével, Wass Katával megjavíttatja a marosvécsi templomot – amiről 1770-ben címeres építési emléktáblát is állíttatnak.¹⁶

A műveltség – a kultúrában való részvétel – és a tudás/képzettség szükségességének és jelentőségének a felismerése a korszak erdélyi magyar nemességénél is minden bizonnyal egyenes arányban áll(hat) a kiváltságos vagyoni és társadalmi helyzetből fakadó feladatok ellátásának tudatosításával. Ezt egyébként gyakorlati szükségesség is magyarázza. Amennyiben versenyképes kíván maradni a különböző adminisztratív pozíciók megszerzésében, képzettnak kell lennie – így valójában a közeleti pályán, a politikai szintén való érvényesülési

¹³ Kemény cs. lt. XXXII/1040. sz.

¹⁴ Kemény cs. lt. XXXIII/1118. sz.

¹⁵ Kemény cs. lt. XXXIII/1118. sz.

¹⁶ Kelemen Lajos: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. I. A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Buk., 1977. 106.

¹⁰ KMOL Szomorújelentések gyűjteménye 867.

¹¹ Uo.; *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közléteszi W. Kovács András. Kvár., 2006. 68. 392. j.

¹² Vö: Makkai László – Szász Zoltán: *Erdély története*. 2. k. Bp., 1986. 1109–1111.

igény szinte kényszeríti a műveltségszerzésre. Cserei Mihály 1756-ban írt végrendeletében ezt egyértelműen meg is fogalmazza utódai számára: „[...] jó fiaim, ti is tanuljatok, mert a tudománynak minden ember hasznát veszi mind Erdélyben, mind más országokban. Ha pedig nem tanultok, a paraszt ember gyermekeinél is alábbvalók lesztek.”¹⁷

Báró Kemény Simon mentalitása e tekintetben, a jelek szerint, nem sokban különbözik a hivatalt viselt köznemes – általános társadalmi tapasztalatot és élet-szemléletet is tükröző – mentalitásától, hiszen gondosan igyekszik biztosítani fiai számára (legalább) a maga műveltségi és tudásszintjét. Az utód tudásbeli előmenetelének egyik biztosítéka a bevett gyakorlat szerint a jó képességű tanulótárs jelenléte. Ennek kiválasztása nem jelent gondot Kemény Simon számára, hiszen egyháza világi előljárójaként szemmel tarthatja a református kollégiumok kiváló diákjait. Így esik választása az akkor Nagyenyeden diékeveit töltő, kivételes képességű, a jövő reménységének tekintett, tizenkét éves Bolyai Farkasra, akit legidősebb fia, Simon mellé vesz fel tanulótársnak, és aki 1787 októberében halálát a „tekintetes liber Báró” irányában kamaszos lelkesültségű névnap iudvözlő levéllel fejezi ki, amelyben köszönetet mond több rendbeli jótéteményeiért.¹⁸ Bolyai Farkas hosszú ideig marad ifjabb (IV.) Kemény Simon mellett, követi őt a kolozsvári Református Kollégiumba. A két igen különböző társadalmi helyzetű és alkatú fiatal között kialakult intellektuális kapcsolat és barátság egészen Kemény Simon – aki I. Ferenc zsarnoki uralma idején őseihez hasonlóan szintén Alsó-Fehér vármegye élén áll, de nem főispánként, hanem vármegyei adminisztrátorként – 1826-ban bekövetkezett haláláig tart.¹⁹

Ifj. Kemény Simon és Bolyai Farkas hazai tanulmányait Németországban folytatják, rövid ideig a jénai, majd a göttingeni egyetemen, ahol előbbi jogot, utóbbi matematikát tanul. A külföldi tanulmányútra – amelyen Kemény Simon másik fia, János is részt vesz – az apa szükségesnek véli, hogy fiai mellé a tanulmányok irányítására és felügyeletére lécfalvi Bodor Pált bízta meg. A Kolozsvárt 1795. szeptember 1-jén keltezett megbízólevél pontosan indokolja, miért kell a két Kemény-fiúnak külföldön tanulnia, de nagymértékben árulkodik apjuk felelősségtudatáról és gondoskodásáról a helyébe lépő fiatalok megfelelő képzettségének biztosítását illetően: „Két nagyobb fiamat, báró Kemény Simont és Jánost külső országokba szándékozván küldeni bővebb tanulások és experienciák végett, hogy jövendőben, mind az Isten házában, mind az hazának annál hasznosabb tagjai lehessenek, felséges fejedelmünknek szolgálatjára is alkalmasabbakká legyenek, fogadtam meg ezen utazások és külső országokban lejendő mulat-

ságok alatt melléjek és körlettek kívántató vigyázására és szolgálatára nemes Bodor Pál ökegyelmét oly maga kötelezésével, hogy egész külső országokban való utazásokban, mulatásokban mindvégig velek utazzon és légyen, ahol lesznek szüntelenül [...]”²⁰ A megbízólevél részletesen felsorolja Bodor Pál teendőit, kiemelve felelősségét, miszerint szüntelenül azon legyen, hogy nagyobbik fia tudományát „öregbítse” és tanítsa őt.

Kemény Simon fiai zenei képzéséről is megfelelően kíván gondoskodni – erről tanúskodik az az 1796. augusztus 23-án, Bécsben keltezett szerződés, amelyben egy bécsi „Klawiermeister” arra kötelezi magát, hogy 70 Rf fizetség ellenében néhány hónapon keresztül zongoraleckéket ad a fiatal Kemény báróknak.²¹

II. József 1790-ben bekövetkezett halála erőteljes erjedést eredményez a magyar rendi társadalomban az abszolutizmust követő állami szervezetet illetően. Vannak, akik a hagyományos alkotmányos rend különböző módon történő helyreállításában vélik megtalálni a jövő útját. Vannak, akik a francia forradalom polgári eszmerendszere hazai átültetésében látják a megoldást, sőt – akárcsak a 17. század végén – felvetik Erdélynek az anyaországhoz történő visszacsatolása lehetőségét.

A jozefinizmus idején észlelt elnémetesítési veszély elhárítása tekintetében azonban nem különböznek a nézetek. A 18. század végén jelentkező felvilágosodás jegyében, a II. József halálát követő időszakban és az új helyzetben társadalmi méreteket öltenek a nemzeti – magyar – nyelv megőrzését és művelését előtérbe helyező törekvések, amelyek aztán átgyűrűznek a következő évszázadba, úgy, hogy a reformkor nemzeti intézményteremtő céljaiban is prioritásként fogalmazódik meg a nyelvművelés. (E tendenciának bőséges bizonyítékait adják – egyebek között – a vármegyék egymáshoz intézett átiratai és a hatalomhoz felterjesztett feliratai is.)

AZ 1793. ÉVI SZÍNHÁZÉPÍTÉSI TERV

Kolozsváron az említett eszmeiség jegyében alakul meg (1793) az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság²² és ugyanennek az áramlatnak a hatására tartják meg 1792. november 11-én az első magyar nyelvű színházi előadást, amit a kolozsvári hivatásos magyar színjátszás kezdetének tekint a szakirodalom – kiemelve azonban aényt, miszerint az esemény távolról sem egyszerű kiindulópontja az erdélyi magyar színjátszásnak. Sokkal inkább az előző időszak színházmozgalmi cselekményei szintézisének egyfajta lezárása és a fejlődés folya-

¹⁷ Idézi Szabó Miklós – Szőgi László: *Erdélyi peregrinusok*. Marosvásárhely, 1998. 9.

¹⁸ MTAK K 22/146, Bolyai-gyűjtemény

¹⁹ Vö: Oláh-Gál Róbert: Bolyai Farkas és Kemény Simon családja. = *Valóság*, 2011. 7. sz. 59–68; KMOL Szomorújelentések gyűjteménye 869.

²⁰ Kemény cs. lt. XXXIV/1208. és 1244. sz.

²¹ Kemény cs. lt. XXXV/1246. sz.

²² L. *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Szerk.: Jancsó Elemér, Buk., 1955.

matában egy új szakasznak az első állomása. Ekkor azonban a város még nem rendelkezik önálló színházépülettel, közsínházzal, „komédiaházzal”. Az első előadást is az teszi lehetővé, hogy gróf Rhédey Mihályné báró Bánffy Terézia egy évre átengedi a magyar színtársulatnak a Rhédey-háznak azt a „száláját”, amely mindaddig álarcosbáloknak és német nyelvű színielőadásoknak adott helyet. A színház történeti szakmunkák – a feltárt források adta lehetőségek függvényében – kimerítően foglalkoznak az indulás éveinek történéseivel; az első előadástól a Farkas utcai színház megnyitásáig.²³ A kezdeti évek vonatkozásában e munkák megemlítik a források hézagosságait, kiemelve, miszerint az indulást követő közvetlen időszakban az adatok jórészt a színészek személyéről, a társulat összetételéről, a színtársulaton belüli viszályokról szólnak – és kevésbé az előadásokról.²⁴ Jóllehet a játérend nagyrészt követhető, az adatközléseket illetően kidolgozott rendszernek az előadás színhelyét jelölő pontja jóformán megválaszolatlan marad, nyilván, mert ezt a színlapon sem tüntetik fel.²⁵ Mindez azt bizonyítja, hogy a kutatásnak mind ez ideig nincs tudomása báró Kemény Simonnak közvetlenül a magyar nyelvű színielőadások beindulása utáni színházépítési tervéről.

A Kemény család csombordi levéltárának az Állami Levéltárban történt végleges rendezése és katalógizálása során a műveletet végző levéltáros az 1146–1146. g. jelzettel egy csoportba gyűjtötte az 1790-es évek színházi vonatkozású iratait, úgy, hogy minden iratnak külön katalóguscédulát készített. Ezek közül az 1146. a. sz. irat regesztája tájékoztat Kemény Simon színházépítési tervéről. A katalóguscédula szerint ezt a tervét egy Karán, 1793. november 13-án kelt levélben fejt ki tisztartójának, (praefectus) Incze Istvánnak. A levél vizsgálata azonban egyértelműen ráébreszti a kutatót egy feldúlt, az iratok összefüggését nélkülöző levéltár kutathatóságának zsákutcaira. Az egynek vélt levél vizsgálata alapján ugyanis kiderül, hogy valójában Kemény Simon két megcsonkított levéllel álunk szemben. A „Kedves Tiszteletes Uram” megszólítású levél befejezetlen, következésképpen keltezetlen. Ebben esik szó a színházépítésről. A Karán keltezett írott szövegnek, levélrészletnek hiányzanak az első oldalai, bár Kemény Simon ezt szintén Incze Istvánnak írja, főképp gazdasági ügyekről. Az eredetileg egy entitásként kezelt levél első része/töredéke a színházépítési tervről szóló elképzelést a maga konkrétumaiban vázolja az alábbi szöveggel.²⁶

„Kedves Tiszteletes Uram,
Az úton, még ide jöttem, perpendáltam [gondolkodtam] magamban, miképpen leszen jobb ez idén építtetnem Kolozsvárt, de csak megállottam azon, hogy azon tractust, melyben a paplanas, nyerges korcsomárosok laknak, el nem rontom, mert annak jó falai vadnak, hanem avval szemben, ahol most a secesszus [árnyékszék] vagyon, éppen olyan hosszú, de szélesebb kőistállót csináltatok, és úgy, mint a gróf Bethlen Gergelyné asszonyom kapuja közti van, oszlopokra öszveboltoztatom, mely szerint alól jó istállóm, a boltozás alatt jó szekérszínem leszen, mégis a korcsoma tractusán lévő négy házak [szobák] is megmaradnak. Ezekre osztán fenn egy éppen akkora nagy palotát [termet] csinállok, mely akkora leszen, mint az alatta való épületek egészen, és úgy gondolom, leszen két akkora, mint a mostani komédiaház, melyben elférhetnek, ha tetszik, ha pedig ~~vagy-néki~~ ~~nem-tetszenék~~ a komédia megszűnnék, könnyű lesz elreggettetnem, kitelik nyolc jó ház belőle, így semmi károm nem lesz, de ha úgy építtetném, mint a templomokat, a föld színétől fogva kezdve, a nálam 1mo igen sokba telnék, ezerekbe, mégis 2do ha a komédia megszűnnék, nem venném hasznát, így pedig 3mo azon kívül, hogy én is szek securitásba leszek, a komédia is megfér benne, ahhoz képest, amint most látom, és 4to magasságát annyira moderáltatom, hogy magasabb leszen, mint a mostani komédiaház, mert stakkatúráját laposan a fedél alá fel lehet húzni, mint a vécsi külső lelátón is van, és így körödes ~~kü~~ kívül egy sorral [...] is elég elfér, Kolozsvárnak elég is az, mert Bécshez, Budához hijába hasonlítyuk a komédiaházat, mert csak nincs itt annyi nép, mint ott, a pedig 5to semmi, hogy garádicson kell belé felmenni. Látom, most is azon mennek, hanem a garádics jobb leszen, 6to accessusságát pedig a hintóknak hogy lehet, megmutattam Fejér uramnak, mely a Kornis-házon túl...”

A levéltöredék félreérthetetlenül bizonyítja, hogy Kemény Simon kolozsvári ingatlanát úgy kívánja átépíteni, hogy az abban kialakított „palota” jóval tágasabb „komédiaházként” funkcionálhasson, mint a Rhédey-ház „szálája”, amely a levél megírásának időpontjában helyet ad a kolozsvári színielőadásoknak. A „komédiaházba” – az elképzelés szerint – lépcsők vezetnének fel, sőt a szöveg a hintók „parkolóhelyéről” is rendelkezik. A töredék azt is bizonyítja, hogy Kemény Simon igen tájékozott a város színjátszásának helyzetét, a színtársulati zavarokat illetően, és empirikusan vélekedik az első év színházlátogatottságáról is – utóbbi készíti arra, hogy összehasonlítsa a kolozsvári realitást a budai és bécsi helyzettel.

Sajnos, a családi levéltárban kialakított színházi iratcsoport nem szolgáltat pontos adatokat a komédiaház felépítésére és működtetésére vonatkozóan. Az iratok közül azonban a színészek kötelezvényei talán közelebb segítenek néhány adat árnyaltabb értelmezhetőségéhez. E kötelezvények akkor keletkeznek, amikor a szakirodalomban is említett „színészköztársaság” válságba jut, és a társulat tagjai újabb és újabb megoldásokat keresnek a további előadások lefolytatásának

²³ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kvár, 1897. 75–263. (továbbiakban Ferenczi, 1897.); Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei – 1793–1821*. Buk., 1972. (továbbiakban Enyedi, 1972.); Janovich Jenő: *A Farkas utcai színház*. Bp., [é. n.] (továbbiakban Janovich, é. n.) 22–39.

²⁴ Ferenczi, 1897. 94; Enyedi 1972. 26.

²⁵ Enyedi, 1972. 120–127.

²⁶ Kemény cs. lt. XXXIII/1146. a. sz.

biztosítására.²⁷ Időben az első a társulat négy tagja, Mihály Antal, Patkó Kótsi János, Fejér János és Haralyi Fejér István 1793. június 14-én Kolozsváron kelt, pecsétjeikkel ellátott megállapodása. Ebben az említett négy színész leszögezi, hogy miután Fejér János lemondott előljáróságáról, és a társulat egy „közönséges társaságot” (köztársaságot) alapított, melynek tagjai között a „kár, haszon és közjóra való törekvés” közös volt, ám ez a társaság működésképtelenné vált, az aláírók vállalják az előadások folytatását a kötelezvényben rögzített feltételek mellett.²⁸ A másik két irat, mind Nagyváradai Kontz József, mind Öry Fülöp István kötelezvénye néhány nappal későbbi, június 19-ei keltezésű. Az aláírók, miután Fejér Jánost Cserei Farkas, az Erdélyi Magyar Játzó Szín pártfogója előljárói hivatalába visszahelyezte, vállalják, hogy továbbra is játszanak a társulatban, adott feltételek közepette.²⁹ Az ismertetett iratok mellett található még egy töredék Fejér János havi számadásáról a színészek béreit és a színház egyéb költségeit illetően.³⁰

Az idézett iratok adataiból az alábbi kép rajzolódik ki: a színészi „köztársaság” működésképtelenné válását követően az Erdélyi Magyar Játzó Szín megbízásából ismét Fejér Jánost lesz a színtársulat vezetője. Utóbbi 1793. június közepe táján neki is kezd a társulat újraszervezéséhez. Tisztában van azonban azzal, hogy novembertől megszűnik a Rhédey-házban az előadások megtartásának a lehetősége. Ekkor léphet érintkezésbe Kemény Simonnal – hogy ez kinek a kezdeményezésére történik, arról nincsenek adataink. Találkozásaik – levélváltásaik? – egyik következménye lehet az a levéltöredék, amelyben Kemény válaszol az iratban említett Fejér János társulata számára felépítendő komédiaház tervét. A (végső) megállapodás – ha van ilyen – szövegét nem ismerjük ugyan, de valószínűsíthető létrejöttének egyik bizonyítéka az a középkor óta élő gyakorlat, miszerint a megkötött jogügylet esetén a jogokat átruházó fél átadja a másik érintett félnek az ügy tárgyára vonatkozó jogbiztosító jogosultságot bizonyító aktákat. Mint ahogyan Fejér János is átadja Kemény Simonnak a társulatra vonatkozó iratokat. Ezekből maradtak meg a családi levéltárban a fentebb idézettek. Amelyek azonban – a maguk torzó mivoltában – természetesen nem adnak választ néhány lényeges kérdésre. Így mind ez ideig nem tudjuk azonosítani Kemény Simonnak azt a kolozsvári ingatlanát, amelyből a komédiaházat kívánta kialakítani. A kolozsvári városi adókönyvek megmaradt köteteiben erre nem találtunk adatokat. Nincs adatunk arra vonatkozóan sem, hogy a komédiaház – vagy csak egy újabb „szála” – valójában megépült-e. Mint ahogyan arra sem, hogy az

²⁷ Vö: Janovich, é. n.

²⁸ Kemény cs. lt. XXXIII/1146. c. és d. sz.

²⁹ Kemény cs. lt. XXXIII/1146. b. és f. sz.

³⁰ Kemény cs. lt. XXXIII/1146. g. sz.

egyébként folyamatosan működő társulat játszott-e egyáltalán az esetleg felépült Kemény Simon tervezte „palotában”. Mindez további kutatások feladata.

Arról azonban, hogy a kolozsvári magyar nyelvű színjátszás nemcsak Kemény Simonnak, de családjának is szívügye, tanúskodik például az a bejegyzés, miszerint Kemény Simonné Wass Kata évekkel férje halála után, még 1803-ban is segíyezi a színtársulatot.³¹

Kemény Simon – erőteljes kultúraorientáltságával és -támogatásával – egyfelől a „régie erdélyi”, a fejedelemség kori konzervativizmust és folytonosságot képviseli a Habsburg-integráció korában – a némiképp beszűkült lehetőségek közepette személyes, társadalmi és politikai kapcsolati hálók segítségével, a vagyon és a szociális státusz felhasználásával közvetlenül kultúrahordozói szerepet vállal, másfelől éppen ez által ölt magára már egy modernebb szerepet (is), a reformkori arisztokráciát.

³¹ Ferenczi, 1897. 135.

VELKEY FERENC

**„MOST INKÁBB CSAK A QUALITÁSRA,
MINT QUANTITÁSRA KELL TÖREKEDNI.”**

**VIZSGÁLATI SZEMPONTOK A (PESTI) NEMZETI KASZINÓ
TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ**

A címadó idézet eredeti változatát („Örülök, hogy oly nagy számra ment már társaságunk. Most már inkább a kvalitásra kell tekintenünk.”) Széchenyi István 1835. december 10-én vetette papírra Pregardt Jánosnak írt levelében, aki a gróf (és Fáy András) mellett ekkor a Kaszinó egyik igazgatója volt. Egy nappal később idézte-ismételte el a formulát titkárának, Tasner Antalnak az előző szöveg-helyre utalva: „Pregardt[nak...] tegnap írtam [...] – Most inkább csak a kvalitásra, mint kvantitásra kell törekedni.” A két (összefüggő) szöveghely természetesen a (pesti) Nemzeti Kaszinó rekrutációjára vonatkozik, annak aktuális, 1835 végi széchenyiánus megfontolására: most inkább a „minőség” és nem a „menyiség” szempontját kell előtérbe állítani – szolt a gróf üzenete.¹

Az idézetek történeti kontextusát az 1836. januárban esedékes évi rendes Kaszinó-községülés jelöli meg, hiszen akkorra kellett „megmutatkoznia” az 1835-ben kezdődő új ciklusra aláíró „részes-tagságnak.” Közismert, hogy a Nemzeti Kaszinó részvényes társaság formájában működött, és a tagok kezdetben három-három, majd 1835-től hat évre kötelezték el magukat. Így ismétlődően a folyamatos és a megújulás időszaka lett a Kaszinó életében a hosszú ciklus kezdete. Nem véletlen, hogy az 1835-ös (és 1836-os), illetve a (még tágabb) tízéves ciklust kezdő 1841-es Kaszinó-évkönyv tartalmazza a leghosszabb „feljegyzést” azokról „kik a Casino múlt aláírásában részt vettek, [...] de] az új aláírásra nézve [...] teljes akaratjuk még tudva nincs.” Másrészt pedig ugyanígy a ciklusváltáskor született a leghosszabb lista az új tagokról. A még nem aláírók és az új tagok száma a cikluskezdő évkönyvekben: 1835-ben: 12, 56; (1836-ban látszódik igazán „a még alá nem írtak” nagy száma: 46), míg 1841-ben ugyanez az adat-

¹ Széchenyi István Pregardt Jánosnak elküldött levelének eredetije: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár Széchenyi Gyűjtemény (alább: MTAK Kt SzGy) K 197/100. Kiadva az idézett Tasner Antalnak írt levéllel (1835. dec. 11.) együtt: *Gróf Széchenyi István levelei. II. Összegyűjtötte, előszóval, s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. Bp., 1890. [Gróf Széchenyi István Munkái, IV. alább: SzIL2.] 205–207. A tanulmány szövegébe illesztett idézeteket emendált formában közlöm (– a szerző).*

pár: 130, 71.² A Kaszinó-tagok rekrutációjának történetében tehát hangsúlyozottnak kell figyelnünk a kezdeti évek (1827–31) mellett a nagyobb cikluskezdő határokat is (1835, 1841). S természetesen ezekben az időszakokban ragadható meg a Kaszinó-szervezők aktivitása is leginkább, és ekkor ismerhetők meg a tagság összetételére vonatkozó (esetleg változó) szempontjaik.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy az újabb Kaszinó-irodalom áttekintése nyomán vizsgálati szempontokat jelöljünk meg azokhoz a kérdésekhez, hogy (általánosabban) mi tekinthető „minőségnek” a Nemzeti Kaszinó társadalmi arculata szempontjából 1835-végén; és (konkrétan) hogy mit tekinthetett az alapító-igazgató „minőségnek” akkor, amikor fentebbi sorait rögzítette. Szándékoltan egy forráskör adataival szeretnénk megmutatni, hogy egy-egy mélyfúrás milyen módon járulhat hozzá az egyesület vizsgálatához. Azaz (döntően) az 1835. október-december közötti anyag alapján szándékozunk árnyalni a Kaszinó társadalomtörténetére irányuló kutatást. Ezt a munkát az egyik előtanulmányunk szánjuk ahhoz az átfogó vizsgálathoz, amelyikben Széchenyi és Kossuth első „személyes” találkozását, „a Kaszinó-jelenetet” (Kossuth 1836. május 29-i „kiebrudalásának” történetét) dolgozzuk fel. A konferencia (és e kötet) tematikájához annyiban kapcsolódik elemzésünk, hogy újra felteszi a kaszinó-irodalom egyik alapvető kérdését, hogy mennyiben tekinthető exkluzív klubnak, a magyar mánás társadalom reprezentációs terének a Nemzeti Kaszinó? Azaz mennyiben segítette elő a „felső rétegek” rendi válaszfalakon átnyúló integrációját vagy éppen mennyiben az elzárkózását. A kérdésnek természetesen szerteágazó társadalomtörténeti vonatkozásai vannak, s alapvetően érintkezik az intézményszociológia, illetve a viselkedésszociológia stúdiumaival, hiszen minden elitet (vagy elit-csoportot) integráló klub alapdilemmája a két fogalom (*kvantitás*, *kvalitás*) arányának megtalálása: a rekrutáció dinamikájának és az exkluzivitás megőrzésnek összhangja-ellentéte (vagy éppen a csoport-, ill. egyén viselkedése-

² A Kaszinó-évkönyvek 1828-tól jelentek meg évről-évre nyomtatott formában. A kötéslapon rendre a *Pesti Casino Könyv* megjelölés szerepelt (utóbb egybeírva), de a kötetek címe többször változáson esett át. Az első (kiadott) szám könyvészeti adatai: *A' Pesti Casino tagjainak A. B. C. szerint való feljegyzése és annak Alapjai* 1828. Pesten, Petróczai Trattner J. M. és Károlyi I. 1828. 1830-tól szerepelt a címlapon (a kötéslap maradt ugyanúgy!) a *Pesti* helyett a *Nemzeti Casino* megjelölés, majd apró változások után rögzült az a címforma, amelyik 1848-ig megmaradt: *A' Nemzeti Casino' Részeseinek Névsora Betűrenddel, annak Szabályai 's egyéb Tudnivalói* 1834. [...] kiadta Tasner Antal. Pesten, Trattner-Károlyi [1834.]. Az első 20 kötet mindegyike ugyanebben a nyomdában készült, de a megjelölt összeállító személye (kézdetben: *kiadó*, később: *szerkesztő*) változott. Az első időszakban (1828–30) Széchenyi István és Döbrentei Gábor, utána (1831–33) Huszár Elek és hosszú ideig Tasner Antal (1834–41) volt a szerkesztő, majd Szeniczey Gusztáv (1842), Tóth Lőrinc (1843), s utóbb Sebők Károl (1844–47.) következett. Az egyszerűség kedvéért a Kaszinó-könyveket a későbbiekben a kötéslapon szereplő rövidebb címmel (*Pesti Casino Könyv*) és a tárgyév megjelölésével hivatkozom (– a szerző). Az adott helyek: *Pesti Casino Könyv* 1835: 41–45. és 46.; 1836: 44–46.; 1841: 57–59. és 65–71.

ben való kifejeződése: hívás, ajánlás, bevezetés, befogadás, tolerancia, elhárítás, elutasítás, kinézés, kizárás stb.)

Elemzésünket az aktuális szakmai diskurzus bemutatására építjük, hiszen „vizsgálati szempontjaink” megfogalmazását az utóbbi évtizedek, évek kaszinó-tanulmányai inspirálták.

Praktikus okokból téma-, ill. közelítéstípusokat különítettünk el a szakirodalomban (a kölcsönhatások sokasága ellenére), azért hogy érzékletesebben megmutathassuk az alapirányokat.

I. A *Nemzeti Kaszinóra* vonatkozó összefoglalásoknak továbbra is a legfőbb színtere a *Széchenyi-irodalom*. A Széchenyi-tanulmányokból az 1960-ban megragadható historiográfiai „félfordulat” után teljesen eltűnt az a leegyszerűsítő (marxizáló) szempont, amely az „osztálykorlát” sémájába zárta a Széchenyi-jelenség társadalomtörténeti vonatkozásait.³ A következő korszak monográfiáiban a Kaszinó Széchenyi társadalom-átalakító programjának fókuszába került. Gergely András, ill. Bárány György köteteinek a jelentősége, hogy a szerzők a Kaszinót Széchenyi koncepciójába ágyazottnak vizsgálták, s így egyszerre elemezték a gróf *társadalom-képét*, *reform-modelljét*, *elit-koncepcióját* és annak érintkezését a program többi elemével.⁴ Ennek a közelítésnek az igazi értéke, hogy a zárt intézménytörténeti rekonstrukciókkal szemben a Széchenyi művek *Egyesület-* vagy *Kaszinó-fejezetei* érdemben megszólaltak.⁵ Például Gergely András eszméletörténeti munkája adott először magyarázatot arra a kérdésre, hogy Széchenyi miért a Kaszinó kapcsán próbálta definiálni a *Világban* szabadságfogalmát, s a Kaszinót miért tekintette „szabadság-iskolának.”⁶ Lackó Mihály Széchenyi–Kossuth vita-könyvének narratíváját egyértelműen a társadalomtörténeti szempont határozta meg, úgyhogy nála igen nagy hangsúlyt kapott a „tömegpolitikától” irtózó reformpolitikus „új emberre” irányuló (elitista) modellje,

³ Példaként a „félfordulatra”: Barta István: Széchenyi és a polgári nemesi reformmozgalom kibontakozása. = *Történelmi Szemle*, 1960. 223–240.; István Barta: István Széchenyi. In. *Acta Historica. Revue de l'Académie* [...] Tomus VII. Bp., 1960. 63–101.

⁴ Gergely András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 62.) Bp., 1972. (Társadalom és haladás; egyesülés egyesületek című alfejezetek) 97–112. (továbbiakban Gergely, 1972.); Barany, George [Bárány György]: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian nationalism 1791–1841*. Princeton, 1968. (Chapter V. *Regenerating A Nation*) 135–181.

⁵ Széchenyi István: *Hitel*. In. [kritikai kiadás:] *Gr. Széchenyi István Hitel, a Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. [Gróf Széchenyi István Összes Munkái. II. (továbbiakban SZÍÖM) Magyarország újkori történetének forrásai.] Szerk. Dr. ifj. Iványi-Grünwald Béla. Bp., 1930. 407–419.; Gróf Széchenyi István: *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Pesten, 1831. 312–471. (továbbiakban Széchenyi, 1831.)

⁶ Gergely, 1972. 110.; Széchenyi, 1831. 382–396.

középpontjában a Kaszinóval.⁷ Még az 1980-as években egy jelentős Széchenyi-forráskiadvány gazdagította a Kaszinó-anyagot,⁸ de természetesen az újabb Széchenyi-biográfiák is, amelyek méretüknél fogva érdemben szólhattak a Kaszinóról (jelesül Csorba László és Oplatka András kötetei), árnyalt észrevételeket tettek róla; egyik esetben inkább (Pulszky Ferencre hivatkozva) az exkluzivitásra, a másik esetben inkább a társadalmi nyitásra nagyobb hangsúlyt téve.⁹

II. A *művelődéstörténeti kutatás* enciklopédikus eredménye Fülöp Géza könyve, amely a reformkor összes (az olvasásához, könyvtárhoz kötődő) együletét egybe-egyejtve jellemezte. A munka hozadéka számunkra az adatgazdagság mellett az, hogy a szerző bőven szólt a Nemzeti Kaszinóról (összefoglalta történetét), s azt a korszak *kaszinó-mozgalmába ágyazottan* tárgyalta. A pesti Kaszinó hatását taglalva nagy hangsúlyt tett arra is (itt némi politikai leegyszerűsítéssel élve), hogy mennyiben tértek el a „vidéki” együletek az „anyaintézménytől”. Különösen az olvasáskultúra összefüggésében mutatta be az egyesületek sokrétű kulturális szerepét, illetve a közgondolkodás átalakulásában betöltött funkcióját. Hosszabb társadalomtörténeti fejtegetésbe Fülöp Géza nem bocsátkozott, de egyértelműen úgy foglalt állást, hogy a Kaszinó nem volt exkluzív intézmény. Ezt egyrészt egy kortárs angol szerző véleményével igazolta, másrészt pedig a névsor összetettségével, amelybe a főurak mellett jócskán bekerültek az irodalmi élet kiválóságai, a pesti polgárság tekintélyes tagjai stb. is.¹⁰

III. Az *intézménytörténet* az egyik megszokott műfaja az *egyesület-történeteknek*. Az ilyen munkákra külön inspirációt egy-egy „fennállás-évforduló” adott, amelyre rendszerint valamely tag (vagy helytörténész) áttekintést készített az egyület történetéről. A Nemzeti Kaszinó esetében a klasszikus, sokat idézett mű Ilk Mihályé (1927), de se szeri, se száma a vidéki kaszinók 50, 100 éves jubileumára megjelenő „emlékező” munkáknak.¹¹ Az évfordulós szövegek maguk is

vizsgálat tárgyát képezhetik, hiszen megmutatják, hogy hogyan alakult a Kaszinó(k) *emlékezet-története*. Bár az emlékezet-kutatásnak ez a területe kevésbé indult meg Magyarországon, de egy kiváló forráskiadvány immár közvetlen alkalmat teremt arra, hogy a Nemzeti Kaszinó (és Széchenyi) emlékezete (kultusza) az évről évre ismétlődő serlegbeszédnek vizsgálatával elmélyüljön.¹² Visszatérve az intézménytörténethez: a műfaj természetéből következően általában a szerzők kitérnek az alapítás körülményeire, az alapító szándékainak jellemzésére, az alapszabályok ismertetésére; a közgyűlésekre (azok közül főleg a „változásokat” hozókra), s így általában olyan nagy ívű elemzést készítenek, amely elsősorban a jeles eseményekre épülő reprezentációs célhoz illeszkedik. Olykor azonban sor kerül a székház, termék leírására, a tagság összetételének rövid értékelésére; az egyesület alkalmainak, hétköznapijainak bemutatására és csaknem mindig a könyvtár, újság- és folyóirat-állomány rövid ismertetésére.¹³ Nagy jellegváltáson a műfaj nem esett át, de a 20. század második felétől azért a társadalomtörténeti szempontra is erőteljesebb hangsúly került.

III/A. A Nemzeti Kaszinóról *komplex intézménytörténeti elemzést* készített Bettina Gneiße, akinek bochumi disszertációja (1989) az eddigi legbővebb értekezés a Kaszinóról. S ha a szerző elemzésében nem is jelölt meg új szempontokat, de munkájának tisztes érdeme, hogy korrekt forráskutatásra épülő alapos összefoglalását adja a Nemzeti Kaszinó (és több vidéki társa) reformkori történetének.¹⁴ A kötet *társadalomtörténeti fejezete* (és adattára) azonban csak statikus regisztrációja a tagságnak, illetve néhány (inkább formálisnak nevezhető) szempont szerinti statisztikai feldolgozása.¹⁵

Bettina Gneiße egyrészt a tagság mennyiségi fejlődését vizsgálta 1827–1848 között az évkönyvek létszámadatára építve. Grafikonja világosan bizonyítja, hogy 1840-ben és az 1840-es évek év második felében érthető el reformkori „létszám-maximumát” a Kaszinó, hiszen ekkor az 570-es szint körül stabilizálódott a tagság. Ő is rögzítette, hogy az időleges visszaesések a hosszú aláírási ciklusok

⁷ Lackó Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*. (Magyar História) Bp., 1977. A teljes hosszú bevezető fejezet (A vita előtt) ide húz: 11–153.

⁸ *Széchenyi pesti terve*. (továbbiakban SzPT) Válogatta ... jegyz.: Bácskai Vera és Nagy Lajos. Bp., 1985.

⁹ Csorba László: *Széchenyi István*. Bp., 1991. főként 65–66., Oplatka András: *Széchenyi István*. Bp., 2005. 170–171., 278–282.

¹⁰ Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp., 1978. *Kaszinók, társalkodó együletek, olvasóegyesületek* alfejezet. 89–137.

¹¹ Ilk Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története. 1827–1926*. Bp., 1927. Itt a példareneteg listázásától eltekintünk, hiszen Soprontól Marosvásárhelyig, Bereg megyétől Szegedig számtalan Kaszinóról született áttekintő évfordulós munka. Az alább idézett Bettina Gneiße disszertációjának jegyzéke pl. 14 ilyen tételt tartalmaz (a további reneteg jubileumtól független kaszinó-történet mellett).

¹² *Széchenyi emlékezete. Serlegbeszéd a Nemzeti kaszinóban 1864–1944*. Bev., jegyz. Anka László. Tan: Körmendy Kinga. Bp., 2010.

¹³ A legutóbbi kaszinó-történet minden szempontból követi ezt az intézménytörténeti tradíciót: Tóth Szabolcs Barnabás: *A sepsiszentgyörgyi olvasóegylet/kaszinó története (1835–1946)*. In: *Acta Siculica (A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve)* 2010. Sepsiszentgyörgy, 2010. 459–480.

¹⁴ Gneiße, Bettina: *István Széchenyis Kasinobewegung im ungarischen Reformzeitalter (1825–1848): ein Beitrag zur Erforschung der Anfänge der nationalliberalen Organisation im vormärzlichen Ungarn*. Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris, Lang, 1990. (Europäische Hochschulschriften: Reihe 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften; Bd. 433) [Universität Bochum, Dissertation 1989.] Főként: 68–140.

¹⁵ Uo. II/3. „Mitglieder” alfejezet és az alapító-tagok (1827), ismert tagok (150 név) és igazgatók (20 név) listái: 95–122., 349–364.

kezdeteire (1835, 1841) vezethetők vissza.¹⁶ Osztályozta az évkönyvekben megjelölt „cím” szerint a tagokat (Pest, Buda, Bécs, egyéb); s végül egy életkorcsoport diagrammon kimutatta, hogy a tagnévsorban a 30–40 év közöttiek voltak a legnagyobb számban.¹⁷

A vonatkozó fejezet szöveges része lényegében a mágánások és „nem mágánások” („*Magnaten und Nichtmagnaten*”) arányának hosszúságos taglalását tartalmazza évkönyvről-évkönyvre felsorolva az új tagokat és az „összetétel” elmozdulásait. Az érdekesebb belépőkhöz (pl. Bezerédj István, Metternich, Apponyi György, Batthyány Lajos) külön megjegyzéseket fűzött a szerző, s rendre listázta a részessé váló főnemes, hivatalnok, táblabíró, kereskedő, értelmiségi stb. tagokat. Ő nem a megszokott három „rendi kategória” (főnemes, nemes, polgár) arányszámait vizsgálta, hanem kifejezetten a mágánások mennyiségi viszonyait vetette össze a többivel. A kategóriába besorolta az összes főrendű tagot, azaz a címük szerinti „független mágánások” (bárok, grófok, hercegek; itt ideértve a két „*Fürsten*”-t és egy *Marquis*-t) mellett a főispánokat, főpapokat is. Adataival cáfolta a titkosrendőrség és a régi irodalom azon állítását, mely szerint az intézmény exkluzív „mágánaskaszinó” lett volna, s úgy ítélte meg, hogy a „mágánás” alapra épített társaság nyitott volt a „közép-” és a „kisnemesség” felé, bevette a honoráciorokat, a polgári elitet, azaz a magyar liberalizmus első szervezeteként képezte le és segítette elő a polgárosodás folyamatát. Ezt bizonyította akkor, amikor az 1827–1848 közötti összes „részt” (1019 főt) a tagnévsorban szereplő státuszuk illetve foglalkozásuk szerint csoportosította, s akkor, amikor a változás trendjét ábrázolta grafikonján. Ő a magyar polgárosodás köznemesei bázisával hozta összefüggésbe azt a jelenséget, hogy a Kaszinóban a mágánások számaránya a 62–38 százalékos többségről fokozatosan csökkent, majd az 1834-es 50–50%-kiegyenlítődés után a tendencia folytatódott, s végül az arány a „nem mágánások” hasonló többségében (40–60%) állandósult.¹⁸

III/B. A vidéki kaszinó-történetek áradatából itt Debrecen hozzuk példának. Ebben az esetben a klasszikus félszázados és évszázados jubileumi „emlékező” történetek (Szűcs István – 1884.; Boldizsár Iván – 1933.) után az 1980-as évektől nőtt meg a szakmai érdeklődés a kaszinók iránt. Elsősorban intézménytörténeti

¹⁶ Uo. 95. Nála a csúcspont 1840-ben látszódik, de az évkönyvek adatai némi eltérést mutatnak. Az első évek dinamikus emelkedése (1827: 171, 1828: 201, ... 1833: 438) után az új aláírás okozott törést (1834: 435; 1835: 377), de a létszám „helyreállítását” (1836: 471) követően ismét emelkedés következett (1837: 505... 1840: 571), míg nem a következő 10 éves ciklus kezdő dátuma megint „esést” (1841: 496), majd a következő évtized lassuló növekedést mutatott (1842: 523... 1847: 574). A konkrét adatok az évkönyvekből (*Pesti Casino Könyvek 1–20. 1828–47.*). Mindegyikben a „*Tudnivalók*” 1. pontja tartalmazza az aktuális taglétszámot, amely persze nem mindig egyezik a névsorba beírtak számával.

¹⁷ Gneiße 1990. 111., 121. Ezekhez a diagrammokhoz nem fűzött hosszú elemzést.

¹⁸ Uo. 96–120. A két fontos táblázat: 97., 120.

összefoglalónak tekinthető mind Bényei Miklós, mind Tóth Ágnes és Goda Éva munkája, de azért szerephez jutott (a legutóbbiban) a társadalom- és művelődéstörténeti szempont is. Kivétel nélkül mindegyik „vidéki” kaszinó-történetben olvasható egy-egy rövid rekonstrukció vagy értékelés a Nemzeti Kaszinóról, mint „példaintézményről,” de ezek a szövegek általában megmaradnak az alaptudás felvillantásának a szintjén.¹⁹

IV. Az egyesületek közéleti funkciójára, a társadalmi- és politikai nyilvánosság szélesítésében betöltött szerepére tett nagyobb hangsúlyt Pajkossy Gábor. Ő azt vizsgálta, hogy a reformkori egyesületeket milyen *közvélemény-teremtő funkciója* volt, s milyen jogi, hatalmi környezet határozta meg (és befolyásolta) akkor a civil szerveződések.²⁰ Utóbb Simon Zoltán közelítette meg úgy Nemzeti Kaszinó történetét, hogy a témát a *reformkori nyilvánosság* problémakörébe illesztette, s a „gondolatszerére”, „eszmesúrlódásra” épülő alapcélból indult ki. Simon tanulmánya már csak azért is figyelmet érdemel, mert ez a legutóbbi (2000) bő Kaszinó-elemzés, és mértéktartó, alapos összefoglalása a „társalgási egyesület” reformkori történetének. Viszont a nyilvánosság-központú felütés ellenére a tanulmány tematikus egységei inkább az átfogó-komplex intézménytörténet felé mozdították a szöveget, hiszen a szerző egy-egy részt szentelt az alapítás előzményeinek, történetének, a pesti „környezetnek.” Szót ejtett a Kaszinó kisugárzó erejéről, az alapító indítékairól, az egyesület társadalmi összetételéről, vezető testületeiről, könyvtáráról. A státuszarányokat vizsgáló részben előbb felvillantotta a kaszinó exkluzív jellegéről folytatott vitákat, majd Széchenyi kapcsolódó szö-

¹⁹ A *debreceni Casino története*, írta és a debreceni Casino fennállása 50 éves jubileumának alkalmából 1884. március 9-én felolvasta Szűcs István kir. törv. bír., casino rendes tag.; Boldizsár Kálmán: *A debreceni Casino 100 éves története 1833–1933*, Debrecen, 1933.; Bényei Miklós: Széchenyi István és a Debreceni Polgári Casino. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. XIX.* Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1992. 153–164.; Tóth Ágnes: A kaszinó szerepe a reformkori Debrecen életében. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. XXV.* Debrecen, 1998. 75–100. főként: 76–80.; Itt Goda Éva kapcsolódó munkái közül (1984-es „kisdoktori-jában” dolgozta fel először a témát) csak a legfontosabbat említve: Goda Éva: *Társalgási élet és művelődés. (A Debreceni Casino története 1833 és 1945 között)*. Debrecen, 2001. elsősorban: 21–29.

²⁰ Pajkossy Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a reformkori Magyarországon*. (Előadások a Történettudományi Intézetben 14.) Bp., 1991. 16–22.; Pajkossy Gábor: Egyesületek a reformkori Magyarországon. = *História*, 1993. 2. sz. 6–10. Mindkét áttekintő elemzésében a Nemzeti Kaszinót csak röviden érintette. Az egyesület politikai jelentőségéről és annak változásairól lásd e tanulmány szerzőjétől: Velkey Ferenc: *Köri mozgalmak, Pest kulturális-közéleti egyesületei a pártalakulás előszelében (1845–1846)*. In: *Könyv és Könyvtár XXVI. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve*. Szerk. Kun András. Debrecen, 2004. 133–163.; Velkey Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os Deák-lakoma. Kommentárok egy naplóbejegyzéshez. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. [...] Szerk.: Balogh Elemér és Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2005. 19–82. (továbbiakban Velkey, 2005.)

vegeit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy itt nem jöhetett létre (Széchenyi szándéka szerint sem erről volt szó) egy, a társadalom minden rétegére nyitott egyesület, hanem az összefogta az „értelmiség” szellemi tőkéjét, az üzleti élet anyagi lehetőségeit és az arisztokrácia társadalmi presztízsét. A tagság összetételét részletesen 1827-től 1831-ig elemezte, s azt mutatta be, hogy az évtized elején történt meg az „áttörés”, és az addig dominánsan mágnás társaság a státusz arányokat tekintve kiegyenlített majd inkább nemes többségű lett. A 38,9 százalékra „lecsökkent” főnemesi számarány „középtávú” állandósulását mérlegelve azonban azt állapította meg, hogy a mágnások „visszaesett” aránya ellenére a Kaszinó az ő érdek-köreiket integrálta: lényegében azokat a csoportokat fogadta be, amelyekre a főnemességnek a saját „anyagi és szellemi polgárosodásához” szüksége volt.²¹

V. A társadalom- és művelődéstörténet határvidékére helyezhetők azok a munkák, amelyek a kulturális és társasági élet új formációiról, a reformkori „szalonvilágról” szólnak. Fábri Anna irányadó kötetében az irodalom 1779–1848 közötti „magánéletét” (szalonjait és társasköröit) térképezte föl, de kutatása a társas-élet átfogóbb elemzését alapozta meg.²² Az utóbbi években örömdetesen megszapordott a reformkori pesti (és budai) társasági életéről szóló szakirodalom (Fábry Anna, Kaba Eszter, Kalla Zsuzsa, Völgyesi Orsolya stb.) – köszönhetően főleg az irodalomtörténet-írásnak (és a kultúratudományi fordulatnak).²³ A társasági életre irányuló kutatások tették (teszik) lehetővé, hogy a Kaszinó, mint a társas érintkezés színtere, a korabeli társasági élet jellegének (és jellegváltozásainak) összefüggésében legyen vizsgálat tárgya. Annak nagy a jelentősége, hogy egy olyan korszakban integrálta az igényesebb férfitársaságot, amelyre még mindig az arisztokrácia elkülönülése és nem a „nivellírozás” (társadalmi kiegyenlítődés) volt inkább jellemző. Így az 1840-es évek dinamikusan bővülő, sokszínű pesti

²¹ Simon Zoltán: A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó. = *Sic Itur ad Astra*, 2000. 3. sz. 11–46., főként: 28–33.

²² Fábri Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Bp., 1987. Széchenyi részek: 424–434., 541–550.; *Budapesti Negyed*, [46. Társasélet Pesten és Budán. Szerk. Fábri Anna] 2004. 4. sz.; Újabban: Fábri Anna: *Hétköznapi élet Széchenyi István korában*. Bp., 2009. főként: 90–95.

²³ Lásd a hivatkozott *Budapesti Negyed* tematikus szám (*Társasélet Pesten és Budán*. 2004. 4. sz.) reformkori tanulmányait (3–272.). Főként: Fábri Anna: „Eszmesúrlódások.” A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletéről. 5–38.; Kalla Zsuzsa: „Kellemes társalkodású 's nem üres beszédű ember.” Bártfay László naplója. 211–238.; Kaba Eszter: Fáy András baráti társasága. A reformkori Pest egyik társaséleti központja. 239–256.; Völgyesi Orsolya: Kuthy Lajos estélyei. 257–272. Bővebben: Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Bp., 2007. 138–156.; Kalla Zsuzsa: „Mivé talán egykor lehetni álmodoztam.” A naplóíró Bártfay László. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Bp., 2006.

társasági élete felől nézve a Kaszinót „nyitottsága” ellenére a főúri társas-élet zártabb színtereként értékelték (már a kortársak is).²⁴

A kapcsolódó Kaszinó-elemzés szerzője (Novák Béla) azt a kérdést vetette fel – és hagyta nyitva a reformkorra vonatkozóan –, hogy vajon mennyiben volt a Kaszinó „zárt arisztokrata klub.” Utóbb a dualizmus-kori egyesületi társasági életet elemezve, illetve a kortársi kritikákat felidézve már egyértelműen azt állapította meg, hogy a kaszinók „nem valósították meg Széchenyi ideáját” a különböző társadalmi csoportok érintkezéséről. Inkább a társadalmi elkülönülést segítették, s a mintaként szolgáló Nemzeti Kaszinó is (akkor már) zárt elitklubba vált.²⁵

VI. A Kaszinó társadalmi integrációjának problémája az egyik leglényegesebb kérdése az irodalomnak, s mivel önálló publikációk is kapcsolódtak hozzá, ezért külön egységként tárgyaljuk. Nem a téma fő sodrához illeszkedik, mégis az integráció jellegét alapvetően érinti Michael K. Silber elemzése, aki „a zsidók társadalmi befogadásának” reformkori történetét a kaszinók gyakorlata alapján mérlegelte, s arra a következtetésre jutott, hogy az „elzárkózás” számos esete ellenére inkább a liberális szemlélet hódított teret, és az 1840-es évekre a vidéki kaszinók „nyitottabbá váltak” előbb a zsidó honoráciorok, majd a kereskedők előtt. Eperjes, Arad, Kassa és Szeged példája mellett a Pápai Kaszinó összetételével dokumentálta a változást, amely során az 1840-es években 23 százalék fölé is emelkedett a zsidó tagok száma. Természetesen Silber rekonstruálta azokat a vitákat, amelyek a Nemzeti Kaszinóban előbb elvi jelleggel (1829-ben Széchenyi és Wesselényi küzdelme ellenére), majd Wodiáner Samu és Ullmann Móricz esetében a gyakorlatban is elzárták az utat (a nem kikeresztelkedett) zsidók elől. Összességében azonban úgy látta, hogy a Kaszinó „nyitottsága” a gyakorlatban korlátozott volt: és általában kevésbé nyert teret ott a „polgári réteg”, s így a Kaszinó csak a „nemesség különböző rétegeinek közeledését” segítette elő.²⁶

²⁴ A kérdést korábban két összekapcsolódó tanulmányban bővebben elemezte e munka szerzője: Velkey Ferenc: „Este társaság hozzánk. Batthyányval sokat beszélünk.” Széchenyi és Batthyány közös-közélete társas- és magánéleti színtereken. = *Aetas*, 2009. 1. sz. 49–91.; Velkey Ferenc: A pesti főúri társasági élet néhány jellegzetessége az 1840-es években Széchenyi naplóinak tükrében. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk.: Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. 113–128. Lásd még: P. Horváth L. [Petrichevich Horváth Lázár]: Salon-élet. = *Pesti Hírlap*, 1841. április 10. [Értekező] 239.

²⁵ Novák Béla: Fővárosi Kaszinók a 19. században. = *Budapesti Negyed*, 2004. 4. sz. 90–114.

²⁶ Silber, Michael K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A Kaszinók. = *Századok*, 1992. 1. sz. 113–141. A vitákat Viszota Gyula kutatásai és szövegközlései nyomán rekonstruálta. Lásd: *Gróf Széchenyi István Naplói III–VI.* (SziÖM XII–XV. alább: SziN3–6) Szerk., bev. Viszota Gyula. Bp., 1932–1939. ltt: SziN3 318., SziN4 241., 597., SziN5 30., 122., 176. és Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1826–30 közt. Történeti bevezetés. In: SziN3 LV.

Az eddig említett munkákban (Fülöp G., B. Gneiß, Simon Z., Novák B. stb.) a társadalomtörténeti szempont csaknem kizárólag a „mágnás-arány” összefüggésében jelent meg, és megszokottan érvelő jellegű (vagy éppen az ellentétes vélekedéseket sorjázó) szövegpanelekből olvasható. Ha csak felidézzük Ilk Mihály klasszikus sorait, világosan látható, hogy milyen típusú érvelésmód alapozta meg ezt az al-diskurzust: „A Nemzeti Casino abszolúte nem volt exkluzív társaság. Tagja lehetett «minden jeles, nemes magaviseletű férfiú» és azért a legfényesebb történelmi nevek mellett ott találjuk a kormányzói, vármegyei, városi és bírói tisztségviselők neveit, táblabírákat, ügyvédek, orvosokat, tudósokat, írókat, kereskedőket, gyógyszerészeket, sőt egy gyógyszerész Pregardt János 6 éven át nagy tiszteletben állott igazgatója volt. [...] Így valósult meg Széchenyi nagy ideája a különböző társadalmi osztályok egyesítéséről.”²⁷

A „mágnás-arány” köré szerveződő érvelő jellegű társadalomtörténetnek jó példája Bölöny József cikke. Ő élesen elutasította a „zárttság” tézisé, és az alapszabályok üzeneteivel, a tagnévsorból vett példákkal bizonyította, hogy nem „csak született arisztokrata lehetett” a Nemzeti Kaszinó tagja. Egy-egy igazgató (itt is éppen Pregardt János és Fáy András) megnevezésével illetve a Széchenyi-serlegbeszéd nem arisztokrata szónokainak számával pedig arra utalt, hogy az intézmény vezetése és reprezentációja is a nyitottságot tükrözte.²⁸ Ennek a szakirodalmi vonulatnak – itt ideértve a fentebb máshová sorolt szerzőket is – egyik fontos hozadéka, hogy felidéz (pro- és kontra) kortársi véleményeket, s így bőséges forrásanyag „mozog” a Kaszinó-történetekben. Másik eredménye, hogy szépen dokumentálja a Kaszinó összetételének alakulását, az arányváltozásokat, s ezzel bizonyítja, hogy a reformkorban az 1830-as évek közepétől még csak mágnás többség sem volt az egyesületben. Bettina Gneiß adattárjai és érzékletes grafikonjai, Simon Zoltán új értékelő szempontjai ellenére az „érvelő hagyomány” szakmai korlátozottságáról is szót kell azonban ejtenünk, legalább csak a típushibákat felvillantva.

Az érvelő szövegek szerzői olykor nagyvonalúan kezelik az időkoordinátákat; kevésbé foglalkoznak azzal, hogy a Nemzeti Kaszinó másfél évszázados történetében a társadalmi környezet, a társasági élet jellege döntően és többször megváltozott. Úgy ütköztetnek ellentétes (kortársi vagy szakmai) véleményeket, hogy azok igen sokszor más-más korszakra vonatkoznak. Egyenrangúnak tekintik az egykorú benyomást, elemző észrevételt, utólagos élménybeszámolót vagy éppen valamely (ellenoldali) politikai orgánus kritikus ítéletét, azáltal, hogy bizonyító erejű példaként idéznek egy-egy „esetleges-sajátos” megnyilatkozást. Így például a reformkorra vonatkozóan Széchenyi programszerű tézisei mellett, John Paget

„tapasztalataira” hivatkozva igazolják rendre a „nyitott jelleget,” míg ezzel ellentétesen Pulszky Ferenc elemző-memoárja vagy a színész Egressy Gábor emlékezése (Dessewffy Aurél gróf őt egykor „kinézte” a Kaszinóból) „bizonyítja” az ellenkezőjét.²⁹ Az érvek alkalmazásával, súlyával is van olykor gond: figyeljük meg a visszatérően alaphivatkozásként feltűnő Pregardt János igazgatói szerepét.

Valóban némileg meglepő, hogy egy pesti választott polgár, a Nagy-Kristóf Gyógyszertár tulajdonosa, 1834-től igazgatója volt a Nemzeti Kaszinónak egészen 1839-ig. A dolog hátterében azonban nem az ő személyes presztízse, vagy a társaság nyitottságnak valami különleges szintje, hanem az igazgatóság működtetésének megszokott gyakorlata áll. A három igazgató között csaknem mindig ott volt Széchenyi az alapító, aki nagy energiát fordított a szervezésre (ő kérte olykor a „lelépését”). Szerepet vállalt egy a társaságot reprezentáló mágnás, akit az egyesület (ill. Széchenyi) megisztalt a tisztséggel, de aki különösebben nem aktivizálta magát. A harmadik személy pedig rendre az ügyeket „hétköznapi” vívó, azaz ügyintéző (nemesi vagy polgári származású) igazgató volt. Ezt a rendszert formálisan nem rögzítették, valamennyire mégis kifejezték azzal, hogy a Kaszinó-könyvekben az igazgatók közül mindig ezt a harmadikat nevezték meg „Az igazgatók jogai s kötelességei” című rész 4. pontja alatt annak a személynek, akire rábízatik „a számadás és pénzzel való bánás” feladata. Ezért is volt a Kaszinónak Széchenyi mellett még egy hosszan „ismétlő” igazgatója. Folyamatosan kellett vinni az ügyeket. Pregardt előtt 1832–33-ban két évig Havas József pesti tanácsnok, a város országgyűlési követe volt igazgató; 1841-től 48-ig pedig végig Hajnik Pál táblabíró, ügyvéd. Széchenyinek komoly gondot okozott például 1840-ben – a Pregardt és Hajnik „közötti” időben –, hogy nem volt ilyen munkás „társa.” Forgách Miklós gróf és Fáy András túl tekintélyes volt ahhoz, hogysem folyamatosan a Kaszinó érdekében dolgozhattak volna.³⁰ Pregardt sajátos igazgatói státuszát mutatja, az is, hogy (az elemzett 1835 végi példanyagban) Széchenyi őt Tasneren keresztül rendszeresen instruálta. Direkt módon kel-

²⁹ John Paget: *Magyarország és Erdély*. Válogatás. Vál. szerk.: Maller Sándor. h. n. [1987.] 83–84.; Pulszky Ferenc: *Életem és korom I.* Bp., 1958. 74.; Egressy visszaemlékezését közli: Lukácsy Sándor: *Mi tilt jobbakká válnotok? Vörösmarty és kora*. Bp., 2003. 288.

³⁰ Pregardt János 1839-ben betegsége miatt kényszerült megválni tisztségétől. Lásd: SzIN5. 7. 15., a lemondásához: 278. Az évkönyvekhez egy példa: *Pesti Casino Könyv* 1836. 71. Az igazgatóknak az évkönyvekből összegyűjtött lajstroma megtalálható Bettina Gneiß munkájában, sajnos azonban a „működés” rendszerét egyáltalán nem kifejező alfabetikus rendben. Gneiß 1990. 364. A Nemzeti Kaszinóról szóló rövid összefoglalásokban olykor az olvasható, hogy ott mindig egy főnemes, egy nemes és egy polgár volt a három igazgató, hogy ezzel is kifejezzék az intézmény társadalom-integráló szerepét. Valójában az első évben három gróf, és azután évről-évre általában két főnemes alkotta az Igazgatóságot, rendre egy nemes vagy polgár taggal kiegészülve. A fentebbi „esztétikus” formáció csak néhány évben véletlenszerűen valósult meg, például éppen 1835-ben, amikor Széchenyi István gróf mellett Fáy András a birtokos nemes politikus-szépíró és Pregardt János lett igazgató.

²⁷ Ilk, 1927. 11.

²⁸ Bölöny József: A Nemzeti Casinóról. = *História*, 1994. 9–10. sz. 19–21. Máshol áttekintően: Bölöny József: Klubélet a magyar fővárosban 1827–1944. = *História*, 1993. 2. sz. 10–12.

lő tisztelettel (barátian) szólt hozzá, és titkárát is figyelmeztette, hogy bíráló szavai maradjanak köztük; mérlegelte, de általában elhárította a vele kapcsolatos mendemondákat, bízott abban, hogy újra direktor lesz, összességében jó véleménnyel volt róla, de nem „egyenrangú igazgató társként” kezelte, hanem mint gyakorlati ügyintézőt irányítgatta-bíráta. Ugyhogy, bár Pregardt tagsága és igazgatói szerepe azt világosan bizonyítja, hogy nem „elzárkózó arisztokrata klub” volt a reformkori Kaszinó, de azért Széchenynek a hozzá fűződő viszonya érdekes példája a viselkedésszociológiai értelemben vett rendiségnek. (S azt sem tudni, hogy a magasabb presztízsű tagság miként tekintett rá, nem a státusz és igazgatói szerep disszonanciájából következtek-e a vele szembeni fél-információkra épülő kritikák?)³¹

A Nemzeti Kaszinó nyitottságát-zártságát taglaló *érvelő irodalomnak* az egyesület társadalmi összetételre vonatkozó elemzéseit (és ennek több mint másfél évszázados hagyományát) igazán az újabb társadalomtörténeti közelítések tükrében mérlegelhetjük.

VII. Amint a fentebbi példákból jól látható az elmúlt évtizedekben megnőtt az egyesületek (tágabban: *a civil szféra*) iránti történeti érdeklődés, és ez áthatotta az egyet-történeteket és a Kaszinóra irányuló elemzéseket is. *A társadalomtörténet-írás* azonban nemcsak inspirálta az 1980-as évek második felétől a kaszinó-irodalmat, hanem új kérdésfelvetéseivel alapvetően új utakra vezette. Ebből a sokrétű szakmai irányból most csak a témánk szempontjából legfontosabbakat emeljük ki, azokat, amelyeknek (öndefiníciójuk szerint is) legfőbb meghatározójuk a *társadalomtörténeti látószög*, és az ezzel összefüggő *szakmai-módszertani útkeresés*.³²

VII/A. Az egyesületek társadalomtörténetében egyrészt az *empirikus és statisztikai módszerek* tudatosabb alkalmazása hozott az 1980-as évektől új szint. Bár direkt módon a reformkori Nemzeti Kaszinó elemzéséhez kevésbé nyújtanak támpontokat Nagy Beáta és Eöry Gabriella kutatásai, de mindkét szerző nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az évkönyvek (bő kiegészítő forráskutatással) valóban

³¹ Széchenyi vonatkozó megnyilvánulásai itt csak példaként felsorolva: SzIL2 146–148., 176., 205–206., 207., 214–215. Az attitűdjéhez: Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 1998. Rang és presztízs alfejezet. 92–104.

³² Mivel ebben a tanulmányban kifejezetten a Kaszinó rekrutációjával foglalkozunk, ezért e helyt csak utalhatunk azokra a vizsgálatokra, amelyek (a Kaszinóval is szoros összefüggésben) a „mágnás identitás” 19. századi alakulását vagy konkrétan Széchenyi „gentleman-ideáját” vizsgálták. Példaként: Bodrogi Ferenc Máté: Széchenyi István és a gentlemanek nyelve. = *Irodalomtörténet*, 2010. 150–176.; Vári András: Angol játék magyar gyepen. A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete. = *Korall*, 2005. (május) 19–20. sz. 99–131.

egzakt társadalomtörténeti vizsgálatához nyújtsanak alapot.³³ Az egyesületek jellegének és társadalmi bázisának árnyaltabb meghatározása érdekében, a mintaévenkénti elemzéseik érintették a tagság és tisztikar összetételét (Budapest – vidék), életkori megoszlását, lakóhelyét, politikai szerepvállalásának különböző szintjeit (országgyűlés, kormányzat, megye), valamint a foglalkozás-szerkezetet, címeket és a tagság birtokviszonyait. Ezeknek az adatsoroknak a vizsgálatával illetve a belső identifikáció elemzésével Eöry Gabriella megmutatta, hogy mennyiben a „középosztály” reprezentációs színtere volt ténylegesen az Országos Kaszinó, illetve azt is felvillantotta, hogy a „középosztályosság” öntudata miképpen alakult ki és kötődött egy társadalmi (itt elit-) csoporthoz.³⁴

VII/B. *Reflexív társadalomtörténetnek* nevezhetjük azt a közelítésmódot, amelyik nem elégszik meg a formális adat-hordozók elemzésével, hanem ismétlődően rákérdez arra, hogy az adott forráskörből milyen szintig lehet egy társadalmi formáció (itt jelesül: egyesület) vizsgálata közben eljutni. S még a makroszintű következtetésekhez is minél részletesebb, konkrét, az *egyesület működéséhez, hétköznapi gyakorlatához, a személyek motivációihoz* stb. elvezető *mélyfúrásokat* készít. Tóth Árpádnak a „Pesti (Nemzeti) Kaszinóval” (is) kapcsolatos elemzése jól példázzák ennek a szakmai attitűdnek a működését, s egyre „finomodó” eredményeit.³⁵

Tóth Árpád a pesti (reformkori) egyletek *deklarált céljait, társadalmi bázisát és valószínűsített tevékenységét* vizsgálta. Abból a téziséből indult ki, hogy az egyesületek alapításának egyik előfeltétele a város társadalmi heterogenitása, s azon belül sokféle határvonal (a rendi-foglalkozási kategóriák mellett felekezeti, etnikai, vagyoni stb.) indukálhatott egyesületalapításhoz vezető csoportidentitást, amelynek lényegében nem a szegregáció, hanem egy-egy nyitott, új integráció

³³ Nagy Beáta: Az elit társasélete a klubok kaszinók keretében. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 69–76.; Eöry Gabriella: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943). = *Korall*, 2004. (szeptember) 17. sz. 61–87.

³⁴ A megállapítások elsősorban Eöry Gabriella elemzésére vonatkoznak, hiszen Nagy Beáta táblázataival inkább csak felvillantotta a módszer alkalmazhatóságát a Nemzeti Kaszinó, Országos Kaszinó és Lipótvárosi Társaskör esetében. Az ő mintaévei (mint zömmel Eöryé is) a Horthy-korszakra estek.

³⁵ Tóth Árpád három kapcsolódó (általam ismert) szövege egymásra épül, de lényeges pontokon el is tér egymástól. Az első kettő (a disszertáció és a belőle készült monográfia) esetében ez finomítást és jelentős kiegészítést, míg a friss tanulmány esetében új szempontokat jelent! Vö. Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. (Doktori disszertáció) Debrecen, 2002. 110–119. (továbbiakban Tóth, 2002.); Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005. 142–154. (továbbiakban Tóth, 2005.); Tóth Árpád: A pesti Nemzeti Casino reformkori társadalmi összetételének tanulságai. In: *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged, 2011. 45–56. (továbbiakban Tóth, 2011.)

megteremtése volt a következménye. Ezért azt javasolta, hogy az összetétel vizsgálatakor ne elégedjen meg az elemző a tagnévsorokban közölt státusz szempontokkal, hiszen az új tagok belépésében nem feltétlenül a jogállás, vagy foglalkozás játszhatott szerepet, hanem esetleg más tényezők: gyakorúság, lakhelyváltás, új hivatal stb. Ezért ő nem a teljes tagság évenkénti statisztikai megoszlását elemezte – a korábbi adatok alapján azt rögzítette, hogy a Kaszinó „jellegadó köre a főnemesség és a birtokos köznemesség” volt –, hanem a mozgásokban megragadható változásra (belépésre, elmaradásra, tagság megújításra stb.) figyelt. Ez a módszer érzékletesen megmutatta, hogy a főnemesség aránycsökkenése leginkább a más körből érkezők növekedésével magyarázható, hiszen a magyar mágnástársadalom (a főnemesség országos létszámához viszonyítva) igen nagy számban jelen volt a Kaszinóban. S mivel idővel ez a kör „kimerült,” így a tagszűrés jellege és iránya miatt a „köznemesei-úri csoport” lehetett az intézmény valóságos „tartaléka.” A „polgárinak minősíthető” 114 tagot az egyesület sajátos, de nem jelentéktelen (ezt mutatja a 18 százalékos csúcspont) „színfoltjaként” tárgyalta, amely csoport az egyesület városhoz való kötődését erősítette.³⁶

Nagy hangsúllyal hívta fel a figyelmet arra, hogy a tagnévsor (funkciója és jellege szerint) elsősorban az egylet reprezentációjában tölt be fontos szerepet, s így döntően annak a forrása, hogy milyen képet akar alkotni az intézmény önmagáról. Éppen azt emelte ki, hogy a rendi jogállás csak a főnemesség esetében számított releváns információnak, és nagyobb hangsúly került az adattárakban a másodlagos rendi hierarchia (királyi kamarási rang, udvari tanácsosi cím, aranykulcsosság, táblabírói „cím,” stb.) megjelölésére. Hosszan elemezte a rekrutáció (finomodó) szabályait és gyakorlatát, amely a *tudatos szűrés*, a *jogszerűség* és a *nyitottság* szempontjait ötvözte. Bemutatta, hogy a *ballotage* módszer (tagszűrés a részvételi költség meghatározásával) a tagdíj leszállítása ellenére (100 – 50) az exkluzivitás eszköze maradt. Jelezte, hogy a „kvázi tagok” („foglalkozók”) vizsgálata növekvő számuk miatt elmellőzhetetlen, egyrészt azért, mert módosíthatják az összképet, s másrészt azért, mert valamilyen szempont miatt ők éppen a tagság határvonalára vannak helyezve, helyzetük kifejezheti a szűrés (vagy tagfelvételi szándék) valamely fontos szempontját. A szakirodalomban először vizsgálta a „lemorzsolódásokat”, s megállapította, hogy nem volt erős a Kaszinó „tagmegtartó képessége,” és a természetes okok (halál, elköltözés stb.) mellett sokszor egyéni döntés okozhatta a „kimaradást.” Felvillantott olyan „élethelyzeteket,” amelyek a tagságra inspirációt jelenthettek, hiszen egy adott körben a személyes találkozás által a „hasznót” tagfelvételre készíthette a már Kaszinó-részes ismerőse. Kimutatta egyrészt, hogy a pest-budai hivatalok, a vármegyei tisztikar és a pesti városvezetés magasabb

³⁶ Tóth, 2002. 117.; Tóth, 2005. 10–11., 31–36., 147–151.; Tóth, 2011. 46. Tóth Árpád jelezte, hogy a teljes tagság számbavétele az esetleges névazonosságok miatt nem teljesen egyszerű, s ezzel magyarázható, hogy 2005-ben 1022 (Gneiße-nél az adat 1019), 2011-ben pedig már 1008-as teljes taglajstrommal számolt. Tóth, 2011. 51. (23. jegyz.)

jogkörű tisztviselői rendre Kaszinó-tagok lettek, viszont a pesti háztulajdonlás csak a főnemesekek esetében járt együtt „szükségszerűen” a tagsággal. Felhívta a figyelmet arra is, hogy Széchenyi a tagfelvételeknél, akár mint patrónus, vagy nyomást gyakorló ismerős, vagy mint tekintély különleges szerepet játszhatott, s így az „ő személyes ismeretségi köre” egy fontos elemét képezheti a döntően „személyes viszonyok szövetén” értelmezhető rekrutációnak.³⁷

VIII. *Kísérlet a társadalomtörténeti szempontok és a Széchenyi-kutatás eredményeinek ötvöztetésére.* Saját (hosszú távú) kutatásunknak éppen a kiindulópontját adja Tóth Árpád záró gondolata, és a mottóként (is) kiemelt 1835-ös Széchenyi-idézete: „Én azt kívánám, bizonyos tabellák készüljenek, melyekben fel volna jegyezve minden Casinofähig ember. Már most kellene azon dolgozni.” – írta a gróf titkárnak Tasner Antalnak október 20-án.³⁸ Kossuth 1836-os „kiebrudalásának” előtörténete szempontjából éppen az a kulcskérdés, hogy Széchenyi kit tekintett „*kaszinóképes embernek*,” milyen (esetleg változó) rekrutációs stratégiát követett. Ilyen „tabellák” végül nem készültek – persze a felhívásnak nemcsak közvetlenül a megvalósítás volt a célja (erről alább) – viszont olyan mennyiségű Kaszinóval kapcsolatos szöveg született meg tőle az év végéig, ami alapján sokrétűen megválaszolható a kérdés: az alapító igazgató aktuálisan kit gondolt „*Casinofähig embernek*.” S a koncentrált forrásanyag alapján arra is következtethetünk, hogy a rekrutációnak ebben az időszakában milyen státuszszempontokat, karakterjegyeket tüntetett volna ki a „tabellák” összeállításakor. Ebben az esetben a gróf levelezésére építünk, de ez a forráskör is igazolja, hogy a Kaszinó társadalomtörténeti elemzésének elsőrendű (és elmellőzhetetlen) forrásbázisa a Széchenyi-anyag: naplója, kéziratai, levelezése, s a hozzájuk kapcsolódó szaktörténeti gyűjtések: döntően Viszota Gyula kutatásai és az általa felhasznált Kaszinó-jegyzőkönyvek.³⁹

³⁷ Tóth, 2011. 45–56. A tanulmány fő szempontjai nem az eredeti sorrendben kifejtve.

³⁸ 1835. okt. 20. Széchenyi (második aznapi) levele Tasnernek, SzIL2 138.; SzPT 64., Tóth, 2005. 146., Tóth, 2011. 45., 56.

³⁹ Bár kétségtelenül igaza van abban Tóth Árpádnak, hogy nem maradt fenn az „egyesület saját levéltára” (Tóth, 2005. 143.), de a Széchenyi állagok szép számmal tartalmaznak vázlatokat, kivonatokat, és korábban még a közgyűlési és választottsági jegyzőkönyvek is a kutatás rendelkezésére álltak. Valószínűleg Budapest második világháborús ostromakor az MTA épületét és koncentráltan a Széchenyi Múzeum termeit ért bombatalálat a felelős megsemmisülésükért vagy elkallódásukért. Viszota Gyula azonban rengeteg információt beépített ezekből a naplókhoz készített bevezetőibe és a jegyzetanyagba. A Széchenyi kutató kéziratok irathagyatékában pedig megtalálhatóak a bővebb (de azért igencsak részleges) általa készített jegyzőkönyvkivonatok. A napló kritikai kiadásának felhasználása a Kaszinó-kutatásban így nem csak a Széchenyitől származó adatrengeteg miatt elmellőzhetetlen. Lásd: SzIN3 XL–LVI és 764–777.; SzIN4 XLVI–LI.; SzIN5 XXXIV–XXXIX.; SzIN6 LVI–LIX.; A vonatkozó kéziratokra két igen vegyes, de tartalmas állag: MTAK Kt SzGy K167 és K168. A kivonatokra: MTAK Kt Viszota Gyula hagyatéka. Ms 4233/19. (alább: MTAK Kt VGyh/19.). Korábban is épített rájuk e tanulmány szerzője: Velkey, 2005. 19–82.

Széchenyi egy hosszabb pesti tartózkodása közben, 1835. szeptember elején (majd a végén) fordított időt és energiát arra, hogy azokat a régi Kaszinó tagokat, akik még nem írtak alá, kapacitálja az újabb, immár hatéves ciklusra. A közvetlen kiváltó ok nem ragadható meg a forrásokban, csak annyi látható, hogy Széchenyi ekkoriban rendszeresen a Kaszinóban időzött, sokszor ott ebédelt („*Esse im Casino*”). Minden bizonnyal a létszámadatokkal való szembesülés inspirálta cselekvésre. Bokorban írta a leveleket, de arra is tudatosan figyelt, hogy a megszólított milyen figyelmet, nyelvet, érveket „igényel.” Bár utóbb elkészült egy aktuális kaszinói körlevél is (október 31.), de Széchenyi maga sosem elégedett meg ugyanolyan hivatalos forma-levéllal. Szeptember 5-én keltezte a gróf Apponyi Györgynek, gróf Bethlen Domonkosnak, Horváth Jánosnak elküldött leveleit, majd szeptember 22-én a báró Bruckenthal Mihályhoz, Aczél Sándorhoz, Brenczheim Alfonz herceghez és Beöthy Lászlóhoz frottakat. Önmagában is érdekes ennek (és a későbbi hasonló) levéláradatnak a nyelvi-karakterológiai elemzése. Megmutatja, hogy kinél-kinél milyen közös értékelvet vagy érdeket emelt ki, milyen gesztusokat tett Széchenyi a meggyőzés érdekében.⁴⁰

Vizsgálatunk szempontjából azonban még kedvezőbb, hogy a gróf a novemberi felhívó leveleket már Pozsonyban keltezte, mivel október elején visszautazott az országgyűlésre. Huzamosan ott is maradt: 1835. október 6-a után csak december 30-án jött ismét Pestre.⁴¹ Rendkívül szerteágazó pesti ügyeiben Tasner Antal, a titkára képviselte az érdekeit, ő lett a legfőbb informátora és bizalmasa, illetve a Kaszinó kapcsán olykor még Pregardt János gyógyszerész volt a segítségére. Ekkoriban Széchenynek éppen olyan ügyekben kellett a legaktívabbnak lenni, amelyek miatt össze kellett hangolnia a két „fővárosban” a tevékenységét. A Lánc-híd ügye, a Nemzeti Színház körüli viták és az új Kaszinó-ciklus arra készítette, hogy szinte naponként váltson levelet (olykor kettőt is) Tasnerral. Főleg vele és kisebb részben Pregardt-tal egyeztetette a Kaszinóval kapcsolatos szempontjait, őket bízta meg tagjelöléssel (ha volt jelöltje), velük értekezett a pénzügyi helyzetről, és velük osztotta meg a felhívó (régii tagokat győzködő) levélírás terhéért. November 15-én el is magyarázta nekik (Tasner közvetítésével), hogy milyen alapszempontoknak kell bekerülni a levelekbe: 1, köszönet a tagságért; 2, „*a casino jó álladalmát dicsérni*”; 3, szabadon hagyni a döntést, de jelezni, hogy „*nagyon örülne az egész társaság, ha ily taggal [...] tovább is büszkélkedhetne.*” Sőt az erőszakos felhívás kártékonyságára és a címzett személy karakteréhez igazított változatokra hívta fel a figyelmüket. Széchenyi vállalta a feladat nagyobbik részét, és néhány nap múlva egy bőséges listát küldött Tasnernek a régi tagnévsorból: „*Írja meg, kik ezek...*” A 21 név közül nyilván több

⁴⁰ Csáky József gróffal zárta ezt a sort szeptember 24-én. MTAK Kt SzGy K210/1 Széchenyi leveleinek másolati könyve 1828–1835. 150–152., 164–171., 180. A körlevél kivételével közli: SzIL2 101–124.

⁴¹ Hosszas nyári és kora őszi pesti időzésére, majd az intenzív őszi-téli pozsonyira: SzIN4 580–630.

esetben csak az értesítési címre volt szüksége, de úgy döntött „*saját markával*” ír, mert optimizmussal töltötte el, hogy „*Amade Th-ra tudott hatni.*” Az ő pozitív válasza kellemes meglepetésként érte („*Ki hitte volna! Nagy az Isten*”), és valóban „*Amade Tadde gr., [aranykulcsos], cs. udv. hangászgróf*” szerepelt az új ciklusban az évkönyvben.⁴²

Széchenyi „küzdeme” tehát ekkoriban egyrészt a régi (de az új ciklusra még alá nem író) tagok visszahódítására irányult. 41 olyan név szerepel a levelezésében, akiknek a tagságával foglalkozott. Valószínűsíthetően mindegyikükkel érintkezett, de bizonyosan megkeresett 30 régi tagot; bizonyítják a megírt levelek, a válasza (döntésre) tett utalások, vagy a tagnévsor negatív adatai (amikor a személynév már nem szerepel az „*akaradjok még tudva nincs*” listában, de a „*Részesei*”-ben sem). Sikerral járt 19 esetben (néha csak az 1836-os évkönyvből tudjuk), de rendkívüli módon megbecsülte a pozitív válaszokat, és sokat mérgeződött az olykori elutasításon. Sajnos a válaszlevelek a Kaszinó levéltárába kerültek, s így nem állnak a rendelkezésünkre. A kommentárok azonban impulzívák: Apponyi György gróf előre várható elutasító válaszát csak így vette: „*Ebből lesz valami, mert fiatal korában is teli jezsuita fogásokkal, »őszintén« nekem soha nem tetszett.*” A másik főrangú (Festetich Leó gróf) provokatív válaszát pedig egyenesen „*skandalumnak*” nevezte. Azért a pozitív élmények domináltak, és Széchenyi ezt szellemesen érzékeltette is: „*Ide mellékelem Festetich Imre és Szegedy Ferenc leveleit. Festetich Leó egy kutyáért, két nemes lélek. Es ist immer ein gutes Geschäft.*” A gróf joggal tartotta elmellőzhetetlennek az energia befektetést, s az ő aktivitása, ráhatása valódi eredményt hozott, hiszen a munkatársainak elküldött és rájuk bízott (rövid 6-os) listából egyedül Farkas Imre („*táblabíró s cs. kir. százados*”) írt újra alá.⁴³

Ennek az anyagnak különös érdekessége, hogy a levelek majd mindegyike olyan címzettnek íródott, aki „*ez intézetnek legkisebb hasznát és kellemét sem vette*” vagy „*közvetlen hasznát alig vette.*”⁴⁴ Ilyenkor legtöbbször az alapító-igaz-

⁴² Széchenyi november folyamán gróf Festetich Imréhez, Bencsik Györgyhöz, gróf Haller Imréhez, báró Kemény Domonkoshoz, gróf Mikes Jánoshoz, (zalabéri) Horváth Jánoshoz küldött el ilyen tartalmú levelet, majd decemberben Nagy Ignácnak. Utalásai és a viszontválaszokról szóló hírek alapján ez korántsem a teljes lista. MTAK Kt SzGy K210/1 Széchenyi leveleinek másolati könyve 1828–1835. 187. és K210/2 [...] 1835–1839. 1–7., 12. A vonatkozó Tasnernek írott leveleket (is) közli egészében (SzIL2 132–224.) és részben (SzPT 55–94.). Amade-ra: *Pesti Casino Könyv* 1836. 3.

⁴³ Bencsik György (táblabíró) válasza egyenesen lelkesítette: „*Oly jól esett lelkemnek, hogy válaszolnom kell, [...] Itt csak az idézett szöveghelyekre utalva: SzIL2 142–143., 196., 208., 213., SzPT 89–90. A „mégis” tagokra, illetve a még mindig bizonytalanokra: Pesti Casino Könyv 1836. 3–43. és 44–46.*”

⁴⁴ Apponyi György például 1829-től Bécsben a Kancellárián hivatalnokoskodott, és éppen 1835-ben nevezték ki császári és királyi kamarásnak. Nyilván a fentebb idézett sor a tudatos karrierépítésre vonatkozó kritika. Lásd: Czinege Szilvia: Gróf Apponyi György közéleti pályájának első éve. In: *Történeti Tanulmányok XVIII.* Szerk.: Velkey Ferenc. Debrecen, 2010. (2012.) 105–106.

gató arra hivatkozott, hogy az egyesületnek még kell a „gyámol” a teljes „meggyökeresedéshez;” rendre „a nemes honfűi ösztönre” apellált, olykor pedig bevettette „személyes lekötélődésének” szempontját. Néhány esetben azonban direkt kérdéssel tette nyilvánvalóvá a helyzetet, így írt Mikes János grófnak: „Ki akarja-e hagyatni ezentúl Úri nevét az említett casino névsorából, vagy pedig utóbb is akarja azt aláírásával díszesíteni?” A tagság ebben az összefüggésben pusztán a név megjelenítését jelenti, azaz nem a Kaszinóban, mint társas egyesületben, hanem csak a *Kaszinó reprezentációjában* való részesedést.⁴⁵ A ciklus-kezdés időszakában a „még alá nem írtak” listájában természetesen felülreprezentált azoknak a száma, akik soha (vagy csak elvétele) léptek be a Kereskedelmi Csarnok (későbbi Lloyd-palota) épületébe. Nyilván őket kellett leginkább noszogatni, hiszen nem élhették meg direkt módon az új aláírás kényszerét.

Jelentős eredményeket hozhat egy olyan társadalomtörténeti mélyfúrás, amely (például ezekre) a konkrét esetekre vonatkozóan tárná fel, hogy milyen külső késztetés vagy presztízs-szempont játszott szerepet a „csak nevüket” adó tagok döntésében. Hiszen általában a „csak névvel” belépőknek azt az első-felső rétegét szokta az irodalom listázni, amelyiket a Kaszinó biztonsága, kormányzati-társadalmi beágyazódása miatt már a kezdetekben Széchenyi összehozott: Apponyi Antal gr., Batthyány Fülöp hg., Bourbon Károly Lajos (luccai uralk.), Liechtenstein Vencel hg., Majláth Antal gr., Pálffy Fidél gr., Reviczky Ádám gr. (hogy az időszak összes magyar kancellárját megnevezzük) stb. A legmagasabb kormányzati-társadalmi elitet reprezentálók névsora 1828–30 között állt össze, és csak egy-egy új, a listába belépő „casinista” egészítette ki a sort, például 1831-ben Metternich herceg birodalmi kancellár és Coburg (Szász Gothai) Ferdinánd herceg, majd 1833-tól (a még mindig londoni nagykövet) herceg Esterházy Pál.⁴⁶ Forrásanyagunk viszont világossá teszi, hogy nem csak ezen a szinten volt természetes (vagy elfogadott), hogy valaki pusztán a „nevének” tagsága miatt vállalja az 50 forintos évi részes-díjat. Automatikusan felvetődnek szempontok egy ilyen döntés magyarázatára – a „magas társaságban” való önmegjelenítés presztízsértéke vagy éppen a „kimaradás” elhárítása; örökölt szerep folytatása, családi kapcsolat, megváltozott helyzet (pl. elköltözés) ellenére a valahová tartozás folytonosság-élménye, vagy éppen Széchenyi „megkeresésére” a hiúság érzete, lekötélőzés, engedékenységek stb., de még ezekben a konkrét esetekben is csak sejtéseink lehetnek a tényleges motivációról. Viszont az arányokra tehetünk nagyvonalú következtetést.

⁴⁵ Érdekes módon a nagyobb tekintélyű részeseknél inkább csak baráti gesztusokkal élt, és hosszabban mutatta be a pénzügyi állapotát az egyesületnek. Hasonló mondat Festetics Imre grófnak: „Nevedet ezúttal kihagyni kívánod-e, vagy pedig [...]” SzIL2 101–104., 118–124., 179–180., 183–192. 221.

⁴⁶ *Pesti Casino Könyvek 1828–1833.*

A Kaszinó 1841-es évkönyvében már rögzítették a tagok neve, rangja, státusza/foglalkozása mellett a „címét” is. Ennél a példánál maradunk. Az 1841-es kötetben szereplő 496 „részes tag” 55%-ánál volt megjelölve pesti/budai „saját lakás” vagy „bérlemény” címe, illetve valamelyik Pest megyei helység vagy közeli birtok.⁴⁷ A címrögzítés logikája arra utal, hogy amelyik tagnak volt pesti elérhetősége, ott azt jelölték meg: pl. Széchenyiné az Ullmann-házat és nem Cenket, Batthyánynál a Cziráky-palotát és nem Ikervárt. Tehát az intézménytől való általános „fizikai távolságot” mutatja meg a címek anyaga, még ha természetesen a korabeli mágástársadalom „több-laki” élete „változó távolságot” feltételez is. A 198 főnemes „elérhetősége” mindössze a 30,3 százaléknál kötődött a fentebbi kategóriához, és mindenképpen nagy mennyiséget jelöl a „bécsi címmel” föltüntetett 52 (zömmel Magyarországon honos) mágás (a főnemesek 26,53%-a). Természetes, hogy a nemesek (237) esetében nagyobb a Pestet, Budát vagy közeli birtokot megjelölők aránya (67,08%) hiszen a magas tagsági díjat – az esetleg kevésbé gazdag – nemes embernek csak akkor volt érdemes befizetni, ha valóban élni is tudott az intézmény „kellemével.” Jellemző módon a polgári státuszú (46) Kaszinó tagok 100%-a pesti címmel rendelkezett. Azt korántsem állíthatjuk, hogy csak a térséghez kötődő 256 részes vett részt a Kaszinó „hétköznapi” életében, és azt sem, hogy a „távoliak” mind „csak névvel” voltak tagok, viszont az adatok mindenképpen magas számra utalnak. S az is egyértelmű, hogy inkább a mágások tekintették szükségesnek, hogy akkor is belépjenek, ha pusztán csak a „nevüket adják.”

Széchenyi az „új tagok” toborzásában is igen aktív volt 1835 végén. Folyamatosan nyomon követte a teljes létszám alakulását, s végül december elején 450 főben határozta meg a tagág 1836 elejére elérendő ideális méretét. Nyilván nem volt jelentősége a kerek számnak (bár a hivatkozásaiban szépen mutatott), de Széchenyi igazi „sportemberként” olyan elérendő/elérhető célt tűzött maga elé, amely az utolsó időszakban feszes munkára készítette. Az is motiválhatta, hogy az új aláírás miatt bekövetkező időleges visszaesést (1834: 435; 1835: 377) minél hamarabb a korábbi meghaladó létszámmal zárja le. Azaz a folyamatos növekedés dokumentálására kellett a 450-es célszám.⁴⁸ A felmerülő nevek többször visszatértek a leveleiben, előbb ötletként, majd esetleg magyarázattal, azután már konkrétan azzal a felszólítással, hogy Tasner Antal függessze ki Pesten az ő aján-

⁴⁷ *Pesti Casino Könyv 1841.* 3–56. A bizonytalan státuszú 15 részt itt kihagyva 481-es alappal számoltunk, és a jelöletlen címhelyzetet „távolinak” tekintettük. Így nem is annyira a pontos számokat, mint inkább az arány nagyvonalú kifejezését tartottuk fontosnak!

⁴⁸ Széchenyi amellet, hogy adatról-adatra nyomon követte a taglétszámot, a szeptemberi leveleiben még „400 részesnél nagyobb számú” tagságról beszélt (mint állapotról), majd „jóval több mint 400” következett, majd utána „420-nál többre” hivatkozott. December 7-én rögzítette először a 450-es célszámot, s akkor már a felhívó levelében is „szinte 450-ről” írt. Valóban „sportemberhez” méltóan koncentrált a 450-es célra, rendre ezzel motiválta magát (és munkatársait). SzIL2 101–224. alapján.

latával. Utóbb listákban összegezte a már elküldött jelöltek, nyilván az esedékes Választottsági üléshez közeledve, s legvégül az eredmény ismeretében a „részes aláírás” megtörténtéről tudósította titkárát. Az új tagokról döntő pesti „golyózások” december 2-án és 28-án történhetek meg, mivel szeptember 22. után csak akkor volt a Választottságnak ülése.⁴⁹ Az anyagban feltűnő 24 tagjelöltet három (elkülöníthető) csoportba rendeztük: az első (tekintélyes) lista a diétához kapcsolódik, a második Széchenyi munkatársi köréhez, néhány érdekes eset pedig Tasner és Pregardt ötleteihez.

Az rekrutáció iránya meglepetést okozhat: egyetlen főnemes sincs Széchenyi 1835 végi tagjelöltjei között. Az ő esetében semmiképp sem kell akaratlagos bázis-váltást feltételeznünk, hiszen a „rég”i mágnás tagok megtartásáért rengeteg energiát mozgósított; egyszerűen csak a lehetőségek szűkültek be. Széchenyi sem tudott már ekkor „új tagokat” toborozni a magyar mágnástársadalomból. A forrásanyag tökéletesen igazolja Tóth Árpád elemzését, illetve B. Gneiß, M. K. Silber és Simon Z. következtetését. Természetes módon fordult Széchenyi az országgyűlési követi kar felé; egyrészt azért, mert éppen Pozsonyban volt a diétán, másrészt pedig azért, mert a tárgyalások a híd-ügyében abba a stádiumba érkeztek, amikor nagy szüksége volt a követek támogatására. Széchenyinek általában nem volt jó véleménye az alsótábla világáról, de nagyon hatékonyan tudta (felsőtáblai tagsága ellenére) mozgósítani egy-egy nagy ügy mellett a követeket. A személyes kapacitálásnak mestere volt. Talán az sem véletlen, hogy november végétől (26-tól) szerepelnek a követek Széchenyi tagjelöltjei között, hiszen december elején (5–9.) tárgyalták a kerületi ülésben a „kisajátítás” ügyét. Az ajánlatok mögött így felmerülhet a kölcsönös leköteleződés motívuma is. Alapvetően a helyzet okozta, de azért Széchenyi aktuális szándéka, a nemesi követekre való „rányílása” is előidézte, hogy ő maga is aktívan hozzájárult a mágnás – nemes arány kaszinóbéli átfordulásához.⁵⁰

Széchenyi 15 alsótáblai követet jelölt a Nemzeti Kaszinóba tagnak. Nem volt a számára kulcsszempont a személy (vagy megye) politikai irányvonala. Zsedényi (Pfanschmidt) Ede szepesi követet például így ajánlotta: „*Ez aulikus ember, mert elő akar menni – de igen jó indulatú – nekem igen jó emberem.*” Majd figyelmeztette Tasnert, hogy csak akkor szavazzanak róla, ha biztos a dolog: ne-hogy kompromittálják. Széchenyi mindegyik esetben erősen hangsúlyozta ezt a szempontot: „okvetlen”, „feltétlen” biztos legyen a választás! Minden bizonnyal súlyos presztízsveszteséget jelentett volna egy diétai követnek a „kigolyózás”, és

Széchenyi ezt mindig tudatosította is a kaszinói Választottság „jegyzőjében” (aki melleleg a magántitkára volt). A sikeresen „candidált” majd utána „subscribált” 15 részes tagból többen a reformellenzék körébe tartoztak – az ismertebbek közül Lónyai Gábor (Zemplén), Pázmándy Dénes (Komárom), Kubinyi Ferenc (Nógrád) – de sosem említett (és nem is követett) Széchenyi ilyen szelekciót. 10 inkább reformellenzéki, 3 kormánypárti-konzervatív mellett 2 centrumba sorolható megye követét támogatta, akiknél a „hídvám ügye” sem mutat egynemű állásfoglalást (11 mellette, 3 ellene). Csak elvétve említette meg a jelöltjeinek valamely pozitív személyes tulajdonságát – Vay János (Szabolcs) „*érdemes ember*” –, megelégedett a név és megye közlésével. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a vármegyei követség, mint státusz elegendő volt Széchenyinek az ajánlásra, ha a jelölt emberi minőségével szemben nem volt kifogása. Az már a másik oldal döntését érinti, hogy a helyi elitekbe integrálódott, Pesttől távol élő vármegyei politikusoknak Torontáltól Nógrádig, Aradtól Komáromig, Verőcétől Tornáig mennyiben érte meg a pesti Nemzeti Kaszinóhoz tartozni. Azt feltételezhetjük, hogy ezekben az esetekben is az országos presztízis erősítése lehetett a meghatározó szempont és az évkönyv reprezentációjában való részesedés. Ilyen formán gyarapodott 1835 végén jelentősen a táblabíró, főszolgabíró, (és alispán, jegyző, szolgabíró) megjelölésű „részes tagok” száma.⁵¹

Jellemző módon Széchenyi a személyes „érdemet” mindig kihangsúlyozta a birtokos-nemesi körből származó jelöltekénél, ha nem voltak követek. Önmagában még nem jelentett nála automatikus „*kaszinóképességet*” sem a vármegyei tekintély, sem a nemesi presztízis. A végeredményt tekintve azonban a fentebbi körbe illeszkedik Bujanovits Sándor táblabíró („igen jeles fiúnak mondatik”) – az akkoriban elhunyt Bujanovits Lukácsnak, Grassalkovich herceg jószágkormányzójának a fia –, illetve Földváry Ferenc (a „főtűl talpig becsületes ember”) a királyi tábla bírja. Az 1835 végi rekrutációban egyértelműen a nemesség felső rétege került előtérbe, és hozzájuk kapcsolva a másodlagos rendi hierarchia elemei kaptak hangsúlyt. Érzékletesen fejezte ki egyszer Tasner az aktuális elvárás-horizontot (azaz a „kaszinóképesség” két lehetséges elemét): „*[...] ismét 2 Casinoi Candidati Palásthy Victor gazdag földesúr, és Rehorovszky ügyvéd és kamarai ágens.*”⁵²

⁵¹ A megyék általános politikai karakter-elemzéséhez: Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Bp., 2008. 328–341. Az idézett forráshely: Adatok–SZIK 241., az új tagokra: SZIL2 172–216.

⁵² Mind a négy említett jelöltet taggá választották, és jellemző módon Palásthy Viktor és Bujanovits táblabíróként, Rehorovszky Miklós („a törvények doktora”) „*ügyvéd kir. kam. ügyvivő*”-ként, Földváry pedig a „*kir. Táb. közbirója*”-ként szerepet az évkönyvben. *Pesti Casino Könyv* 1836. 7., 14., 28., 30.; SZIL2 213–215. Tasner Antal levele Széchenyinek, 1835. nov. 9. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; a Széchenyi család levéltára, P 626. Széchenyi István-gyűjtemény, (továbbiakban MOL SZI-gy) 4. cs. (1835.) 189.

⁴⁹ Viszota Gyula kivonatai mellett Széchenyi Tasnernek írt levelei is megerősítik a dátumokat, hiszen mindkét napon a gróf bőven foglalkozott a „sorsolás” hírével. MTAK Kt VGyh/19. 15. ill. SZIL2 193. és *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860*. I. (továbbiakban Adatok–SZIK) Összeállította: Bártfai Szabó László. Bp., 1943. 248.

⁵⁰ Viszota Gyula bevezetőjében rekonstruálta Széchenyi hídügyi diétai aktivitását: SZIN4 XVI–XVII., LXI–LXIX. és 623–624.

Bertha Sándor jelöli meg az átmenetet a következő kategóriába, hiszen ő a diéta világához is tartozott (egy ideig a kertületi napló szerkesztője volt), de emellett fontos szerepet játszott a Széchenyi vezette vállalkozásokban, mint a Gyeptár szerkesztője, a Gazdasági Egyesület aktív tagja, akadémiai ügyész stb. Vala-mennyire a gróf személyes köreihez kötődött Mayerffy Ferenc lőrincpusztai birtokos is, akivel a lóversenyzés ügye, és egy közös barát: (a régebb óta Kaszinó-tag) Heinrich János volt huszárkapitány kapcsolta össze. Bár a gróf kétszer felvetette Tasnernek a nevét, de mégsem lett tag Gabrieli János „táblabíró és hites ügyvéd,” pedig ő olykor szintén Széchenyi praktikus ügyei körül (pl. házvásárlások) forgott. Nem tudni, egyáltalán eljutott-e a konkrét jelölésig, mint ahogy Fényes Elek a tudós akadémikus-jelölt esetében is csak az ötlet felvetődését regisztrálhatjuk.⁵³

Igen speciálisnak tekinthető Matkovich Kálmán esete, hiszen ő „pörén,” csak a nevével került be az 1836-os évkönyvbe, pedig Széchenyi volt az ajánlója és jelölésének kizárólagos szorgalmazója. Azért erőltette a belépését, mert rokonságban állt az 1833-ban kizárt Beleznay Ferencel, és akkori erélyes fellépésének ódiuma alól a családot mentesíteni akarta. Széchenyi így magyarázta meg a helyzetet: „Matkovichot én nógattam leginkább arra, hogy álljon közibünk, mikor Bel[eznay] kiesett. Ezt demonstrációul tettem, vagy akartam tenni, hogy nem Matkovich ellen [van] kifogásunk, se mágnás vagy a nemesi rend ellen, de egyenesen az undok magaviselet [ellen].” Széchenyi tehát itt egy kevésbé „casino-fähig” embért intézmény-politikai okok miatt jelölt részes tagnak, s biztosan szerepet játszott a sikeres „kiválasztásában,” hogy többször erőteljesen a keresztülvitelére sarkallta titkárát.⁵⁴

Az utolsó két (vizsgált) tag ötlete nem Széchenyiben vetődött fel, hanem éppen közvetlen munkatársaiban. Viszont Széchenyi ellenállásán az első pillanatban megfeneklettek a tervék. A szituációk megértéséhez visszatérünk a címadó motívumhoz.

Széchenyi a levélváltások során információt vett és küldött, beszámolt a saját eredményeiről, illetve instruálta és bízta Pesten lévő toborzó-társait. Nyilván azért írt ennyi üzenetet, mert, amint Tasnernek egyszer kifejezte, némi kontrollra

⁵³ Nehéz valamiféle szabályszerűséget felfedezni abban, hogy ez a néhány, Széchenyi személyes hálózathoz inkább messziről tartozó figura miért lett vagy nem lett végül tag. Ezek a nevek még akkor „mozogtak” Széchenyiben, amikor nem kezdett hozzá a követek agitálásához. SzIL2 136., 146.

⁵⁴ Beleznay Ferencet pozsonyi „nemtelen magaviselete” miatt akarták eltávolítani a Kaszinóból, de még akkor is „hatalmaskodóan” ellenállt, amikor 37 tag a saját kilépésével fenyegetőzött. A viaskodás végül 1833. június elején a kilépésével zárult, viszont rendkívül sok feszültséget okozott az eset Széchenyinek. Matkovich Apollónia volt gróf Beleznay Ferenc felesége. A Beleznay-affér a Kaszinó etikai rendszerének egyik legizgalmasabb esete volt, de bővebb feldolgozás még nem készült róla. Lásd: Széchenyi vonatkozó naplóbejegyzéseit: 1833. febr. 9–19. és máj. 18., 19. 25., jún. 2, 7. SzIN4 362–364., 369., 371., 379–381. Az eset alapforrásai: MTA Kt SzGy K167/177–181. és MTA Kt VGyh/19. 13.

szorulnak: „Jó ha Pregardt ülést tart, csak ne csináljatok valami különöst. Ihr seid gute Leute, aber immer in den Wolken, zu viel Poesie.”⁵⁵ A viszony fordítottja is jellemző. A pesti munkatársak igazodási pontokat kerestek, s igyekeztek alkalmazkodni a gróf szempontjaihoz, metódusához. Szinte versenyeztek az aláírásokért. Egyik levelében Tasner Antal arról az „örvendetes hírről” számolt be, hogy Batthyányi Kázmér megjött, és a Gazdasági-Állattenyésztési Egyesületekre jegyzést tett (200 Ft), a vívőiskolára alapítványt létesített (400 Ft.) és „a Casinora új 6 évre írt alá.” „Én nem láttam. – fűzte tovább a gondolatsort – Az aláíratási dicsőséget Szekrényesy és Pregardt mindenik magának tulajdonítja.”⁵⁶

A levelek arra utalnak, hogy az igazgató gróf nem volt mindig meggyőződve róla, hogy pesti bázisa sikeresen és pontosan tudja követni az ő szempontjait. A „kaszinóképesség” táblázatba szedett, rendszeres felmérése persze őt is segíthette volna a szervezésben, de inkább Tasnernek és Pregardtnak szánta az ötletet iránytűül. Hasonló módon, akkor érvelt Pregardtnak a „kvalitás” és „kvantitás” szempontjával (és a már megfelelő létszámmal), amikor ő még javában azért küszködött, hogy az 1836 eleji közgyűlésig elérjék a 450-es létszámot. Az üzenet ilyen formában is értelmezhető: bízzatok rám a jelöltek megválasztását, vagy legalábbis legyetek nagyon körültekintőek, nélkülem ne döntsetek!

Nagy Leóról írta Széchenyi december 13-án, hogy „bizony csak maradjon még ki”, pedig a mondat folytatásában éppen a 450-es számra fordította tekintetét: „ha a most választandókkal 437-en leszünk, a fent érintett 3-mal és Vay-al 441., [akkor] remélem felvisszük 450-re [a] januári gyűlésig.” Nagy Leó „minőségéről” azonban Széchenyi nem volt meggyőződve. A fentebb idézett december 11-i levelében találjuk meg a kétely okát. Tasner Antal éppen arra hívta fel a figyelmét, hogy rossz híre van a Kaszinónak, amit Nagy Leó jelöltsége csak fokoz. Széchenyi így válaszolt, egyértelművé téve az álláspontját (s azt is, hogy a szerencsétlen ügy okozója valamiképpen Pregardt volt): „Nem hiszem én, hogy a Casinónak rossz szaga van; de sokan úgy találják, és betyár van nemcsak kicsi, de sok N.-ben. [értsd Nagyban] Ha lehet auf eine kluge Art most elmellőzni. Közgyűlés után könnyű lesz, ha teszi, engem még Pregardt előtt se kompromittáljon. Ez utolsónak tegnap írtam, mintha ezt sejdítném. – Most inkább csak a kvalitásra, mint kvantitásra kell törekedni.” Széchenyi tulajdonképpen „elrendezte,” hogy ez a bizonytalan hírvé ember ne lehessen (ekkor) tag; és nem is lett (soha).

Kevés konkrét adatunk van Nagy Leóról, a Tápiószelén birtokos nemesről, de az összes fél-információnk a „minőségével” kapcsolatos kételyt erősíti. Ha csak arra a tényre tekintünk, hogy a sógora Kovács Ferenc, a Füreden botrányt okozó,

⁵⁵ 1835. okt. 28. Tasnernek SzIL2 147. A megjegyzés egy esetleges választottsági ülésre vonatkozik.

⁵⁶ Szekrényesy József ügyvéd, ő volt a Nemzeti Kaszinó levéltárosa, rendszeres szereplője az 1835 végi levelezésnek. Tasner Antal levele Széchenyinek, 1835. nov. 6. MOL SzI-gy P 626 4. cs. (1835.) 185.

verekező hamiskártyás volt, már akkor elbizonytalanodunk, hogy lehetett-e ilyen rokonsággal „kaszinóképes” ember. Kovátsról úgy tudták, hogy „már két krimináls pert állott ki”, és „Pozsonyban egy kisasszonytól házasság ígérete alatt 4000 forintot kicsalt, s avval odábbállott;” s a pénz eldorbézolója közben „nyerte el” „Nemes Nagy Leó” testvérének a kezét. Az elfogult kortársi ítéletet nem nagyon kellett korrigálnia az 1840 nyarán megesett füredi botrányt elemző Katona Csabának: Kováts egy félvilági, gátlástalan „*professionatus spieler*” volt. Egy ilyen rokonság, már önmagában nehéz teher volt az szalonképes társaságba, de Széchenyi naplójában is csak az 1842-es színházi botrány elbeszélésében tűnt fel Nagy Leó neve, a verekedés egyik jelenetében: „*Béla Wenckheim wirft den Nagy Leó.*” A későbbi adatok valószínűsítik Széchenyi 1835-ös mondatát: tényleg „*sok betyárság lehetett N-ben,*” legalábbis a környezetében. Pregardt itt nem figyelt a „minőségre”, s minden bizonnyal Széchenyi elhárító döntésével (amit Tasner „finoman” érvényesített) megvédte a Kaszinót attól, hogy egy *újabb Belezna Ferencet* fogadjon tagjai közé.⁵⁷

A másik érdekes (elhárított) tagjelölésnek Tasner Antal volt a kezdeményezője.

1835. november 9-én azt írta Széchenyinek, hogy „Clarkot ajánlani szeretné a kaszinóba, [mert] igen előkelő modorú ember, jobban beillenek a tagok közé sok gazdag polgárnál”.⁵⁸

A megjegyzés William Tierney Clark-ra vonatkozik, a hídépítő mérnökre, a Lánc-híd tervezőjére. Nem véletlen Tasner érvelésmódja: a modorát (kellemét) emelte ki a jelöltségnek, s azt, hogy nem lenne idegenebb a körben, mint a sok gazdag (de ezek szerint) nem eléggé finom modorú polgár. Széchenyi egyértelműen elhárította a felvetést: „*Clarkot nem volt jó bevezetni. Még nem vagyunk arra érettek, e szerint minden Engine Worker is közibünk való, das war theoretisch. Asztalomhoz soha nem hívnám, faluhelyen tán igen.*” Az elutasítás a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi attitűd tipikus megnyilvánulása. A hierarchikus rendezettség a legfontosabb eleme, amely világossá teszi kinek-kinek a helyét.

⁵⁷ Katona Csaba: A szerencsejátékos haszonbérő és a „*professionatus spieler*ek.” (Egy pillantás a reformkori társadalom peremvidékére). = *Acta Papensia*, 2008. 1–2. szám. 27–50. A másik részletre: SzIN5 654. 1842. dec. 2. Vízota Gyula egy részletes titkosrendőri jelentés alapján rekonstruálta a botrány lefolyását, de abban nem szerepelt a Wenckheim Béla – Nagy Leó székén. Egy közel egykorú adat szerint valamennyire aktív Pest vármegyei nemes lehetett, mert a Törvényhatósági Tudósítások első számában feltűnik a neve (1836. júl. 1. a Pest megyei követjelentés közgyűlési anyagában). A rövid szövegegyesség azt sugallja, hogy „kisnemesi” pozícióból kifogásolta Dubraviczky Simon első alispánnak a nádor előtti tisztelgő küldöttség összetételére vonatkozó javaslatát: *Nagy Leó „úr észrevételt s kérdést tőn, hogy miért nem alkalmaztatnak a küldöttséghez oly tagjai is a megyének, akik nem táblabírák?”* Egyetlen pozitív információnk róla, hogy a neve szerepel a Törvényhatósági Tudósítások előfizetői között „*T. Nagy Leó úrnak Tápiószelén*”. KLÖM VI. Kossuth Lajos Ifjúkori Iratok Törvényhatósági Tudósítások. S.ár. Barta István. Bp., 1966. 638., 1041.

⁵⁸ Adatok–SZIK 240.

Egyrészt a magyar köz- és társasélet fejletlenségével indokolja, hogy ez a kezdeményezés még nem időszerű, másrészt viszont azonosul a társas-életnek a létező válaszfalaival. Az a finom distinkció is érdekes, ahogy Széchenyi különbséget tesz a városi és vidéki társasági-életnek a jellege között. A nagyobb nyilvánosság előtt még az asztalánál sem vállalható. A szöveghely egyértelmű és elvágólagos, azonban a beszédhelyzet nyilván befolyásolja a formáját. Egy Tasner Antaltól jövő (szerencsétlen) kezdeményezést dorongol le itt Széchenyi. A „kaszinóképesség” kitágítását nem fogadja el a munkatárs-bizalmas, de mégiscsak titkár (nála) és jegyző (a Kaszinóban) Tasnertől.⁵⁹ A javaslat viszont éppen azokat a határokat feszegette, amelyeket Széchenyi is meg-megpiszkált alkalmasszerűen.

Néhány hónappal korábban, 1835 júniusában, Pozsonyban ismerkedett meg a gróf John Paget-tel és utazó társaival. Többször együtt időztek, majd az utazók meglátogatták Széchenyt Cenken, és a Pannónia gőzessel Pestre is ugyanakkor érkeztek meg. A kapcsolat kiteljesedett annyira, hogy július 19-én Széchenyi Desseffy Auréllal és velük kirándult Gödöllőre Grassalkovich Tinihez. Bő egy hét múlva pedig Károlyi György gróffal ebédeltek együtt. Széchenyi barátja a saját naplókötetében beszámolt az alkalomról, rögzítve, hogy Széchenyi nála ebédelt három angollal, „*akik nem néznek ki túlságosan előkelőnek.*” Károlynak – amint megjegyezte – a barátja legalább megmondta, hogy az egyik angol férfi: utazó (John Pagettel találkozott a naplóíró), de elgondolkozott a dolgon. „*Ha Grassalkovichné tudná, hogy comnis voyageur-t [közönséges utazót] hozott neki Széchenyi!*”⁶⁰ Széchenyi ekkor nem volt tekintettel a megszokott normákra, pedig nyilván érzékelte, hogy feszélyezi a társaságot. Tini (született Esterházy Leopoldina-hercegnő) „*nem volt olyan barátságos – mint szokott,*” Károlyi György pedig „*kelletlenkedett.*” Széchenyi közel egy időben így és úgy is tudott tekinteni a körein kívül álló érdemes emberekre. Ezért egyrészt „elszólásnak,” másrészt viszont funkcionális szövegnek olvassuk a Tasnernek elküldött elutasító választ: a „minőséget” a Kaszinóban neki kell meghatározni – szölt az üzenet.

Széchenyi tehát nemcsak a motorja volt a rekrutációnak 1835 végén, hanem kontrolálója és a háttérből a befolyásolója is. A kutatás közben, de ezt a tanulmányt lezárva csak megerősíteni tudjuk a társadalomtörténész tézisé: Az egyesületi tagság vizsgálta „döntések sorozatának elemzése”.⁶¹

⁵⁹ A véleményét nyilván fenn is tartotta Széchenyi, hiszen W. T. Clark névvel nem találkozhatni az évkönyvekben, és a névrokonáival Adam Clark-éval is csak 1847-ban. 1835. nov. 12. Tasnernek SzIL2 131. sz., *Széchenyi pesti tervei* 75., *Pesti Casino Könyv* 1847. 60.

⁶⁰ 1835. jún. 29., júl. 8., 13., 19. 31. SzIN4 572. 577., 579., 581., 588. Vö. *Gróf Károlyi György naplófeljegyzései 1833–1836.* Szerk. Fazekas Rózsa. Nyíregyháza, 2002. 248.

⁶¹ Tóth, 2011. 47.

ZSOLDOS ILDIKÓ

KÉT ARISZTOKRATA KARRIERÚT A HOSSZÚ 19. SZÁZADBÓL

Tanulmányunkban a Vécsey család szatmári ágából¹ származó báró Vécsey József (1829–1902) és legidősebb fia, a családfőiséget megöröklő Vécsey László (1866–1924) komparációját végezzük el karrierútjukra, családi hátterükre, személyes sorsuk alakulására, az arisztokrácián belül betöltött helyükre fókuszálva. Górcső alá vesszük továbbá az uralkodóházhoz fűződő nexusaikat. A téma fontosságát mindenekelőtt az adja meg, hogy ez az országos és a lokális politikában egyaránt jelen lévő familia a történelmi Szatmár vármegyében a Károlyiak után a legtekintélyesebbnek titulálható. A hosszú 19. században két főispánt is adott a törvényhatóságnak. 1803-tól 1829-ig a vizsgálatunk alá vont Vécsey József nagyapja, Vécsey Miklós, majd 1829 és 1845 között édesapja, ifjabb Vécsey Miklós látta el Szatmárban a bécsi udvar képviselőtét, de az utódok Habsburgokhoz való szoros kapcsolódása is számos területen kimutatható.² Mindezek ellenére a magyar történettudomány a szatmári Vécseyeket meglehetősen elhanyagolta. Ennek a hiátusnak a pótlása is vezérel bennünket. A két szatmári Vécsey karrierútjának komparációja alkalmas arra, hogy közelítsen a mentalitástörténet műfajához, hiszen megtudjuk, milyen értékeket preferáltak, hogyan gondolkodtak a kor bonyolult valóságfolyamatairól, amelyekkel a társadalom szélesebb rétegeire is hatást gyakoroltak.

¹ Az első ismertős Szöllősi Balázs (1470–1553) – Nagy Iván a Szőlősy alakot szerepelteti –, aki 1517-ben II. Lajostól királyi adományként kapta, többek között az Abaúj megyei Hernádvécsét. A hernádvécsesi előnévhez a hajnácskeői a 17. században társult, amikor a Csapy Máriát feleségül vevő Vécsey Sándor megszerezte Hajnácskő várát. Sándor nevű fiukat és utódait császárhűségük jutalmaként 1692-ben I. Lipót emelte bárói rangra. Vécsey Sándor Sándor és László gyermeke között szakadt a család gömöri és váradi vonalra. Az előbbi Vécsey Ágoston grófi rangra emelésével bárói és grófi ágra vált szét. A váradi vonal Vécsey László József, István és Gábor fia között bomlott abaúj-zempléni, szatmári és ungi ágra. A Vécsey család leszármazási vázlatát lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 12. k. Pest, 1865. 110–111. (továbbiakban Nagy, 1865.); Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. 5. k. Bp., 1999. 180.

² A szatmári Vécseyek a 19. században a patriotizmusnak azzal a válfajával azonosultak, amely összeegyeztethető a dinasztia iránti lojalitással.

A KÉT VÉCSEY KATONAI KARRIERÚTJA

Számos párhuzam mutatható ki apa és fia életében, ugyanakkor pregnáns különbségekkel is találkozunk. Mindkettőjükénél fellelhető egy katonai pályaszakasz, ami családi hagyományörzéseként is fölfogható, hiszen feltétlen udvarhűségükről híres felmenőik közül a 18. században többen is szolgálták katonaként a dinasztiát.

Vécsey József 1848-ig tulajdonképpen egy „hagyományos” politikusi karrierúton haladt. Tanulmányait a kor szokásainak megfelelően magántanulóként végezte. 1842 végétől a bécsi egyetemen két évig bölcsészeti, egy évig pedig jogi tanfolyamokat hallgatott. Az iskolai kereteken túl magánúton is képezte magát, elsősorban a magyar jog területén. Nevelője 1842-től Szepesi Imre kegyes tanítórendi áldozópap volt. 1846-ban Pesten jogi vizsgát tett, majd joggyakorlatát Verőce vármegyében aljegyzőként kezdte meg. Jurátusnak 1847 végén esküdt fel a királyi kúriánál és jelen volt 1847. november 12-én Pozsonyban az utolsó rendi országgyűlés megnyitásán. A pozsonyi korszakalkotó diéta munkájában azonban a továbbiakban nem vett részt, mert egyik rokona egzotikus utazásra csábította. Nagy hatást gyakorolhatott rá ez az elsősorban afrikai és ázsiai területekre kiterjedő utazás, és további kalandokra is vágyhatott, hiszen Triesztben megállva megérlelődött benne az elhatározás, hogy önkéntes hadapródként beáll a haditengerészethez, amihez végül megkapta az atyai hozzájárulást is. (Ő viszont László fiát „rákényszeríti” majd a katonai pályára.)

A tengeréssz pályára lépés ebben a tradicionálisan szárazföldi államban nem tekinthető egyenértékűnek a hadseregben való érvényesülés lehetőségével. A II. József által 1796-ban megalakított cs. kir. haditengerészetet az alulfinanszírozottság jellemezte, hiszen a birodalom vezető politikusai zsigerből elutasították a fejlesztésre irányuló terveket. Ugyanakkor az uralkodóház tagjainak (Károly, Frigyes, majd Miksa főhercegnek) komoly érdemeket tulajdoníthatunk progressziójában.

Vécsey József az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeiben nem vállalt szerepet, viszont a haditengerészet tiszthelyetteseként, majd nem sokkal később tisztjeként részt vett az osztrákok oldalán Velence ostromában, hiszen 1848 márciusában a bécsi események hírére itt is kitört a forradalom. A haditengerészet tisztikarának kétharmad része a forradalmárok mellett foglalt állást. Ennek köszönhető a Habsburg-házhoz lojális Vécsey hihetetlen tempójú előmenetele is.³ Velence 1849. augusztus 22-i kapitulációját követően Vécsey

Józsefet Konstantinápolyba, Triesztbe, majd Madeirára vezényelték, mely utazások – visszaemlékezései szerint – bőséges kalanddal szolgáltak számára. 1850 tavaszán pedig a VENUS⁴ nevű fregattal Nápolyba indultak, hogy a forradalmi kormány által Velencéből elvitt ágyúkat visszaszállítsák. A nyarat pedig az Adriai-tengeren cirkálva töltötték.⁵ Az 1851-es amerikai utazás közben viszont sárgalázba⁶ esett. Vécseyt a betegség azonban nem ijesztette el a haditengerészettől, s fölgógyulása után ismét hajóra szállt.

Ebből az életvitelből apja 1854. szeptember 26-án bekövetkezett halála szakította ki, hiszen a hagyatéki ügyek elintézése miatt egy évet Magyarországon kellett töltenie. 1855 novemberében azonban visszaindult Triesztbe, s legközelebb csak 1857 őszén jött haza rövid szabadságra. 1858-ban Miksa főherceg (1832–67) hadsegédévé lépett elő. Ferenc József ambiciózus öccse 1851-ben került a haditengerészethez, melynek élén 1854 és 1866 között állt. Főparancsnoksága alatt jelentős fejlesztéseket járt ki bátyjánál, minek következtében Ausztria harmadrendűből erős másodrendű tengeri hatalommá lépett elő.⁷ Az 1859 áprilisában indult szárd-piemonti-francia-osztrák háborúban azonban a flotta még igen siralmas teljesítményt nyújtott. Vécsey Józsefet egy nyolc ágyús hadi naszád parancsnokságával bízták meg, melynek feladata az ostromzár alatt lévő velencei kikötő déli részén Chioggia védelme volt. Harcra azonban itt nem került sor, de Antal⁸ testvére életét vesztette a háború során. Vécsey Antal kapitányként vett részt a szárd-piemonti-francia seregek elleni háborúban Appel János őrnagy⁹ vezérlete alatt. 1859. június 19-én, a solferinói csata előtt néhány nappal a Castelvengago nevű házcsoportban rejtőző olaszok sortűzet nyitottak Appel különítményének előcsapatára. Ekkor vesztette életét Vécsey kapitány is, állítólag 19 golyó által.¹⁰

⁴ Az 1832-ben szolgálatba állított VENERE fregattot 1849-ben keresztelték át VENUS-ra. (Tonnatartalma 1070 t, ágyúinak száma 44 db) 1857-től iskolahajóként funkcionált, a szolgálatból 1872-ben vonták ki. Krámlí, 1998. 46.

⁵ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, továbbiakban ROL Kmlg) kezelésében, Vécsey család sárközújlaki levéltára (Fond nr. 452, Fond familial Vécsey), (továbbiakban Vécsey cs. lt.) Nr. 79. Naplók 1817–1905. A flotta aktivitása 1853-ig néhány kiküldetésen kívül az Adriára korlátozódott. Krámlí, 1998. 30.

⁶ Ez egy súlyos trópusi fertőző betegség, mely máj- és vesebántalmak, hányinger és magas láz kíséretében jelentkezik, vírusát pedig moszkító terjeszti.

⁷ A modernizációhoz részletesebben lásd Krámlí, 1998. 32–33.

⁸ Gudenus János Vécsey Antalt születési évszám nélkül ugyan, de báró Vécsey Miklós (1789–1854) és Markovics Vilma (1805–92) elsőszülött gyermekeként tünteti fel. Így szerepel Nagy Iván munkájában is. A családi iratok szerint viszont 1836-ban látta meg a napvilágot, József 1829-es, Erzsébet 1833-as és Miklós 1835-ös születése után.

⁹ Appel ekkor a 2. ulánuszred őrnagya volt, később Bosznia-Hercegovina katonai parancsnoka lett.

¹⁰ Vécsey cs. lt. Nr. 79. Nagy Iván a kapitány halálozási dátumát tévesen tette 1858-ra.

³ Krámlí Mihály is hangsúlyozza, hogy 1848 márciusa és ősze között a magasabb rangú (fiatal, de nem olasz) tisztek egy-két rangfokozatot ugrottak előre, az alacsonyabb rangúakat pedig gyorsan kinevezték kadétoknak és tisztiskolásoknak. Krámlí Mihály: A császári-királyi haditengerészet 1797–1866. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1998. 2. sz. 425–475. (továbbiakban Krámlí, 1998.)

Vécsey József az 1859. július 11-én megkötött villafrancai fegyverszünetet követően ismét elfoglalta hadsegédi helyét, de a tél nagy részét szabadságon töltötte, megromlott egészségére hivatkozva. 1860 márciusában sorhajóhadnagyként vett véglegesen búcsút a haditengerészettől. A családi levéltárban őrzött iratokból nem derül ki, hogy távozásában játszott-e szerepet a flottának a szárd-piemonti-francia-osztrák háborúban nyújtott igen gyenge teljesítménye, amely a tisztikarban komoly frusztrációt váltott ki. (Ez a frusztráció véglegesen csak az 1866-os lissai győzelmet követően oldódott fel.) Az azonban kétségtelen tény, hogy Vécseyt élete végéig kínozták a köszvény. Fájdalmainak enyhítésére rendszeresen alkalmazta a karlsbadi kúrákat. Ez az ízületi betegség jellemző volt az egész családra.

Az ifjabb Vécsey katonai karriere 1883-ban vette kezdetét, amikor felvételt nyert a bécsújhelyi (Wiener-Neustadt-i) katonai akadémiára. Ezt megelőzően természetesen rangjához illő, az arisztokrata létre megfelelően felkészítő nevelésben részesült. Élete abban a tekintetben rossz ómennel vette kezdetét, hogy éppen születésének napján, 1866. január 10-én távozott az élők sorából a nagy tekintélyű anyai nagyapa, Dessewffy Emil gróf. Vécsey László az elemi népiskolát bejegyzett magántanulónként végezte.¹¹ A hét Vécsey gyermek közül hatan egy ideig párban folytatták tanulmányaikat a köztük lévő kicsi korkülönbség miatt. Ebből adódóan a testvérek közül Eszter Máriával, László Miklóssal (vagy ahogyan legtöbbször hívták Mixivel), Paulina Magdával került a legszorosabb kapcsolatba. A legkisebb úrfi, József Aurél és a többiek között viszonylag nagy volt a korkülönbség. Mindegyikőjük anyanyelve a magyar volt.

A gyermekekbe már egészen kicsi koruktól kezdve igyekeztek belenevelni az arisztokrata öntudatot. Eszter bárónő 1925-ben így emlékezett néhai László testvéréről: „Amennyire tudta, hogy ő ki és mit követelhet a maga részére, – éppen anyyira tudta is az embereket az őket megillető helyre tenni és ebben megtartani”¹². Feljegyezte azt az esetet is, amikor a csendes, meggondolt és jó megfigyelő három éves kisbáró siránkozva panaszkodott édesanyjának, amiért a gyermekszobai személyzet őt semmibe sem veszi, ugyanis úgy hozzák neki a reggelit, mint egy kis-kutyának. „Hát hogy? – kérdezte a mama – Tálca nélkül!”¹³ – hangzott a válasz.

László báró középiskolai tanulmányait a fővárosi piarista gimnáziumban végezte.¹⁴ Az első négy évben magántanulói jogviszonyosként szerepelt a nyilván-

¹¹ Ez a gyakorlatban úgy működött, hogy a szülők nevelőket fogadtak mellé és csak vizsgázni járt be a budapesti józsefvárosi Ősz utcai népiskolába.

¹² Vécsey cs. lt. Nr. 82. Napló töredékek 1817–1905. 1925. július 12. Vécsey Eszter feljegyzései Vécsey Lászlóról

¹³ Uo.

¹⁴ A gimnáziumok ekkor nyolc osztályos rendszerben működtek, és a felsőfokú tanulmányok végzéséhez érettségi vizsga szükséges volt.

tartásban, 1879 szeptemberétől azonban Miklós testvérével egyetemben elkezdett iskolába járni. Persze nevelőket, magántanárokat ezután is igénybe vettek a vizsgákra való felkészüléshez. László szerint a vizsgák erre az időre veszítettek korábbi jelentőségükből, hiszen az év végi jegy a hittan kivételével már nem csupán a vizsgateljesítménytől függött. Az úrfi iskolai értesítőjébe az első évben a következő megjegyzések kerültek: „sokszor figyelmetlen” – az első félév végén és „még mindig szórakozott”¹⁵ – a második félév zárásakor. Magaviseletét jónak, illetve szabályszerűnek értékelték a négy év alatt.

A kegyesrendieknek szigorú szabályok szerint folyt az oktatás. Minden napot szentmisével kezdtek, amire reggel hétkor indultak, majd délelőtt iskolában voltak. A Vécsey gyerekek nevelése katolikus szellemben folyt. Ennek fontosságát az édesanya 1912. március 12-i végrendeletéhez csatolt, gyermekeinek írt búcsúlevelében is megfogalmazta: „Legyetek buzgó, hívő, hiteteket cselekedetekkel is bizonyító keresztény katolikusok; szilárdul ragaszkodjatok szent hitükhöz – meggondolván hogy az élet sokféle viszontagságai között az erős hit az egyedüli biztos támasz. Alkalmazzátok hozzá cselekedeteiteket úgy a magán, mint a közéletben is! Legyetek szeretett hazánk hű, jellemes derék fiai: munkálkodjatok folyton felvirágoztatásán! Egyszersmind legyetek apostoli királyunk hűséges bár nem szolgai szellemű fiai!”¹⁶ – szövege a dinasztia iránti lojalitással összeegyeztethető patriotizmus által vezérelt instrukció.

László báró 1883-ban tette le az érettségi vizsgát. Ezt követően nyert felvételt¹⁷ a bécsújhelyi (Wiener-Neustadt-i) katonai akadémiára.¹⁸ A dualizmus ide-

¹⁵ Vécsey cs. lt. Nr. 196. Vécsey II. László Tanulmányi/iskolai bizonyítványok 1874–1885.

¹⁶ Vécsey cs. lt. Nr. 189. Levelezés 1881–1914. Vécsey Józsefné Dessewffy Blanka 1912. március 12-én gyermekeihez intézett búcsúlevelének Vécsey Eszter általi másolata

¹⁷ Vécsey cs. lt. Nr. 199. Pénzügyi számadások 1903–1917. 7241/1883 Szabolcs vármegye alispánjának értesítése a magyar királyi honvédelmi miniszteri leiratról. Vécsey László katonai pályára irányításában minden bizonnyal jelentős szerepet játszhattak a családi hagyományok, valamint a hadsereget szívélyének tekintő Ferenc József osztrák császár és magyar király iránti lojalitás.

¹⁸ A Mária Terézia Katonai Akadémiát (Theresianische Militärakademie) 1751-ben alapította az uralkodónő. Az eredetileg tizenéves képzés fokozatosan apadt három évre. Vizsgált korszakunkban innen került ki a tisztikar elitjét alkotók jelentős része. A katonai tisztikar nemzetiségi vizsgálatához lásd Hajdu Tibor: A közös hadsereg magyarországi tisztjeinek nemzeti, vallási, szülőhely szerinti megoszlása a dualizmus korában. = *Századok*, 1997. 6. sz. 1223–1264. A pesti Ludovika Akadémián a katonai képzés beindítása (1872) rendkívül vonatottan történt, és sokáig természetesen a nívós Theresianumnál jóval alacsonyabb színvonalat képviselt. Az egyenjogúsításra 1897-ben sor került ugyan, de míg utóbbiból a végzetek hadnagyként kerültek ki, addig a tanulmányaikat befejezett ludovikások rendfokozata a teljesítmény függvényét képezte. Hadnagyként csak a jó és igen jó eredménnyel végzők lettek. Elégséges minősítéssel hadapródok, elégtelennel altisztek váltak belőlük. A felzárkózási folyamat azonban sikeresen haladt. Miklós Zoltán: A m. kir. honvéd Ludovika Akadémia nevelési értékrendjének változása 1872 és 1944 között. In: *Ad acta: a hadtörténelmi levéltár évkönyve 2003*. Szerk.: Lenkefi Ferenc, Bp. 2004. 103–146.

jén az iskolaformák közti átjárhatóság miatt a gimnázium elvégzése után is lehetőség nyílt a katonai képzés elkezdésére.¹⁹ A szeptember 17-i felvételi vizsga sikeres letétele után nehéz, mondhatni krízises időszak következett László életében. Eszter testvére szerint „a ráerőszakolt helyzetben elvesztette hitét”,²⁰ s ettől kezdve mindig volt benne valamiféle bizalmatlanság, kételkedés, ami eleinte balsikerekben, az apjuk halála után pedig tétovázásban, kapkodásban és nagymérvű idegességben nyilvánult meg. „Igen bizalmatlan lett a legközelebbi hozzátartozói irányában.”²¹

László Wiener-Neustadt-i tanulmányai a hadnagyként letett esküvel zárultak. A ceremóniára Ferenc József születésnapján, vallási keretek között került sor. Ezen László szülei is jelen voltak, akiket külön büszkeséggel töltött el, hogy fiuk egyike volt azon négy ifjúnak, akik az oltárnál feladatot kaptak. Ezek kijelölésénél két szempont dominált: kiváló eredmény a tanulásban, valamint a jó megjelenés. László külsejéről Eszter testvére a következőképpen vélekedett: kék szem, dús szemöldök és hosszú szempillák – vonásai erősek, nemesek, de nem kemények. Arcszíne fehér, gyöngén piros, mely nyáron barnára égett. Egy ideig dús körszakállat viselt, majd a huszároknál²² egy kis szőke bajuszt eresztett meg. Szőke hajzata dús volt és göndör, alakja szikár, vállalai erősek és szélesek. Nővére szerint a gyorsabb előrelépést biztosító hadászati iskola azért nem vonzotta, mert tartott a hadsereg kötelékében is jellemző protekciós rendszer számára negatív következményeitől, „mely a jobb családbeli magyar ifjakat onnan rendszeresen kiszorította, – hogy a tolakodó izraelita ivadékok felszínre hozhassa!”²³ Vécsey Eszter e keserű feljegyzése – melyet 1925-ben, a trianoni határrendezést, valamint László halálát követően vetett papírra – jól érzékelteti a történelmi magyar arisztokrácia jelentős mértékű társadalmi státuszvesztése következtében fölerősödő antiszemitizmusát. A hadsereg egyébként valóban toleráns magatartást tanúsított a zsidók irányában a dualizmus idején. A legmagasabb rangok is elérhetővé váltak számukra,²⁴ sőt bejutottak az Eszter bárónő által említett bécsi császári és királyi Hadiiskolába (Kriegsschule) is, amely a vezérkari tiszteket képezte.²⁵

¹⁹ A katonai képzőintézmények háromszintűségéhez (alap-, közép- és felsőfok) részletesebben lásd Miklós Zoltán: *Katonai nevelés és képzés az osztrák–magyar kiegyezéstől az első világháború végéig (1867–1918)*. = *Honvédségi Szemle*, 2009. 4. sz. 67–70.

²⁰ Vécsey cs. lt. Nr. 82. 1925. augusztus 12.

²¹ Uo.

²² Vécsey László a 9-es számú huszárezred századosaként vonult tartalékba.

²³ Vécsey cs. lt. Nr. 82. 1925. július 12.

²⁴ Főleg a kikeresztelkedett zsidók számára.

²⁵ A Hadiiskola elvégzése automatikus bekerülést jelentett a Monarchia rendkívül szűk katonai elitjébe. Ez pedig jó eséllyel kecsegtetett a tábornoki rendfokozatok eléréséhez.

László 1886 szeptemberében a 14-es dragonyosezredben hadnagyként kezdte meg katonai pályafutását, cseh területeken. A dualizmus kori Magyarországon a katonatisztek társadalmi megbecsültsége jelentősnek minősíthető, még akkor is, ha az 1880-as évek végéig a magyar társadalom erős ellenérzést táplált a hadsereg szemben. A hivatásos tisztikar anyagi elismerése viszont – legalábbis az első világháború előtti évekig – nem volt kiemelkedően magas.²⁶ A tőlük elvárt mobilitásból adódó áthelyezések gyakran sok kellemetlenséggel és pluszki költséggel jártak, hiszen Vécsey báró stabil anyagi háttere miatt a tisztek azon csoportjához tartozott, akik nem a kaszárnyában laktak. A közeli magánszállás a lakatanyai létnél valamivel szabadabb életvitelt tett lehetővé. „A lakásom 2 szobából áll, s egy a legényemnek. A szobák nem túlságos nagyok és jól fűlnek. Persze hogy kár volt Tausban a lakásomra annyit spendírozni [ráköltetni], de hát ki gondolta azt, ami történt. L' homme propose, Dieu dispose. [Ember tervez, Isten végez.] Pedig itt is muszáj leszek egy pár forintot kiadni, hogy a lakásom kissé rendezesebb legyen. De mindenesetre egy minimummal”²⁷ – bosszankodott 1886 novemberében. Ilyenkor természetesen hazulról érkezett a muníció,²⁸ sőt édesanyja gyakran lepte meg csomagokkal is, melyekben mindenféle finomságot – vadpástétomot, tortát, ananászt és más gyümölcsöket, bort, sonkát, szalonát – küldött fiának. A nagy lótenyésztői hírnévvel²⁹ rendelkező papától sokszor „igényelt” lovat, ugyanis gyakran előfordult, hogy paripái megsérültek. Vécsey József időnként nem szívesen teljesítette fia kívánságait, így László a meglehetősen indulatos leveleken túlmenően lánytestvérei közbenjárását is igénybe vette célja sikerre vitele érdekében. Úgy gondolta, hogy egy arisztokrata katonának ez egyébként is jár. „Ha sejtették, hogy a letört ló helyébe mást kérni fogok, nem kellett volna ilyen sokáig fundálni egy ilyen lakonikus válaszon. Ha nincs, hát nincs. Ebbe nekem csakúgy bele kell nyugodnom, mint a végzetbe; – de az a bizalmatlanság esik rosszul nekem, mellyel papa részéről ezügyben találkozom”³⁰ – írta sértődötten Mária nővérének. Vécsey László családi üzenetváltásai egyébként arról tanúskodnak, hogy sorsába beletörődött. Különösebben nem panaszk-

²⁶ A problémakör elemzéséhez részletesebben lásd Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Bp., 1993.; Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., 1999.; Hajdu Tibor: „A magyar katonatiszt” (1848–1945). Bp., 1989.

²⁷ Vécsey cs. lt. Nr. 190./II. Levelezés 1860–1944. Klattau, 1886. november 14. Vécsey László Vécsey Eszterhez

²⁸ Ebben az időben katonatiszt csak abból válhatott, aki mögött állt valamiféle anyagi háttér.

²⁹ Kiemelkedően jó hírnévvel bírt angol félvértenyésztete a csegöldi uradalomban, ahol a régi lipicai fajta külön tenyésztési ág volt. A báró halála után a ménés feloszlataásra került, a lónevelés istállórendszerre redukálódott. *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu, Bp., é. n. 306. (továbbiakban Szatmár vármegye)

³⁰ Vécsey cs. lt. Nr. 177. Vécsey Mária levelezése 1880–1917. Taus, 1890. június 10. Vécsey László Vécsey Máriához

kodott, de főleg anyjához szóló leveleinek egy-egy mondatából azért kiolvasható, hogy életével nem volt teljesen elégedett. Mária testvére Mária Valéria főhercegnő udvarhölgyévé való kinevezésekor ezt írta: „...nem tudom gratuláljak-e vagy sajnálkozzak felette? A magam részéről boldogtalan lennék egy olyan állásban, amelyben másnak a kényén-kedvén kellene eligazodnom: olyan feljebbvaló akaratán járni, aki sem a világot, sem az embereket nem ösmeri: bíborban születvén! Hiszen mi is katonák, sokat szenvedünk feljebbvalóinktól, és Isten tudja mennyi keserőséget nyelünk gyakran: de megvigasztal a tudat, hogy nagy gondolat vezényel – nemes célt szolgálunk.”³¹ Persze felettesei között olyan tisztek is voltak, akiket kedvelt. 1886 novemberében így adott hírt magáról Klattauból: „Itt sokkalta jobb dolgom van, mint Tausban. Primo: a kapitányom egy igazi gentleman, kivel lehet beszélni, tökéletes szabad rendelkezést enged mindenben. Azután az embernek minden elfoglaltsága dacára is van ideje magára is gondolni. A társaság sokkal számosabb és jobb etc. etc. Az ezredes egy roppant kedves ember. Egyszóval én csak gratulálhatok magamnak, ha ide tettek.”³² Tausba visszakérülve azonban ismét nem túl kellemes körülményekben volt része. „...dacára az igazán kegyetlen hőségnek az én fent említett tulajdonságú főnőköm nem áll bennünket 4 nap egymás után minden igaz ok nélkül „Helm”-mel [sisakkal] rukkoltatni ki. Ma azonkívül ½ 2-kor éjjel, s kint mulattatott ½ 7-ig, akkor hazamentünk és 9-től 11-ig 26–33° temperatúrában remondákat³³ lovalgoltatott velünk”³⁴ – számolt be a mindennapokról nővérének. Tudjuk, hogy a katonai felettes jóindulatának megszerzése elengedhetetlen kritériumát jelentette a ranglétrán való előrelépésnek.

László báró apja 1902-ben bekövetkezett halálát követően kilépett a hadsereg kötelékéből és birtokaira (a sárközi és a szennai uradalomra)³⁵ kezdett koncentrálni. Előmenetel tekintetében katonai karrierútját nem értékelhetjük dinamikusnak, hiszen tizenhat éves szolgálat után századosként hagyta el a pályát. Természetesen ebben releváns szerepet játszott az a tényező is, hogy szolgálati ideje alatt nem zajlottak nagy háborúk.

A világháború kitörésekor azonban behívták aktív automobilita (autós) szolgálatra. Ez azt jelentette, hogy Budapesten állandó készenlétben kellett várnia az instrukciókat. Egyik bécsi útja előtt így értékelte a helyzetet: „Elég unheimlich [ijesztő] dolog most autom.[obil]on utazni. Annyi a baleset, a kedélyeket a ké-

³¹ Vécsey cs. lt. Nr. 82. Levélkivonatok, 1889. szeptember 11. László levele a mamához

³² Uo. Nr. 190./II. Klattau, 1886. november 24. Vécsey László Vécsey Eszterhez

³³ A remonda fiatal, még be nem tanított katonaló.

³⁴ Vécsey cs. lt. Nr. 177. Taus, 1889. július 11. Vécsey László Vécsey Máriához

³⁵ A sárközi uradalom területe 16 729 kataszteri holdra rúgott; a szennai 2442 kataszteri holdat tett ki. *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. II. k. Gazdaczímtár.* Bp., 1897. 306–307., 398–399.

mekre és francia pénzt transzportáló motorokra heccelték, úgy hogy se szeri, se száma a legfurcsább kalandoknak. – De ezek közt van tragikus kimenetelű is.”³⁶ 1914 szeptemberében a pétervárad (petrowaradini) főhadiszállásra vezényelték, majd novemberben Temesvárra. Katonai összecsapásokban sem eddig, sem ezt követően nem vett részt. 1916 elején áthelyezték a sziléziai Teschenbe, ahol széles körű nyelvismeretét hasznosította, ugyanis irodai aktafordítóként dolgozott. 1916. december végén őrmaggá léptették elő. Így tehát ötven esztendősen a főtisztek sorába lépett.

POLITIKAI KARRIER

Vécsey József a haditengerészet kötelékéből való távozását követően visszakanyarodott arra az útra, amelyről 1848-ban letért. Kezdett bekapcsolódni a politikai életbe, elvállalta a Szatmári Gazdasági Egylet alelnöki pozícióját.³⁷ Az 1860. október 20-án kibocsátott Októberi Diploma kiadása után az uralkodó Szabolcs vármegyében főispáni pozícióval kínálta meg, de Vécsey József ekkor még a bizonytalan politikai viszonyok miatt nem fogadta el a kinevezést. (Végül Jármay Imre lett a vármegye főispánja.)³⁸ Nem sokkal később, 1860 decemberében Szatmár vármegye másodalispánjává választották, minek következtében a megyeszékhelyre, azaz Nagykárolyba költözött. Politikusi ambíciói miatt azonban alispáni teendőitől hamar búcsút vett, ugyanis a kiegyezési tapogatózások jegyében Ferenc József 1861 tavaszára összehívta a magyar országgyűlést. A választásokat 1861 márciusában az 1848-as választójogi törvény alapján bonyolították le. Vécsey József a „Deák csoport”, azaz a Felirati Párt elképzeléseivel azonosulva az aranyosmeggyesi választókerületben lépett fel, ahol egyhangúlag választották meg.³⁹ Fia,

³⁶ Vécsey cs. lt. Nr. 209. Levelezés 1880–1930. 1914. augusztus 13. Vécsey László Vécsey Miklóshoz

³⁷ Szatmár vármegye 310.

³⁸ Czövek István: Az önkényuralom és a dualizmus kora. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I.* Szerk.: Cserenyák László, Nyíregyháza, 1993. 301. (továbbiakban Czövek, 1993.)

³⁹ Az 1848. évi V. törvénycikk 30. paragrafusa értelmében, ha a választókerületben csak egy jelölt indult, a választási elnök nem rendelte el a szavazást, a választást befejezettnek, s a jelöltet megválasztott országgyűlési képviselőnek jelentette ki. Ha azonban volt ellenjelölt és tíz választópolgár szavazást kívánt, el kellett rendelni a szavazás megindítását. *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvény-cikkek.* Szerk.: Dr. Márkus Dezső, Bp., 1896. 229. Az 1861. március 15-én felvett aranyosmeggyesi választási jegyzőkönyv szerint nemcsak Vécseyre, hanem Ternyei Jánosra is érkezett ajánlás. Utóbbira Budai Ignác részéről. A szavazás elrendeléséhez szükséges tíz választópolgári kinyilatkoztatásra azonban nem került sor. „Melyre látván Ternyei János az általános közakaratot, mely Báró Vécsei Józsefben központosult, ő maga részéről is Báró Vécsei Józsefet ajánlotta képviselőül. Ennek folytán az őt ajánló Budai Ignác is képviselői ajánlatától visszalépett.” Vécsey cs. lt. Nr. 153./I. Vécsey József levelezése 1845–1891. Választási jegyzőkönyv (Aranyosmeggyesi választókerület 1861.)

Vécsey László 1906-ban szintén itt mérettette meg magát alkotmánypárti politikusként, ám neki apjával ellentétben már meglehetősen kemény harcot kellett vívnia a győzelemért. Vécsey József az 1861-ben megnyíló országgyűlési ciklus idején a fővárosban többször is találkozott Dessewffy Blanka grófnővel, akit hamarosan feleségül kért. A házasságnak a menyasszony részéről egészen biztosan volt érzelmi motivációja. Blanka Vécsey József iránti szimpátiájáról vallanak 1858-as naplóbejegyzései, melyeket itáliai utazása alatt írt. „...igen kedves ember 's énnekem nagyon tetszik”⁴⁰, „igen jól mulattatott bennünket utazásainak elbeszélésével, egyébiránt is vele társalogni nagyon kellemes”⁴¹ – vélekedett a 16 éves grófkisasszony. Nagyon imponálhatott neki a tengerésztiszt és annak élményei, mert a tengertől kezdetben kissé ódzkodó Blanka végül így nyilatkozott: „En már egészen kibékültem a tengerrel, sőt nagy csodálójá vagyok... már most tökéletesen helyben hagyom öcsémet, hogy tengerész akar lenni”⁴².

Az 1861-es bejegyzésekből kiderül, hogy boldoggá tették őt azok az esték, amikor alkalma volt viszontlátni Vécseyt, aki egyszer egy kék brosst ajándékozott neki, máskor pedig egy nagy virágcsokorral lepte meg, melyet állítólag maga szedett Acsádon. Az eljegyzésre 1861 szeptemberében került sor, december 4-én Pozsonyban pedig örök hűséget esküdtek egymásnak.

A 19 éves ifjú feleség családja nagy befolyással rendelkezett főúri körökben. Blanka grófnő édesapja gróf Dessewffy Emil, az újkonzervatívok prominens alakja, édesanyja báró Wenkheim Paulina⁴³ volt. A Dessewffy család jelentősen hozzájárult Vécsey báró úri környezetben való érvényesüléséhez.

A fiatal pár Sárközön telepedett le, ahol együtt lakott a báró édesanyjával, s mivel a kiegyezési tárgyalások egy időre megakadtak, Vécsey József birtokaira húzódott vissza. László születése előtt áttették rezidenciájukat Nyírácsádra, itt rendeztek be maguknak kastélynak semmiképp, inkább úrilaknak nevezhető otthon, mely szerénysége ellenére valamennyi családtag legkedvesebb tartózkodási helye maradt mindvégig.⁴⁴

⁴⁰ Vécsey cs. lt. Nr. 81. Naplók 1817–1905. Dessewffy Blanka naplója 1858. március 1-ji bejegyzés

⁴¹ Uo. 1858. március 7-i bejegyzés

⁴² Uo. Dessewffy Aurél ifjúkorában tagja és evezőse volt a pozsonyi Hajós Egyletnek, de nem lépett tengerész pályára.

⁴³ Édesapja báró Wenkheim József aradi főispánként, testvére, Wenkheim Béla 1875. március 2. – október 20. között magyar miniszterelnökként funkcionált.

⁴⁴ Blanka grófnő összesen nyolc gyermeknek adott életet, akik közül egyet, az 1867. április 25-én született Emilt 15 hónapos korában elveszítették. Négy leányt és három fiút neveltek fel: Esztert (1863–1951), Máriát (1864–1928), Lászlót (1866–1924), Miklóst (1869–1951), Paulinát (1871–1931), Magdát (1873–1960) és József Aurélt (1883–1958). 1882-ben, az egyházi karriert befutó József Aurél világra jövetelét megelőzően költöztek vissza a sárközi kastélyba.

Vécsey báró távolból gondoskodó családapa és férj volt. Hol politikai teendői miatt, hol birtokainak ellenőrzésére hivatkozva hagyta magára feleségét, aki hiányérzetének így adott hangot 1862. április 10-én: „Hogy szünet nélkül téged keresnek fel gondolatim, talán nem is szükséges mondanom. Valamint azt sem, hogy számolom az órákat s perceket visszatérteidig. Midőn távol vagy tőlem még jobban érzem, szívem üres, s örömtelen nekem az élet, ha te távol vagy tőlem.”⁴⁵ A rendkívül családcentrikus Blanka kitartó társnak bizonyult, mindig biztos hátteret nyújtva politikai férjének, de mint szentimentális levelei – melyekben mindig hosszasan ecsetelte házastársa utáni vágyakozását – és Eszter lányának későbbi visszaemlékezései is bizonyítják, sokat gyötrődött az egyedüllétől. Blanka grófnő aktív közéleti szerepet vivő férje mellett reprezentációs feladatokat látott el, jótékonykodott és társadalmi kapcsolataival az érdekkijáráásokban is aktívan részt vett. Az 1890-es évek első felétől alkalmazottaik és cselédek gyermekei számára iskolát működtetett Sárközön, aminek egyik nem titkolt célja a magyarosodás elősegítése volt a románok által is lakott településen.⁴⁶

A magányos feleséget valamelyest kompenzálták a gyermekek, akiknek igyekezett boldog, harmonikus családi légkört teremteni. A gyerekeket az erős akaratú családapa iránti tiszteletre nevelte, akinek nagy tekintélye volt a bárónők és a kisbárók előtt. Gyermekkorukban rajongtak apjukért és örültek az együtt töltött időnek. Ám míg az édesanyjakkal kialakult erős emocionális kapcsolat a felnőttkorban is megmaradt, a papával való viszonyról ez nem mindegyikőjük esetében mondható el. Az apa határozott elképzeléseihez való ragaszkodása leginkább László személyiségfejlődésében okozott mély sebeket.

Vécsey Józsefet 1865 novemberében ismét megválasztották az aranyosmeggyesi választókerület országgyűlési képviselőjének. A kiegyezési tárgyalások sikerre vitele pedig főispáni állásba emelte Szabolcs vármegyében. 1867 elején feleségéhez írott leveleiből kiolvasható az a feszült várakozás, amelyet a ki-nevezés publikálása előtti hónapokban átélt. „Sorsomról még mint sem tudok, sőt minthogy már most ismét más v[ár]megyékben és más állomásokban emlegetnek, még inkább nem tudok semmit”⁴⁷ – írta február 27-én. „A főispánság dolga még most sincs tisztában... A király e hét folytán hihetőleg lejön, csak azt várja, hogy az újoncokat is megszavazzuk, ami hihetőleg holnap meglesz”⁴⁸ – tudósított március 2-án. Két nap múlva végre így szólt a híradás: „Ma a két főfontossá-

⁴⁵ Vécsey cs. lt. Nr. 154./I. Vécsey József levelezése Sárköz, 1862. április 10. Dessewffy Blanka Vécsey Józsefhez

⁴⁶ ROL KmJg, Szatmár vármegye levéltára (Fondul Prefectura Județului Satu Mare, továbbiakban SztvmLt), Szatmár megye alispánjának iratai, Igazgatási iratok III. 1905/2221. Sárköz d., 1905. október 27. özv. Vécsey Józsefné Dessewffy Blanka grófnő levele Szatmár vármegye alispáni hivatalához

⁴⁷ Vécsey cs. lt. Nr. 154./I. Pest, 1867. február 27. Vécsey József Dessewffy Blankához

⁴⁸ Uo. 1867. március 2. Vécsey József Dessewffy Blankához

gú kérdésen szerencsésen átestünk, az adó és újonc meg van szavazva, habár nem minden skrupulus [aggály] nélkül, de igen nagy szótöbbséggel. Remélem eszerint, hogy politikánk egy darab időre legalább biztosítva van. A főispáni ki-nevezés még mindig késik...⁴⁹ Ferenc József ugyanis játékot űzött a magyar urakkal és Vécsey bárót is csak 1867. március 28-án, tehát jóval a két legfontosabb kérdésnek számító adó- és újoncmegajánlás megszavazása után fogadta. „Tegnap a királynál valék audiencián, ki máris mint szabolcsi főispánt üdvözölt, s így többé nem kételkedem rendeltetésem iránt”⁵⁰ – írta megkönnyebbülten feleségének március 29-i üzenetváltásakor.

Vécsey József a koronázási ünnepségeken már főispáni minőségében vett részt. Tagja volt a delegációnak is, s haditengerészeti működése során szerzett tapasztalatai miatt elsősorban a tengerészeti büdzsé megállapításában számítottak munkájára.

Főispánságának első időszakában a szabolcsi közgyűlésben egyfajta „mini-válság” alakult ki. Szabolcsban ugyanis a kiegyezéssel elégedetlen Balközép és Szélsőbal jelentékeny bázissal rendelkezett. Az 1867. szeptember 2-i közgyűlésen két felszólaló is indítványozta, hogy a vármegye intézzon levelet Kossuth Lajoshoz. Szeptember 5-én a vármegye közönségének nagy része jegyzőkönyvbe akarta vetetni Kossuth Lajos hazahívását. A határozat ellen Vécsey főispán óvást emelt és lemondva a közgyűlés elnökségéről, elhagyta az üléstermet. Az óvást a közgyűlés nem fogadta el, viszont küldöttséget menesztett a sértett főispán után, amely közölte a báróval, hogy visszavárják a tanácskozássra. Vécsey hajthatatlan maradt, így a közgyűlés levélben hívta meg újra az ülésre. A főispán benyújtotta lemondását. A kormányhoz a vármegyei közgyűlés azzal a kéréssel fordult, hogy ne fogadja el a leköszönést. Vécsey levelet intézett a vármegye közönségéhez, mely az 1867. szeptember 12-i ülésen került felolvasásra: „... a kormány a tudvalevő aggályait ébresztő a megye eljárása folytán törvényes hatalmával is fellépni akarva kéri, hogy tegyen oly intézkedéseket a megye, melyek által a sajnálatos következményeknek eleje vetessék. Ennek folytán a félreértés megszüntetése végett, hogy a folyó hó 4-én Kossuthhoz küldendő levél egyedül a tisztelet kifejezésére vonatkozó része megtartandó legyen.”⁵¹ A kérés formájában megfogalmazott fenyegetés figyelmeztetett arra, hogy könnyen válhat Szabolcs felfüggesztett önkormányzatú törvényhatósággá. A közgyűlés tagjai a behódolás mellett döntöttek, így a szeptember 13-i ülést már Vécsey nyitotta meg, azzal a bejelentéssel, hogy a helyzet rendeződése miatt a kormány a főispán felmentési kérelmét visszautasította.

⁴⁹ Uo. Pest, 1867. március 4. Vécsey József Dessewffy Blankához

⁵⁰ Uo. Pest, 1867. március 29. Vécsey József Dessewffy Blankához

⁵¹ Czövek, 1993. 317.

Vécsey szabolcsi főispánként az 1869-es kampányban nagy erőfeszítéseket tett a Deák Párt érdekében. Feleségének írott leveleiben beszámolt a heves és durva politikai csatározásokról, a már az összeírások során is jelentkező visszaélések sokaságáról, a napirenden lévő verekedésekről, súlyos sérüléseket szenvedett egyénéről és halálos áldozatokról. „A választási mozgalmak képesek volnának az emberrel megutáltatni a szabadságot és az emberiséget magát is, annyi aljasságot tapasztal az ember ilyenkor. A visszaélések számtalanok és a bevert fejek is igen szaporodnak. Tegnapelőtt ismét 2-t öltek a bátori járásban.”⁵² Eddig tehát összesen 5 halott van”⁵³ – tájékoztatta hitvesét március 11-én, a választások előtt egy héttel. Az indulatok leginkább a már említett nyírbátori és a kisvárdai kerületben szabadultak el. Utóbbihoz tartozó Eszeny községben a Balközép és a Deák Párt hívei között véres összekoccanásra került sor március 7-én. A kormánypárti községi bíró házában és a református lelkész paplakánál is dulakodás történt. A papok a kor szokásainak megfelelően Szabolcsban is bekapcsolódtak a választási küzdelembe. Az eszenyi református templomtoronyban is ott lobogott a Pilis Lajos ellenzéki jelöltet éltető zászló, és a szószéken elhangzott prédikációk is próbálták a híveket a „helyes” politikai irányba terelni. A panaszos kérések, a vizsgálati jegyzőkönyvek, a szolgabírói, főszolgabírói, alispáni jelentések arról tanúskodnak, hogy kormánypárt és ellenzék politikai erkölce azonos skálán mozgott, mindegyiket „a (jó) cél szentesíti az eszközt” elv vezérelte. Az említett tettlegességekről felvett vallomásokot áttanulmányozva az valószínűsíthető, hogy egy ittas állapotban lévő, választójoggal nem rendelkező, de mindkét párt kortestanyáján iszogató lakos provokálta a bíró háza előtt az ott elhaladó ellenzéki menetet. Ekkor indultak meg a sárdarabok, botok, palánkdarabok, kövek a bíró udvara és ablaka irányába. Az akció eredményeképpen többen megsebesültek. Este a lelkész ablakát és ajtaját törték be.⁵⁴ A szintén a kisvárdai választókerülethez tartozó Zsurkról is érkezett lelkészi panasz kocsisának és cselédjének fenyegetése, valamint kormánypárti kortesek löfegyverrel való masírozásai és lövöldözései miatt.⁵⁵ Egy zsurki választópolgár ugyanezen személyek ellen tett bejelentést, akik – mástól vett értesülése szerint – leitatták, majd egy kötelezvényt írtak alá vele száz forintról. Ha nem szavaz Jármay József-re, akkor behajtják rajta az összeget. A panaszló azonban annyira részeg volt, hogy semmire sem

⁵² Szabolcs vármegye a dualizmus első képviselő-választásának idején hat választókerületet foglalt magában, a kisvárdait, a nagykállóit, a nádudvarit, a nyírbátori, a nyírbogdányit és a tiszalókit, valamint hozzá tartozott az önálló képviselőküldési joggal felruházott Nyíregyháza is. (A nádudvari kerületet az 1876-os közigazgatási reformhoz igazodva Hajdú vármegyéhez csatolták.)

⁵³ Vécsey cs. lt. Nr. 154./I. Nagykálló, 1869. március 11. Vécsey József Dessewffy Blankához

⁵⁴ A kérdéssel kapcsolatos dokumentumok lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (továbbiakban: SZSZBML) IV. B. 255 Szabolcs vármegye első alispánjának iratai 1862–1871. Igazgatási iratok 129. d.

⁵⁵ Uo. 99/1869 A zsurki református lelkész bejelentése a szolgabíróhoz 1869. március 2.

emlékezett.⁵⁶ Az ellenzéki többségű törvényhatóságban 1869-ben nem sikerült mandátumot szereznie a kormánypártnak.⁵⁷

Vécsey báró közigazgatási és politikai feladatainak ellátása mellett szívügyének tekintette azokat a régészeti ásatásokat, amelyek a Szent László király által 1085-ben „Bököny és Geszteréd közt” legyőzött kunok és e csatában elesett magyar hősök csontjainak feltárására irányultak. Leveleiből azt is megtudjuk, hogy ezek az akciók nem minden esetben jártak sikerrel. Előfordult például, hogy két-napi munka után vált világossá, hogy mások már megelőzték őket, csupán néhány összezúzott csontot és vastörédeket hagyva hátra. Az ásatást Rómer Flóris⁵⁸ is meglátogatta.⁵⁹

Vécsey József főispáni tevékenységét mérlegre téve, sikerként könyvelhető el a Balközép és a Szélsőbal politikai akciójának leszerelése, valamint a szabolcsi régészeti mozgalom ügyének felkarolása. Az 1869-es országgyűlési képviselő-választáskor azonban totális kudarcot vallott. 1872 elején saját kérésére felmentette a belügyminiszter,⁶⁰ ugyanis az 1872-es választáson ő maga szállt ringbe a mandátumért Szabolcs vármegye nyírbátori választókerületében a Deák Párt színeiben. Nyíracsad, ill. Mártonfalva, ahol birtokokkal rendelkezett, a nagykállói kerülethez tartoztak, de volt főispánként jól mérte föl, hogy itt kormánypárti képviselőjelöltnek semmi esélye sincs a győzelemre. Azért részt vett a kerület kormánypárti választópolgárainak mozgósításában, de ez nem bizonyult elegendőnek Kauzsay Károly győzelméhez. A dualizmus korában az ellenzéki többségű Szabolcsban a nyírbátori és esetenként a kisvárdai választókerületben mutatkozott a legtöbb esély kormánypárti politikus megválasztására. Heves kampány zajlott a nyírbátori választókerület választásra jogosultjainak megnyerése érdekében a Deák párti Vécsey József és a Balközép jelöltje, Gencsy Károly között. A báró

⁵⁶ Uo. 99/1869 Ifj. Z. Pótsik Mihály bejelentése a szolgabíróhoz 1869. március 2.

⁵⁷ Az 1869-es szabolcsi képviselő-választás eredményét lásd Szilágyi László: *A „kuruc vármegye”. Parlamenti képviselők és választók a dualizmus kori Szabolcs vármegyében*. Nyíregyháza, 2006. 173. 11. táblázat

⁵⁸ Rómer Flóris Ferenc (1815–89) régészetünk egyik 19. századi kiemelkedő alakja, tulajdonképpen megalapítója.

⁵⁹ A vármegyei ásatások megszervezéséről szólva nem feledkezhettünk meg dr. Jósza András (1834–1918) megyei főorvos szerepéről sem. Jósák egy történelmi tévedésből indultak ki. Összetévesztették az 1068. évi úz és besenyő betörést – amely az erdélyi Kyre eleison-hegyen (Kerlés) vívott csatával és Salamon király győzelmével végződött – az 1085. évi besenyő betöréssel és Szent László király állítólagos bökönyi csatájával. Ez utóbbi 800. évfordulóját akarták ásatással megünnepelni. Az azonban tény, hogy az 1068. évi úz-besenyő betörés Szabolcs vármegyét is sújtotta, aminek bizonyítéka az 1891-ben Apagyon talált 82 darab Salamon-pénz. A pénzvagyron elásója minden bizonnyal áldozatul esett a támadóknak. Bóna István: *A honfoglalás előtti kultúrák és népek*. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1.* Szerk.: Cservenyák László, Nyíregyháza, 1993. 63., 122.

⁶⁰ Vécsey cs. lt. Nr. 150. Periratok 1848–1902. 358 szám/eln. 1872. január 26. Főispáni felmentés

arról panaszkodott feleségének, hogy Dégenfeld Gusztáv, akinek választási elnökként pártatlan magatartást kellene tanúsítania, pénzzel, szép szóval, vagy ha az nem ér célt, akkor fenyegetéssel próbálja Gencsy mellé állítani a választókat. Végül Vécsey 1197 szavazattal 1039 ellenében megszerezte a mandátumot. Az 1872-es parlamenti választás azért volt különleges a dualizmus kori Szabolcs választásainak történetében, mert egyike volt azon kevés törvényhatóságnak, amelyekben az 1848. évi V. törvénycikk 32. paragrafusának nem teljesen egyértelmű értelmezését kihasználva titkos szavazást rendeltek el. A voksolás 1,58 méter hosszú és egy hüvelyk (2,634 cm) átmérőjű szavazóbotokkal történt. A titkosság azonban sajnos több szempontból is megghiúsult.⁶¹ Az 1874. évi 33. törvénycikk 76. paragrafusa pedig már egyértelműen rendelkezett: „a szavazás nyilvánosan, élőszóval történik”.⁶²

Vécsey báró a későbbiekben nem vállalt képviselőiséget, 1902-ben bekövetkezett haláláig a főrendiház tagjaként vette ki részét a parlament munkájából. Az 1890-es években politikailag Apponyi Alberthez és a Nemzeti Párthoz kötődött.

Vécsey László rövid politikai karriere az 1905–1906-os kormányzati válság idején indult. 1905 végén kapcsolódott be Szatmár vármegyében az ellenállási akciókat irányító 60-as bizottság munkájába,⁶³ de túl nagy aktivitást nem fejtett ki. László – mint ahogyan Dessewffy Aurél nagybátyja és Sztáray Sándor sógora is – az ifj. Andrássy Gyula nevével fémjelezhető, nagyrészt tekintélyes földbirtokokkal rendelkező arisztokratákból álló politikai csoportot, az Alkotmánypártot⁶⁴ erősítette az 1906-os választások idején. Apjához hasonlóan ő is az aranyosmeggyesi választókerületben mérettette meg magát, de neki – apjával ellentétben – már meglehetősen kemény harcot kellett vívnia a győzelemért dr. Tatár Jánossal, a Román Nemzeti Párt jelöltjével.

⁶¹ A kérdéshez lásd Szilágyi László: Egy titkos parlamenti választás Szabolcs vármegyében (1872). In: *Levéltári Évkönyv XII.* Szerk.: Nagy Ferenc, Nyíregyháza, 1997. 161–185.

⁶² *Magyar Törvénytar. 1872–1874. évi törvény-cikkek*. Szerk.: Dr. Márkus Dezső, Bp., 1896. 327.

⁶³ Az 1905. december 28-i vármegyei közgyűlésen a nemzetiségi Lukács Konstantin kilépésével megürült helyre a megyebizottsági tagok báró Vécsey Lászlót választották meg. Ezt a közgyűlést a Nagy László által kirendelt csendőrség szuronyai miatt nem a megyeházán, hanem a városi tornacsarnokban tartották meg. ROL Kmlg SztvmLt Szatmár vármegye főispánjának iratai 1906. 2228. d. 24999–1425/905. Jegyzőkönyvi kivonat Szatmár vármegye közönségének Nagykárolyban 1905. december 28-án tartott rendkívüli közgyűléséről; A Szatmár vármegyei ellenálláshoz lásd Zsoldos Ildikó: Az 1905–1906-os „nemzeti ellenállás” Szatmár vármegyében. A szatmári törvényhatóság a Fejérváry-kormány ellen. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011/12.* Szerk.: Magyar Márta, Debrecen, 2012. 169–177.

⁶⁴ Andrássy 1905. január 2-án alakította meg híveiből a disszidensek körét, jelezve ezzel, hogy a választásokon külön irányzatként indítja jelöltjeit. Az Alkotmánypártot 1905 novemberére szervezték meg, az 1906-os választásokon már ezen a néven futottak.

Hazánkban a nemzetiségi mozgalmak az 1890-es évektől megerősödtek, ugyanis a nemzetiségi pártok felhagyva az 1870-es évektől kezdődően alkalmazott politikai passzivitással, egyre határozottabban törekedtek a képviselői mandátumszerzésre. A magyar kormányzat a dualizmus válságperiódusában is határozottan ragaszkodott az egy politikai nemzet elvének alkalmazásához.⁶⁵

Szatmár vármegyének három választókerületében (az aranyosmeggyesiben, a nagysomkútiban és a krassóiban)⁶⁶ indított a Román Nemzeti Párt jelöltet 1906-ban, ami jelentősen fölkorlácolta a kedélyeket. Ez szűrhető le azokból a főszolgabírói jelentésekből is, amelyek a kirendelendő karhatalmak típusáról és létszámáról nyilatkoztak. Míg a csengeri kerületben – ahol „egyhangúnak” ígérkeztek a választások – elegendőnek tartották 30 lovas és 20 gyalog csendőr jelenlétét, addig az aranyosmeggyesiben már 30 csendőr, két század gyalog és fél század lovas katonaság, a nagysomkútiban pedig a 20 lovas csendőrön túl egy század gyalog katonaságra („és pedig nem Szatmárról, ahol legtöbbnyire oláh a legénység”⁶⁷) és egy század huszárságra is igényt tartottak a rendfenntartásért felelős közegek. Nagysomkúton azonban a képviselő-választást megelőző karulyai vérengzés⁶⁸

⁶⁵ A dualizmus kori nemzetiségi kérdéshez lásd többek között a Kemény G. Gábor által sajtó alá rendezett kiadványsorozatot: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I–VI. Bp., 1952–1985. Idevágó munkák továbbá Borsi-Kálmán Béla: Töredékes látélet az erdélyi románság sérelmeinek társadalomtörténeti gyökereiről. Adalékok a nemzeti-nemzetiségi kérdés /magyar/ megközelítéséhez. = *LIMES*, 1996. 3. sz. 71–78.; Czövek István: *Ausztria és Magyarország az orosz sajtó tükrében*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2006.; Szász Zoltán: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában. = *Történelmi Szemle*, 1968. 3. sz.

⁶⁶ Az aranyosmeggyesiben báró Vécsey László ellenfeleként dr. Tatár Jánost, egy román takarékpénztár igazgatóját és tekintélyes ügyvédjét. A nagysomkútiban két leendő miniszterelnök állt szemben egymással: az alkotmánypárti dr. gróf Teleki Pál és dr. Vajda – Voevod Sándor (Alexandru Vaida-Voevod). A krassóiban pedig a Szabolcs vármegyéből „importált” függetlenségi párti Pilisy István és Lukács (Lukácsiu) Konstantin józsefházi plébános, a románok között nagy tiszteletnek örvendő dr. Lukács László lacfalusi görög katolikus lelkész testvére. Egyik nemzetiségi jelölt sem szerzett mandátumot Szatmár vármegyében. Dr. Vajda-Voevod Sándort azonban Alsófehér vármegyében a magyarigeni választókerület választásra jogosultjai bejuttatták a parlamentbe. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MOL) K 26 Miniszterelnökségi Levéltár (továbbiakban K 26) 4559/906. ME. 688. cs.

⁶⁷ SZSZBML IV. B. 757. Szatmár vármegye alispánjának iratai 28. d. Főispáni távirat a belügyminiszternek 1906. április 21.

⁶⁸ Dr. Vajda-Voevod Sándornak a képviselőház 1906. május 30-i ülésén tett interpellációja kapcsán elrendelt vizsgálathoz lásd: MOL 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 1906-13-4687; SZSZBML IV. B. 751. Szatmár vármegye és Szatmárnémeti főispánja. Elnöki iratok 3. d. 61017/1906. I-a.; 64020/1906. I-a.; 199 Eln./906. A tragédiáról Ablonczy Balázs is beszámolt Teleki-monográfiájában. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Bp., 2005. 62–71.; Tilkovszky Loránt meglehetősen szűkszavúan ír a problémáról. Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál*. Bp., 1969. 49–50.

miatt a Kővárvidék című lap szerint 825 fős karhatalom teljesített szolgálatot 1906. május 3-án.⁶⁹

Vécsey László jelölésére 1906. április 17-én délután 3 órakor, Sárközön, a „Rózsabokor” vendéglőben került sor.⁷⁰ Anyjához írt leveléből tudjuk, hogy a báró lekéste ezt az összejövetelt, ugyanis előző este elindult Nagymihályból Sárközre, de nem szállt le időben a vonatról, mert elszunyókált, és csak éjjeli fél háromkor ébredt fel. Mivel nem sikerült különvonatot szereznie, táviratozott Sárközre, hogy küldjenek érte kocsit Tiszaújlakra, amivel azonban csak estére ért haza. A jelölőértekezlet lebonyolításában főszerepet vállaló Böszörményi Zsigmond megkísérelte rávenni a bárót a Függetlenségi Pártba való belépésre, ő azonban nem állt kötelnek. „Soha!... csak alkotmánypárti programmal – feltételek vagy megszorítások nélkül tehetem. – S így is jó volt”⁷¹ – informálta Blanka grófnőt fia a történekről. „A választás napján megpróbálnék egy kis fogadást adni, mint a lóversenyeken és a megyesi vadászaton. A „főnséges népet” három különböző menüvel ajándékozunk meg: a. gatyások, b. félurak és mesteremberek, c. kóserkonyha. Az úri rend nagyon be fog csiccsenteni”⁷² – avatta be édesanyját Vécsey a kampány részleteibe. „Azért jöttem, hogy részt vegyek a 60-as bizottság ülésén – ahol ma semmi érdekes nem történt – illetve hogy tapogatózzam a „hangulatokat” illetően. Az új főispán kinevezése napok kérdése, a legjobb híreket hozza nekem Pestről, többek közt Kossuth Franzi „áldását”, de Andrássy Gyula parancsát is: figyelni az adminisztrációt az érdekemben (pl. ad hoc lecserélni a szolgabírókat).”⁷³ Majd tájékoztatást adott potenciális nemzetiségi vetélytársairól is: „Ellenfeleimként nevezzük meg Tatárt, Dobossyt, Erdélyit. Mindhárom ügyvéd és a „román nacionalista” pártban van. A kinevezett főispán megígérte, hogy „arról majd teszünk”. Ez idáig semminemű intézkedést nem tettek. Programbeszédből egy lesz, Újvárosban [Avasújvárosban]. Megpróbálom rávenni Károlyi Pistát, hogy megtartsa, vagy a szatmári jelöltet, a híres zsidót, Kelement. Ami engem illet, nem sok hozzáfűzni valóm van. Követni kell a divatot: a nagyközönség szája íze szerint beszélni vagy beszéltetni”⁷⁴ – írta Vécsey báró, aki ifjúkorában alapos felkészítést kapott a társasági életben való sikeres helytálláshoz, de nagy valószínűséggel nem a szónoklás képezte legkedveltebb tevékenységét. Ennek ellenére a helyi sajtó híradásai szerint „a népszerű jelölt az

⁶⁹ Kővárvidék, 1906. május 6.

⁷⁰ Vécsey cs. lt. Nr. 194. Levelezés, Meghívó a jelölő értekezletre 1906. április 14.

⁷¹ Uo. Nr. 189. Nagykároly, 1906. április 18. Vécsey László Dessewffy Blankához francia nyelven. A helyi lapokban egyébként a hivatalos jelölés meg nem ejtéséig előfordult, hogy függetlenségi jelöltként emlegették. Színérváralja, 1906. április 15.

⁷² Uo. Nr. 189. Nagykároly, 1906. április 18. Vécsey László Dessewffy Blankához francia nyelven.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

alkotmánypárt programját meggyőző és népies módon ismertette választói előtt”,⁷⁵ akiknek száma körülbelül ezer főre rúgott 1906. április 26-án, Avas-újvárosban, a nagyvendéglő előtti téren. Az ilyenkor alkalmazott rítusrendet követve a bárót vállakon vitték kocsijához a választópolgárok. Mivel az avasi választók jelentős részben román ajkúak voltak, meggyőzésük érdekében Kelemen Samu szónoklata után Demján Titusz görög katolikus lelkész intézett román nyelven beszédet a hallgatósághoz. A kor szokásának megfelelően a papok is jelentős szerepet vállaltak a kampányban. A Vécseyek családi levéltárában lapuló „nyugták” szerint egyik lelkész 1500 koronát, egy másik 500 koronát kapott. A zsidó hitközség 200 koronás „adományban” részesült. A báró kampányában aktívan működtek közre gazdatisztjei, jószágigazgatói. Egyikőjük számadása szerint a szavazók fejenként 10 koronát tehettek zsebre Vécsey László szavazataért, (más számadásban a „közönséges szavazóknak” fejenként 2 korona járt, de szól elismervény 100 koronáról is), a korteseknek 40–50 koronát, a zenészeknek két napra 60 koronát, a 32 fuvarosnak fejenként 6 koronát fizettek.⁷⁶ Egy aranyosmeggyesi vállalkozóval kötött szerződés pedig rögzítette a választás napján az „élelmszerjegy” ellenében felszolgálándó menüt: reggelire pörköltet és kenyert fejenként 60 fillérért, ebédre pedig gulyást és fánkot 1 korona 20 fillérért, amihez természetesen az „italjeggyel” rendelkezőknek bor is dukált.⁷⁷ A családi levéltárban található dokumentumok szerint a választópolgárokat a kampány idején borral, sörrel, pálinkával, valamint cigaretták és szivarok osztogatásával is motiválták.

Természetesen dr. Tatár János nemzetiségi jelölt érdekében is erős kampány folyt. A főszolgabírói jelentés szerint a színérváraljai román takarékpénztár választásra jogosult ügyfeleit hitelek felmondásával, illetve további kölcsönfelvétellel lehetőségének felfüggesztésével fenyegette, amennyiben nem a bankigazgatóra adják szavazatukat. A jelentés kiemelte a lakosságra nagy hatást gyakorló, a takarékpénztárral szorosan összefonódott papok tevékenységét is: „az összes községi lelkészkedő papság az illető banknak igazgató, felügyelőbizottsági és részvényes tagja lévén, eltekintve az erkölcsi és politikai nyomástól, anyagi kényszer fenyegetése által is arra fog törekedni, hogy a tudatlan tömeg zászlójuk alá sorakozzék.”⁷⁸

Vécsey bárónak akadt még egy ellenfele, mégpedig Csizmadia Sándor, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselőjelöltje. Csizmadia jelölését az

aranyosmeggyesi választókerületben nem a győzelembe vetett hit motiválta, hanem a szociáldemokratáknak az a századfordulót követően alkalmazott akcióformája, hogy minden politikai szituációt, beleértve a választási kampányokat is, fel kell használni elveik hirdetésére, pártprogramjuk propagálására. A hatóságok a szociáldemokratákat a nemzetiségiekhez hasonlóan negatív diszkriminációban részesítették, minden alkalmat megragadva tevékenységük akadályozására. Csizmadia a következő panasztáviratot küldte Andrássy belügyminiszternek április 25-én: „ma akartam megkezdeni körutamat aranyosmeggyesi kerületben színérváraljai járásban Bikszád és Avasújfalú községekben. Jóllehet községi előjáróságoknál és főszolgabíráknál szabályszerűen bejelentetett, jegyző és központosított csendőrök szolgabírói rendeletére hivatkozva kijelentette, esetleges pártgyűlésünket karhatalommal vereti szét. Csendőrök állandóan mintegy üldöztek és poggyászomat távollétemben Bikszádon átkutatták. Zavargásokat elkerülendő kénytelen voltam Szatmárra visszatérni. Én pedig szolgabíróknak ázsiai rendeletével szemben 1874. évi 33. törvényre hivatkozva követelem, hogy belügyminiszter úr a választás szabadságának a szociáldemokrata jelölt számára is érvényt szerezzen azonnal, mert különben a bekövetkező eseményekért felelősséget miniszter úrra hárítom”.⁷⁹ A szatmárnémeti szociáldemokrata pártszervezet elnöke is panaszt nyújtott be a belügyminiszterhez, mert az aranyosmeggyesi előjáróság és a jegyző megtagadta pártgyűlésük bejelentésének átvételét, és a szatmári főszolgabíróhoz utasította elvtársát, mivel az aranyosmeggyesi választókerületben sehol sem volt főszolgabírói székhely. Ezt az eljárást azért sérelmezték a szociáldemokraták, mert az 1874-es választójogi novella 104. paragrafusa értelmében át kellett volna venni a kérelmet. „Ha az aranyosmeggyesi kerületben Nagyméltóságod ki nem oktatja szigorúan a faluk basáit, akkor előre is lemondhatunk arról, hogy egyetlen pártgyűlést is tarthassunk, amint ez az elmúlt esztendőben is történt”⁸⁰ – zárta részben dühös, részben elkeseredett sorait az elnök. Andrássy tájékoztató jelentést kért az ügyben. A főszolgabíró azzal magyarázta a bejelentés tudomásul nem vételét, hogy a pártgyűlést kérelmező Makszin Tógyer már volt büntetve (15 napi elzárást és 100 korona pénzbüntetést kapott) engedély nélküli gyűlésezés miatt, így személye nem jelentett biztosítékot a közrend megőrzésére. Azt is közölte továbbá, hogy Csizmadia Sándor április 25-én programbeszédének⁸¹ megtartására tett bejelentéseit tudomásul vette.⁸² A szocialista jelölt panaszos táviratainak száma szépen gyarapodott, mert további három községben megtagadták kampánybeszédének megtartását, korteseit a hatóságok letartóztatták.

⁷⁹ Uo. Csizmadia Sándor távirata a belügyminiszternek 1906. április 25.

⁸⁰ Uo. 044513/1906. A szatmárnémeti szociáldemokrata pártszervezet panasa a belügyminiszterhez 1906. április 23.

⁸¹ 1906. április 28-án Sárköz, Adorján, Sárközújlak, Batizvasvári; április 29-én Aranyosmeggyes; április 30-án Kakszentmárton, Udvari, Berend és Petőháza.

⁸² SZSZBML IV. B. 757 28. d. Főszolgabírói jelentés az alispánhoz 1906. április 27.

⁷⁵ Szamos, 1906. április 29. A programbeszédéről tudósított továbbá: Szatmárnémeti, 1906. április 29., Színérváralja, 1906. május 1.

⁷⁶ Vécsey cs. lt. Nr. 190. Számadás 1906. május 12.

⁷⁷ Uo. Nr. 199. Vállalati szerződés báró Vécsey László képviseletében Pethő György jószágigazgató és Mészáros István vállalkozó között. Aranyosmeggyes, 1906. április 25.

⁷⁸ SZSZBML IV. B. 757 28. d. 2448/1906. Főszolgabírói jelentés az alispánhoz 1906. április 22.

sokkal próbálták kivonni a munkából, és még pártjának kiáltványa kapcsán is felelősségre vonták. Az ügyészségi vizsgálat azonban nem találta a nyomtatványt alkalmasnak arra, hogy izgatás vétsége miatt eljárást kezdeményezzen.⁸³ „Ahol különös szükség nem forog fenn sem panaszról, se párthívei szabadságát nem korlátozni”⁸⁴ – szölt az alispán utasítása a választás előtt két nappal.

Az Aranyosmeggyesen május 3-án a reggel nyolc órakor megkezdett szavazás eredményének kihirdetésére éjjeli egy óráig kellett várakoznia a választóközönségnek. Az éjszakába nyúló választási procedúra során báró Vécsey László 1629, dr. Tatár János 582, Csizmadia Sándor 41 szavazatot kapott.⁸⁵ A választás tisztaságát illetően két hónappal később merült fel némi gyanú az aranyosmeggyesi körjegyző jelentése folytán, melyben arról adott tájékoztatást, hogy Papolczy Béla választási elnök a voksolás napján 30 koronát helyezett letétbe a községi előjáróságnál. Ezt a pénzt választópolgárok adták át neki apróbb összegekben, amit állításuk szerint azért kaptak, hogy bizonyos jelöltek szavazzanak vagy a szavazástól tartózkodjanak. Az ügyészség azonban nem indított eljárást vesztegetés vétsége miatt, mert a feljelentést nem tették meg időben, azaz a cselekmény elkövetését követő harminc napon belül.⁸⁶

Vécsey Lászlót az 1906. május 28-i parlamenti ülésen katonai múltjából adódóan a véderő-bizottságba választották be.⁸⁷ A képviselőházi naplók arról tanúskodnak, hogy a báró a „néma honatyák” csoportjához tartozott, ugyanis egyszer sem szólalt fel. Inkább családja, mintsem választóközönsége érdekében tevékenykedett. Keményen lobbizott a Miklós testvére tulajdonában lévő acsádi uradalom területén létesítendő szeszgyárért. A földművelésügyi minisztériumban dr. Mezössy Béla egyengette az ügyet. Mezössy 1896 óta a nagykállói választókertület függetlenségi párti képviselőjeként tevékenykedett. Az ellenzéki koalíció kormányra kerülése pedig 1906 májusában államtitkári pozícióba emelte a 36 éves tehetséges politikust.

László báró megpróbálta lusta és kényelmes öccsét is mozgósítani az ügylet keresztülviteléhez. „A pénzügyminisztériumnál én már nem tehetek semmit: voltam Wekerlénél és Popovicsnál. Menj értük vagy hozzájuk a képviselőházba 11–2 közt. Egy ilyen rebachot [hasznót] egy gőzfürdő miatt kár volna elmulasztani. – Mezössynél is hálálkodhatnál, annak meg a minisztériuma ügyis ott van az országház közvetlen közelében.”⁸⁸

⁸³ Uo. Főszolgabírói jelentés az alispánhoz 1906. május 1.

⁸⁴ Uo. Alispáni távirat a színérváraljai főszolgabíróhoz 1906. május 1.

⁸⁵ MOL K 26 4559/906. ME. 688. cs.

⁸⁶ SZSZBML IV. B. 757 28. d. 8942 sz./kü. 1906. A szatmárnémeti királyi ügyészség határozata.

⁸⁷ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 1. k. Bp., 1906. 19.

⁸⁸ Vécsey cs. lt. Nr. 209. 1907. január 17. Vécsey László Vécsey Miklóshoz

1908-ban a kormánykoalíción belüli ellentétek – ahogyan azt várni lehetett – fölerősödtek, s megindult a bomlás. Vécsey László sokat hezitált, induljon-e az egyre inkább esedékesé váló választásokon, hiszen abban mindenki biztos volt, hogy a parlament nem fogja kitölteni 1911-ig szóló mandátumát. „Nagyon bántja a gondolat, mi legyen a képviselőséggel, ő sok áldozatot hozott, s most megint eressze ki kezéből? vagy lépjen fel, de milyen programmal?”⁸⁹ – tudósított Magda húga a Germanicumban teológiai tanulmányainak végéhez közeledő Aurél testvérének László vívódásáról 1910. január 10-én. Végül nem mérettette meg magát az 1910-es választásokon.

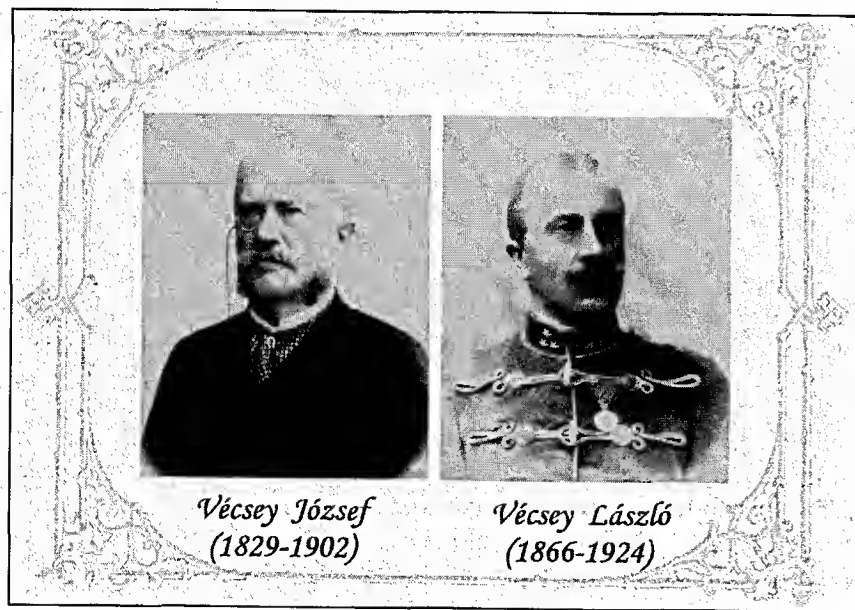
A világháború elvesztését követően az új államhatárok kijelölésével Vécsey László birtokai Romániához és Csehszlovákiához kerültek. Ezeket a birtokokat az 1920-as években végrehajtott agrárreformok jelentősen megcsonkították. A birtokcsonkítások lehangolták László bárót, akinek a trianoni trauma előtt is voltak depresszív hajlamai. A Monarchia fennállása idején örökösen utazgató mágán nem tudta megszokni a sárközi „hermetikus elzárkózottságot”, az útlevele várákózás méltatlan szituációit, a társadalmi pozícióvesztést, az egyhangú életvitelt. Kedélybetegségéhez egészségi állapotának jelentős romlása is társult. 1924. július 14-én agyszélhűdés végzett vele 58 éves korában.

Összegzésképpen leszögezhetjük, hogy a vizsgálatunk alá vont mindkét Vécsey magáénak tudhatott egy-egy katonai pályaszakaszt. Motivációjuk tekintetében viszont pregnáns különbségek mutathatók ki, hiszen míg Vécsey Józsefet saját elhatározása vezette a hadsereg periférikus területét alkotó, ugyanakkor egzotikus kalandokkal kecsegtető haditengerészet kötelékébe, addig apaként a – neveltetéséből adódóan a szülői tekintély előtt meghajló – fiának nem biztosította a szabad döntés jogát. Míg Vécsey József dinamikus előmenetellel büszkélkedhetett, addig László tisztai pályafutása középszerűnek titulálható. Az idősebb bárónak nemcsak a katonai ranglétrán való előrehaladása során álltak rendelkezésére kedvezőbb körülmények. Politikusként és gazdaként is sikeresebbnek és tehetségesebbnek bizonyult. Habitusa alkalmassá tette őt a politikusi pályára és a fiától jóval aktívabb közéleti szereplésre. Vécsey László egy válságszituációban vágott bele rövid politikai karrierébe, sokkal inkább kényszerből, mint élvezetből. Az országgyűlési képviselőséget – mint ahogyan egyéb, apjától csekélyebb számú közéleti szerepvállalását is – társadalmi rangjával együtt járó kötelezettségnek fogta fel.

Vécsey József kiegyensúlyozottságához jelentősen hozzájárult a felesége által nyújtott biztos háttér, valamint a Dessewffy familia befolyása. Mindezeket túl Miklós fivére multifunkciós segítőtársaként állt mellette. Ezzel szemben Vécsey

⁸⁹ Uo. Nr. 211. Vécsey Magda levelezése 1895–1935. 1910. január 10. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz

Lászlónak minden tekintetben kedvezőtlenebb körülmények jutottak. Családot nem alapított és Miklós öccse nemhogy támasztékul szolgált volna, hanem erősen gátló hatást gyakorolt rá. A trianoni országvesztés László báró esetében betetőzte azt a válságból kilábalni nem tudást, amely már a világháború előtt is jelen volt gazdálkodásában, gondolkodásmódjában, családi életében. A birtokvesztéseken, az arisztokrácia társadalmi státuszvesztésén túlmenően a szatmári Vécseyek tragédiáját kiteljesíti, hogy bár József báró abban a tudatban távozott az élők sorából, hogy három felnővelt fiával gondoskodott a Vécsey név és a főúri életforma továbbviteléről, a családnak mégis magva szakadt.

Vécsey József
(1829-1902)

Vécsey László
(1866-1924)

BALLABÁS DÁNIEL

A FÖRENDIHÁZI REFORM ÉS A FÖRENDEK GENERÁCIÓI

Huszonöt esztendeje, hogy napvilágot látott Vörös Károly alapvető és azóta sokat idézett írása a főrendiház 1885. évi reformjáról.¹ Vörös tanulmánya azonban nem pusztán, sőt talán nem is elsősorban az országgyűlés második kamarájának nagy jelentőségű, bár vitatott megítélésű átalakításáról szól. Ez csak a kiindulópontot szolgáltatta számára ahhoz, hogy megalapozzon egy nagyobb ívű, a magyar főnemesség dualizmus kori társadalomtörténetét feltárni készülő – végül meg nem valósított² – kutatási programot. Vizsgálata során a főrendiházi reform azon alapelveiből indult ki, mely szerint ténylegesen csak azok a főnemesek gyakorolhatják tagsági jogukat, akik „egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskorú gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó kataszter alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek házosztály adójával együtt legalább 3000 forintot tesz osztrák értékben.” Számszerűen felmérte a ház reform előtti tagságát, majd megnézte, hogy a census alapján mekkora hányaduknak sikerült megtartani a tagsági jogot, illetve a korábbi tagok közül mennyien estek ki a szükségesnél kevesebb földbirtok (pontosabban az utána fizetendő adó) miatt. „Végeredményben kiderült – írja Vörös – ..., hogy a magyarországi főnemesség családjai több mint felének, 55%-nak, tagjai 70%-ának ingatlan birtoka 1885-re már nem nyújtott 3 ezer forinton felüli adónak megfelelő jövedelmet.”³ Ha azonban, a számokon túl, arra is kíváncsiak vagyunk, hogy konkrétan mely nemzetségek és személyek ütötték meg a törvényhozás által felállított mércét, vagy ellenkezőleg, melyek nem tudtak megfelelni a vagyoni censusnak, akkor más források után kell néznünk.

¹ Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. Egy kutatás terve és első eredményei. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk.: Á. Varga László, Salgótarján, 1987., (továbbiakban Vörös, 1987.).

² Vörös Károly (1926–1996) életművének bibliográfiája. = *Történelmi Szemle*, 1996. 4. sz.

³ Vörös, 1987. 397–405.

A FÖRENDEK ADATBÁZISA

Kutatásunk során a dualizmus kori főnemesség társadalomtörténetének vizsgálatához használt, már meglevő (MS Access) relációs adatbázis-rendszerünket⁴ egészítettük ki a főrendiház tagjaival, valamint a rájuk vonatkozó releváns információkkal. Ezen integrált szemléletű adatkezelés⁵ következtében nemcsak egy behatárolt csoportként vizsgálhatók az érintettek, hanem például szűkebb családjuk, nemzeti hovatartozásuk, illetve a teljes korabeli magyar főnemesség kontextusában is, a kutatás időhatárain belül bármikor. Hosszabb távú vizsgálati szempontjainknak megfelelően a reformot elfogadó, még a régi rendszer alapján összehívott főrendiház tagjait éppúgy összegyűjtöttük, mint a reform utáni időszak teljes tagságát.⁶ A munka fontos részét képezte a felhasznált forrásokban többnyire csak név szerint felsorolva szereplő személyek – összesen 1411 fő – pontos beazonosítása is.

Az „1884. évi Szent-Mihály hava 25. napján megnyitandó” országgyűlés első ülészakára meghívottakat a Főrendiházi Irományok köteteire támaszkodva állítottuk össze. A belügyminiszter által a főrendiház korelnökének szeptember 24-én megküldött névjegyzék összesen 816 személyt tartalmaz: 3 főherceget, 28 katolikus érseket és megyéspüspököt, 21 címzetes püspököt, a pannonhalmi főapátot és a jászói prépostot, 10 görögkeleti érseket és püspököt, 12 zászlósurat, 66 főispánt, a fiumei kormányzót, 27 herceget, 420 gróft, 224 bárót, valamint 2 erdélyi királyi hivatalos személyt. (A horvát országgyűlés csak október 16-án választotta meg a főrendi képviselőit.) Ha a felsorolt méltóság- és hivatalviselők között lévő főnemeseket is számításba vesszük, akkor 29 herceget, 442 gróft és 235 bárót találunk a meghívottak között.⁷ Nekünk azonban az ülészak végére vonatkozó adatokra van szükségünk, így a fentieket több ponton korrigálnunk kell. Egyrészt eltávolítandó a listáról az a 11 halott személy, akit tévedésből hívtak meg, valamint a vizsgált időszakban elhunyt további 17 főrend. Másrészt viszont számolnunk kell az időközben igazolt 48 új (más jogcímen még jelen nem

⁴ Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. = *Századok*, 2011. 5. sz. 1218–1221.

⁵ Az egyes kutatási projekteket nem külön, egymástól elszeparált módon, hanem egyetlen központi adatbázisban kezeljük, a kvantitatív adatok mellett a narratív forrásokat is beleértve. Ezáltal elkerülhető a redundáns adatgyűjtés, a már összegyűjtött anyag pedig sokrétűen kihasználható és tágabb összefüggéseiben is elemezhető.

⁶ Adatgyűjtésünk során a minket (jelenleg) elsősorban érdeklő, „örökös jogú” tagokon kívül a főrendiház összes többi, egyéb jogcímek alapján meghívott tagját is figyelembe vettük. Adatbázisunk így – a főnemesség társadalomtörténetének kutatásán túl – a főrendiház társadalmi összetételének vizsgálatára is lehetőséget kínál.

⁷ Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. 1. kötet. Bp., 1885. 4–17.

lévő) taggal. Mindezeket figyelembe véve az 1884–1887. évi országgyűlés első ülészakának berekesztése idején, 1885. május 20-án 836 tagja volt a főrendiháznak, köztük 30 herceg, 452 gróf és 246 báró, vagyis összesen 728 (87%) főnemes személy.

A „főrendiháznak, mint felsőháznak szervezéséről” szóló törvényjavaslatát 1884. októberében nyújtotta be Tisza Kálmán miniszterelnök. A javaslat képviselőházi vitája 1885. február 10-én kezdődött meg, majd a – főrendekkel kötött kompromisszum alapján módosított – szövegre végül április 23-án mondott igent az országgyűlés. Az uralkodó két nappal később szentesítette az immáron „a főrendiház szervezetének módosításáról” címet viselő törvényt, amely az 1885. évi 7. törvénycikként került be az Országos Törvénytárba.⁸ Ennek alapján „Azon ülészakával, a melynek tartama alatt ezen törvény kihirdettetett, a főrendiház mostani alakjában befejezi működését és helyébe az ezen törvény értelmében szervezett főrendiház lép.” Az átalakulás menetéről szólva a törvény előírta, hogy a főrendiház azonnal válasszon egy 21 tagú bizottságot, amely megállapítja az örökös jogú tagságot (elvieken) élvező főnemesi nemzetségek listáját, valamint külön jegyzéket készít ezek „mindazon nagykorú tagjairól, kik 24. évüket már betöltötték, vagy az 1885. évi július 1-ig be fogják tölteni és ... vagyoni képesítéssel bírnak.” Ezt követően a jegyzék nyilvánosságra hozandó, „azon felszólítással, hogy azok, kik a jogosultak közül netalán kimaradtak volna, a felszólítástól számított három hó alatt ... adják be jogosultságukat igazoló okmányokat.” A törvény előírása szerint az új ülészakára már ezen felszólalások figyelembevételével kellett intézkednie a belügyminiszternek az örökös jogú tagok meghívásáról.⁹ Vizsgálatunk során azokat a főrendeket nevezzük – Vörös Károly terminológiájával élve – „megmaradtaknak”,¹⁰ akik 1885. május 20-án tagjai voltak az országgyűlés főrendiházának, és a szeptember 26-ra összehívott második ülészak kezdetére a census alapján – „örökös jogon” – ismételt meghívót kaptak.¹¹ (A később igazoltakat, még ha tagjai is voltak a régi főrendiháznak, már

⁸ Szalai Miklós: Az 1885-ös főrendiházi reform. In. „Múltból a jövőbe”. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Bp., 1997. 33–42.

⁹ 1885: VII. tc. 22–24. §, 29. §; Az említett 21 tagú bizottság jegyzőkönyve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MOL) K 587. 1. jelzete alatt található. A bizottság 1885. május 10-én tette közzé jelentését, illetve az elvileg jogosult főnemesi nemzetségek és a vagyoni képesítéssel rendelkező személyek listáját: Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. 2. kötet. Bp., 1885. 311–322.

¹⁰ Vörös, 1987. 401.

¹¹ Itt és a továbbiakban „örökös jogú” tagoknak tekintjük azokat, akiket a főrendiház igazoló bizottsága ilyenként hivatalosan elismert, függetlenül attól, hogy esetleg ténylegesen képviselőként működtek. Az átmenetileg szünetelő főrendiházi tagság ugyanis nem vonta magával a vagyoni képesítés elvesztését, azzal az illető továbbra is rendelkezett. Ellenben nem számítjuk az örökös jogú tagok közé az uralkodóház főhercegeit, mert bár a törvény szerint azok voltak, de nekik nem kellett megfelelniük a vagyoni censusnak.

nem soroljuk ebbe a kategóriába.) „Kiesetteknek” pedig azokat a főnemeseket tekintjük, akik a fentebb elsőként említett időpontban főrendiházi tagok voltak, az új ülésszakra azonban már egyáltalán nem, vagy nem örökös jogon kaptak meghívást.

Az újjászervezett főrendiház tagságának folyamatos nyilvántartásáról a ház igazoló bizottságának 1886. február 8-i ülésén született határozat.¹² „A főrendiház tagjainak Nyilvántartó Könyve” címet viselő vaskos kötetbe (amely nem azonos a főrendek családkönyvével¹³) minden országgyűlési ciklus elején, új fejezetet nyitva, bevezették a főrendiház tagjainak aktuális listáját, melyről később – a megfelelő magyarázó szöveg kíséretében – kihúzták az időközben kiesett tagokat, illetve a lajstrom végére folytatólagosan beiktatták az adott országgyűlés megnyitása után királyi levelet nyert személyeket. Ugyanabban a kötetben külön nyilvántartást vezettek – szintén országgyűlési ciklusonként – a tagsági jogok megszűnéséről, szüneteléséről és feléledéséről, valamint a halálozásokról.¹⁴ Ez a forrás fontos, de önmagában nem elégséges segédlet volt adatbázisunk összeállításakor. A kisebb-nagyobb hiányok és következetlenségek mellett ki kell emelnünk, hogy a jegyzéket az újjászervezett főrendiház működésének megkezdése után fél évvel kezdték csak vezetni, így a reformot követő első (csonka) ciklusra vonatkozóan kevésbé használható. 1913 elején pedig végleg abbamaradt a nyilvántartás folyamatos kiegészítése; egyedül az elhalálozott főrendek listáját aktualizálták utóbb 1915 nyaráig.¹⁵ Mindezen okok következtében a Nyilvántartó Könyv mellett bevontuk a kutatásba a főrendiház igazoló bizottságának jegyzőkönyveit,¹⁶ valamint a ház Naplóit és Irományait is.

A reform utáni főrendiházba meghívottak 1885. szeptember 25-én keltezett listáján 381 név szerepel: az uralkodóház 20 főhercege, 30 katolikus és 9 görögkeleti egyháznagy, 13 protestáns egyházi méltóság, 10 zászlósúr, a pozsonyi gróf és a 2 koronaőr, a 3 horvát főrendi képviselő, a fiumei kormányzó, a Királyi Kúria elnöke, másodelnöke és a budapesti királyi ítélőtábla elnöke, az örökös jogon meghívott 9 herceg, 163 gróf és 38 báró, az uralkodó által élethossziglan kinevezett 29 személy és a főrendiház által a kimaradó tagok közül megválasztott 50 fő.¹⁷ A téves meghívásokat¹⁸ is figyelembe véve az örökös jogú hercegek száma

¹² MOL K3 85. 133–134.

¹³ Az 1886. VIII. tc. rendelkezésének megfelelően vezetett családkönyv lelőhelye: MNL-OL R64 9. tétel/C. (Az Országos Levéltár példánya.)

¹⁴ MOL K4 84. k.

¹⁵ MOL K4 84. k. 348., 646–650.

¹⁶ MOL K3 84., 85. cs.

¹⁷ Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendi házána irományai. 3. kötet. Bp., 1886. 2–13.

¹⁸ Uo. 92–94.

8-ra, a grófoké 158-ra, míg a protestáns egyházi méltóságoké 10-re módosítandó. 1885 kora őszen tehát 372 meghívottal, mögöttük – az egyes kategóriák közötti átfedések miatt – 361 személlyel számolhatunk; ebből 204-en (56,5%) örökös jogú tagok (is) voltak, a főnemesek száma pedig összesen 259 főt (71,7%) tett ki.

A REFORM A FŐRENDEK GENERÁCIÓINAK TÜKRÉBEN

A reform utáni „megmaradtak” száma valamivel kevesebb volt az újjászervezett főrendiházba örökös jogon meghívott személyeknél: utóbbiak közül hatan ugyanis nem szerepelnek a májusi listánkon. (Ők a két ülésszak között igazolták jogosultságukat.) Így a korábbi 728 főnemesei meghívottból a reform hatására 530 személy (72,8%) esett ki a ház tagjai közül, a vagyoni cenzus alapján pedig 198 fő (27,2%) tudta megőrizni a tagságát. Ténylegesen azonban, a hat újonnan érkezővel együtt, 204 örökös jogú tagja volt a főrendiháznak 1885 szeptemberében.

Vörös Károly és nyomában a szakirodalom verdiktje szerint a főnemesei nemzetségek több mint fele, illetve ezek tagjainak mintegy 70%-a 1885-ben már nem rendelkezett 3000 forinton felül adózó földbirtokkal.¹⁹ Mi azonban úgy érezzük, hogy árnyaltabban is meg lehet közelíteni ezt a kérdést. Ha feltételezzük, hogy a földbirtok megszerzésének bár korántsem kizárólagos, de jellemző módja a felmenőktől való öröklés volt, akkor a főrendiházi jelenlétet tekintve sok múlhatott az adott család²⁰ pillanatnyi demográfiai jellemzőin. Az alábbiakban ebből a szempontból szeretnénk megvizsgálni a főrendiházi reformot. Ennek során teljes sokaságnak az 1885. május 20-án regálissal rendelkező 728 főnemest tekintettük.

A 199 főnemesei nemzetséget képviselő 728 személy 491 apától származott (3 főrend apjának kilétét nem sikerült kiderítenünk), vagyis 1 apára átlagosan 1,5 meghívott főnemes jutott. A legtöbb, összesen 7 testvérrel Széchenyi Pál (1789–1871) fiai voltak jelen. 6 főrend származott Nyáry Antaltól (1803–1877), 5-5 Károlyi Györgytől (1802–1877) és Walterskirchen György Vilmostól (1796–1865), 4-4 testvér 8 apától, 3-3 31-től, 2-2 129-től, míg 319 személynek nem voltak testvérei a főrendiház tagjai között. Az apák generációját tekintve, mint a fenti néhány példából is érezhető, sokan már nem éltek ekkor. A 491 ismert apából 1885 májusában 381-en (77,6%) halottak voltak, további hárman pedig (Wodianer Mór, †1885.07.08.; Zichy-Ferraris Bódog, †1885.09.09.; Karátszoni Guidó, †1885.09.15.) a két ülésszak között távoztak az élők sorából. 97 apa (19,8%) életben volt, 10 apa (2%) halálának ideje ismeretlen. A vizsgált időpontban élet-

¹⁹ Vörös, 1987. 403.

²⁰ A nemzetség fogalma alatt egy közös őstől fiágon leszármazó, azonos vezetéknévvel viselő személyek összességét értjük. Ettől következetesen megkülönböztetve a családhoz jelen esetben egy konkrét apát és annak gyermekeit soroljuk.

ben lévő összesen 100 apa közül azonban csak 89-en voltak jelen a reform előtti főrendiházban, ami egyben azt is jelenti, hogy egyes családok több generációval képviseltették magukat: a 89 apá 133 gyermekével együtt foglalt helyet a főrendek között. Legnépesebb családja Podmaniczky Árminnak (1825–1886) volt, akinek 4 fia is meghívást kapott. További 6 apa 3, 29 apa 2, 53 pedig 1 fiával együtt szerepelt a meghívottak lajstromán. Két családnak egyszerre három nemzedéke is jelen volt: 1. Schwarzenberg János (1799–1888), 2. Schwarzenberg Adolf József (1832–1914), 3. Schwarzenberg János (1860–1938), illetve 1. Vay Lajos (1803–1888), 2. Vay Béla (1829–1910), 3. Vay Elemér (1855–1931). A 89 apa átlagéletkora 68,2 év volt. Köztük a legfiatalabb a 47 éves Batthyány Géza (1838–1900), a legidősebb pedig, a maga 86 évével, a már említett Schwarzenberg János volt. A gyermekek generációjába tartozó 133 személy 35,5 éves átlagéletkort képviselt. Itt a legidősebb az 57 éves Pejácsevich László (1828–1916) és Vay Miklós (1828–1886) volt, míg a legfiatalabb a 24 éves – tehát a minimálisan szükséges életkort 1885 tavaszán éppen csak elérő – Splény Ernő (1861–1921) és Vécsey Alfonz (1861–1921). A többi, felmenő-leszármazotti kapcsolatban nem álló 508 főrendiházi tag átlagéletkora (5 ismeretlen születési időpont mellett) 48,8 év volt. 15 főrend apja (összesen 11 személy) még életben volt. Ők, mint fentebb említettük, valamilyen oknál fogva nem kaptak/igényeltek meghívást a főrendiházba. Ugyanakkor az életkori adatok alapján feltételezhetjük, hogy az 508 személy közül sokaknak lehettek – számunkra egyelőre ismeretlen, de az életkori követelményeknek egyébként megfelelő – gyermekei: 49-en elérték az apaként számon tartottak 68 éves átlagéletkorát, 265-en pedig idősebbek voltak a legfiatalabb, 47 éves apánál. Ez egyben rámutat a forrás egyik gyenge pontjára. Már Vörös Károlynak is feltűnt, hogy a meghívottak listája erősen hiányos; adminisztratív okokból, érdektelenségből vagy bármi más miatt számosan hiányoznak róla.²¹ Egy olyan csoport alapján kellene tehát az egész főnemességre vonatkoztatott messzemenő következtetéseket levonni, amelyről egyelőre nem tudjuk, hogy tényleg reprezentálja-e az egészet.

A kérdéses 728 főnemesből 1885 szeptemberének végén 198 személyt találunk (81 nemzetségből) a főrendiház örökös jogú tagjai között, míg 530-an nem tudtak a vagyoni censzusnak megfelelni. A reform különböző mértékben érintette az egyes családokat. Széchényi Pál 7 fia közül 3 maradt bent, Nyáry Antalnak mind a 6 fia kiesett, ahogy Walterskirchen György Vilmos 5 gyermeke is, míg Károlyi György 5 fiából 4-en örökös jogú tagok maradtak. Összességében a 198-ból 55-en (43 apától) konstatálhatták, hogy csökkent a jelen lévő testvéreik száma, 52 főrend (23 apától) családja teljes maradt, 91-en pedig már korábban is testvérek nélküli tagok voltak. Feltűnő jelenség volt a több generációs családok szinte teljes eltűnése: a reform után ezt a kategóriát mindössze 9 apa és a tőlük

²¹ Vörös, 1987. 400.

származó 10 gyermek képviselte. Ebben az esetben tehát a fiúk még az apjuk életében birtokhoz jutottak és ennek alapján kvalifikációt szereztek a főrendiházba. E mögött meghúzódhatott a birtokok egy részének tudatos átengedése, de természetesen más módon, például házasság vagy vásárlás révén is megszerezhették a szükséges ingatlant. Ide sorolható az a további 5 személy is, akik apjukkal ellentétben bent maradtak az örökös jogú tagok között. A gyermekek nemzedékébe tartozó korábbi 133 személyből azonban így is csak 15 (11,8%) felelt meg a vagyoni censzusnak. Ellenben a 89 apából 47 (52,8%) teljesíteni tudta a feltételeket, s ebből 38-an (42,7%) egyedül, immáron gyermekeik nélkül kaptak meghívást. Utóbbiaknál tehát a családfő képviselte a folytonosságot. Felvetődhet azonban a kérdés, hogy egyetlen pillanatfelvétel alapján valóban jellemezhető-e a dualizmus korának főnemesi társadalma, vagy legalábbis annak meghívott része, s mennyire célszerű véglegesnek tekinteni a főrendiházi reform idején élénk társulási képet? A törvény szerint ugyanis az, aki „nem bír a megállapított vagyoni képesítéssel, vagy ha azt későbbben elveszti, azon időtől fogva rá nézve a jog szünetel, de feléled ismét, ha ezen képesítést később megszerzi.”²² Az örökös jogú tagok közül 1885 őszén kimaradt személyek tehát a későbbiekben is bekerülhettek oda, ahogy a bent lévők viszont elveszíthették a tagsági jogukat. Bár előzetesen arra számítottunk, hogy az apák generációjának kihaltával (1895 végén 32-en, 1900-ban 18-an, 1905-ben 9-en, 1910-ben 4-en voltak életben), azok birtokait megörökölve a gyermekek nemzedéke lassan visszaszivárogoz az örökös jogú tagok közé, e feltételezésünkben lényegében csalatkoznunk kellett. Utólag ugyan a korábban kiesettként „eltemetett” 530 személyből 56-an (10,6%) valóban megszerezték a vagyoni képesítést, de ezek jelentős részének (21 főrend) már 1885 tavaszán sem élt az apja, illetve a 133 gyermekből összesen csak 50-en (37,6%) rendelkeztek a censzusnak megfelelő földbirtokkal. Ennek okaként a birtokok elaprózódását, a főnemesség relatív elszegényedését szokás megemlíteni. Emellett a magunk részéről nem záránk ki annak a lehetőségét sem, hogy egyre többen érdektelenné mutakoztak a főrendiházi jelenlét iránt. E problémakör vizsgálatát azonban, az egyes főnemesi nemzetségek szintjén és további források bevonásával, a kutatás egy későbbi szakaszában tervezzük elvégezni.

²² 1885:VII.tc. 3.§

EGYED ÁKOS

AZ ERDÉLYI ARISZTOKRÁCIA BIRTOKVISZONYAIRÓL A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A 19. század 80-as éveitől a magyar közvéleményt mind erősebben kezdte foglalkoztatni az erdélyi főnemes és arisztokrata családok pusztulása. Előljárt ebben a sajtó, aztán történészek, szociológusok, közgazdászok is vizsgálni kezdték ezt a kérdést. Kiemelkedő volt az idős történetíró, Kőváry Lászlónak „A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére” című tanulmánya, amely az Erdélyi Múzeum 1901. évi számában jelent meg, majd ugyanabban az évben könyvben is közreadták. Ennél is nagyobb visszhangot váltott ki Tokaji László „Eladó ország” (1913) című kötete, amely a magyar földtulajdon apadásáról, eladásáról, s a románok birtokszerzéséről közölt meggyőző adatsorokat. Azonban összefoglaló tanulmány vagy könyv nem készült a volt nemesség, főnemesség és arisztokrácia helyzetéről, abból az időből, amikor az említett jelenség mind szembetűnőbbé vált. Adatbázis viszont született kettő is: Baross Károly „Magyarország földbirtokosai” című kötete, amely 1893-ban jelent meg, valamint a Gazdacímtárként ismert birtokstatisztika.

Tanulmányunk arra vállalkozik, hogy a rendelkezésre álló munkák és adatforrások alapján képet nyújtson az erdélyi arisztokrata családok számának s földbirtokviszonyainak alakulásáról a 19. század végén és a 20. század elején. Ennek értelmezése azonban szükségessé tette az előzmények áttekintését is. Ugyanis a főnemesi és arisztokrata családok számát, helyzetét, s összetételét illetően a 19. században jelentős változások következtek be. Az előzmények rövid számbavételét az is indokolja, hogy kiigazíthassunk az arisztokrata családok számával kapcsolatos néhány félreértést, esetenként hibás adatot.

AZ ERDÉLYI ARISZTOKRÁCIA KIALAKULÁSÁRÓL, SZÁMARÁNYÁRÓL, SZEREPÉRŐL AZ 1848-AS FORRADALOMIG

Közismert, hogy Magyarország három részre szakadása után létrejött Erdélyi Fejedelemségben a társadalom struktúrájának változásai sok tekintetben sajátosan, másként mentek végbe, mint Magyarországon. Ez a nemesi rendek történetében is jól nyomon követhető. Erdélyben nem jött létre olyan nagy szakadék a közép-

nemesség és főnemesség között, mint a magyarországi rendek között. Ennek több oka volt: az egyik az egész nemesség jóval szűkösebb anyagi helyzete, a másik a főrendi és középnemesi réteg családi kapcsolataiban, összefonódásában keresendő, és nem utolsósorban abban, hogy Erdélyben majdnem egy évszázaddal később született meg az arisztokrácia, mint Magyarországon. Ez akkor történt, amikor már a nemesség felsőbb rétegei családilag nagyon összefonódtak.¹

Erdélyben az első gróf a Csáky nemzetségből, a Magyar Királyságból települt vissza,² de az első grófi címet Teleki Mihály kapta 1685-ben, a báróit pedig Apor István 1693-ban. Miután a Habsburg-hatalomnak sikerült a birodalomhoz csatolnia a történeti Erdélyt, a grófi s bárói rangot, címet sokan megszerezték.³ Kőváry adatai szerint 1848-ig 38 grófi és 54 báró, tehát 92 ilyen diplomát adtak erdélyieknek.⁴ A kérdést kiválóan ismerő Kőváry az előzményeket a fejedelmi korba is visszavezeti, amikor a főrendűek közt a Bethlenek voltak a legtevékenyebbek és a leggazdagabbak. Mint ismeretes, a család hírnevét a fejedelem, iktári Bethlen Gábor alapozta meg. A fejedelmi kor végén a Telekiek „nyomulnak előtérbe”, amit gróf Teleki Mihály fellépése fémjelez, őket a Bánffyak követték, majd a Jósikák következtek, valamint a Wesselényiek, a Kemények, Mikók veszik át a vezetői funkciókat a politikában, társadalomban, kultúrában, egyházban. Az arisztokrácia fénykora az 1848-as forradalomig tartott. De csak egy részük érte meg a 19. század közepét, mert sokan mindjárt az első nemzedékben kihaltak, a katonai személyek hazamentek, ezért a 19. századra „éppen fele, 48 gróf és báró család jött le”.⁵

Az erdélyi arisztokrata családok számával kapcsolatban nagy a bizonytalanság a szakirodalomban. Paradoxonnak tűnhet, hogy a zavar, bizonytalanság egyik fő okozója az a Kőváry László, aki egyébként a legjobban ismerte a kérdést, s Erdély egyik legkiválóbb történetírója volt. Ő azzal okozott bizonytalanságot, hogy „Erdély statisztikája” című munkájában felsorolt 23 grófi és 24 bárói címmel rendelkező családnevet, ezzel azt a benyomást keltve, hogy ennyi grófi és bárói család élt akkor Erdélyben.⁶ A nevezett statisztika szerint 1847-ben grófi címet és rangot viseltek a következő családok: Bánffy, Béli, Bethlen, Csáki, Es-

¹ Kőváry László: *A millenium századában Erdélyben kihalt főúri családok és visszaemlékezés a végső sarjak szereplésére*. Kolozsvár, 1901. 5. (továbbiakban Kőváry, 1901.)

² Csáky István, Szepesvár ura kapta a grófi címet, amelyet a fejedelemségben az erdélyi birtokokra visszaköltözött fia, Csáky László és leszármazottai viseltek. Lásd Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. In: Erdélyi Tudományos Füzetek 273. Kolozsvár, 2011.

³ Pálmány Béla: *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815)*. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom-polgári társadalom*. 9. Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Debrecen 1997. 37–96.

⁴ Kőváry, 1901. 19.

⁵ Uo.

⁶ *Erdélyország statisztikája*. írta Kőváry László, Kolozsvár, 1817. 199.

terházy, Ferráti, Gyulai, Haller, Kuun, Kálnoky, Kemény, Kendeffy, Kornis, Lázár, Mikes, Mikó, Nemes, Rhédey, Teleki, Toldalagi, Toldi, Toroczkai, Wass. A bárók közé sorolta az Apor, Bálintit, Bánffyt, Bornemisza, Bruckenthal, Győrffit, Henter, Horváth, Huszár, Inczédi, Jósika, Josinczi, Kemény, Korda, Miske, Nalánczi, Orbán, Pölnicz, Radák, Récsei, Rauber, Szentkereszti, Toroczkai és Wesselényi családokat.

A félreértés abból adódott, hogy Kőváry következetesen családokat emleget, holott nemzetségekről volt szó. Ez nyilvánvalóan kiderül abból a hivatalos lajstromból, amelyet az 1848-as erdélyi országgyűlésre meghívott, vagy megválasztott küldöttekről állítottak össze. Eszerint meghívottak, illetve a megválasztott személyek közül nem kevesebb, mint 107 grófi vagy bárói címet viselt.⁷ A családnévekből jól látható, hogy 21 grófi, illetve 22 bárói nemzetség szerepel az említett forrásban. Például a gróf Bethlen nemzetség 17 családjának neve található az említett listán, 7 Teleki, 3 Esterházy, 3 Haller. Két család képviselte a Bánffyt, Gyulait, Keményt, Kuunt, Kálnoky, Nemes, Réday, Toldalagit, Toldit, Wass nemzetséget; a többi nemzetségekből egy-egy család volt jelen. A bárói nemzetség sem kevésbé meggyőző: 7 Bánffy, 4 Jósika, 4 Kemény, 3 Bruckenthal, 3 Wesselényi, és így tovább. Pedig ez a forrásunk, bár megbízható, de bizonyos okok miatt kimaradt belőle még nyolc gróf és báró neve. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy 1848-ban a történeti Erdély arisztokrata családjainak a száma nem lehetett kevesebb, mint 115. (Az 1848-as meghívottak közt szerepelt ugyan néhány fiatal gróf és báró neve is, akik még az atyai család tagjai voltak, de ez nem módosítja lényegesen a fenti számot.) Tehát nem 47 arisztokrata család élt Erdélyben 1847–1848-ban, hanem ennek több mint kétszerese. Szeretném hangsúlyozni, hogy Kőváry statisztikájával csak annyi történt, hogy családokról szólt akkor is, amikor nemzetségeket kellett volna emlegetnie. Egyébként ő jól ismerte helyzetüket, s azt is, hogy 1848-ban az országgyűlésen a történelmi arisztokrácia vitte a főszerepet, és állásfoglalásával döntően hozzájárult a jobbágyszabadítás törvényének elfogadásához. A forradalomról írt könyvei pedig ma is nélkülözhetetlen alapvető források a történetkutatás számára.

A forradalomból és szabadságharcból az erdélyi nemesség s az arisztokrácia meggyöngyölve került ki. A volt jobbágyok egyszerre tulajdonukba vehették az általuk eddig használt úrbéri földet, s megszűnt minden eddigi kötelezettségük a földesúrral szemben. A földesúri rend állami kárpótlásban részesült, ami azonban messze nem pótolhatta a veszteségeit.⁸ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kialakuló kapitalista rendszerben csak egy kisebb részük tudott gazdaságilag az önálló gazdálkodás útján megerősödni, másik részük inkább választotta a hivatali pályát.

⁷ Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Marosvásárhely, 2001. 196–204.

⁸ Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. Csíkszereda, 2010.

**AZ ERDÉLYI ARISZTOKRATA NEMZETSEGEK S CSALÁDOK
VAGY ÖRÖKÖSEIK SZÁMA, ÉS FÖLDBIRTOKVISZONYAI
A 19. SZÁZAD VÉGÉN**

Áttérve a birtokviszonyok kérdésére, az 1848-as forradalomig kell visszanyúlnunk, hiszen a jobbágyszabadság gyökeresen átrendezte a tulajdonviszonyokat. De azt, hogy mekkora birtok maradt a nemesség, illetőleg az arisztokrata családok tulajdonában az 1848-as jobbágyszabadság végrehajtása után, nem tudjuk pontosan meghatározni. Azt viszont a jobbágyszabadság történetének kutatása során sikerült kimutatnunk, hogy a mintegy 100 538 felszabadult úrbéres telekkel 1 037 898 kataszteri hold föld került a volt jobbágyság tulajdonába, természetesen a korábbi földesúri tulajdonból.⁹ A már említett Baross Károly-féle gyűjtésből meg tudjuk határozni az arisztokrata családok 19. század végi birtokviszonyait, de előbb ki kell tennünk az arisztokrata családok számának vizsgálatára.

Az arisztokrata nemzetségekről, a családok, valamint örököseik számáról készült az itt következő kimutatás, azzal a megjegyzéssel, hogy nemzetség alatt most az azonos nevet viselő családok összességét értjük, függetlenül attól, hogy annak melyik ágához tartozott akkor a család.

Erdélyi arisztokrata családok és örököseik száma 1893-ban

Sorsz.	A nemzetségek neve	A családok és örököseik száma
1.	Teleki	31
2.	Bethlen	21
3.	Kemény	18
4.	Bánffy	15
5.	Bornemisza	11
6.	Jósika	11
7.	Lázár	11
8.	Haller	10
9.	Béldi	6
10.	Wass	6
11.	Wesselényi	6
12.	Andrássy	5
13.	Kornis	5
14.	Mikes	5
15.	Szentkereszt	5
16.	Apor	4
17.	Esterházy	4
18.	Klebensberg	4

⁹ Egyed Ákos: *A jobbágyszabadság megszüntetése 1848-ban Erdélyben*. Falu, város, civilizáció. Második javított kiadás. Kolozsvár, 2002. 95.

Sorsz.	A nemzetségek neve	A családok és örököseik száma
19.	Mikó	4
20.	Zichy	4
21.	Grabowski	3
22.	Horváth	3
23.	Kuun	3
24.	Rédai	3
25.	Thoroczkai	3
26.	Toldalagi	3
27.	Vay	3
28.	Spannoch	3
29.	Degenfeld	2
30.	Györffy	2
31.	Kálnoky	2
32.	Petky	2
33.	Radák	2
34.	Toldy	2
35.	Bálint	1
36.	Bálintit	1
37.	Berthold	1
38.	Bors	1
39.	Busseul	1
40.	Diószegi	1
41.	Gyulai	1
42.	Huszár	1
43.	Inczédy	1
44.	Károlyi	1
45.	Klein	1
46.	Lónyai	1
47.	Löwenthal	1
48.	Néháy	1
49.	Miske	1
50.	Nádasdy	1
51.	Nemes	1
52.	Nopcsa	1
53.	Normann	1
54.	Orbán	1
55.	Pejachevich	1
56.	Rauber	1
57.	Rindsmaul	1
58.	Rottenthal	1
59.	Splényi	1
60.	Steinitz	1
61.	Szedlinczky	1
62.	Thüri	1

Az előző oldalon levő táblázat szerint 62 grófi és bárói nemzetségi név alatt 250 egyedi család élt. Legnépesebb volt a Teleki nevet viselők nemzetsége 31 egyedi családdal. Őket a Bethlenek követték 21, majd a Kemények 18, a Bánffyok 15, Bornemiszkák és Jósikák 11-11 családdal. Jelentős számban éltek a 19. század végén a Hallerek (10), Béliak (6), Wassok (6), Wesselényiek (6), Kornisok (5), Mikesek (5) és Szentkeresztiak (5) is. Az Apor, Esterházy, Klebelsberg, Mikó és Zichy nevek nemzetségeként 4 családdal szerepelnek a listán. Három család képviselte a Horváth, Kuun, Rhédey, Toldalag, Thoroczkai,¹⁰ Vay, Grabowski, kettő a Degenfeld, Györfy, Kálnoky, Petki, Radák és Toldi nemzetséget. Viszont 29 esetben csak 1 családot mutat a statisztika.¹¹

Látható, hogy a régi erdélyi grófi és bárói családok az erdélyi arisztokráciának a 19. század végén is 232 családdal a nagy többséget tették ki, ugyanakkor mintegy 30 olyan családot találunk, amelyek 1848 után tűntek fel az erdélyi arisztokráciában. Ezeknek egyik része Magyarországról telepedett át, így az Andrássy, Klebelsberg, Lónyai, Néháy, Spannoch, Splényi Thüri, Vay, Zichy családok, a másik részének eredetét csak külön tanulmány derítheti fel, de nevük alapján valószínűnek tűnik, hogy nagyrészt német nyelvterületről kerültek Erdélybe. Ezek a Normann, Rindsmau, Rottenthal, Steinitz és más családok. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az arisztokrácia összetétele a 19. század második felében bizonyos mértékig változott ugyan, de a régi nemzetségek nagy túlsúlya fennmaradt. Viszont legkevesebb tizenkét régi arisztokrata nemzetség eltűnéséről tanúskodnak a kimutatók, az 1848-as helyzethez viszonyítva. Ezek a következők: Alvinczi, Bruckenthal, Csáky, Ferrati, Gerliczi, Józsczi, Karacsay, Kendeffy, Korda, Naláczy, Pölnitz, Rauber, Récsi, Schaller nemzetségek. Pedig nem számítottuk az eltűnt nemzetségek közé, még ha férfiágon kihaltak is, azokat, amelyeknek örökösei vérségi leszármazottak voltak, például a régi Mikó nemzetség örökösei. És ez nem volt az egyetlen eset. Kőváry összesen 25 eltűnt arisztokrata családról írt, ő azonban a férfiágon kihaltakat mind beleszámítja a kimutatókba, ezért például az örökbefogadottakat nem sorolja az arisztokraták közé, így járt el a Toldiak esetében. Mivel tanulmányunk a földbirtoktulajdon kérdését kutatja, ragaszkodnunk kellett a fő forrásunkban, a Baross-féle kimutatóban közölt nevekhez és adatokhoz. Véleményünk szerint a kihalt, illetve fennmaradt arisztokrata nemzetségek kérdését külön-külön és egyenként kell megvizsgálni, ami természetesen nem képezi e tanulmány tárgyát.

Milyen arányokban oszlott meg a földtulajdon az arisztokrata nemzetségek és családok között a 19. század végén?

¹⁰ Férfiágon kihalt, az örökösök azonban ezt a nevet viselték.

¹¹ *Magyarország földbirtokosai*. Szerk. Bellusi Baross Károly. Budapest, 1893. 36-46., 115-118., 195-196., 228-232., 272-278., 307-320., 343-346., 349-365., 421-429., 437-438., 636-638., 671-686., 714-724., 773-775. (továbbiakban Baross, 1893.)

Erről szól a mellékletben közölt 1. számú táblázatunk.¹² Ebből kiderül, hogy az arisztokrata nemzetségek tulajdonában 651 723 katasztrális hold mezőgazdasági terület volt, amely 262 család között oszlott meg. Egy családra átlag 2487 hold föld jutott. Hogy nem ilyen egyenlően, hanem sokkal változatosabban, egyenlőtlenebbül oszlott meg a földtulajdon, magától értődik. A legnagyobb területet a Bánffy, aztán (csökkenő sorrendben) a Teleki, Kemény, Bethlen, Mikes, Andrássy, Lázár, Jósika, Haller családok tartották tulajdonukban. Az Andrássyak közül Andrássy Gyula volt a leggazdagabb 28 502 holddal, a Bornemisza nemzetségben Bornemisza Tivadar 14 588 holddal, Bánffy Györgynek 114 882 kataszteri holt birtoka volt, a grófi és bárói Bánffy családok osztatlan birtoka 25 449 holdat tett ki. Jelentős földtulajdont szerzett Lónyai Menyhért, nevezetesen 18 502 holdat. A legkisebb három arisztokrata birtokos a Huszár (leszármazott) (197 hold), Inczedy (201 hold), s Gyulai (237 hold) család volt. Itt jegyezzük meg, hogy kimutatóunk nem tartalmazza a 19. század végén rangemelését kapott családokat: a Zeyk családokat, valamint a Bedeus, Salmen, Rosenfeld bárókat. A statisztikai adatok rávilágítanak az arisztokrata tulajdon szétaprózódására a 19. század közepi helyzethez viszonyítva.

Az arisztokrata tulajdon területi megoszlásáról tájékoztat a 2. számú melléklet, amely megyék szerint részletezi a családok tulajdonát az egész mezőgazdasági területhez viszonyítva.¹³ Arisztokraták tulajdonát képezte Erdélyben az egész mezőgazdasági terület valamivel több, mint 6 százaléka.¹⁴ A legnagyobb területet Maros-Torda megyében, nevezetesen 13,95%-ot, aztán Torda-Aranyos megyében birtokolták, utóbbiban 13,22%-ot. Aztán következik Szolnok-Doboka 10,80%-kal, Kis-Küküllő 10,71%-kal, Kolozs 7,33%-kal, Alsó-Fehér 7,26%-kal. Viszont Brassó megyében nem volt arisztokrata család, s természetesen ilyen birtoktulajdon sem, Szeged megyében csak 0,079%, Beszterce-Naszód megyében 1,13%-ot birtokoltak arisztokraták. Nem sokkal volt nagyobb az arisztokrácia részesedése a székely megyékben: Udvarhely megyében 0,84%, Csík megyében 1,33%, Háromszéken 5,99%-ot tett ki az arisztokrata családok földtulajdona. Jól látható a régi Szászöld és Székelyöld sajátossága a tulajdon megoszlása tekintetében is, aminek eredete századokra nyúlik vissza. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a tulajdonosok és az örökösök száma nagyobb volt a családokénál, hiszen egy-egy családban többen is lehettek ilyenek.

Majdnem felesleges ismételn, hogy Erdély nem volt a latifundiumok hazája, s az erdélyi arisztokrácia összehasonlíthatatlanul szerényebb vagyonnal rendelkezett, mint a magyarországi. Ez a viszonylagos szegénység volt az oka annak,

¹² Baross, 1893.

¹³ Uo.

¹⁴ Nem kevés esetben a forrásból nem derül ki a tulajdonosok száma, például ilyen adatnál: Bánffy utódok, Teleki örökösök és így tovább.

hogy 1848 után, s főképpen a kiegyezést követően, a főúri családok igyekeztek erős pozíciókat szerezni a közigazgatásban, valamint a közélet más területén is, de állandó jövedelmük alapját a földbirtok (ideértve az erdőbirtokot is) képezte. A családok nagyobb része egyéni gazdaságot tartott fenn valamely jobb adottságú birtokon, s nem kevés esetben akár több faluban is maguk gazdálkodtak, esetenként mintagazdák voltak. A legjobb gazdának egész Erdélyben gróf Teleki Domokost tartották. Ugyanakkor növekvőben volt a bérbe adott birtokok száma és aránya. Kőváry László rendkívül nagyra értékelte a gazdaságot folytató főnemeseiket. „Nem latifundiumok birtokosai, jól tudják azt, azért jó gazdák, takarékosok. Birtokaik őseiktől maradt családi ereklje. Egy darab haza, mely őket kötelezi”.¹⁵ Igen, nem mindenkit, de a többséget valóban kötelezte. Legyen szabad itt utalnom arra, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítói között számos arisztokratát találunk, akik készek voltak áldozni a tudomány eme műhelyének létrehozásáért. És miért ne emlékeztetnénk a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium most elvitatott épületének történetére, amelynek felhúzását gróf Mikó Imre, Erdély Széchenyije nagy pénzüsszegekkel, kölcsönök szerzésével, s teljes erkölcsi erejével támogatta. És a példák egész sorát hozhatnánk fel, de erre most nincs lehetőségünk.

Kérdés, hogy a statisztikai adatok igazolják-e a 19. végén és a 20. század elején felröppentett vészjelzéseket a magyar nemesi birtok, s az arisztokrata családok pusztulásával kapcsolatban.¹⁶ Adataink szerint a millennium századában 25¹⁷ arisztokrata nemzetség pusztult el, ami a 19. század első éveihez viszonyítva mintegy 30%-os fogyást mutat. Ez a veszteség jelentős volt, s ha nem feledkezünk meg arról, hogy 14 nemzetség eltűnése az 1848-as forradalom után következett be, nem csodálkozhatunk a kortársak jajkiáltásán, hiszen Erdély történetében nagy szerepet játszó nevek egész sora tűnt el örökre.

Milyen arányú volt az arisztokrata földtulajdon csökkenése? Mít tükröznek Tokaji László „Eladó ország” című könyvének adatai?

A magyar közvéleményt nemcsak a történelmi arisztokrata családok számának fogyása foglalkoztatta, hanem a magyar földbirtok-tulajdon apadása, román kézre jutása is. Ezt különösen Tokaji László könyvének megjelenése tette feltűnővé, amit a sajtó felkapott és felhívta rá a figyelmet. Tokaji adatai a 20. század első évtizedére vonatkoznak, tehát túllépi tanulmányunk kronológiai határát, de mégis sokatmondóak a megelőző korra vonatkozóan is. Egyrészt, mert a jelenség, a magyar földbirtok eladása román és más vevőknek, nem a 20. évszázadban kezdődött, hanem jóval régebbi eredetű, másrészt, mert adatai valóban jeleztek egy nemzeti szempontból veszélyes jelenséget: a magyarság térvészét. A me-

¹⁵ Kőváry, 1901. 8.

¹⁶ Uo. 17.

¹⁷ Uo. 20.

gyékre lebontott adatok szerint tíz év alatt 179 249 kataszteri hold földet adtak el magyar tulajdonosok románoknak, ami 5,5%-os veszteséget jelentett, s Tokaji szerint ugyanannyi volt a veszteség a megelőző évtizedben is.¹⁸ Azt hogy ebből mekkora területvesztés érte az arisztokráciát, a részadatokból kiderül, nevezetesen 27 267 hold. Az a tény, hogy ezek az adatok az erdőterületet is magukban foglalják, nem sokat von le a jelenség súlyos voltából. De nyomban meg kell jegyeznünk: a magyar birtok veszteségének mintegy 93,17 százaléka az 50 holdat meghaladó birtokkategóriára esett, vagyis a magyar 50 hold alatti kisbirtok csökkenése nem volt nagyarányú, de jelentéktelennek sem mondható.

Természetesen a kortársak kutatták, hogy mi okozta a magyar közép- és nagybirtokosság ilyen arányú térvészét. Egyik tényezőt a birtokosság eladósodásában vélték megtalálni, a másik okát az elszegényedésnek az adóterhekben látták, amelyek legsúlyosabban a középbirtokosságot érintették. Lényeges kérdésre tapintott gr. Bethlen István, amennyiben az örökösödési rendszerre mutatott rá. Erről a következőket írta: „Ok, amely talán még fontosabb, örökösödési rendünk hiányossága. Gyakori eset, hogy az eladók [az] ’örökösök’, és ez természetes is [mert]: az a 200–300 holdas középbirtok, de a nála még jóval nagyobb birtok is, mely [régén] el tudta tartani tulajdonosát úgy, hogy az gyermekeinek társadalmi állásának megfelelő nevelést adhatott, és kellő szorgalom mellett még gondnélküliséget és egy kevés kényelmet is biztosított számára, nem képes megélhetést, legalább nevelésének megfelelő megélhetést biztosítani 3–4 örökösnek”. Ezért „új életpálya után kell nézni; az első meginduláshoz minden téren pénz kell, ez pedig, sajnos, a birtokeladásból kerül ki legtöbbször.”¹⁹ Láthatjuk, hogy több súlyos oka volt a magyar birtoktulajdon folyamatos csökkenésének, a közép-nemesség pusztulásának. Ez a kérdés azonban külön tanulmányt igényel.

ÖSSZEGEZÉS

Megvizsgáltuk az erdélyi arisztokrácia születésének néhány kérdését, s rámutattunk arra, hogy ez jóval később jött létre, mint a magyarországi hasonló társadalmi kategória. Emellett lényegesen kisebb birtoktulajdonnal rendelkezett, mint amaz. De mindennek ellenére az 1848-as forradalomig kiemelkedő szerepet játszott Erdély történetében. Rámutattunk arra, hogy a kutatás során nem kerülhető meg a nemzetség fogalma, még ha az sok esetben már szétvált, elágazott családokat jelent is. Így, reméljük sikerült pontosítanunk a korábbi kutatások néhány félreérthető, sőt félreértett megállapítását a grófi és bárói nemzetségek és család-

¹⁸ Tokaji László: *Eladó ország*. Kolozsvár, 1913. I. táblázat és 17. (továbbiakban: Tokaji, 1913.)

¹⁹ Tokaji, 1913. 21

dok számával kapcsolatosan. Aztán számba vettük az arisztokrata nemzetségek és családok 19. század végi tulajdonviszonyait, s arra a következtetésre jutottunk, hogy még mindig igen jelentős földbirtokkal rendelkeztek. De mégis, a 19. században, különösen annak második felében, számos régi arisztokrata nemzetség kihalt, ami egyféle riadalmat keltett a közvéleményben. Ezt csak fokozta annak bizonyítása, hogy a lemorzsolódás a magyarság tulajdonában lévő földbirtokot is folyamatosan apasztja. Ez a jelenség a középbirtokot erősebben érintette ugyan, de nem volt jelentéktelen az arisztokraták és kisbirtokosság birtokállományának a fogyása sem. Ennek ellenére a történelmi neveket viselő arisztokrata nemzetségek nagy többsége fennmaradt a 20 századig, fontos pozíciókat töltött be a dualizmus idején is az állami és közéletben.

MELLÉKLETEK

1. táblázat.

*Az erdélyi arisztokrata családok birtokviszonyai
a 19. század végén*

Sorsz.	Az arisztokrata nemzetség	Családok száma	Birtoka (kataszteri holdakban)
1.	Andrássy	5	29 257
2.	Apor	4	5 740
3.	Bálint	1	289
4.	Bálintit	1	1 910
5.	Bánffy	15	120 764
6.	Béldi	6	6 789
7.	Berthold	1	9 271
8.	Bethlen	21	41 579
9.	Bornemisza	11	20 369
10.	Bors	1	493
11.	Busseul	1	575
12.	Degenfeld	2	3 286
13.	Diószegi	1	629
14.	Esterházy	4	14 414
15.	Grabowski	3	3 976
16.	Györffy	2	428
17.	Gyulai	1	827
18.	Haller	10	22 014
19.	Horváth	3	1 021
20.	Huszár	1	1 612
21.	Inczédy	1	201
22.	Jósika	11	26 645
23.	Kálnoky	2	2 221
24.	Károlyi	1	1 498
25.	Kemény	18	59 650
26.	Klebensberg	4	9 090
27.	Klein	1	1 021
28.	Kornis	5	6 898
29.	Kuun	3	3 215
30.	Lázár	11	15 649
31.	Lónyai	1	18 502

Sorsz.	Az arisztokrata nemzetség	Családok száma	Birtoka (kataszteri holdakban)
32.	Löwenthal	1	1 367
33.	Mikes	5	44 132
34.	Mikó-utódok	4	9 046
35.	Miske	1	1 227
36.	Nádasdy	1	1 410
37.	Néháy	1	1 061
38.	Nemes	1	6 600
39.	Nopcsa	1	539
40.	Normann	1	417
41.	Orbán	1	416
42.	Pejacsevich	1	852
43.	Petky	2	275
44.	Radák	2	8 518
45.	Rauber	1	385
46.	Rédai	3	5 040
47.	Rindsmaul	1	275
48.	Rottenthal	1	904
49.	Spannoch	3	3 078
50.	Splényi	1	1 016
51.	Steinitz	1	716
52.	Szedlinczky	1	467
53.	Szentkereszty	5	3 733
54.	Teleki	31	93 311
55.	Thüri	1	323
56.	Toroczka	3	7 336
57.	Toldalagi	3	1 225
58.	Toldy	2	765
59.	Vay	3	2 195
60.	Wass	6	6 624
61.	Wesselényi	6	11 796
62.	Zichy	4	6 841

2. táblázat.

Az arisztokrata családok tulajdonviszonyai a 19. század végén, területi megoszlásban

Megye	Mezőgazdasági terület (kat. hold)	Az arisztokraták tulajdona a megyében	Arisztokrata tulajdonosok száma a megyében	Arisztokrata nemzetiségek száma a megyében	Egy tulajdonosra jutó terület a megyében	Az egész terület százaléka arisztokrata tulajdonban
Alsó-Fehér	622 364	49 004	42	17	1 166	7,26%
Beszterce-Naszód	653 502	7 389	10	9	738	1,13%
Brassó	260 088	0	6	2	0	0
Csík	764 308	9 929	0	0	1 654	9,29%
Fogaras	406 583	14 018	5	2	2 803,6	3,44%
Háromszék	660 515	46 005	10	14	4 600	6,96%
Hunyad	1 354 423	56 929	23	16	2 475	4,20%
Kis-Küküllő	298 722	32 000	26	16	1 230	10,71%
Kolozs	1 751 498	128 428	58	22	2 219	7,33%
Maros-Torda	715 435	99 829	42	23	2 376	13,95%
Nagy-Küküllő	570 801	26 467	12	8	2 205	4,65%
Szeben	570 218	452	1	1	452	0,079%
Szolnok-Doboka	857 280	92 593	68	23	1 361	10,80%
Torda-Aranyos	642 248	84 954	55	21	1 544	13,22%
Udvarhely	478 195	3 726	10	10	372,6	0,78%
Összesen	10 606 180	651 723	368	184	1770,9	6,14%

AZ ANDRÁSSY-CSALÁD TISZADOBI HITBIZOMÁNYÁNAK KÁLVÁRIÁJA

A hitbizomány 1687 óta, mint a kötött birtok egyik formája létezett Magyarországon. Bár utóbb a köznemesség számára is lehetővé tették, ez a sajátos öröklésű birtokforma alapvetően az arisztokrácia körében vált elterjedtté. Egyes magnások a birtokaprózódás, az önkényes birtokelidegenítések, valamint az utódok esetleges tékozlását megakadályozandó hoztak létre hitbizományi birtokokat. Igazi virágkorát – különböző okok miatt – a dualizmus évtizedeiben élte, s egyes famíliák különös előszeretettel fordultak a családi vagyon megőrzésének ezen módjához. Az Andrássyak egyértelműen közülük közé sorolhatóak, s esetükben a hitbizományok létesítésére lényegében három nagyobb hullámban került sor. Az első, Andrássy György nevéhez köthető alapítás 1853–55 között történt, majd Andrássy Károlyné hozott létre három hitbizományi uradalmat fiai számára,¹ végül a sort ifjabb Andrássy Gyula, Tivadar és Aladár zárta. Előbbi 1892-ben kezdeményezte egy tiszadobi hitbizomány létesítését, melyet az uralkodó 1893. január 4-én hagyott jóvá. Az alapító okirat szerint elsőszülöttségi hitbizományról volt szó, s közvetlen fiúutód híján előbb testvére, Tivadar, majd az oldalági rokonok – sorrendben Aladár és Manó, illetve leszármazottaik – következtek volna az öröklésben.

Ifj. Andrássy Gyula a politikának kívánta szentelni az életét, melyhez képest a magánélet bizonyos fokig alárendelt szerepet játszott. Meglehetősen későn, 1909-ben – 49 évesen – házasodott meg, s testvére özvegyét vette feleségül. Mivel neki nem volt gyermeke, Tivadarnak pedig csak lányai születtek, ezért várható volt, hogy a hitbizomány örököse Andrássy Aladár fia, Sándor lesz. Ezt Gyula sokáig tudomásul vette, majd meggondolta magát és 1927. június 12-én hivatalosan is kezdeményezte a szóban forgó terület szabad birtokká nyilvánítását.² Utóbb egyik sajtónyilatkozatában hivatalosan részben azzal a felszínes érveléssel magyarázta álláspontjának megváltozását, hogy Trianon következtében már nem kell tartani attól, hogy nemzetiségi csoportok kezébe kerülnek az arisztokrata ké-

¹ Högye István: Az Andrássy-család hitbizományi birtokai és gazdálkodása. = *Agrártörténeti Szemle*, 2001. 3–4. sz. 539–541.

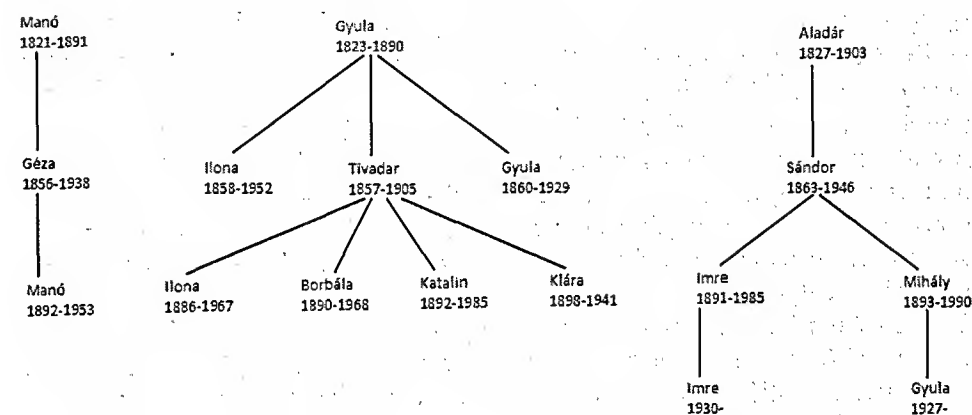
² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MOL) P 4 Andrássy család, 6. kd. 538. t. 135. és 323.

zen lévő földek. Miközben nagyvonalúan megfeledezett arról, hogy Tiszadob esetében ilyen veszély nem állt fenn, sőt az alapító okiratban valószínűsíthetően éppen azért kellett nagy tekintélyű apjára, mint kezdeményezőre hivatkozni, mert az akkori kormányzat nem pártfogolta magyar nemzetiségű területeken újabb hitbizományok létesítését.³ Ennél realisabbnak tekinthető az a szempont, miszerint azt szeretné, ha a birtok idősebb Andrassy Gyula egyenesági leszármazottai kezén maradna, az oldalági családtagoknak egyébként is vannak saját hitbizományai.⁴ Bár nyilvánosan nem beszélt róla, de döntésében minden bizonnyal szerepet játszott az a tény, hogy házasságát követően igen jó viszony alakult ki közte és új családja között, sőt felesége idővel egyfajta bizalmas munkatársává vált. A politika iránt érdeklődő, s bizonyos tájékozottságot mutató Eleonóra asszony teljesen azonosult férje tevékenységével, sőt ő intézte utóbbi levelezését is.

Látszólag a feladat egyszerű volt, hiszen a vonatkozó jogszabályok lehetővé tették az alapító számára a hitbizományi birtok feloldását. A kezdeményezéshez a közvetlen örökös, Andrassy Sándor – a már említett Aladár fia – nem járult hozzá, míg az öröklési sorrendben hátul szereplő családtagok elfogadták azt.⁵ Az ügy első fokon a nyíregyházi törvényszékhez került, miután területi alapon ez a testület látta el a hitbizományi bíróság feladatát is, majd a debreceni Ítéltáblához, végül a Kúriához. Utóbbi testület 1928. június 22-i ítéletében azt a döntést hozta, hogy az ügy bonyolultsága tekintetével a visszavonási kérelem nem teljesíthető, a hitbizomány megszüntetése csak peres eljárás keretében történhet.⁶ Így egy évi procedúra után az egész eljárást újra lehetett kezdeni. A következő szakaszban Andrassy Sándor arra alapozta álláspontját, miszerint az alapító okirat egyértelműen idősebb Andrassy Gyulát és feleségét jelöli meg létrehozónak, ebből következően fiuk nem tehet visszavonó nyilatkozatot. Ezzel szemben ifjabb Andrassy Gyula szerint csupán szülei óhajáról, szándékáról volt szó és egyértelműen ő volt az alapító személy.⁷ A per, miután az ítélettel szemben ellenérdekelt felek mindig fellebbeztek, ismét végigjárta a már jelzett szinteket, s az eltérő döntések jól jelezték, hogy a helyzet az igazságszolgáltatás számára sem volt tel-

jesen egyértelmű. A nyíregyházi törvényszék 1928. december végén elutasította a megszüntetési kérelmet, a debreceni Ítéltábla fél évvel később elfogadta. Az eljárás közben 1929. június 11-én ifj. Andrassy Gyula meghalt, így a pert felesége – egyben általános örököse – folytatta tovább. Az 1930. február 4-én meghozott kúriai döntés arra alapult, hogy a jogszabályok nem határozzák meg egyértelműen az alapító fogalmát, az csak a körülmények ismeretében állapítható meg. Elvetve ifj. Andrassy Gyula érvelését, kimondták, hogy hitbizományt végrendeleti úton is lehet létesíteni, s ebben az esetben az alapító és a folyamódó két különböző személy, a tiszadobi uradalom tehát nem nyilvánítható szabad birtokká.⁸

Az Andrassy nemzetségnek a hitbizomány kapcsán érintett ágai

A kúriai ítélet Andrassy Sándornak kedvezett, aki így jelentős uradalom haszonévezője lett, sőt lehetősége nyílt arra is, hogy az apja, Aladár által létrehozott 5107 holdas tiszadobi hitbizományt egyesítse az Andrassy Gyula-félel. Az utóbbi egyébként több egységből állt. Hozzá tartozott a nevezetes kastély, mintegy 27 holdas parkkal, gazdasági épületek és három település – Mád, Mezőzombor és Tiszadob – határában fekvő birtok. A földterület méreteinek nagyságával kapcsolatos adatok azonban meglehetősen ellentmondóak. Ifj. Andrassy Gyula az 1920-as évek közepén 7906 holdnyi földdel rendelkezett. Ebből valószínűsíthetően 6716 hold volt a hitbizomány, a fennmaradó pedig szabad birtok.⁹

³ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 330–331. Az alapító oklevél szerint a hitbizomány létesítésének fő elvi indoka az volt, miszerint „a magyar nemzet jövője és a monarchia elve semmi által sem biztosítható inkább, mint a nagybirtokos osztály fenntartása által... továbbá a biztosított anyagi helyzet könnyebbé teszi a haza és a monarchia iránti kötelességek teljesítését, mert megadja annak előfeltételét, az anyagi függetlenséget,” P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 2–9.

⁴ Magyarország, 1927. november 22. 5.

⁵ Itt elsősorban Andrassy Manó fiáról, Gézáról van szó.

⁶ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 352. 359. és 362.

⁷ A vitatott rész így szólt: „Atyám, gróf Andrassy Gyula 1890. február 18-án, a Fiume melletti Velescában elhalván, a végrendelet értelmében fiainak vált kötelességévé megtenni a törvényes lépéseket arra, hogy a célba vett hitbizományi alapítások tényleg létesüljenek is.” MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 2–3.

⁸ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 130. 132–133. és 362. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg-Megyei Levéltára (továbbiakban: SZSZBML) VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 2. doboz. 1947. szeptember 2.

⁹ Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Összeállította és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1925. 53. és 432. (továbbiakban: Magyarország földbirtokosai, 1925.)

Végrendeletében mindent a feleségére hagyott,¹⁰ aki így két budapesti házat és a birtok kisebbik részét automatikusan megkapta. A Gazdacímtár vonatkozó táblázatai szerint Andrassy Gyuláné 1925-ben még birtoktalan volt, de 10 évvel később már összesen 1180 holdnyi földdel rendelkezett Mádon és Mezőzomborban, ami lényegében összhangban áll a fenti számokkal.¹¹ Andrassy Sándornak ugyanezen két községben 2194 holdja volt, de az özvegyé és Sándor grófé együtt már (3374 hold) nem éri el az Andrassy Gyula által korábban birtokolt föld nagyságát (3884 hold). A nagyobb gond azonban Tiszadobnál van. Itt 1925-ben az Andrassy Gyula-féle hitbizomány területe 4022 holdat tett ki, de az 1935. évi Gazdacímtár alapján már csak 2863 hold lehetett.¹² Andrassy Sándor hitbizományi ügyeinek intézője, Poós Miklós 1931. évi kimutatásában még 3708 holdról írt, melynek realitását alátámasztja az 1930-as évek végén megjelent vármegye-monográfia, melynek alapján 3263 holddal lehet számolni, úgy, hogy ekkora a hitbizomány területe bizonyíthatóan 360 holddal kisebbedett.¹³ Mindezek alapján, bár pontosan nem állapítható meg a birtoknagyság, de a 20-as évek végén mintegy 3700 hold lehetett Tiszadobon, s hozzákapcsolva a mezőzombori és mádi részeket, összesen körülbelül 5900 holdnyi birtokról volt szó.

A hitbizomány értékének megállapítása sem könnyebb feladat. Mindenekelőtt a tulajdonosok – Gyula, majd Sándor grófok – egyik alkalommal annak növelésében, máskor meg a csökkentésében voltak érdekeltek, de a hivatalos eljárások sem tették egyszerűbbé a helyzetet. Először 1929-ben, ifjabb Andrassy Gyula halála után került sor vagyonfelmérésre, több szakértő közreműködésével, majd az 1930-as évek közepén még egyszer, de a különböző bírósági eljárások során rendre eltérő összegek szerepeltek. 1927-ben ifjabb Andrassy Gyula csupán alig több mint 2 milliós perértékről írt, a hitbizományi bíróság 1931-ben már több mint 6 millióval számolt, majd a debreceni Ítéltábla egy évvel később ezt 5,7 millióra csökkentette.¹⁴ 1936–37 során egy később részletezendő peres eljárás keretében a hitbizomány korábbi értékét a különböző bírói fórumok egymástól

¹⁰ Láthatóan Andrassy Gyula nem tartotta magát a nemzetségi összetartozás eszméjéhez. Nemcsak a hitbizomány feloldása utalt erre, hanem az a tény is, hogy végrendeletében – bár Krasznahorkán és Töketerében is volt családi kriptá – úgy döntött, hogy Polgárdiban, a Batthyány-család nyughelyén temessék el. A kapcsolat alapját az jelentette, hogy igen jó viszonyban volt sógorával, Batthyány Lajossal, aki mellest a hitbizomány hivatalosan kijelölt gondnoka is volt és mindenben támogatta Andrassy Gyula törekvéseit. Újság, 1929. június 13. 3.

¹¹ *Magyarország földbirtokosai és földbérlei*. Összeállította és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1937. 452 (továbbiakban *Magyarországi földbirtokosai*, 1937.).

¹² *Magyarország földbirtokosai*, 1925. 296. *Magyarország földbirtokosai*, 1937. 273.

¹³ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 609. *Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyesített vármegyék*. Szerk: Dienes István. Bp., 1939. 372. (továbbiakban *Szabolcs*, 1939.).

¹⁴ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 130. SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 2. doboz. Hitbizományi bíróság (1931. december 9.) és debreceni Ítéltábla (1932. március 23.) döntése.

némileg eltérően ugyan, de 4–4,1 millió pengő közötti összegben állapították meg.¹⁵ Ami a birtok jövedelmezőségét illeti, itt is hasonló ingadozások tapasztalhatók. Az 1927–28 évekről szóló pénztárkönyvek a saját kezelésben lévő földek¹⁶ esetében évi 71–72 ezer pengős bevételekről szólnak, a bírósági anyagokban utóbb 1929-re összesen 85 ezer pengő szerepelt.¹⁷ Persze figyelembe kell venni, hogy az örökösödési per, valamint a 20-as évek végétől egyre erősödő agrárválság sokat rontott a birtok helyzetén. Ennek ellenére 1930 decemberében maga Andrassy Sándor 51 ezer pengővel számolt abban az esetben, ha az egész hitbizományt bérbe adják, hozzátéve, hogy házi kezelés esetén ennél több folyhat be.¹⁸

Látszólag tehát még az alacsonyabb értékek alapján is tekintélyes vagyonról volt szó, amely birtokosa számára önmagában véve is nagypolgári életnívót biztosíthatott. Az uradalom Andrassy Gyula halála után az akkor még tisztázatlan örökösödési viszonyok miatt hitbizományi zárlat alá került, melynek feloldására csak háromnegyed évvel később, a kúriai ítéletet követően került sor. Andrassy Sándor tehát 1930 áprilisában vehette át a hitbizomány irányítását,¹⁹ de már pénzügyileg igencsak nehéz helyzetben, a birtokot ugyanis súlyos terhek nyomták.

A célszerű gazdálkodás biztosítására a hitbizományok – így a tiszadobi is – a hitbizományi bíróság és az utóbbi által kinevezett gondnok felügyelete és ellenőrzése alatt álltak. A kortársak előtt tudott volt, hogy ifjabb Andrassy Gyulát sem a gazdálkodás, sem a pénzügyek nem érdekelték és valószínűleg nem is igazán értett hozzájuk, ennek ellenére távol állt a vagyonát elherdáló, nemtörődöm életet élő mágán sztereotíp képétől. A hitbizomány szakszerű és – mint szó volt róla – nyereséges irányítása képzett szakemberek kezében volt, maga Andrassy pedig igyekezett gondos tulajdonosként viselkedni. Alkalmazottai, miután leszolgálták idejüket, nyugdíjban részesültek, a haszon egy része pedig birtokkorszerűsítésre fordítódott. Ebbeli igyekezetében Andrassy Gyula előbb mintegy 400 ezer pengős bankkölcsönt vett fel, majd újabb 200 ezres hitelre nyújtott be igényt a bíróság előtt. A nyíregyházi törvényszék elfogadta Andrassy Gyula dokumentumait, miszerint az első összeget valóban fejlesztésekre fordította, megállapította továbbá, hogy a várható teljes tartozás a jogszabályilag előírt kereteken belül²⁰ ma-

¹⁵ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 136–154., 167–202. és 203–217.

¹⁶ A hitbizományból a mezőzombori rész volt bérbe adva.

¹⁷ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 1. doboz. Tiszadobi uradalom pénztári naplója. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 136–154.

¹⁸ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 1. doboz. Andrassy Sándor kérelme a hitbizományi bírósághoz. 1930. december 16.

¹⁹ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 517.

²⁰ Az 1869. évi, hitbizományokra vonatkozó igazságügyminiszteri rendelet kimondta, hogy kölcsön csak hasznos beruházásokra vehető fel és a tartozások nagysága nem érheti el a vagyon értékének egyharmadát.

rad, és 1928. január 8-án engedélyezte az újabb hitelfelvételt.²¹ Ezzel az uradalmat összesen 716 831 pengőnyi tartozás terhelte, s az évi részletek a jövedelem nagy részét lekötötték. Ráadásul nincs bizonyíték arra, hogy a második kölcsön valóban hasznos beruházásokra lett fordítva, a zárgondnokság ideje alatt pedig az esedékes részletek nem kerültek kifizetésre, így 1931-ben még mindig közel 600 ezres adóssággal lehetett számolni, melyhez számos egyéb pluszkiadás társult: örökösödési illeték, az 1929 évi vagyonszámlázás és leltározás költségei, nyugdíjterhek, a bíróság által megbízott zárlati gondok tiszteletdíja, valamint a tetemes perköltségek. 1929-ben komoly fagykár érte a tiszadobi birtokrészt, melynek következtében az ottani, közel 100 hold szőlő kifagyott. Az 1929/30. évi zárlati gazdálkodás önágaiban véve is sok feszültséget gerjesztett, mivel Andrassy Sándor az özvegy iránti részrehajlással és rossz gazdálkodással vádolta a gondnokot. A bíróság végül nem talált kivetnivalót a birtok akkori irányításában, az viszont tény, hogy a gondnok a fagykár elhárítása címén újabb kölcsönt vett fel.²² Bár a források részlegesen, de így megállapítható, hogy szokatlanul nagy összegek terhelték a birtokot.

*A tiszadobi hitbizomány terhei 1931-ben (pengőben)*²³

1. ifj Andrassy Gyula bankhitelei	592 077
2. nyugdíjterhek tőkésített összege	147 408
3. örökösödési illeték	206 600
4. leltározási eljárás	60 000
5. fagykár-kölcsön	28 000
Összesen	1 031 088

Más megközelítésben csak az ifjabb Andrassy Gyula által felvett kölcsönök törlesztése, valamint az ő idejéből megmaradt nyugdíjterhek nagyjából évi 68 ezer pengőt tettek ki,²⁴ s ehhez adódtak hozzá az egyéb kiadások. Ráadásul a hitbizomány bizonyos részei valójában holt vagyont jelentettek. Andrassy Sándornak már volt egy kisebb kastélya a községben és nem szándékozott az idősebb Andrassy Gyula által építtetett, erősen túlméretezett kastélyba átköltözni, amely továbbra is üresen és kihasználatlanul állt. Sándor gróf persze új szerzeménye

²¹ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 10–126.

²² MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 609.

²³ A táblázatban csak azon tételek szerepelnek, melyek összegéről források maradtak fenn. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 136–154. 225–252. 609. és 635.

²⁴ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 635.

nélkül is nagybirtokos volt,²⁵ aki saját tiszadobi uradalmát szakszerűen, iparszerű keretek között vezette.²⁶ Azt a lehetőséget azonban, hogy a megszerzett hitbizománnyal kapcsolatos kiadásait másféle jövedelmeiből fedezze, határozottan elvetette. Álláspontjában minden bizonnyal szerepet játszott az a tény, hogy egyéb földjei szintén hitbizományok voltak, melyek jövedelmét inkább személyes vagyonának a gyarapítására kívánta használni.²⁷ Elvileg persze azzal, hogy 1930-ban átvehette a birtok irányítását, lehetősége volt arra, hogy a gazdálkodás hatékonyságát és jövedelmezőségét fokozza. Helyzetét egyéb tényező is erősítette. Batthyány Lajos, a hitbizomány addigi gondnoka egyértelműen ifj. Andrassy Gyula és felesége rokoni-bizalmi köréhez tartozott és az örökösödési perben is ennek megfelelően exponálta magát. Ilyen körülmények között Sándor úgy vélte, az addigi gondok pozícióban maradása korlátozza lehetőségeit, ezért némi küzdelem után elérte, hogy Batthyány lemondott posztjáról és helyére a bíróság egy másik arisztokratát, Esterházy Pált nevezte ki.²⁸ Bár a sertésenyésztés kibővítésével kísérletet tett az új birtok jövedelmezőségének a fokozására, további nagyobb beruházásoktól óvakodott: a szőlő újratelepítését nemcsak elvetette, hanem a fagykárkölcsönből vásárolt szőlővesszőket is átszállította a másik birtokára.²⁹ A megszerzett hitbizomány irányításának átvétele tehát jövedelmezőségi szempontból nem hozott áttörést, sőt a terhek nagyságát figyelembe véve nem is hozhatott.

Így egyetlen útként az újabb hitelfelvétel lehetősége maradt. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár készen mutatkozott 50 ezer pengő folyósítására, azzal a feltétellel, hogy az a korábbi, még Gyula által ugyanezen pénzügyintézet felvett kölcsönök törlesztésére fordítódik. Andrassy Sándor be is adta ilyen irányú kérelmét, de azt előbb a hitbizományi bíróság, majd a felsőbb testületek elutasították.³⁰ Ennek következményeként a birtok nem tudta pénzügyi kötelezettségeit teljesíteni és 1931-ben hitbizományi és végrehajtási zárgondnokság alá került.³¹ A történet hatására Esterházy Pál is belátta szűkös mozgásterét és egy év után,

²⁵ Andrassy Sándor a 20-as évek közepén összesen 13883 holdnyi földdel rendelkezett. Magyarország földbirtokosai, 1925. 425.

²⁶ Tiszadobi birtokához hengermalom, gőzfűrés és mezei vasút is tartozott. Szabolcs, 1939. 372.

²⁷ Magyarország földbirtokosai, 1925. 53. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 609.

²⁸ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 1. doboz. Budapesti Közlöny másolata, 1930. március 20.

²⁹ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 2. doboz. Zárlati jelentés és végelszámolás, 1929. június–1930. március.

³⁰ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 1. doboz. Hitbizományi bíróság jegyzőkönyve, 1931. február 11. Andrassy Sándor kérelme, 1931. február 13. A bíróság döntése, 1931. március 7.

³¹ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 514–520. és 542.

1931 márciusában lemondott hitbizományi gondnoki tisztéről.³² A zárgondnoksággal a birtok vezetése kikerült Andrassy Sándor kezéből, viszont némi eredményt jelentett, hogy a jogszabályok szerint személyes létfenntartás címén a birtok haszonélvezőjét ilyen esetben is megillette egy, közelebről nem meghatározott összeg.³³

Persze ez a lépés magán a gazdálkodáson érdemben nem javított. A 30-as évek második felében a zárgondnoki tisztet Varsányi Sándor ügyvéd töltötte be, melynek díjazását ugyancsak a bevételekből kellett fedezni.³⁴ Tevékenysége ugyan nem váltott ki osztatlan elismerést, de a források szerint igyekezett gondosan ellátni feladatát. Néhány kisebb költségen próbált takarékoskodni, de arra nem volt lehetősége, hogy nagyobb összegeket fordítson a gazdaság fejlesztésére. Végeredményben a birtok súlyos pénzügyi terhei az évtized alatt csak csekély mértékben enyhültek.

Ezzel párhuzamosan tovább folytatódott, sőt egyre jobban dagadt a hitbizomány körüli bírósági procedúra. Andrassy Sándor és Andrassy Gyuláné kölcsönösen perelték egymást. Előbbi szerint az özvegy az első zárlati gondnokság alatt jogosulatlan anyagi előnyökre tett szert, míg Andrassyné korábbi beruházásainak ellenértékét kívánta kifizettetni az új birtokossal. Sándor gróf megtagadta, hogy az uradalom az egyik gazdatisztjének a szokásjog alapján nyugdíjat fizessen, a család egyik ügyvédje pedig a perek során végzett tevékenységéért kapott honoráriumát kevesellte – mindkét eset a bíróságon ért véget.³⁵ De Andrassy Sándor még a részére kiszabott eljárási illetékek mérsékléséért is kész volt pert indítani.³⁶ Ennek a szerteágazó eseménysorozatnak talán a legtragikomikusabb részét Határ Károly esete jelentette. Határ Károly az 1920-as években jószágkormányzóként szolgált ifjabb Andrassy Gyulánál, majd nyugdíjaztatásával párhuzamosan Andrassyné javaslatára ő lett a hitbizomány zárgondnoka 1929-ben, s ebbeli ténykedésével kivívta Andrassy Sándor ellenszenvét. Szerepe azonban nem ért véget 1930-ban, posztjának megszűnésével. 1933-ban levelet írt Andrassynének és – egyfajta kártérítésként – 24 ezer pengőt követelt tőle, azon a címen, hogy zárgondnokként teljesen az ő érdekeit képviselte. Bár az ügyben Határ Károlyt zsarolás szándéka miatt elmarasztalták,³⁷ a volt jószágkormányzó nem nyugodott meg és 1938-ban már maga kezdeményezett pert az özvegy ellen.

³² SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 1. doboz. Esterházy Pál lemondó nyilatkozata, 1931. március 19.

³³ Magyar Távirati Iroda, Könyvomasok, (<http://mol.arcanum.hu/mti>) Magyar Országos Tudósító, 1937. január 20. 16. (továbbiakban MTI).

³⁴ Díjazása 1937-ben havi 300 pengőt tett ki. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 10–126.

³⁵ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 16–154. és 435. MTI, Magyar Országos Tudósító, 1933. július 24. 5.

³⁶ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 1. doboz, a Kúria döntése, 1933. május 2.

³⁷ MTI Magyar Országos Tudósító, 1933. június 28–30.

Ekkor azzal állt elő, hogy annakidején Andrassyné és a veje, Pallavicini György – egyebek mellett – egy konkrét ígérettel állították maguk mellé, miszerint elintézik, hogy ő legyen a ráckevei koronauradalom jószágigazgatója. Mivel az állást végül nem kapta meg, ezért kártérítési igénnyel lépett fel. A bíróságon ugyan ismét veszített,³⁸ de a történet csattanója, hogy az 1930-as évek végén a tiszadobi hitbizomány nyugdíjkifizetéseiben a legnagyobb tételt éppen Határ Károly 5181 pengője jelentette.³⁹

A hitbizomány birtoklása körüli vita egyúttal számos személyes konfliktussal járt együtt. Az eset a nemzetség két ágát természetsszerűleg élesen szembefordította egymással, melyben egyik oldalon Andrassy Sándor és családja, másikon pedig az özvegy és rokonai – lányai, sógora stb. – álltak.⁴⁰ Még talán azon sem lehet csodálkozni, hogy – amint látható volt – valamilyen formában az ügyben érintett szakemberek egy része – ügyvédek, gazdatisztek – is arra törekedtek, hogy minél nagyobb hasznot húzassanak belőle. A birtok megszerzése körüli hercehurca azonban Andrassy Sándor szűkebb famíliáját sem kímélte. Első pillantásra úgy tűnt, hogy nem lehet vita: a hitbizományt Sándor örökölte, utána pedig idősebbik fia, Imre következett volna, mint első várományos. A kisebbik fiú, Mihály azonban nem így gondolta. Az alapító okirat azon passzusára hivatkozott, miszerint az öröklésnél az élvez elsőbbséget, aki „az elsőszülöttségi rend szerint való örökshöz a legközelebb áll és még hitbizományt nem bír”.⁴¹ A mondat második része az érdekes, eszerint ugyanis megkérdőjelezhető Andrassy Sándor és idősebb fiának helyzete, hiszen mindketten már rendelkeztek hitbizománnyal. Igaz, Andrassy Mihály is, de az ő fia, aki szintén a Gyula nevet viselte, még nem. Bár a bíróság Sándort elismerte el a birtok haszonélvezőjének, a további öröklés kérdése az említett szempont miatt nyitott volt. Andrassy Mihály kiskorú fia érdekeinek képviselőjére eseti gondnokot kért fel egy ismert és jelentős társadalmi kapcsolatokkal rendelkező mágnás – mellesleg felesége révén vele rokonságban álló –, Esterházy Móríc személyében. Az ügy ezzel tovább bonyolítódott, hiszen minden, a hitbizománnyal kapcsolatos bírósági ügybe Esterházyt is be kellett vonni.⁴² Andrassy Mihály lépése egyértelműen feszültséget gerjesztett közte és szűkebb rokonai között, Esterházy pedig különösen éles támadások kereszttüzébe került. Mihály bátyja, az idősebbik Imre megpróbálta jogi úton elmozdítani Esterházyt a posztjáról, arra hivatkozva, hogy a megbízott gondnok „társadalmi-

³⁸ MTI Magyar Országos Tudósító, 1938. április 11. 14.

³⁹ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 225–252.

⁴⁰ A források nem szólnak arról, hogy a hitbizomány megszerzése körüli harc pontosan mennyire rontotta meg a személyes viszonyokat a nemzetségen belül.

⁴¹ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 2–9.

⁴² MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 633. és 662. SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényszék iratai, 1. doboz. Esterházy Móríc fellebbezése az Ítéletáblához.

lag ki van közösítve” és számos tekintélyes egyesületből kizárták.⁴³ Az egyre jobban elfajuló konfliktus átmenetileg úgy csillapodott le, hogy egyrészt Andrassy Imrének fia született, aki az öröklési sorrendben egyértelműen unokatestvére, Gyula elé került, másrészt Esterházy Móríc lemondott a gondnokságról.⁴⁴

A hitbizomány körüli harcok a 30-as évek második felére éleződtek ki ismét. Az alapítólevél egyik pontja ugyanis előírta, amennyiben a birtok az oldalágra szállna, ahogyan ténylegesen megtörtént, akkor a haszonélvezőnek a vagyon értékének egyharmadát – két éven belül, évi 4%-os kamattal – készpénzben ki kell fizetni Andrassy Gyula és Tivadar lányutódainak valamint lánytestvérüknek.⁴⁵ Ez azt jelentette, hogy az egyharmadnyi részre ifj. Andrassy Gyula Ilona nevű nővére (Batthyány Lajosné) valamint Tivadar négy lánya – Borbála, Ilona, Katalin és Klára – tarthattak igény. Andrassy Sándor azonban, arra hivatkozva, hogy a hitbizomány így is teljesen el van adósodva, zárgondnokság alatt áll, s az esetleges kifizetés alapjaiban veszélyeztetné a birtok működőképességét, megtagadta a kifizetést.⁴⁶ Az ügyből ismét per lett, s a bíróságok valóban komoly dilemma előtt álltak, hiszen egyik oldalról ott volt a jogos igény, másik oldalról pedig a hitbizományra vonatkozó egyéb előírások. A nyíregyházi törvényszék egyszerű megoldást választott: arra kötelezték Andrassy Sándort, hogy az adósságok által csökkentett vagyon értékének egyharmadát fizesse ki a leányági utódoknak, ami a korábbi terhekhez képest is hatalmas összeget, valamivel több, mint 1,1 millió pengőt és annak kamatait jelentette.⁴⁷ A debreceni Ítéltábla egészen szokatlan, úgynevezett alternatív döntést hozott. Egyik lehetőségként azt javasolta az érintetteknek, hogy forduljanak a kormányzóhoz, kérjék a birtok egy részének feloldását a hitbizományi kötétségek alól és az egyharmad részt természetben adják ki a lányoknak. Ennek hiányában marad a készpénzfizetés, melynek nagyságát – akárcsak a birtok értékét – némileg csökkentették.⁴⁸ Ez utóbbi azért volt különösen érdekes, mert az első fokú ítélet ellen a lányok éppen azért fellebbeztek, mivel kevesellték a részükre megítélt összeget.

A Kúria 1937. március 11-i ítélete még tovább vitte a debreceni tárgyaláson előjött gondolatmenetet. Mindenekelőtt megerősítették, hogy a leányági leszármazottak igénye jogos. A bíróság abból indult ki, hogy az alapító valószínűleg

nem a birtok jövedelméből akarta az egyharmad részt kifizetni, hanem hitelre gondolt, ugyanakkor elismerték, hogy ekkora méretű újabb kölcsön felvétele „a hitbizomány fennállását veszélyeztetné”.⁴⁹ Ezért – a követelés nagyságának megállapítása után – kimondták, hogy a vitás vagyonrészt természetben kell kiadni. Utóbbi azt jelentette, hogy a leányági örökösök megkapják a hitbizomány mádi és mezőzombori részeit, 360 holdat a tiszadobi területből, valamint a birtok felszerelésének megfelelő hányadát, de ennél többre nem támaszthatnak igényt. A vagyont – igazodva a perek korábbi fokozatainak követett eljárásához – úgy osztották meg, hogy Batthyány Lajosné 4/8 részt, a négy leány mindegyike pedig 1/8-ot kapott, pontosabban Klárának a duplája jutott.⁵⁰ Az alapító levélben ugyanis az a további kikötés is szerepelt, hogy a hitbizományi vagyonból csak magyar állampolgár részesülhet, és az emigránsként élő Katalin, azaz Károlyi Mihályné – az újabb jogi problémákat elkerülendő – egyik testvére javára lemondott az őt megillető részből.

Bár a tényleges átadás 1937-ben megtörtént,⁵¹ a hitbizomány körüli jogi zavona még mindig nem ért véget. Egyrészt újabb viták forrása lett a zárgondnok tevékenysége, másrészt – ami fontosabb – Andrassy Sándornak szembesülnie kellett azzal a problémával, hogyan finanszírozza az immár csökkent területű hitbizomány anyagi terheit melyek – elsősorban az újabb és újabb költségek miatt – az évek során csak erősen korlátozott mértékben kisebbedtek. Sándor számításai alapján 1939 végén a 3367 holdnyira csökkent hitbizomány terheinek gerincét még mindig a Gyula gróf által annakidején felvett hitelek jelentették, melyhez hozzájárultak a nyugdíjkifizetések, az örökösödési illeték 40%-a, a zárgondnoki és ügyvédi díjak, valamint a különböző perek illetékei.⁵² Szerinte egyébként csak a leányági örökösökkel lezajlott újabb írásági procedura 100 ezer pengős többletköltséget eredményezett. Végül úgy látta, hogy bár a fakitermelés fokozásával növelhetőek valamelyest a bevételek, de az adott helyzetben a birtok egy részének az eladása lehet az egyetlen kiút, s azzal a kérelemmel fordult a kormányzóhoz, hogy a hitbizományból 889 holdat tegyen szabad birtokká, melyet ő mintegy 300 ezer pengőért értékesítené. A lépés háttérében egy előzetes megállapodás állt, melyet Sándor gróf kötött a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral, mint főhitelezővel. Az egyezség részeként a pénztárat a tartozások egy ré-

⁴³ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 713.

⁴⁴ A birtokok ilyenformán történő egyesítése egyébként nemcsak belső ügy volt. A hitbizományi törvény egyik pontja /1936: XI. tc. 34 §/ ugyanis szintén tiltotta a hitbizományok egy kézen történő egyesítését. Erre gondolva Andrassy Imre le is mondott várományosi jogáról fia, azaz Imre javára. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 218–224.

⁴⁵ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 2–9.

⁴⁶ MTI Magyar Országos Tudósító, 1937. február 24. 22.

⁴⁷ Pontosán 1108972 pengőről volt szó. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 136–154.

⁴⁸ A megítélt összeget 1106702 pengőben állapították meg. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 167–202.

⁴⁹ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 203–217.

⁵⁰ MTI Magyar Országos Tudósító, 1937. március 11. 29. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 203–217.

⁵¹ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 10–126.

⁵² Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a szempont sem, hogy Andrassy Sándor az adott helyzetben inkább a terhek felnagyításában volt érdekelt. MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 225–252.

szét leírja, annak fejében, hogy Andrassy Sándor az eladandó birtokrész árából számottevően redukálni tudja majd fennmaradó tartozásait.⁵³

Nem ismert, hogy a próbálkozás sikerrel járt-e, az viszont biztos, hogy később két ízben is – 1942-ben és 1944-ben – sor került a birtok egyes részeinek értékesítésére,⁵⁴ tehát a kiinduló helyzethez viszonyítva a második világháború végére a hitbizomány területe fokozatosan kisebbedett. Az előzmények alapján azonban joggal feltételezhető, hogy a hitbizományra a világháború végén is jelentős pénzügyi terhek nehezedtek. A történetet az 1945. évi földreform sem zárta le, jóllehet a küzdelem a továbbiakban már nem földért, hanem feltehetően az 1945-ös földreform során „igénybe vett ingatlan vagyonnak az államkincstár által fizetendő részéért” folyt. Erre utal, hogy a nyíregyházi törvényszék 1948 áprilisában – valószínűleg Andrassy Mihály kezdeményezésére – Andrassy Imrét és szintén Imre nevű fiát, kizárta a hitbizomány örökléséből, arra hivatkozva, hogy külföldön élnek.⁵⁵

Valószínűleg ifjabb Andrassy Gyula maga sem gondolta, hogy egy első pillantásra egyszerűnek tűnő ügy ennyire bonyolulttá válhat. A hitbizomány megszüntetésének kezdeményezése rövid időn belül családi viszályokhoz, személyi konfliktusokhoz és végeláthatatlan perek sorozatához vezetett. Persze valamelyest érthető a nemzetség érintett tagjainak magatartása, hiszen elvileg jelentős értékű ingatlanokról volt szó, néhány tényező azonban árnyalta ezt a helyzetet. Bár a gazdálkodás szakszerű keretek között zajlott, a hitbizományt az értékesítési kööttségek, valamint egyéb sajátosságok miatt részben holt vagyonnak lehet tekinteni, amely számos területen akadályozta a pénzügyi racionalitás elvének érvényesülését. Valószínű, hogy az ifjabb Andrassy Gyula által felvett hitelek önmagukban is komoly terhet jelentettek volna, de ehhez később rengeteg olyan költség járult, melyek egyértelműen a birtokjogi vitákhoz kapcsolódtak. Számos esetben a felek valószínűleg jobban jártak volna, ha valamilyen ésszerű kompromisszumra, peren kívüli egyezsége törekednek. A vagyon és az anyagi haszon utáni kiélezett küzdelem végül azzal járt, hogy olyan konfliktusok, illetve bírósági ügyek sorozat alakult ki, melyek következtében valamilyen mértékben mindenki vesztesnek tekinthette magát. Figyelembe véve, hogy az éveken át tartó viszálynak jelentős és szerteágazó szociális vetülete volt – az arisztokraták földhöz való viszonya, a hitbizományi rendszer fenntarthatósága stb. – meglepő, hogy a korabeli publicisztikában a birtok sorsának alakulása milyen csekély visszhangot váltott ki.

A tiszadobi hitbizomány létrehozásának fő célja az volt, hogy a vagyon stabilan és kiszámítható keretek között megmaradjon a nemzetség birtokában. A különböző jogszabályi előírás és intézményi kööttség, amely azt próbálta volna garantálni, hogy a hitbizományok gazdálkodása szilárd alapokon nyugodjon, esetünkben teljes kudarcot vallott. A birtok a 30-as évek elejére reménytelen pénzügyi helyzetben került, s adósságaitól még gondos irányítás mellett is feltehetően évtizedek múlva tudott volna megszabadulni. A mód, ahogyan a Kúria 1937-ben biztosította a leányági örökösök részét, valamint Andrassy Sándor konszolidációs törekvései mind azt mutatták, hogy a válsághelyzetből csak a szabad birtokká alakítás segítségével lehetett utat találni.

⁵³ MOL P 4 Andrassy család, 6. kd. 538. t. 225–252.

⁵⁴ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 2. doboz, jegyzőkönyv a nyíregyházi törvényszék üléséről. 1947. szeptember 2.

⁵⁵ SZSZBML VII. Nyíregyházi törvényék iratai, 2. doboz, jegyzőkönyv a nyíregyházi törvényszék üléséről. 1948. április 5.

PÁL JUDIT

AZ ERDÉLYI ARISZTOKRÁCIA FELSZÁMOLÁSA AZ EMLÉKEZET TÜKRÉBEN¹

Az 1989/90-es fordulat mindenhol Közép-Kelet-Európában az emlékezet „felszabadulásával” is együtt járt. A közelmúltban több olyan kötet – naplók, visszaemlékezések, interjúk – jelent meg, amely a közhiedelem szerint egy végleg a történelem süllyesztőjébe került társadalmi rétegnek, az arisztokráciának állít emléket.² Ezekben az egykori elit tagjai – akik majdnem kivétel nélkül külföldön élnek/éltek, és közülük időközben sokan meghaltak –, vagy ezek leszármazottai igyekeztek a 20. század drámai eseményeit, illetve saját emberi drámájukat egy koherens, értelmes történetté formálni, amelyben kitüntetett szerepet kaptak az „arisztokrata értékek” és ethosz. Vizsgálatukkal a kollektív memória szemszögéből kívánom megvilágítani a 20. század politikai katalizmusait és az erdélyi arisztokrácia pusztulását.³

¹ A tanulmány német nyelven már megjelent: Der Zerfall der siebenbürgischen Aristokratie im Spiegel der Erinnerungen. In: *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy dvacátého století. Der Adel Mitteleuropas in Konfrontation mit den totalitären Regimen des 20. Jahrhunderts.* Szerk.: Zdeněk Hazdra, Václav Horčíčka, Jan Županič, Praha, Ústav Pro Studium Totalitních Režimů, FFUK, 2011. 73–86. (továbbiakban Zdeněk Hazdra, 2011.)

² Magyarországon és Romániában több interjú és memoárkötet is megjelent, de ellentétben pl. Németországgal hiányzik a téma szakirodalmi feldolgozása. A Monarchia utódállamaiban részint már megélnék az érdeklődés a téma iránt. Néhány cím: Stekl, Hannes: *Österreichs Adel im 20. Jahrhundert.* In uő: *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert.* Wien – München, Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, 2004. 101–139. (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien); Zdeněk Hazdra, 2011.

³ A különböző csoportok kollektív emlékezetéről lásd: Pine, Frances – Kaneff, Deema – Haukanes, Haldis (eds.): *Memory, Politics and Religion. The Past Meets the Present in Europe.* Münster, LIT Verlag, 2004. (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, vol. 4); Hodgkin, Katharine – Radstone, Susannah (eds.): *Contested Pasts. The politics of memory.* Routledge, London – New York, 2003. (Routledge Studies in Memory and Narrative) „Underpinning contested and changing histories, and the tension between public and hidden memories and commemorations, is a struggle for power. Conflicting memories are not only about what ‘really’ happened. They are also about identity claims, identity formation and identity politics. In the most basic sense, legitimation of and through memory is an ideological tool. Through mutual understandings and hence confirmation of particular shared pasts, people build their identities and make their social relations. By contesting the pasts remembered by others, they mark these others as different and may exclude them from various social, political or economic relationships.” Pine, Frances – Kaneff, Deema – Haukanes, Haldis (eds.): Introduction. Uo. 3–4.

A vizsgálatot megnehezíti, hogy heterogén forrásokkal van dolgunk. Módszertani szempontból ugyanis elkülönítik az önéletírásokat, memoárokat az interjúktól. Ez utóbbiakat sem szakemberek készítették az oral history módszereivel, hanem általában újságírók vagy az arisztokrácia múltja iránt érdeklődő amatőrök. A jelentős számú „ego-dokumentum”-ból elsősorban azokat elemeztem, amelyek Romániában maradt személyektől származnak, vagy ha az illetők közben emigráltak is, az ottani élményeikre vonatkoznak. Úgyisint meg kell különböztetnünk azoknak a visszaemlékezéseit, akik felnőttként éltek meg az eseményeket, a gyermekkori élményektől. A következőkben mintegy 30 ego-dokumentum narratív struktúrájának elemzése alapján próbálom felrajzolni az erdélyi arisztokrácia viszonyulását az első világháború utáni eseményekhez, a kommunista diktatúrához, valamint saját világuk összeomlásához. Azt is vizsgálom, hogyan próbáltak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, hogyan dolgozták fel az elszentvedett traumát és hogyan befolyásolta a megváltozott helyzet identitásuk alakulását. Majdnem minden elbeszélőre igaz, hogy ingadoznak az egyéni és a kollektív emlékezet között; hivatkoznak az elbeszélés idejéből hivatalos diskurzusra is, de kritikusan, hiszen a politikai és társadalmi változásokat identitásuk fenyegetéseként éltek meg.

Erdélyben az arisztokrata címek csak az önálló fejedelemségnek a Habsburg Birodalomba való betagolása nyomán, a 17. század végén jelentek meg; majd a 18. század folyamán több család is kapott bárói és grófi címet. Ezek között egyaránt találunk az önálló fejedelemség idején is vezető szerepet játszott családokat és homo novusokat. Túlnyomó részük azonban helyi gyökerekkel rendelkezett és magyar volt, és a néhány bevándorolt főnemes is hozzájuk asszimilálódott. A 19. század elején mintegy 24 bárói és 23 grófi nemzetség élt Erdélyben, ezeknek azonban jóval szerényebb vagyona volt, mint a magyarországi arisztokratáknak. Ennek ellenére politikai szerepüket az első világháborúig megőrizték. Erdélyben a dualizmus idején is a főispánok és az országgyűlési képviselők között igen nagy számban találunk arisztokratákat.

Az első világháború végén következett be az erdélyi arisztokrácia történetében az a nagy politikai fordulat, amely politikai és gazdasági hatalmuk felszámolását hozta, és amely új túlélési stratégiák kidolgozására kényszerítette őket.⁴ Számukra is – akárcsak az erdélyi magyar társadalom egésze számára – az első sokkot a vesztes háború és a trianoni békeszerződés (1920) jelentette. Az erdélyi arisztokrácia egy része Magyarországot választotta és elhagyta szülőföldjét. Közülük többen jelentős szerepet játszottak a magyarországi politikai életben, mint pl. Bethlen István gróf miniszterelnök vagy a később a hazatérést választó Bán-

⁴ A magyarországi arisztokrácia helyzetére a két világháború között lásd: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2001. 223–236; Püski Levente: *Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon*. I–II. = *Korunk*, 2008. 9–10. sz.

ffy Miklós gróf külügyminiszter. A román kormány az 1921-es földreformmal, amelynek során az erdélyi magyar nagybirtokosoktól kisajátították földjeik túlnyomó részét, többek között éppen a birtokstruktúra etnikai megváltoztatását kívánta elérni.⁵ Az ún. optások pedig a teljes birtokukat elvesztették. Az új román nemzetállamban az erdélyi magyar főnemességnek a politikában sem jutott szerep, de a vagyoni állapotuk megroppanása ellenére társadalmi tőkéjük és presztízsük révén a helyi társadalomban, illetve a magyar nemzetiségi politikában és közéletben – így a megalakuló Erdélyi Magyar Párt vezetőségében is – még mindig fontos szerepet játszottak.

Az elemzett szövegek szerzőinek többsége csak gyermekként érte meg az első világháború végét vagy a háború után született és már Romániában nőtt fel. A trianoni békeszerződés feltételeit és birtokaik nagy részének elvesztését ugyan kirívó igazságtalanságnak tartották, ennek ellenére számukra a két világháború közti időszak – különösen a későbbi események fényében – a jólét és a stabilitás időszakát jelentette. Teleki Mihály gróf (szül. 1908) kitért ugyan az agrárreform negatív következményeire, de utána hosszasan ecsetelte, hogyan kísérelték meg az apjával együtt a megmaradt birtokot modernizálni.⁶ Különösen a korszakot gyermekként átélők számára számított ez az időszak az elvesztett paradicsomnak. „Szabadok voltunk, a madárnál is szabadabbak.” – emlékszik vissza egy idős arisztokrata hölgy gyermekkorára.⁷ Egy másik pedig így kezdi visszaemlékezéseit gyermekkorára: „Vissza, vissza gondtalan tavaszunkba, Kolozsvárra!”⁸

De hamarosan még nagyobb traumák vártak az erdélyi arisztokrácia tagjaira, mint amilyeneket az első világháború nyomán kellett átélniük. A második bécsi döntés (1940) felosztotta Erdélyt Magyarország és Románia között. A magyar országgyűlésbe behívott észak-erdélyi képviselők között az arisztokraták ismét felül voltak reprezentálva. Ha a politikai befolyásuk jóval nagyobb is volt, mint Romániában, a román agrárreform során kisajátított birtokaikat nem kapták vissza. Érdekes, hogy annak ellenére, hogy üdvözölték a bécsi döntést és Észak-Erdély visszacsatolását Magyarországhoz, a visszaemlékezésekben az öröm csak nagyon visszafogottan jut kifejezésre. A későbbi események által beárnyékolva leginkább azokra a momentumokra emlékeznek vissza, amelyek során megkísérelték az etnikai feszültségeket magyarok és románok, ill. zsidók között megakadályozni vagy legalább tompítani, és majdnem mindig hangsúlyozzák a hivatalos politikához képest kívülállásukat, apolitikus álláspontjukat. Teleki Mihály több

⁵ Az agrárreformra lásd: Șandru, Dumitru: *Reforma agrară din 1921 în România*, Editura Academiei Române, București, 1975. 42–79.

⁶ Marosi Ildikó: *Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal*. 3. kiad. Csíkszereda, 2009. 49–53. (továbbiakban Marosi, 2009.)

⁷ Kornis Gabriella: *...Őrizz..., és én is őrizlek téged*. Kolozsvár, 2006. 10. (továbbiakban Kornis, 2006.)

⁸ Lázár Mária: *Jó volt élni*. Hella, s. l., 1999. 73.

ilyen történetet is elmesélt, például hogyan akadályozta meg, hogy a román falubíró a hatóságok letartóztassák, vagy hogyan segítette élelmiszerekkel egy a gettóba zárt zsidó ismerőst.⁹ A kis történetek negatív hősei majdnem mindig „anyaországi” magyarok. Ahogy Kornis Gabriella grófnő írta az „anyaországi” hivatalkokról, az „idegenek”-ről: „A lenézés kölcsönös, a szívélyes mosoly is.”¹⁰ Írásának visszatérő motívuma az általa idealizált patriarchális viszonyok, amelyek családját a román faluhoz fűzték, és ezek szétrombolása fölött érzett kétségbeesés. „Némán siratjuk el a falut, a falut, ami soha többé nem lesz az, ami volt” – írja.¹¹ Ezért szerinte ismét csak az „idegenek” a felelősek: a háború előtt az okirályságbeli, azaz Kárpátokon túli szélsőjobboldali agitátorok, majd Erdély felosztása. Észak-Erdély visszacsatolását pünkösdi királyságnak tartotta a család, amely végzetesen megosztotta az embereket. „Más a te zászlód és más az enyém.” – mondta neki a román parasztasszony 1940 őszén, majd megkérdezte: most ellenségek vagyunk?¹² Sokatmondó az a tragikomikus jelenet is, amikor a grófi család a rég nem használt hintón libériás inassal, díszmagyarba öltözve kihajtat, hogy köszöntsék a bevonuló magyar csapatokat, és 19 éves bátyja magasra emelve kardját elkiáltja magát románul a falu népe felé fordulva: „Noroc” (Szerencsét). Erre így kommentálja a visszaemlékező: „megpróbáltam nem látni a falu arcát, nem hallani némaságát, de éreztem, hogy a nemzetiszín szalagokból, a naftalinból kiszedett díszmagyarokból, csillogó boglárókból most nő ki lassan erős, ledönthetetlen fal a falu és miközénk, hézagmentes fal”.¹³

A nemesség – és különösen a főnemesség – szerepe a falusi társadalomban hasonló volt Erdélyben is, mint Németországban az Elbától keletre, ahol még a 20. század elején is szoros kapcsolat volt az arisztokrácia és földbirtoka, illetve a falusi lakosság között. Ez a kapcsolat nyilván fellazult az első világháború után, majd a második világháború megpecsételte a folyamatot, de több emlékező is ezt a fájdalmas folyamatot régi világuk hanyatlásaként élte meg.

1944–45 egy újabb törést, újabb sorsfordulót jelentett, amikor ismét életbevágó döntéseket kellett meghozni. Az arisztokraták többsége elmenekült a szovjet csapatok elől Erdélyből. A menekülés során különböző kalandokat éltek meg és át. A helyzetet ezúttal is a régi értékek bukásaként élték meg: „Hol van az a norma, az az életelv, amelyre életünket felépíthetnénk, amely lelkünket betölthetné? Minden, amit idáig jónak, megingathatatatlannak tartottunk, kezd inogni és porba hullani. Keresztyén vallás, családi élet szentsége, a tulajdonból eredő munkakedv

⁹ Marosi, 2009. 100.

¹⁰ Kornis, 2006. 76.

¹¹ Uo. 112.

¹² Uo. 114.

¹³ Uo. 117–118.

mind korszerűtlennek és helytelennek vannak bélyegezve. De ezek helyett mit fog hozni a holnap?” – írta egy akkor fiatal gróf barátjának 1944 nyarán.¹⁴

A román közigazgatás 1944 őszére ismét visszatért Észak-Erdélybe, 1945 után Románia szovjet befolyás alá került. A fordulat egyben az arisztokrácia sorsát is végképp megpecsételte. A többség még idejében emigrált, az otthon maradtak osztályellenségnek számítottak. Akinek nem pusztultak el a háború során javai, kastélya, arra később került sor. Vagyonuk kisajátítása ugyanis az értékek szisztematikus pusztításával járt együtt. Egyeseket már korábban letartóztattak, a többiek azután 1949 márciusában összefogdosták és kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra. A totalitárius diktatúrában ekkor már egyáltalán nem maradt mozgásterük; a teljes kiszolgáltatottság évei következtek.

Akik még korábban emigráltak, azoknak a hazától való elszakadás jelentett traumatikus élményt. Egyesek tudatosan rákészültek erre: „Az utolsó hetekben egyre éberebb lettem, fényképezett a szemem pengeéles képeket, hogy megmaradjon... hogy bármikor elővehessem mindazt, ami a gyermekkoromat jelentette, elővehessem elvehetetlenül.” – írta Kornis Gabriella grófnő, aki nagyon fiatalon kényszerült elhagyni szülőföldjét. Majd így folytatta: „Ahogy utoljára kiléptem kapunkon, már akkor tudtam, hogy bármelyik irányba is visz utam, süketen és vakon fogok botladozni egy idegen világban, szavam nem érti senki, én sem a másokét.”¹⁵ Pszichológusok szerint az emigrációban működik az idealizálás a távoli jó után; majd „az emigráció az intrapszichés traumát a szociális térbe kivéve csökkenti, majd felcseréli egy másikkal: az elszakadással, az ezt követő gyásszal, majd adaptációval”.¹⁶ Az íróként ismert Wass Albert gróf, aki a háború után az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, a következőképpen fejezte ki honvágyát: „Erdélyt nem lehet elfelejteni. Ki tudná elfelejteni Erdélyt? Még az idegen se. Még azok is emlékeznek Erdélyre.”¹⁷ A szülőföldtől való kényszerű elszakadás ellenére az erdélyi identitást részben vagy egészben igyekeztek megőrizni. „Én ma is erdélyi vagyok” – deklarálta Wass Albert évtizedek múlva is.¹⁸ Az erős lokálpatriotizmus másoknál is megfigyelhető, ezt sokszor még a magyarországiakkal szemben is hangsúlyozva. Kornis Gabriella is egész életében

¹⁴ Degenfeld-Schonburg Sándor (gróf): *Elmélkedések*. Kiad. Kovács Kiss Gyöngy, = *Korunk*, Komp-Press, Kolozsvár, 2008. 25. A magánlevelet később ő maga szötte be visszaemlékezései közé. (továbbiakban Degenfeld-Schomburg, 2008.)

¹⁵ Kornis, 2006. 125, 129.

¹⁶ Szerdahelyi Edit: *Emigráció, mint a trauma ismétlése*. In: Lukács Dénes (szerk.): *Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1994. évi konferenciája*. Budapest, 1995. 112.

¹⁷ Wass Albert: „Erdélyt nem lehet elfelejteni”. In: *Álló és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről. (Visszaemlékezések, feljegyzések, beszélgetések, tanulmányok)*. Kiad. Kovács Kiss, Gyöngy, 2. kiad. Kolozsvár, 2007. 229.

¹⁸ Uo.

igyekezett a jórészt már csak emlékeken alapuló és fenyegetettnek érzett erdélyi identitását fenntartani.

A Kelet-Poroszországból elmenekült vagy elűzött nemesek emlékirat-irodalmában is kitüntetett helyet foglal el a harmonikus, paternalisztikusan elrendezett életvilág kontinuitása, amelyben a szociális gondoskodás fontos szerepet kap, és még a legmegrázóbb helyzeteket is átszővi. Az ottani nemesi családok számára is a tájhoz/régióhoz való kötődés a családi tradíció fontos része volt,¹⁹ ahogy ezt már az erdélyiek esetében is láthattuk. Az erdélyi arisztokraták is állandóan hangsúlyozzák a falubeliekkel és általában a rászorulókkal szemben megnyilvánuló gondoskodást. Úgyszintén büszkéek voltak arra – ahogy egy ma Németországban élő gróf írja –, hogy a „kastélyok mindig kultúrahordozók is voltak”.²⁰ Egy másik állandóan visszatérő motívum a természet szeretete, a város helyett a vidékhez való szoros kötődés. „Sajnos 1945 után városi lakos lettem, de nem tudtam elfelejteni a természet varázsát, a madárhangok koncertjét, az erdei virágok gazdagságát és az erdők változatos vadállományát.” – írta Degenfeld-Schonburg Sándor gróf.²¹

Aki nem tért vissza, annak maradék földjeit, ingatlanjait és ingóságait elkobozták, és szovjet-román közös kezelésbe (CASBI) került. Akik maradtak vagy visszatértek, azokra viszont nehéz idők vártak. A motiváció legtöbb esetben a maradék vagyonhoz, illetve a szülőföldhöz és a családi tradíciókhoz való ragaszkodás volt; esetleg az idős szülők kívánsága. „Erdélybe sokkal többet tértek vissza, mint Magyarországra. Itt valahogy erősebb a vonzás, valahogy nagyobb a lokálpatriotizmus.” – hangsúlyozta ismét Teleki Mihály a már említett regionális kötődést és identitást. Ő akkor arra gondolt: „átvészelték az őseim a törököt, a tatárt, 1848-at, miért pont én futamodjam meg? Ez valahogy öröklött vagy velünk született, nem is tudom másként mondani, csak hogy lokálpatriotizmus...”²² „Ha kibírták a Telekiek háromszáz évig – ezt is kibírjuk – gondoltuk.”²³

Bethlen Katalin elmesélte, hogy a nagybátyja azért tért vissza Erdélybe, mert „neki ott a helye”, majd hozzátette: „Hazament Erdélybe koldusnak.”²⁴ A nagybácsi, Bethlen Béla gróf 1944-ben Észak-Erdély kormánybiztosa volt, és a háború után makacsul ragaszkodott a hazatéréshez, jóllehet az első alkalommal letartóztatták és visszaküldték Magyarországra. Ennek ellenére másodszor is visszatért, és csak ekkor kezdődött el igazán a kálváriája. Többször is letartóztatták, ki-

¹⁹ Wienfort, Monika: *Adlige Handlungsspielräume und neue Adelstypen in der „Klassischen Moderne“ (1880–1930)*, = *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 33 (2007) Heft 3. 419.

²⁰ Degenfeld-Schonburg, 2008. 23.

²¹ Uo. 17.

²² Marosi, 2009. 66–67.

²³ Uo. 104.

²⁴ Stipsicz Károlyné gróf Bethlen Katalin visszaemlékezése. In: *Álló és mozgóképek*. 38.

hallgatták és végül 9 évi börtönbüntetésre ítélték. 1952-ben felajánlották, hogy áttelepedhet Magyarországra, de ő ekkor is a maradást választotta: „Én, rövid gondolkodási idő után, Erdély mellett döntöttem, hisz itt születtem, itt éltem le életemnek javarészét és bizonyos morális obligót éreztem azért, hogy sorsközösséget vállaljak az itt rekedt mintegy kétmilliónyi magyar testvéremmel.”²⁵ Azután törvényszéki ítélet nélkül tartották fogva Románia különböző börtöneiben rettenetes körülmények között. Másfél évet olyan magánzárkában töltött, ahol még a börtönőrt sem láthatta. Börtönélményeit bizonyos fokú távolságtartással és humorral írta le, annak ellenére, hogy élete többször is hajszálon múlt. A legnehezebben elviselhető része a büntetésnek – ez más hasonló visszaemlékezés esetében is igaz – a nyomorúságos higiéniai körülmények és a „privacy” hiánya (a testi motozások, amelynek során a szájüregüket és a végbelüket is átkutatták, a külön fekvőhely hiánya stb.) voltak. Az arisztokrata éthoszhoz hozzátartozott azonban mindennek zokszó nélküli elviselése. Bethlen Béla következtetése az volt, hogy akik kishitűek voltak a börtönben, azok nem éltek túl, neki az önfegyelme segített, illetve a hit és humor.

Ha a többiek sorsa nem is volt ennyire drámai, azért kijutott bőven a szenvedésekből és megaláztatásokból nekik is. Az első sokk, amivel szembe kellett nézniük hazatérésük után, általában a kastély kirablása és a park elpusztítása volt. Sok „pótolhatatlan történelmi és művészi értékű tárgy” veszett oda, ahogy az egyik interjúalany mondta. Ez mindegyik emlékiratban, illetve interjúban visszatér, az értelmetlen pusztítást idős korukra sem voltak képesek feldolgozni. „Szentbenedeken 1944 októberében megkezdődött az értelmetlen pusztítás: soha nem pótolható értékek semmisültek meg, több ezer kötet akadt fenn a Szamos gátján, s lefejezve állnak a kapuőrző unikornisok. A park letarolva, sírköveink ledöntve, Anyám sírján keresztbe téve az itatóvályú.”²⁶ „Miért? Miért csináltátok? Mire volt jó a rombolás? Hiszen elvihettek volna mindent, ami a miénk volt, gazdagok lehetettek volna – miért kellett elpusztítani kápolnát, képet, kertet, könyvet, szobrot, házat, virágot, miért?” – tette fel a szónoki kérdést Kornis grófnő egy fél évszázad elmúltával.²⁷

Előlről kellett tehát mindent kezdeni, és legtöbbször tényleg elkezdték a meghagyott földet állatok, szerszámok nélkül művelni. Mire talpra álltak volna azonban, jött a következő csapás. Pártrendeletre 1949. március 2–3. éjjel az úgynevezett „kizsákmányolókat” összegyűjtötték és egy kézi csomaggal kényszerlakhelyre telepítették. A rendelet ezúttal nemzetiségi különbség nélkül mindenkit érintett. „...és ez volt az a momentum, amikor a család a szó szoros értelmében mindent elvesztett. Ami akkor elindult, majd ötven évig tartott. A fájdalmas e

²⁵ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Kiad. Romsics Ignác, Budapest, 1989. 274.

²⁶ Kornis Gabriella: *Az Anjou-kárpit*. In: *Álló és mozgóképek*. 118.

²⁷ Kornis, 2006. 96.

történelmi folyamatban nem az ezüstkanalak elvesztése, hanem az egyes emberi sorsok kényszerű alakulása.” – kommentálta Mikes Katalin grófnő.²⁸ Ő éppen nagyanyjával volt otthon, mivel nem hallották a kopogást, rájuk törték az ajtót. Nagyanyja ijedten szabadkozott, hogy nincs pénzük, de a kamrából elvihetik, amit találnak. Erre a férfiak magyarázkodni kezdtek, hogy „államosítanak”, mire a nagyanyja rájuk csodálkozott: „Hát maguk nem betörők?”²⁹

A személyazonossági igazolványba bepecsételt megjegyzés „másfél évtizeden keresztül korlátozta mozgásterüket, lakás- és állásigénylési lehetőségeiket”. A kényszerlakhely minden esetben nyomorúságos szoba volt minden komfort nélkül, pincelakás, pajta, csőszkunyhó a város szélén, ahová 2 km-ről kellett a vizet hozni stb. Ezt súlyosbították a munkavállalás nehézségei, a „kizsákmányolók” sokszor külföldön szerzett diplomáik, doktori fokozataik ellenére csak a legalantasabb fizikai munkát végezhettek, de ezt sem volt egyszerű találni. Hoszszan idézhetnénk a különböző emlékezősekből, de álljon itt egyetlen jellemző epizód: a fent említett Mikes család esetében az emlékező anyjának kellett eltartania 5 éves lányát és 78 éves beteg édesanyját, de csak egy homokbányában talált nehéz fizikai munkát. A lánya idézi anyja egy, a hivatalosságokhoz írt levelét, amely a következő formulával zárult: „Örülök, hogy dolgozhatom és hogy munkámmal hozzájárulhatok az újjáépítéshez. Éljen a Román Népköztársaság!”³⁰ A szocialista országokban a hivatalos „identitáspolitikai” fő célja a háború után az volt, hogy az emberekre az erőszakkal elrabolt sokoldalú identitás helyett egy egységes identitásmintát kényszerítsenek rá, ezáltal szakadék képződött a nyilvános és a magán identitásformák között – ahogy ezt az előbbi idézet is mutatja.³¹ Anyját azonban hamarosan Dobrudzsába vitték kényszermunkára; az abszurd vád az volt, hogy 70 másik társával együtt akadályozta a kollektivizálást.³² A kislány ismerősöknél maradt, anyjától annak hazatérte után is elszakadva élt, még amikor mindketten Kolozsváron laktak is, mivel anyja többedmagával lakott egy szobában, nem vihette oda a lányát. Hasonló sorsokat még felvázolhatnánk, de ez is jól illusztrálja az 50-es évek kommunista diktatúrájának légkörét. Később némileg javult a helyzet, bár a volt „kizsákmányolók” többségében továbbra is fizikai munkát végeztek, de már nem okozott olyan nehézséget a munkavál-

²⁸ Basu Roy Chowdhury of Ulpur Mikes Katalin (gróf): Visszatérés a zabolai Mikes-gyökökhez. In: *Álló és mozgóképek*. 126.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 127.

³¹ Erős Ferenc: Psychische Spätfolgen des Holocausts. Forschungsergebnisse und -erfahrungen. In: Mihok, Brigitte (szerk.): *Ungarn und der Holocaust. Kollaboration, Rettung und Trauma*. Metropol, Berlin, 2005. (Dokumente – Texte – Materialien. Veröffentlichung vom Zentrum für Antisemitismusforschung der Technischen Universität Berlin, Bd. 56) 133.

³² Basu Roy Chowdhury of Ulpur Mikes Katalin (gróf): Visszatérés a zabolai Mikes-gyökökhez. In: *Álló és mozgóképek*. 128.

alás, nem voltak mindennaposak a sikanírozások, illetve a nehéz helyzetben általában nyelvtanítással próbáltak segíteni magukon, profitálva az arisztokrácia körében divatos többnyelvűségből.

Egyesek beszámolnak a környezet szolidaritásáról, mások ellenkezőleg inkább arról, hogy nagy volt a félelem és gyakorlatilag kiközösítettként éltek. „Mindenki félt velünk érintkezni. A hét végén busszal kimentünk a város szélére, és kísértünk a környező erdőkbe, hogy elfeledjük a várost a maga gondjaival, és visszaképzeldjük magunkat abba a falusi környezetbe, amelyben felnőttünk.” A túléléshez kellett az illúzió, így amikor már konszolidálódtak a viszonyok gyakran jártak operába, operettbe, ahol 2–3 órára elfeledkeztek a nyomorúságról, „visszaemlékezünk arra az elegáns világra, amelybe születünk, és fenntartottuk magunkban annak reményét, hogy az visszatér”.³³ Bethlen Éva grófnő férjével együtt egy kertet béreltek és zöldséget árulta a piacon: „megszoktuk, elfogadtuk a sorsunkat. Tudtuk, hogy élni kell, s ahhoz, hogy éljünk, dolgozni kell. Sohasem szégyelltem a munkát, engem arra neveltek, hogy mindent el tudjak végezni.”³⁴ Ő elfogadta sorsát, de sokkal nehezebb volt elviselni a gyermekeket ért diszkriminációt; őt is gyermekei sorsának alakulása bántotta leginkább: lányát tízévesen eltávolították az iskolából, fia tehetsége ellenére sem lehetett a zeneiskola hallgatója. „Mindnyájunkon ott rúgtak, ahol értek. Megpróbáltak megtörni, állandóan megalázní. Mi elviseltük, tudtuk, miért történik minden, de a gyerekek elég nehezen viselték.”³⁵

A gyermekek sorsa volt a legnehezebb, hiszen a stigmatizálás élménye fontos részét képezte szocializációjuknak. Nem értették a helyzetet, de érezték, hogy ők mások, mint a többi gyermek. Bethlen Ilona grófnőt sem engedték tanulni: „Akkor tanultam meg a szót: »osztályidegen«. Keserves tanulsága volt ennek. Még most, idős koromban is sajnálom, hogy nem tanulhattam tovább...”³⁶ A tanárok viszonyulása különböző volt, az „öreg tanárok” általában megértőek voltak, az „aktivisták” viszont a gyermekekkel is éreztették az osztályharcot. A szülők jóval nehezebben élték meg a gyermekeiket ért diszkriminációt, mint a saját szörnyű helyzetüket. A legsúlyosabb, az egész jövőjükre kiható diszkriminatív intézkedés az oktatásból való kizárás volt. Függetlenül tanulmányi eredményeiktől ugyanis az „osztályellenség” gyermekei nem tanulhattak tovább, a felsőbb oktatás minden formája bezárult előttük. Ezzel a rendszer meg akarta akadályozni az esetleges magasabb társadalmi státusz újbóli elérését. Az általános iskola hét

³³ Degenfeld-Schonburg, 2008. 34.

³⁴ Szentkirályi Gyuláné Bethlen Éva (gróf). In: *Elődök és utódok. Erdélyi főnemesei a XX. században*. Kiad. Kornis Gabriella, Budapest, 2002. 128. (továbbiakban *Elődök*, 2002.).

³⁵ Uo.

³⁶ Polányi Lászlóné Bethlen Ilona (gróf): „Mikor és kit zsákmányolhatott volna ki egy fiatal lány?” (Visszaemlékezés-részlet). In: *Álló és mozgóképek*. 151.

osztálya után, ami minden gyermek számára kötelező volt, sokszor még a szakiskolában való továbbtanulást is megakadályozták. De a munkahely keresése is nagy nehézségekbe ütközött, legtöbbször csak nehéz fizikai munkára alkalmazták a fiatalokat is. A diktatúra enyhülésével a 60-as években a szigor némileg alábbhagyott, és akkor már a középiskolát is elvégezheték az arisztokrata származású fiatalok is. A legtovább a főiskolai, egyetemi képzés elől voltak elzárva. Ezt jól példázza Teleki Mihály gróf gyermekeinek esete is. Négy gyermeke közül a legidősebb, aki gyereként „még élvezte a földbirtokos lét előnyeit” lakatos lett, a másodikat, egy lányt az általános iskola VIII. osztályából kitették, mint „osztályellenséget”, 14 éves korától dolgozott egy építővállalatnál és estiben érettségizett, de rendszerellenes röpcédula sokszorosításáért egy katonai bíróság alig 18 évesen 15 év börtönre ítélte, ráadásul apját is elvitték kényszermunkára a Duna-csatornához. Hét évig nem írhattak neki levelet sem, hét év után betegen, megtörve szabadult. A kérdésre, hogy felesége hogyan viselte lányuk tárgyalását, a válasz: „Ült és hallgatott. Mint ahogyan egy Tisza-születésű asszonyhoz illik.”³⁷ A szenvtelen hang, amivel Teleki saját és gyermekei sorsát mesélte, mármár kegyetlenül hat. Az érzelmek fölötti uralkodást mélyen beléjük nevelték az arisztokrácia tagjaiba, amit a kálvinista puritanizmus még csak felerősített. Több sikerrel járt, amikor a gyermekek a szülőhelyüktől távol próbálkoztak a továbbtanulással vagy munkavállalással, ahol a család múltjáról semmit sem tudtak. A két kisebb gyermek sorsa is érdekes, és jól példázza, hogyan lehetett kijátszani a rendszer abszurd rendeleteit. A harmadik lányt érettségi előtt tették ki az iskolából, de akkor ismerősökhöz Románia déli részére ment, ahol a színromán vidéken nem ismerték a történelmi csengésű nevet és simán leérettségizett, majd előbb technikumot, később egyetemet végzett. A legkisebb fiút egy ismerős fogadta örökbe Erdély déli részén, így ő már más néven akadály nélkül végezhetett egyetemet.³⁸

A gyermekeket a szülők megpróbálták óvni, az egyik stratégia a hallgatás volt. A már említett Tisza-családnak egy egészen fiatal képviselője mondta: „Nem avatott be senki ... famíliánk, illetve a történelem fájdalmas kulisszatitkaiba. Tudja, a kommunista Romániában túlságosan sokat bántották apámat és a nagyapámat azért, mert Tiszának születtek. Ebből az következett, hogy minket, gyerekeket meg akartak kímélni, óvni mindentől, ami miatt magunk is támadásoknak lehettünk volna kitéve. Apám, anyám jobbnak látta, ha bizonyos kérdésekről egyáltalán nem beszélnek.”³⁹

³⁷ Marosi, 2009. 108.

³⁸ Uo. 109–110.

³⁹ Tisza, Kata (gróf): Tartson ki, írónó! In: *Arisztokraták ma. I.* Szerk: Adonyi Sztancs János, Budapest, 2007, 164. (továbbiakban *Arisztokraták*, 2007.).

A kezdeti években a gyermekek diszkriminálásához tartozott, hogy nem vették fel az ifjúsági szervezetekbe (úttörő, ifjúmunkás), amelyek tagsága kortársaik számára kötelező volt. Bánffy Éva bárónő nagy bánata gyermekkorában az volt, hogy nem vehették fel úttörőnek (pionírnak): „Ami gyermekként fantasztikusan rosszul esett, ebben is a kirekesztettséget éreztem, azt, hogy nem vagyok normális gyerek.”⁴⁰ Az emberséges tanítónő ezen úgy segített, hogy látva elkéséredését, tiszteletbeli pionírt csinált belőle, kapott egy piros szalagot, részt vehetett a gyűléseken, foglalkozásokon: „s nekem mindennél többet jelentett az elégtétel, hogy a többiekkel lehetek”.⁴¹

Erving Goffman tipológiája szerint a stigmatizálás egyik típusát képezik a „törzsi stigmák”, amelyek – mint a rassz, nemzetiség, vallási hovatartozás, a családi leszármazás révén öröklődnek és megfertőzik, „bemocskolják” a család minden tagját.⁴² Egy alapvető jellemzője a stigmatizált személynek, hogy akikkel kapcsolatba lép, egész életében másképp kezelik, mint a stigma nélkülieket, másképp ítélik meg, mint a „normális” embereket.⁴³ A stigmatizált személyek fokozatosan gyűjtik össze a tapasztalatokat ennek a helyzetnek következményeiről, tanulnak meg védekezni a környezet negatív reakcióitól. Az arisztokrata családba született gyermekek többsége akkor szembesült ezzel az állapottal, amikor elhagyta a védő családi fészket és iskolába került. Ott sokan nem csak a hivatalos ellenségképpel, hanem kortárs környezetük negatív reakcióival is szembe kerültek. „A középiskolában aztán végérvényesen kirekesztett lettem, amolyan állandó osztályellenség.” – tette hozzá keserűséggel előbbi beszámolójához Bánffy Éva.⁴⁴ Sikeres sportoló volt, 100 és 200 méteres hátúszásban országos rekordot állított be, a világon 4-ik volt, ennek ellenére az úszószakosztály edzője származása miatt eltávolította és soha nem rehabilitálták, a szállodából is kitették a versenyt, a dobogóra pedig olyan lány állt, aki nem is indult a versenyen.⁴⁵ Óvónő szeretett volna lenni, de ez az álma sem vált valóra, mert neve miatt nem vették fel a képzőbe. A sikertelen élet ellenére így összegezte életfelfogását: „De akárhogy is volt, nem koldultunk, mint a mostaniak. Összeszorítod a szád, mély

⁴⁰ „Összeszorítod a szád, mély lélegzet és mész tovább”. Bárá Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget Kiss András. In: *Álló és mozgóképek*. 82.

⁴¹ Uo.

⁴² Apud Körösi, Zsuzsanna – Molnár, Adrienne: *Mit einem Geheimnis leben. Die Schicksale der Kinder der Verurteilten von 1956*. Gabriele Schäfer Verlag, Herne, 2005. (Studien zur Geschichte Ost- und Mitteleuropas, Bd. 4.) 95. (Goffman, Erving: *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Simon & Schuster, New York, 1963.)

⁴³ Uo.

⁴⁴ „Összeszorítod a szád, mély lélegzet és mész tovább”. Bárá Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget Kiss András. In: *Álló és mozgóképek*. 82.

⁴⁵ Uo. 83.

lélegzet, és még tovább – minket erre tanítottak: tartásra.”⁴⁶ Bátyja akasztófa-humorról tette hozzá: „Ha úgy tetszik, a kommunizmus szekértolói voltunk, mert becsületesen dolgoztunk.”⁴⁷

A 60-as években a helyzet valamelyest javult, de később a Ceaușescu nevével fémjelzett diktatúra az egész lakosságot sújtó intézkedéseket vezetett be, amely a 80-as évekre a többi szocialista országgal összehasonlítva is a legsúlyosabb helyzetet eredményezte. A drasztikus intézkedések, a nyomor, a titkosrendőrség zaklatásai – amelyekhez még hozzájárult a rendszer elvadult nacionalizmusa, a kisebbségek elnyomása – eredményeképpen az egykori erdélyi arisztokrácia itthon maradt tagjai közül is sokan – ha teheték – az emigrációt választották. Egy felmérés szerint 1987-ben már csak 21 arisztokrata (11 grófi és 10 bárói) család összesen 84 tagja élt Erdélyben, főleg Kolozsváron és Marosvásárhelyen.⁴⁸

De hogyan is jelennek meg ezekben az ego-dokumentumokban a sajátos „arisztokrata” vagy „nemesi” tartalmak?⁴⁹ Érdekes megvizsgálni, hogy mennyiben tükröződnek vissza – ha egyáltalán – a sajátos (fő)nemesi normák és magatartásformák, illetve egy sajátos mentalitás ezekben az önstilizálásokban. Hiszen az önéletrajzok a csoport-hovatartozás kifejezései is, egy társadalmi praxis eredményei, amely megszabja, hogy egy bizonyos csoport tagjainak egy bizonyos időben hogyan „kell” az életüket bemutatni, leírni.⁵⁰ A nemesek esetében közismerten hosszú ideig nagyon fontos szerepet játszott egy, a ranghoz kapcsolódó becsületfogalom, mint a társadalmi distinkció eszköze más társadalmi csoportokkal szemben. Az elemzett szövegeket olvasva nem okoz nehézséget ilyen speciálisnak tartott (fő)nemesi normákat és magatartásformákat találni. Néhány idézettel szeretném érzékeltetni, mire gondolok:

„Az évszázados mentalitás megmaradt, vagyis hogy ne csak a mindennapi élet problémái érdeklik az embert. A beidegzések megmaradnak. Én ahogy megpillantok egy idegen embert, rögtön tudom már abból, ahogy köszön, ahogy kezdet ad, ahogy tartja a kést, villát, hogy nem régi zsánerű valaki, nem volt megfelelő gyerekszobája.”⁵¹

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 84.

⁴⁸ Gudenus János József – Szentirmay László: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások (bevezetés egy szociológiai vizsgálathoz)*. Budapest, 1989. 419.

⁴⁹ Lásd az »Adeligkeit« tartalmára: Conze, Eckart – Wienfort, Monika: Einleitung. Themen und Perspektiven historischer Adelsforschung zum 19. und 20. Jahrhundert. In: Ders. (Hrsg.): *Adel und Moderne*. 12.

⁵⁰ Depkat, Volker: Autobiographie und die soziale Konstruktion von Wirklichkeit. = *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 29 (2003), Heft 3. 442.

⁵¹ Marosi, 2009. 112.

„Én úgy gondolom, hogy az arisztokrácia már otthonról egy adag plusszal indult. ... Az arisztokrata otthonról hozta a tisztességet. Ez természetes volt, senki nem várt érte dicséretet.”⁵²

„...mindannyian tisztességgel és becsülettel viselték sorsukat (...) panasz és zúgolódás nélkül túrték ezt a megaláztatást.”⁵³

„A gerincnek, a tartásnak, a becsületnek elsődleges fontossága volt a családkban. Ez messze megelőzte az anyagiakat...” – mondja Bethlen Béla unokája nagyapjáról, aki gyermekkorában azzal döbbsentette meg, hogy még álmában is képes volt fegyvelmezni magát.⁵⁴

Vagy ahogy Tisza Kálmán miniszterelnök dédunokája írta apjáról: „Bár a rendszer 1949-ben megfosztotta anyagi javaitól, lelki gazdagságát, erényeit senki sem vehette el tőle.”⁵⁵

„Mégsem bírtak megnyomorítani bennünket annyira, hogy lelki nemességünket ne tudtuk volna megőrizni. Engem is úgy neveltek Marosvásárhelyen a szüleim, hogy a nevem erkölcsi tisztaságra és nemzeti kiállásra kötelez...”⁵⁶ „Ezzel szemben apám úgy nevelte a gyerekeit, hogy igenis mindenkor és mindenhol létezik erkölcsi mérce, amihez kötelesek vagyunk szabni a cselekedeteinket. Bármenyire ellentmond ennek a világ, nekünk tisztelnünk kell az örök értékeket. Ilyeneket: becsület, haza, család, igazságosság, szeretet, szerelem, hit, hagyomány, kifinomultság. Azt az embert nevezem lelki nemesnek, aki vezérlő eszméjének, igazodási pontjának a felsorolt értékeket tartja” – véli az 1980-ban született fiatal író, Tisza Kata.⁵⁷

Erre jól ráírom egy nemrég Magyarországon végzett szociológiai felmérés, amely szerint az arisztokrata identitással rendelkező fiatalok önmeghatározásában hangsúlyozottan szerepel egyfajta sajátos neveltetés, viselkedés és értékrend, amelyet a kereszténység, a családi múlt, a konzervatív gondolkodás, a hazaszeretet és az ezekből fakadó kötelezettségek határoznak meg.⁵⁸ „...nincs feltámadás hagyomány nélkül” – mondja Bánffy Miklós báró, akinek dédapja miniszterelnök, apja földművelésügyi miniszter volt.⁵⁹ Ugyanezt erősíti meg a nemzetközi

⁵² „Összeszorítod a szád, mély lélegzet és még tovább”. Báró Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget Kiss András. In: *Álló és mozgóképek*. 83.

⁵³ Harmath Ferenc: Ismertető a Hallerekről. In: *Álló és mozgóképek*. 218–219. Ezek a gondolatok majdnem minden interjúban és visszaemlékezésben előfordulnak.

⁵⁴ Bethlen Farkas (gróf): Csizma, kantár, gerinc. In: *Arisztokraták*, 2007. 26.

⁵⁵ Tisza Kálmán (gróf): A Tisza család (borosjenői és szegedi gróf). In: *Álló és mozgóképek*. 194.

⁵⁶ Tisza Kata (gróf): Tartson ki, író! In: *Arisztokraták*, 2007. 164.

⁵⁷ Uo. 167.

⁵⁸ Sztárayné Kézdy Éva: *Egy eltűnt réteg nyomában. Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*. Budapest, 2009. 189–191.

⁵⁹ Bánffy Miklós: Nem esküsznek szőnyegen. In: *Arisztokraták*, 2007. 217.

kutatások is. A becsület, tartás, kötelesség, áldozat, lovagiasság olyan „nemesi toposzok”, amelyek „sokkal inkább nyelvi stilizálásokként” érthetünk, amelyekben a csoport állandóan diskurzív módon állandóan újjáalkotja magát.⁶⁰

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 20. század tragikus eseményei, az átélt traumák, életviláguk eltűnése ellenére, az érintettek igyekeztek elbeszélésükkel életük koherenciáját is megteremteni. A koherenciára való törekvésben fontos támaszpontot képeztek a „(fő)nemesinek” tartott értékek és ethosz. Bethlen Éva grófnő a következő szavakkal foglalta ezt össze: „Talán így volt elrendelve. Persze, hogy fájdalommal tekintek vissza, hiszen lehetett volna szebben, jobban, hasznosabban élni, de egyúttal nagyon büszkén is, mert bebizonyítottuk, hogy emberként éltük túl.”⁶¹

⁶⁰ Conze, Eckart – Wienfort, Monika: Einleitung. Themen und Perspektiven historischer Adelsforschung zum 19. und 20. Jahrhundert. In: Ders. (Hrsg.): *Adel und Moderne*. 12.

⁶¹ Szentkirályi Gyuláné Bethlen, Éva (gróf). In: *Elődök*, 2002. 128.

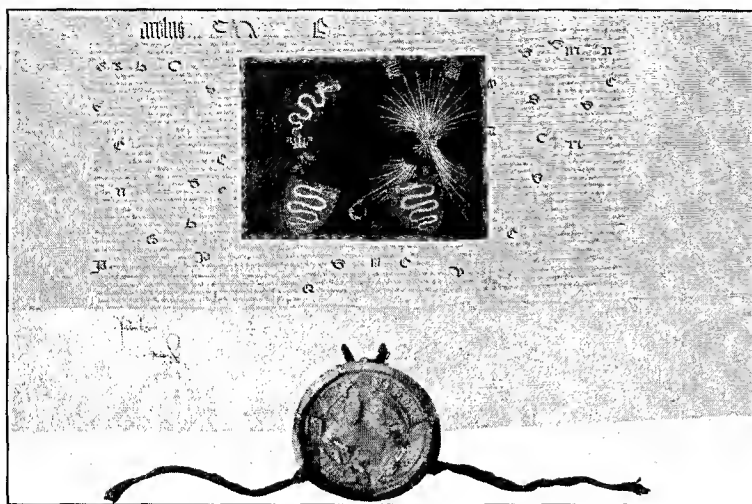
KÉPMELLÉKLETEK

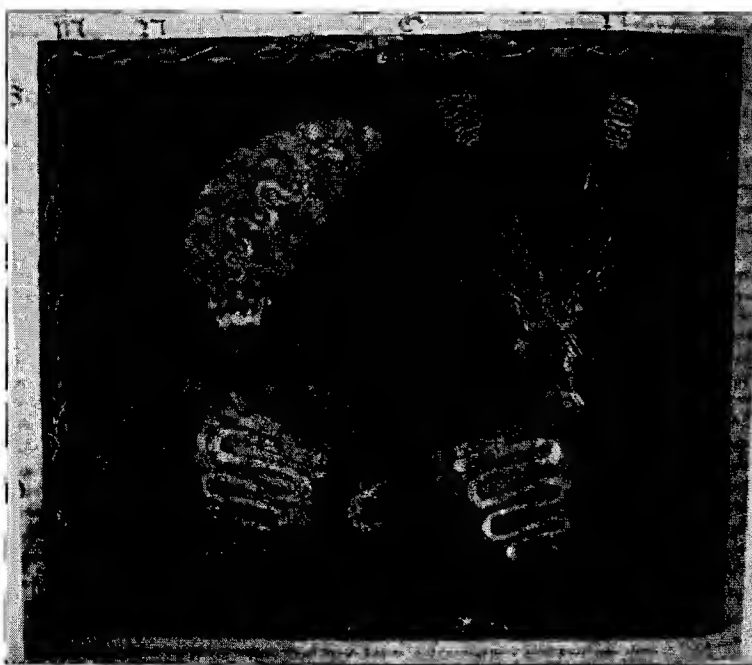
(1. kép)
Perényi János tárnokmester (†1458) sírköve,
Tőketerebes (Trebišov, Szlovákia)
római katolikus templom
(Novák Adám felvétele)

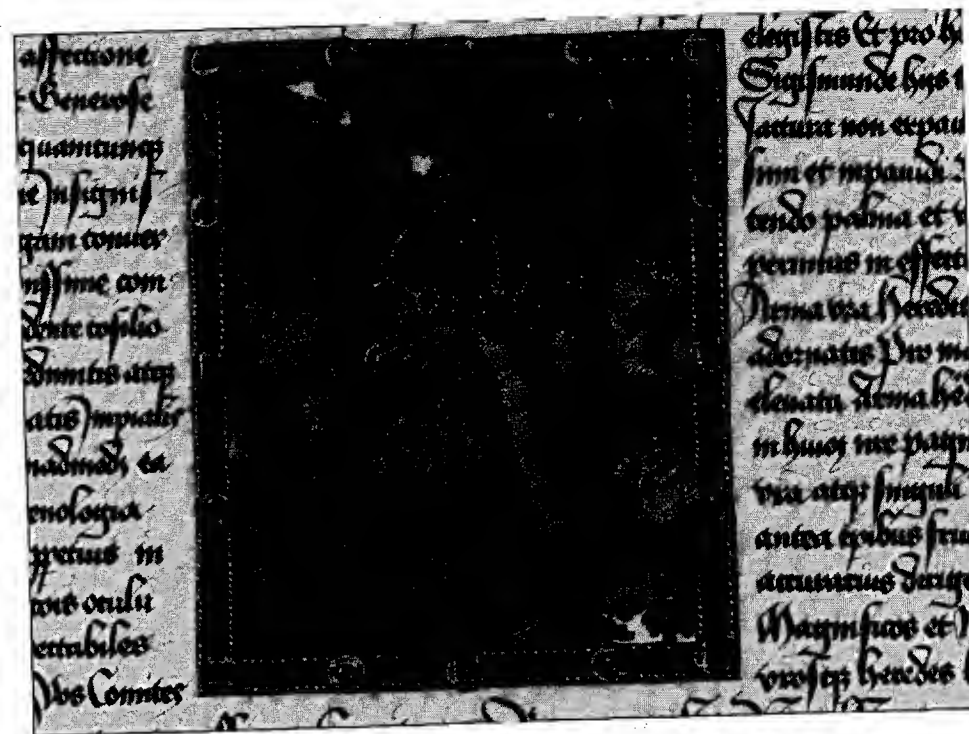
(2. kép)
Perényi István,
későbbi asztalnokmester (†1437) sírköve,
Rudabánya, református templom

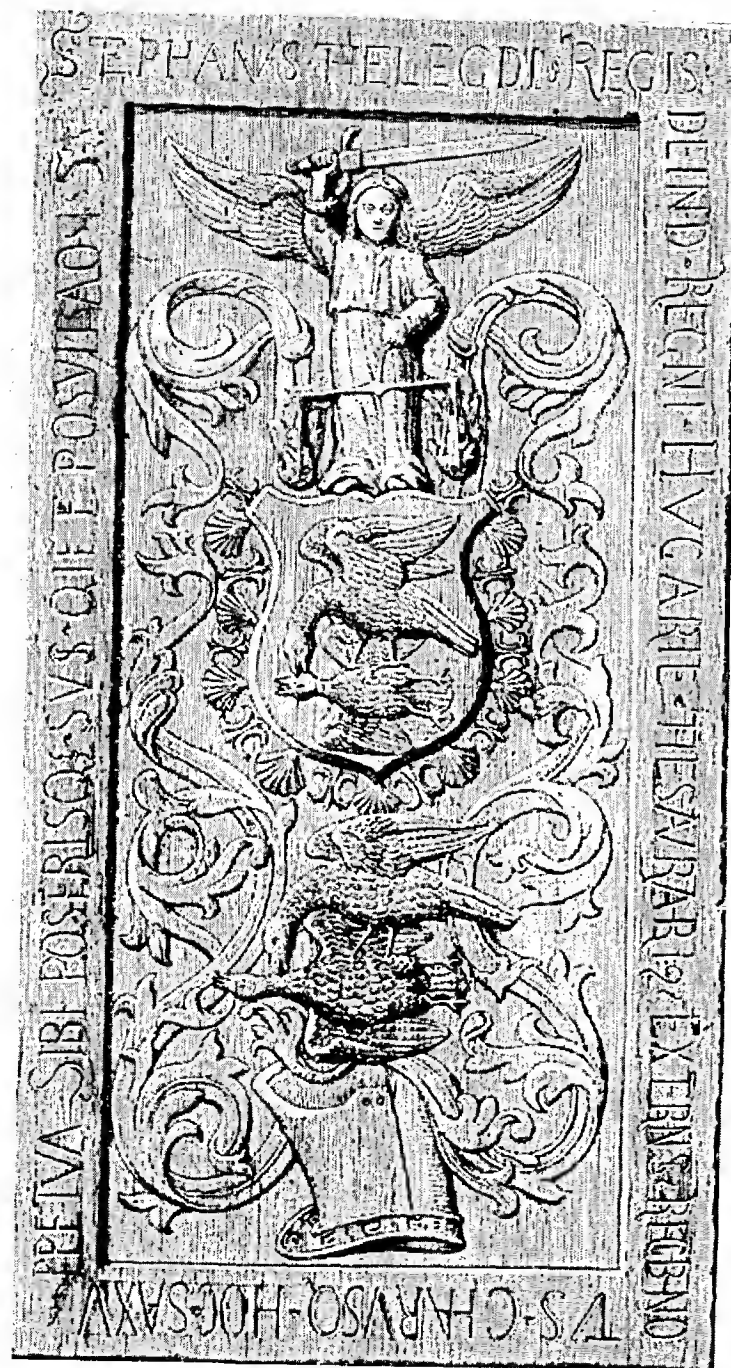
(3. kép) VI. Károly francia király címeres-levele Garai (II.) Miklós nádornak, Párizs, 1416, Pozsony, Slovenský národný archív, Archív rodu Zay z Uhrovcu / Zay család ugróci levéltára, Fasc. C. Nr. 8. Másolat: MOL DF 265782

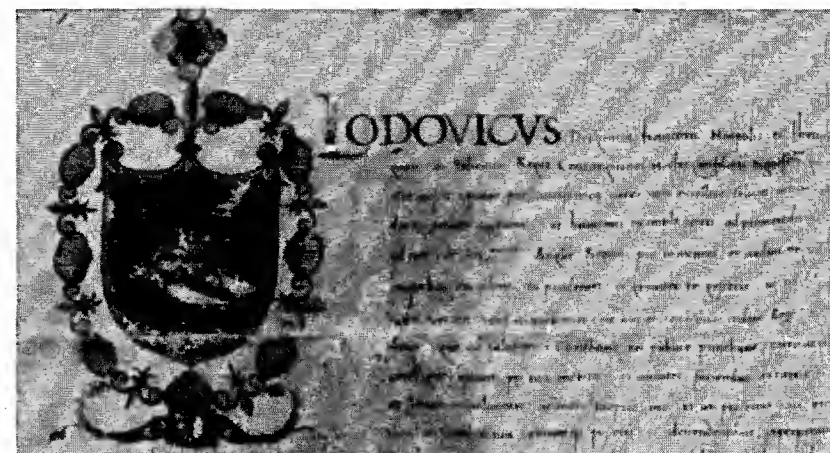
(4. kép) Zsigmond címeres-levele Garai (II.) Miklós nádornak, Párizs, 1416. Pozsony, Slovenský národný archív, Archív rodu Zay z Uhrovcu / Zay család ugróci levéltára Fasc. C. Nr. 7. Másolat: DF 265783

(5. kép)
III. Habsburg Frigyes császár címereslevele
Szentgyörgyi és Bazini (III.) György és két idősebb fia,
(III.) János és Zsigmond részére,
1459, Bécs, DL 24832.

(6. kép) Telegdi István kincstartó (†1514) sírköve (1504 után, valószínű 1507–14 körül),
Mezőtelegd (Tileagd, Románia), református templom

(7. kép) XII. Lajos francia király címeradóma a Telegdiek részére, 1502, Blois,
MOL DL 71522 (részlet)

(8. kép) Bacskai vagy Bácskai Miklós erdélyi püspök címerkőve
(1502–04 k., eredetileg Konca/Szászszékes, Fehér m., ma Déva, Múzeum / Deva,
Muzeul Civilizatiei Dacice si Romane)

(9. kép) Haller János, Erdély gubernátora (1692–1755)
A Nemzeti Portrétár Alapítvány
portréadatbázisából

(10. kép) Haller Jánosné Daniel Zsófia (†1783.)
A Nemzeti Portrétár Alapítvány
portréadatbázisából

A KÖTET SZERZŐI

BALLABÁS DÁNIEL	tudományos segédmunkatárs, Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Intézet (Eger)
BÁRÁNY ATTILA	egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
IFJ. BARTA JÁNOS	professor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
BOGDÁNDI ZSOLT	tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete (Kolozsvár)
DÁNÉ VERONKA	egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
EGYED ÁKOS	akadémikus, az MTA külső tagja (Kolozsvár)
GÁLFI EMŐKE	tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete (Kolozsvár)
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
KÓNYA ANNAMÁRIA	egyetemi adjunktus, Eperjesi Egyetem (Prešov)
KÓNYA PÉTER	egyetemi tanár, rektorhelyettes, Eperjesi Egyetem (Prešov)
KOVÁCS KISS GYÖNGY	történész, főszerkesztő, Korunk; felelős szerkesztő – Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA	PhD, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet (Pécs)
OROSZ ISTVÁN	akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)

- PÁL JUDIT egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar Magyar Történeti Intézete (Kolozsvár)
- PAPP KLÁRA egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
- PÜSKI LEVENTE egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
- VELKEY FERENC egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
- VINKLER BÁLINT PhD hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen–Budapest)
- ZSOLDOS ILDIKÓ főiskolai adjunktus, Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófiai Intézete (Nyíregyháza)

X 173854

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE
(SOROZATSZERKESZTŐ: PAPP KLÁRA)
sorozat eddig megjelent kötetei

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST.
Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM.
Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK.
Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*. Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.

„A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében régi hagyományja van a társadalom-történeti kutatásoknak. Sok évtizeddel ezelőtt Szabó István és tanítványai vizsgálódásaiban a parasztság múltja és a paraszttársadalom kutatása volt a meghatározó. Ez napjainkat is jellemzi, pedig már a tanítványok tanítványai is jeles kutatókká, országosan elismert társadalomtörténészekké váltak. Ugyanakkor a kutatások horizontja kiszélesült. A parasztság mellett más csoportok – mezővárosi, városi polgárok, hajdúk és más privilegizált szabad társadalmi elemek – kutatására is sor került a „debreceni iskolában.” Ez az új horizont mutatkozik meg a jelen kötetben is, amikor a debreceniek egri, nyíregyházi kollégákkal és kolleginákkal és azokkal az erdélyi, szlovákiai barátainkkal, akik már számos más témában is dolgoztak együtt velünk, arra vállalkoztak, hogy különböző tanulmányokban mutassák be a magyar arisztokrácia történetének sokszínűségét, életviszonyainak változásait, viszonyát más társadalmi csoportokhoz.

Az olvasó, aki megtisztelt bennünket azzal, hogy elolvassa kötetünket, az én felhívásom nélkül is két dolgot feltétlenül tapasztalni fog. Az egyik: hogy e tanulmányok időbeli horizontja a 14. századtól napjainkig tart s benne a történelmi arisztokrácia életútjának jellegzetes mozzanatait jól felismerhetők. A másik, hogy az egyéni és csoportos életutak az ország keleti felére és Erdélyre vonatkoznak. Ennek okát én abban látom, hogy a szerzők, akik kutatócsoportunk tagjait alkotják (többek között) ennek az országrésznek a történetét kutatják, nemcsak azok, akik Magyarországon, de azok is, akik Erdélyben, vagy Szlovákiában élnek. Ezeknek a kutatásoknak nagy hagyományai vannak és együttműködésünk sem az utóbbi években született meg.

A kötetben szereplő tanulmányok első variációi 2012. október 4-én és 5-én Kolozsvárt, egy tudományos ülés keretében hangzottak el az Erdélyi Múzeum Egyesület székházában, az EME az MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottsága, a Babeş Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar Magyar Történeti Intézete és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete rendezésében.

Az előadások bemutatkozását jelentették annak a kutatócsoportnak is, amely e sorok írójának vezetésével jött létre a magyar arisztokrácia történeti múltjának vizsgálatára.

Végül, de nem utolsó sorban szólni kell arról a sorozatról (*Speculum Historiae Debreceniense*), amelyben kötetünk megjelenik. Már a 12. kötet lát napvilágot, bizonyoságként annak, hogy a mai nehéz időkben is fórum teremthető a Debrecen köré szerveződő kutatók és kutató csoportok publikációinak. A sorozat kötetei között már egy korábbi is foglalkozott az arisztokrata életpályákkal és életviszonyokkal. Reméljük ez a kötet is hozzájárul ahhoz, hogy a történelmi és végleg történetivé vált magyar arisztokrácia múltját jobban megismerjük.”

Orosz István
akadémikus

*A magyar arisztokrácia
társadalmi sokszínűsége,
változó értékek és
életviszonyok*

